

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

74541

TÜRKİYE'DE LİBERALİZASYON SÜRECİNDE
DIŞ TİCARET HADLERİNDEKİ
GELİŞMENİN ANALİZİ

74541

HAZIRLAYAN
M.FAYSAL GÖKALP

DANIŞMAN
PROF.DR.KORAY BAŞOL

1998-İZMİR

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURUMU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Türkiye’de Liberalizasyon Sürecinde Dış Ticaret Hadlerindeki Gelişmenin Analizi” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

...../...../1998

M.Faysal GÖKALP

TUTANAK

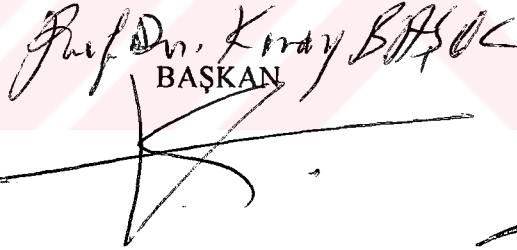
Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünün/...../1998 tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin maddesine göre İktisat Anabilim Dalı Doktora öğrencisi M.Faysal GÖKALP'in "Türkiye'de Liberalizasyon Sürecinde Dış Ticaret Hadlerindeki Gelişmenin Analizi" konulu tezi incelenmiş ve aday/...../1998 tarihinde, saat 'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı anabilim dallarında jüri üyelerince sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin olduğuna oy karar verildi.



ÜYE

Prof. Dr. Seyfullah Çevik



BAŞKAN



ÜYE

Prof. Dr. M. Sadık Acal

TEZ VERİ FORMU

YÜKSEK ÖĞRETİM KURUMU DÖKÜMANTASYON MERKEZİ TEZ VERİ GİRİŞ FORMU	
YAZARIN: Soyadı : GÖKALP Kayıt No: Adı : M.Faysal	
TEZİN ADI: Türkçe: Türkiye’de Liberalizasyon Sürecinde Dış Ticaret Hadlerindeki Gelişmenin Analizi Yabancı Dil: The Development of The Terms of Trade in the Process of Liberalisation in Turkey	
TEZİN TÜRÜ	Yüksek Lisans ☐ Doktora ☒ Doçentlik ☐ Tıpta Uzmanlık ☐ Sanatta Yeterlilik ☐
TEZİN KABUL EDİLDİĞİ: Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi Fakülte : Enstitü : Sosyal Bilimler Diğer Kuruluşlar : Tarih :	
TEZ YAYINLANMIŞSA: Yayınlayan : Basım Yeri : Basım Tarihi: ISBN	
TEZ YÖNETİCİSİNİN: Soyadı Adı : BAŞOL Koray Ünvanı : Prof. Dr.	
TEZİN YAZILDIĞI DİL. TÜRKÇE	TEZİN SAYFA SAYISI: 268:
TEZİN KONUSU(KONULARI): 1-Dış Ticaret Hadleri 2-Liberalizasyon 3-Uluslararası gelir dağılımı	
TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER: 1-Dış Ticaret Hadleri 2-Liberalizasyon 3-Singer-Prebisch hipotezi	
İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER: 1-Terms of Trade 2-Liberalisation 3-Singer-Prebisch Hypothesis	
1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum ☐	
2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir ☐	
3- Kaynak gösterilmek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir. ☒	

ÖZET

Uluslararası İktisat teorisinde önemli bir yeri olan "dış ticaret hadleri" kavramı iktisadi çözümlemelerde özellikle gelişmekte olan ülkelerin(GOÜ) dış iktisadi ilişkilerinin analizinde kullanılmaktadır. Dış ticaret hadleri kavramının bu denli yoğun bir ilgi alanı oluşturmasının başlıca nedeni, kavramın dış ticaretten elde edilen kazançların bir göstergesi olarak kullanılmasıdır. Genel olarak klasik ve neoklasik iktisatçılar, bu kavramı dış ticaretten elde edilen kazançların gerçek bir ölçüsü olarak kabul etmişlerdir.

İktisat literatüründe dış ticaret hadleri ile ilgili teorik tartışmalara 1800'lü yılların başlarından beri rastlanmaktadır. Klasik iktisatçılar,büyük ölçüde azalan verimler kanununadayanarak, uzun dönemde, ilksel mal olarak nitelenen tarımsal ürünler ve hammaddelerin mamül mallar karşısındaki ticaret hadlerinin iyileşeceğini ileri sürmüşlerdir.

İkinci Dünya Savaşından sonra yapılan çalışmalar ise, klasik iktisatçılar tarafından genellikle paylaşılan görüşlerin aksine, uzun dönemde ilksel malların ticaret hadlerinin kötüleşmekte olduğunu ortaya koymuştur. Bu çalışmalar, "bozulan ticaret hadleri hipotezi" olarak isimlendirilen ve teorik temeli R.Prebisç ve H.W.Singer tarafından geliştirilen bir hipotezin doğmasına yol açmıştır.

Klasik iktisatçılar, ticarete katılan her ülkenin avantajlı çıkacağını ileri sürerek, ekonomide liberal politikalar izlenmesini tavsiye ederken, R.Prebisç, H.W.Singer ile birlikte G.Myrdal gibi "yapısal görüş" olarak isimlendirilen iktisatçılar ise, ithal ikamesine dayalı politika uygulamalarını tavsiye etmektedirler.

Türkiye, 1980 yılından itibaren ekonomide liberalizasyonu sağlama yönünde önemli biryapısal değişiklik gerçekleştirmiştir. Liberalizasyon sürecinde Türkiye'deki dış ticaret hadlerinin gelişimi ve dış ticaret hadlerindeki değişimleri etkileyen faktörler incelendiğinde; Türkiye'nin dış ticaret hadlerinde negatif bir trende sahip olduğu görülmektedir. Liberalizasyon sürecinde dış ticaret hadlerinin Granger nedeni olarak toptan eşya fiyatları endeksi ve nominal döviz kuru değişkenleri belirlenmiş olup, liberalizasyon, büyüme, dış ticaret dengesi ve sanayi ihracatının toplam ihracat içerisindeki payı değişkenlerinin dış ticaret hadlerinin Granger nedeni olmadığı belirlenmiştir. Ancak, sanayi ihracatı ile dış ticaret hadleri trendi karşılaştırıldığında, Singer-Prebisç hipotezinin Türkiye için geçerliliğini koruduğu yönünde bulgular da elde edilmiştir.

ABSTRACT

The concept of “terms of trade” which has a significant place in the International Economic theory is especially used for analyzing developing countries’ foreign economic relations. The main reason for “terms of trade” gaining too much attention is due to its being used as an indicator for gains obtained from foreign trade. Classical and Neo-Classical economists generally accepted this concept as a measure of gains obtained from foreign trade.

Theoretical discussions about “terms of trade” have been continuing since 1800s. Classical economists stated that the terms of trade of the agricultural goods and raw materials which are referred to as primary goods will improve with respect to manufactures in the long term and based their statement on the law of diminishing returns.

The studies of the post-World War II period state opposite of the Classical economists’ ideas since they found that terms of trade of the primary goods deterioration in the long run. These studies led to the hypothesis called “deterioration terms of trade” and its theory has been developed by R.Prebisich and H.W.Singer.

Since Classical economists state that every country involving in trade will be advantageous, they suggest liberal policies while such name as R.Prebisich, H.W.Singer and G.Myrdal called the “structural view” economists suggests policies depending on inward oriented. Turkey, in the post-1980 period, has made a significant structural change for liberalizing her economy. When the changes in the terms of trade and factors effecting these changes in Turkey in the liberalization process are examined, it can be realized that Turkey’s terms of trade has a negative trend. It is found that in the liberalization process, while the wholesale price index and nominal exchange rates are the Granger effects of terms of trade, the variables of liberalization, growth, balance of trade and the share of industrial exports to total exports were not found to be Granger effect of terms of trade. But when the industrial exports trend and terms of trade trend are compared, some findings for Singer and Prebisich’s hypothesis being relevant for Turkey are found.

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ.....	vi
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	ix
KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ.....	xi

BİRİNCİ BÖLÜM TEORİDE DIŞ TİCARET HADLERİ VE LİBERALİZASYON

1. DIŞ TİCARET HADLERİ KAVRAMI VE GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER İÇİN TAŞIDIĞI ÖNEM	1
1.1. DIŞ TİCARET HADLERİ KAVRAMI VE HESAPLAMA YÖNTEMLERİ	1
1.1.1. Dış Ticaret Hadleri Kavramı	1
1.1.2. Dış Ticaret Hadlerinin Hesaplama Yöntemleri.....	1
1.1.2.1. Değişim Ticaret Hadleri	2
1.1.2.1.1. Net Değişim Ticaret Hadleri	2
1.1.2.1.2. Gayri Safi Değişim Ticaret Hadleri	3
1.1.2.2. Gelir Ticaret Hadleri	3
1.1.2.3. Faktör Ticaret Hadleri	4
1.1.2.3.1. Tek Faktörlü Dış Ticaret Haddi	5
1.1.2.3.2. Çift Faktörlü Dış Ticaret Haddi	5
1.2. DIŞ TİCARET HADLERİNİN GÖÜ'LER İÇİN TAŞIDIĞI ÖNEM.....	6
1.3. DIŞ TİCARET HADLERİ KAVRAMINA YÖNELTİLEN	7
ELEŞTİRİLER.....	7
2. DIŞ TİCARET HADLERİNDEKİ DEĞİŞMELERİ BELİRLEYEN FAKTÖRLER.....	10

2.1. DIŞ TİCARET POLİTİKASININ ETKİLERİ	10
2.1.1. Tarifeler ve Dış Ticaret Hadleri	10
2.1.1.1. İthalata Tarife Konulması	11
2.1.1.2. İhracata Tarife Konulması	12
2.1.2. Kotalar ve Dış Ticaret Hadleri	13
2.1.3. Kambiyo Kurundaki Değişmeler ve Dış Ticaret Hadleri	16
2.1.4. Transferler ve Dış Ticaret Hadleri	22
2.2. ARZ VE TALEP KOŞULLARINDAKİ DEĞİŞMELERİN DIŞ TİCARET HADLERİNE ETKİLERİ	26
2.2.1. Arz Koşullarındaki Değişmeler(Ekonomik Büyüme) ve Dış Ticaret Hadleri..	26
2.2.1.1. Tam Uzmanlaşma	27
2.2.1.2. Eksik Uzmanlaşma	30
2.2.2. Talep Koşullarındaki Değişmelerin Dış Ticaret Hadlerine Etkileri	41
3. DIŞ TİCARET HADLERİNDEKİ DEĞİŞMELERİN EKONOMİK ETKİLERİ	43
4. DIŞ TİCARET HADLERİ TRENDİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER	49
4.1. KLASİKLERİN GÖRÜŞLERİ	49
4.2. YAPISAL GÖRÜŞ	55
4.2.1. Singer-Prebisch Tezi	56
4.2.1.1. Artan Verimliliğin Sağladığı Kazançların Bölüşülmesindeki Farklar	57
4.2.1.2. İhraç Mallarının Gelir ve Fiyat Elastikiyeti:	59
4.2.1.3. Konjonktür Dönemlerinde İlksel ve Mamul Mal Fiyat Hareketleri	60
4.2.2. Singer-Prebisch Tezine Yöneltilen Eleştiriler	64
4.2.2.1. Uygulamaya Yönelik Eleştiriler	64
4.2.2.2. Teoriye Yönelik Eleştiriler	67
4.3. DIŞ TİCARET HADLERİ TRENDİ İLE İLGİLİ DİĞER GÖRÜŞLER	69
5. LİBERALİZASYON VE DIŞ TİCARET HADLERİ	73
5.1. LİBERALİZASYON KAVRAMI VE ÇEŞİTLERİ	73
5.1.1. Finansal Liberalizasyon	74
5.1.2. Dış Ticaretin Liberalizasyonu	75

5.2. LİBERALİZASYONDA ZAMANLAMA VE SIRALAMA SORUNU	78
5.3. LİBERALİZASYONUN ÖLÇÜLMESİ	80
5.4. TEORİDE DİŞ TİCARETİN LİBERALİZASYONU VE DİŞ TİCARET HADLERİ	82
5.5.DÜNYADA LİBERALİZASYON UYGULAMALARI.....	87

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE LİBERALİZASYON UYGULAMALARI

1. 1980 ÖNCESİ LİBERALİZASYON UYGULAMALARI	92
1.1. 1923 - 1929 DÖNEMİ (BİRİNCİ LIBERAL DÖNEM).....	94
1.2. 1950 - 1962 DÖNEMİ (İKİNCİ LIBERAL DÖNEM) ..	97
2. 1963 - 1980 DÖNEMİ: KORUMACI DİŞ TİCARET POLİTİKALARI VE TÜRKİYE EKONOMİSİNDE GÖZLENEN GELİŞMELER.....	103
2.1. KORUMACILIĞIN NEDENLERİ	104
2.2. PLANLI DÖNEMDE KORUMACI DİŞ TİCARET POLİTİKALARI	106
2.2.1. İthalat Kotaları.....	106
2.2.2. Gümrük Vergileri.....	109
2.2.3. İhracat Politikaları	114
2.2.3.1. İhracatın Kontrolü	114
2.2.3.2. İhracatın Teşviki	114
2.2.4. Kambiyo Rejimi ve Döviz Kuru Politikaları	117
2.3. 1963-1980 DÖNEMİNDE UYGULANAN KORUMACI DİŞ TİCARET POLİTİKALARININ OLUŞTURDUĞU EKONOMİK YAPININ..... DEĞERLENDİRİLMESİ VE 1977 EKONOMİK KRİZİ	124
3. 1980 SONRASI LİBERALİZASYON UYGULAMALARI: EKONOMİDE YAPISAL DÖNÜŞÜM.....	131
3.1. FİYAT POLİTİKASI.....	132
3.2. KURUMSAL DEĞİŞİKLİKLER.....	133

3.3. KAMBIYO REJİMİ VE DÖVİZ KURU POLİTİKASI	135
3.4. DIŞ TİCARET REJİMİNDEKİ DEĞİŞMELER.....	144
3.4.1. İhracat Rejimindeki Değişmeler.....	144
3.4.1.1. Vergi İadesi.....	146
3.4.1.2. Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu (DEFİF) Ödemeleri.....	149
3.4.1.3. Navlun Primi	150
3.4.1.4. İhracat Kredileri.....	150
3.4.1.5. Dış Ticaret Sermaye Şirketleri	153
3.4.1.6. Konut Fonu Muafiyeti.....	156
3.4.1.7. Kurumlar Vergisi İstisnası.....	156
3.4.2. İthalat Rejiminde Değişmeler	156
3.4.2.1. Otonom Değişmeler.....	156
3.4.2.1.1. Gümrük Vergisi ve Fon İndirimleri	158
3.4.2.1.2. Teminatlar	158
3.4.2.1.3. Armonize Sisteme Geçiş.....	159
3.4.2.2. Avrupa Birliği'ne Bağlı Olarak Yapılan Düzenlemeler	160
4. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE LİBERALİZASYONUN ÖLÇÜLMESİ	163
4.1. LİBERALİZASYON ÖLÇÜSÜ OLARAK KORUMA ORANLARINDAKİ DEĞİŞMELER.....	163
4.2. BAYSAN-BLITZER ENDEKSİ.....	173
4.3. DIŞA AÇIKLIK ENDEKSİ.....	174
4.4. DÖVİZ KURU LİBERALLEŞME ENDEKSİ (ERLİ).....	176
5. TÜRKİYE'DE LİBERALİZASYON SÜRECİNDE EKONOMİK YAPI DEĞİŞMELERİ.....	178
5.1. EKONOMİK BÜYÜME VE SANAYİLEŞMEDE MEYDANA GELEN DEĞİŞMELER	179
5.2. İHRACATTA MEYDANA GELEN DEĞİŞMELER	184
5.3. İTHALATTA MEYDANA GELEN DEĞİŞMELER.....	190
5.4. DIŞ TİCARETİN ÜLKE GRUPLARI İTİBARIYLA DAĞILIMI.....	194

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TÜRKİYE'DE DIŞ TİCARET HADLERİNİN DEĞİŞİMİ VE DIŞ TİCARET
HADLERİNDEKİ DEĞİŞMELERİ ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN
EKONOMETRİK ANALİZİ

1. TÜRKİYE'DE DIŞ TİCARET HADLERİNDEKİ DEĞİŞMELER	198
1.1. 1950-1979 DÖNEMİNDE DIŞ TİCARET HADLERİNDEKİ DEĞİŞMELER	199
1.2. 1980 SONRASI DÖNEMDE DIŞ TİCARET HADLERİNDEKİ	203
DEĞİŞMELER	203
2. DIŞ TİCARET HADLERİNDEKİ DEĞİŞMELERİN GELİR ETKİSİ	207
2.1. DIŞ TİCARET HADLERİNİN GELİR ETKİSİNİ ÖLÇME YÖNTEMLERİ ..	207
2.1.1. İthalat Fiyat Endeksi Yöntemi (Nicholson Yöntemi)	207
2.1.2. İhracat Fiyat Endeksi Yöntemi (Geary Yöntemi)	208
2.1.3. Karma Yöntem	208
2.2. TÜRKİYE'DE DIŞ TİCARET HADLERİNİN GELİR ETKİSİNİ ÖLÇMEYE	
YÖNELİK YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR	209
2.3. 1980-1997 DÖNEMİNDE DIŞ TİCARET HADLERİNİN GELİR ETKİSİ ...	213
3. 1980-1997 DÖNEMİNDE DIŞ TİCARET FİYAT VE GELİR	
ELASTİKİYETLERİ	218
3.1. DIŞ TİCARET FİYAT ELASTİKİYETLERİ	218
3.1.1. İthal Mallarının Talep Elastikiyeti	218
3.1.2. İhraç Malları Talep Elastikiyeti	220
3.2. İTHALATIN GELİR ELASTİKİYETİ	221
4. LİBERALİZASYON SÜRECİNDE DIŞ TİCARET HADLERİNDEKİ	
DEĞİŞMELERİ BELİRLEYEN FAKTÖRLER: BİR NEDENSELLİK	
ANALİZİ	223
4.1. VERİLERİN ANALİZİ	223
4.2. YÖNTEM	224
4.2.1. Zaman Serilerinde Durağanlık	224
4.2.2. Nedensellik Analizi	227
4.3. NEDENSELLİK ANALİZİ SONUÇLARI	228
SONUÇ	238
YARARLANILAN KAYNAKLAR	247
EK TABLOLAR	263

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo:1 Ekonomik Büyümenin Toplam Etkisi ve Dış Ticaret Hadleri	36
Tablo:2 Ekonomik Büyümenin etkileri.....	40
Tablo:3 Dış Ticaret Hadleri Trendi ile İlgili Farklı Görüşlerdeki .. Yazarların Sınıflandırılması	71
Tablo:4 Dış Ticaret Hadlerinin Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler Arasındaki Değişmelerinin Nedenleri.....	72
Tablo:5 Dünya Ticareti Üzerindeki Vergi Oranları (1995).....	90
Tablo:6 Dünyada Korumacılığın En Düşük ve En Yüksek Olduğu Ülkeler	91
Tablo:7 1950 - 1960 Dönemi Dış Ticaret Verileri	98
Tablo: 8 Programlanmış İthalatın Listelere Göre Dağılımı	108
Tablo: 9 İthalatta Teminat Oranları (%)	108
Tablo:10 Türkiye Ekonomisi'nde Sektörel Nominal ve Efektif.....	112
Tablo:11 Türkiye Ekonomisi'nde Sektörel Nominal ve Efektif Koruma Oranları (1973).....	113
Tablo:12 Türkiye Ekonomisinde Ana Sektörlere Göre Nominal ve Efektif Koruma Oranları, 1973 (%)	114
Tablo:13 1964-1979 Dönemi İhracatta Vergi İadesi Tutarları ve Vergi İade Oranları	116
Tablo:14 İşçi Döviz Transferleri (1968 - 1979) (milyon \$)	119
Tablo:15 Planlı Dönemde Döviz Kurlarının Gelişimi	123
Tablo:16 Planlı Dönemde Sabit Kurlardan Kaynaklanan İhracatçı Gelirleri Kaybı	124
Tablo:17 Sanayi Malları İhracat ve İthalatında Efektif Döviz Kurları	129
Tablo:19 İhracatta Vergi İade Oranları 1981-1989.....	147
Tablo:20 1980-1992 Dönemi İhracatta Vergi İadesi Tutarları ve Vergi İade Oranları	148
Tablo:21 Türkiye Ekonomisinde Nominal Koruma Oranları (1983-1991).....	164
Tablo:22 Türkiye Ekonomisinde 1990-1994 Dönemi Sektörel Nominal Koruma Oranları (%).....	166
Tablo:23 Türkiye Ekonomisi'nde Gruplandırılmış Sektörlerde Nominal Koruma Oranları (1985-1989).....	167
Tablo:24 Türkiye Ekonomisinde 1990-1994 Dönemi Nominal Koruma Oranları.....	168
Tablo:25 Türkiye Ekonomisinde 1983-1991 Döneminde Sektörel Efektif Koruma Oranları (%).....	169

Tablo:26 Türkiye Ekonomisinde 1990-1994 Dönemi Sektörel Efektif Koruma Oranları (%)	170
Tablo:27 Türkiye Ekonomisinde Gruplandırılmış Sektörlerde Efektif Koruma Oranları (1985-1989).....	171
Tablo:28 Türkiye Ekonomisi'nde 1990-1994 Dönemi Efektif Koruma Oranları.....	172
Tablo:29 Baysan-Blitzer Liberalizasyon Endeksi.....	174
Tablo:30 1963-1997 Döneminde Dış Açıklık İndeksinin Gelişimi	175
Tablo:31 Döviz Kuru Liberalleşme Endeksi (ERLI)	177
Tablo:32 Türkiye Ekonomisinde Sektörel Büyüme Hızları.....	181
Tablo:33 Yurt İçi Tasarrufların ve Sabit Sermaye Yatırımlarının GSMH İçindeki Payı.....	183
Tablo:34 İmalat Sanayinde Kapasite Kullanım Oranları.....	184
Tablo:35 1980-1997 Dönemi Dış Ticaret Göstergeleri	185
Tablo:36 Ana Sektörlere Göre İhracat (Milyon \$).....	185
Tablo:37 İmalat Sanayiinde Sektörel İhracat ve Yüzde Paylar	187
Tablo:38 Türkiye'nin Dünya İhracatındaki Payı	188
Tablo:39 İthalatın Mal Gruplarına Göre Dağılımı (Milyon \$).....	191
Tablo:40 Ham Petrol Fiyatları ve İthalatındaki Gelişmeler	192
Tablo:41 İmalat Sanayiinde Sektörel İthalat ve Yüzde Paylar	193
Tablo:42 İhracatın Ülke Gruplarına Dağılımı.....	195
Tablo:43 İthalatın Ülke Grupların Dağılımı.....	195
Tablo:44 Türkiye'nin İhracat Benzerlik Endeksi (1991-1995).....	197
Tablo:45 1950-1967 Döneminde Türkiye'nin Dış Ticaret Hadleri (1958 = 100 Dolar Cinsinden).....	200
Tablo:46 1970-1979 Döneminde Türkiye'de Dış Ticaret Hadleri(1984-1986=100) ...	201
Tablo:47 1950-1979 Dönemi Net Dış Ticaret Hadleri (1950=100).....	202
Tablo :48 Liberalizasyon Sürecinde Net Dış Ticaret Hadleri Trendleri.....	204
Tablo:49 1980-1997 Dönemi Net Dış Ticaret Hadleri	205
Tablo:50 Liberalizasyon Sürecinde Dış Ticaret Fiyat Endeksleri Trendi.....	206
Tablo:51 1950-1979 Dönemi Dış Ticaret hadlerinin gelir Etkisi	211
Tablo:52 1970-1979 Döneminde Dış Ticaret Hadlerinin Gelir Etkisi	213
(1984-1986=100)	213

Tablo:53	1980-1995 Döneminde Dış Ticaret Hadlerinin Gelir Etkisi (1984-1986=100).....	214
Tablo:54	1982-1997 Döneminde Dış Ticaret Hadlerinin Gelir Etkisi(1994 = 100).....	215
Tablo:55	1980-1997 Döneminde Dış Ticaret Hadlerinin Gelir Etkisi(1989 = 100).....	216
Tablo:56	Dış Ticaret Hadlerindeki Değişmelerin GSYİH Üzerine Etkisi..... (1980-1997 Dönemi)	217
Tablo:57	İthalatın Talep Elastikiyeti (1980-1997)	220
Tablo:58	İhracatın Talep Elastikiyeti (1980-1997 Dönemi)	221
Tablo:59	İthalatın Gelir Elastikiyeti (1980-1997 Dönemi)	222
Tablo:60	ADF Birim Kök Testi Sonuçları(1980:1-1997:4).....	226
Tablo:61	Nihai Öngörüm Hatalarının (FPE) Hesaplanmasıyla Elde Edilen Değişkenli Nedensellik Test Sonuçları (DNDTH Bağımlı Değişken)	229
Tablo:62	Nihai Öngörüm Hatalarının (FPE) Hesaplanmasıyla Elde Edilen İki Değişkenli Nedensellik Test Sonuçları (DNDTH Bağımsız Değişken)	
Tablo:63	Net Dış Ticaret Hadleri ve Nominal Döviz Kuru Arasındaki Nedensel İlişkiyi Gösteren Denklemin Açılımı.....	230
Tablo:64	Net Dış Ticaret Hadleri veToptan Eşya Fiyatları Endeksi Arasındaki Nedensel İlişkiyi Gösteren Denklemin Açılımı.....	231
Tablo:65	Toptan Eşya Fiyatları Endeksi ve Net Dış Ticaret Hadleri Arasındaki Nedensel İlişkiyi Gösteren Denklemin Açılımı.....	233
Tablo:66	Net Dış Ticaret Hadleri ile Liberalizasyon Arasındaki Denklemin Açılımı.....	234
Tablo:67	Net Dış Ticaret Hadleri ile Büyüme Arasındaki Denklemin Açılımı.....	235
Tablo:68	Net Dış Ticaret Hadleri ile Dış Ticaret DengesiArasındaki Denklemin Açılımı.....	236
Tablo:69	Net Dış Ticaret Hadleri ileSanayi İhracatı Arasındaki Denklemin Açılımı	237

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil: 1	İthalata ve İhracata Tarife Konulmasının Etkileri.....	11
Şekil: 2	Kota Uygulaması ve Dış Ticaret Hadleri.....	13
Şekil: 3	Misilleme Uygulanması Durumunda Dış Ticaret Hadlerinin Gelişimi.....	14
Şekil: 4	Teklif Eğrilerinin Esnekliği ve Dış Ticaret Hadleri.....	15
Şekil:5	Tam Uzmanlaşma Durumunda Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret Hadleri	28
Şekil:6	Nötr Ekonomik Büyüme.....	30
Şekil:7	İhraç Yönlü Ekonomik Büyüme	30
Şekil:8	İthal Yönlü Ekonomik Büyüme	31
Şekil:9	Büyümenin Üretim ve Tüketim Etkisi	32
Şekil:10	Arz ve Talep Elastikiyetlerinin Geometrik Gösterimi.....	34
Şekil:11	Talep Koşullarındaki Değişmeler ve Dış Ticaret Hadleri (I)	41
Şekil:12	Talep Koşullarındaki Değişmeler ve Dış Ticaret Hadleri (II)	42
Şekil:13	Tarifelerin Tek Taraflı Olarak Kaldırılması.....	83
Şekil:14	Tarifelerin Karşılıklı Azaltılması	85

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	Avrupa Birliği
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AKÇT	Avrupa Kömür Çelik Topluluğu
BBYKP	Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
CİF	Cost, Insurance, Freight
DÇM	Döviz Çevrilebilir Mevduat
DEFİF	Destekleme Fiyat İstikrar Fonu
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DTH	Döviz Tevdiat Hesabı
DTM	Dış Ticaret Müsteşarlığı
DTSS	Dış Ticaret Sermaye Şirketi
EDK	Efektif Döviz Kuru
EPU	European Payment Union
ERLI	Döviz Kuru Liberalleşme Endeksi
FOB	Free on Board
GATT	Gümrük Tarifeleri Ticaret Genel Anlaşması
GOÜ	Gelişmekte Olan Ülkeler
GSYİH	Gayrisafi Yurtiçi Hasıla
HM	Hazine Müsteşarlığı
HDTM	Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı
IBRD	International Bank for Reconstruction and Development
IMF	International Monetary Found
KDV	Katmadeğer Vergisi
KKDF	Kaynak Kullanımı Destekleme Fonu
KP	Katma Protokol
OGT	Ortak Gümrük Tarifesi
TCMB	T.C. Merkez Bankası
TPKKHK	Türk Parasının Kıymetinin Korunması Hakkındaki Kanun
WTO	Dünya Ticaret Örgütü

GİRİŞ

Ticaret hadleri kavramı, ülkelerin dış ticaretten sağladıkları kazançların ölçülmesinde kullanılmaktadır. Kavram uluslararası iktisat teorisinde önemli bir yere sahiptir ve bu bilim dalı ile ilgili çalışmalarda bulunan iktisatçıların çoğunun ilgisini çekmiştir. Ticaret haddi kavramının yoğun bir ilgi görmesinin başlıca nedeni, kavramın dış ticaretten elde edilen kazançların ölçülmesinde kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Genel olarak klasik ve neo-klasik iktisatçılar, bu kavramı dış ticaretten elde edilen kazançların bir ölçüsü olarak kabul etmişlerdir. İktisat literatüründe dış ticaret hadleri trendi ile ilgili teorik düzeydeki tartışmalara 1800'lü yılların başlarından beri rastlanmaktadır. Klasik ve neo-klasik iktisatçılar, azalan verimler kanununa dayanarak, uzun dönemde, ilksel mal olarak nitelenen tarımsal ürünler ve hammaddelerin mamul mallar karşısındaki ticaret hadlerinin iyileşeceğini ileri sürmüşlerdir. Teknolojik ilerlemenin daha çok mamul mallar(sanayii ürünleri) kesiminde ortaya çıktığından hareket ederek, bu kesimde sağlanan teknolojik yeniliklerin üretimi arttıracak ve mamul malların nispi fiyatlarını gerileteceğini ifade etmişlerdir.

İkinci Dünya Savaşından sonra yapılan çalışmalar ise, Klasik, neo-klasik iktisatçılar tarafından genellikle paylaşılan görüşlerin aksine, ilksel malların ticaret hadlerinin uzun dönemde bozulduğunu ortaya koymuştur. Bu çalışmalar, "Bozulan Ticaret Hadleri Hipotezi" olarak da isimlendirilen ve teorik temeli R.Prebisch ve H.W.Singer tarafından geliştirilen bir hipotezin doğmasına yol açmıştır.

Klasik iktisatçılar, ticaretin , ticarete katılan tarafların avantajına olduğunu ileri sürerek, liberal ekonomi politikalarını tavsiye ederken, Prebisch, Singer, Myrdal, gibi iktisatçılar, ticaret hadlerinin ilksel mallar, dolayısıyla az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler aleyhine dönmesinin , bu ülkelerin yapısal özelliklerinden kaynaklandığını, ekonomik yapılarını geliştirmek için ithal ikameci politikalara yönelmelerini tavsiye etmişlerdir.

Türkiye, 1923-1929 , 1950-1960 yılları arasında, kısmen liberal politikalar uygulamış, ancak bu uygulamalar, programlı bir liberalizasyon politikasına dayanmayan, uluslararası konjonktürün etkisiyle geçici olarak gerçekleştirilen politika uygulamaları olarak kalmıştır.

1970'lilerin sonlarında çok önemli boyutlara ulaşan enflasyon ve dış ödemeler dengesi güçlükleri karşısında, önce kısa dönem istikrar programı olarak uygulamaya konulan 24 Ocak 1980 Kararları giderek ekonomide köklü yapısal değişimleri amaçlayan

bir kimlik kazanmıştır.. Uygulanan liberal politikalar, devletin başta sanayi olmak üzere ekonomik hayattaki rolünün büyük ölçüde azaltılmasını, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesini, ekonomik kararlarda piyasa koşullarını hakim kılmayı ve dünya ekonomisiyle bütünleşmeyi amaçlamıştır. Bu nedenle, 1980 sonrasındaki dönem, liberalizasyon dönemi olarak tanımlanmıştır.

Tezin amacı, liberalizasyon süreci olarak tanımlanan, 1980 sonrası dönemde, Türkiye'nin dış ticaret hadlerindeki değişimleri incelemek, dış ticaret hadlerindeki değişimlerin nedenlerini araştırmak ve "bozulan ticaret hadleri hipotezi" veya Singer-Prebisch tezi olarak isimlendirilen hipotezin söz konusu dönemde Türkiye için geçerliliğini sorgulamaktır.

Bu çerçevede, üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde dış ticaret hadleri kavramı tanımlanmış ve dış ticaret hadleri trendi ile ilgili iktisadi literatürdeki tartışmalara yer verilmiştir. Dış ticaret hadleri ile ilgili teorik tartışmaların odağında yer alan "bozulan ticaret hadleri veya Singer-Prebisch hipotezi" olarak adlandırılan hipotezin temel dayanakları ve bunlara yöneltilen eleştiriler ele alınmıştır.

Teorik zeminde hipoteze yöneltilen eleştirilere rağmen, hipotezin halen büyük ölçüde geçerliliğini koruduğu, uygulamalı çalışmaların sonucunda anlaşılmaktadır. Singer-Prebisch hipotezinin ileri sürdüğü, liberalizasyonun dış ticaret hadlerini az gelişmiş ülkeler aleyhine , gelişmiş ülkeler lehine çevirdiği görüşü çerçevesinde, Çalışmanın ikinci bölümünde, Türkiye'deki liberalizasyon uygulamaları ele alınmıştır. 1980 öncesi liberalizasyon uygulamaları ile, 1960 1980 arasındaki ithal ikameci dönemin ekonomik özellikleri de açıklanmaya çalışılmış, 24 Ocak Kararlarıyla başlayan 1980 sonrasındaki liberal politika uygulamaları ayrıntılı olarak incelenmiştir. Ekonomideki liberalizasyonu daha iyi ifade edebilmek için , liberalizasyon göstergeleri kullanılarak, söz konusu dönemde uygulanan politikaların liberalizasyon konusundaki başarısı değerlendirilmiştir.

Tezin üçüncü bölümünde, Türkiye'de dış ticaret hadlerinin gelişimi incelenmiş, dış ticaret hadleri trendleri, dış ticaret hadlerindeki değişimlerin gelir etkisi hesaplanmış, ihracat ve ithalat talep elastikiyetleri ile ithalat gelir elastikiyeti ölçülmüştür. Ayrıca, dış ticaret hadlerindeki değişimlerin nedenlerini bulmak amacıyla, nedensellik analizi yapılmış ve sonuçlar yorumlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİDE DIŞ TİCARET HADLERİ VE LİBERALİZASYON

1. DIŞ TİCARET HADLERİ KAVRAMI VE GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER İÇİN TAŞIDIĞI ÖNEM

1.1. DIŞ TİCARET HADLERİ KAVRAMI VE HESAPLAMA YÖNTEMLERİ

1.1.1. Dış Ticaret Hadleri Kavramı

Uluslararası İktisat teorisinde önemli bir yeri olan "dış ticaret hadleri" kavramı iktisadi çözümlemelerde özellikle gelişmekte olan ülkelerin(GOÜ) dış iktisadi ilişkilerinin analizinde geniş ölçüde kullanılmaktadır.

Ticaret haddi; alınan satılan malların miktarını ve bunların mübadele edildiği oranı gösteren ölçüdür.¹ Belirli bir başlangıç dönemine göre satılan ve alınan malların nispi fiyatlarındaki değişme dolayısıyla ticaretle elde edilen kazançları ya da uğranılan kayıpları ifade eder².

Ülkeler arasındaki ticaretin bir ölçüsü olarak dış ticaret haddi kavramı ise ilk defa D. Ricardo tarafından ortaya atılmıştır³. Genel olarak dış ticaret hadleri; bir ülkenin ihracat fiyatlarının ithalat fiyatlarına oranı olarak tanımlanır. Başka bir ifadeyle dış ticaret hadleri, ihracat biriminin ithalat birimiyle değiştirildiği orandır. Hicks, ticaret hadleri kavramını "genellikle bir ihracat ünitesinin bir ithalat ünitesine karşılık değiştirildiği oran" olarak ifade eder. Marshall ise, ticaret haddi kavramını "mübadele oranı" tarzında ifade etmiştir⁴.

1.1.2. Dış Ticaret Hadlerinin Hesaplama Yöntemleri

Dış ticaret hadleri; kullanılmaları sırasında ortaya çıkan güçlükler nedeniyle eleştirilere uğramıştır. Bu güçlükleri ortadan kaldırmak amacıyla iktisatçılar değişik dış

¹ C.P.KINDLEBERGER, Uluslararası İktisat, Çev: Necdet Serin, Doğan Yayınları, I. Cilt, Ankara, 1970, s.54.

² Halil SEYİDOĞLU, Uluslararası İktisat, 4. Baskı, İstanbul, 1982, s.483.

³ Onur KUMBARACIBAŞI, Dış Ticaret Teorisi ve Uluslararası Ekonomi, Ankara Ün. İTİA Yay., Ankara, 1976, s.77.

⁴ Süleyman BARDA-Erdoğan ALKİN, Dış Ticaret Teorisi, Üçüncü Baskı, Menteş Matbaası, İstanbul, 1973, s.85.

ticaret hadleri hesaplama yöntemleri geliştirmişlerdir. Bunlar değişim ticaret hadleri, gelir ticaret hadleri ve faktör ticaret hadleri şeklinde üç kısımda incelenebilir.

1.1.2.1. Değişim Ticaret Hadleri

1.1.2.1.1. Net Değişim Ticaret Hadleri

Mal ticaret hadleri olarak da ifade edilen değişim ticaret hadleri kavramı F.W. Taussig tarafından net ve gayri safi değişim ticaret hadleri şeklinde ikili bir ayrıma tabi tutulmuştur⁵. Haberler'e göre⁶, ölçülebilir yegane ticaret haddi olan net değişim ticaret haddi(bundan sonra net dış ticaret haddi olarak anılacaktır), ihracat ve ithalat fiyat endekslerinin oranı şeklinde gösterilebilir. İhracat fiyat endeksini (P_x), ithalat fiyat endeksini (P_m) ile gösterirsek, net dış ticaret haddi (T_n),

$$T_n = P_x / P_m \text{ şeklinde gösterilebilir.},$$

Net dış ticaret hadlerinde meydana gelen bir yükselme ülkenin bir önceki döneme göre dış ticarete daha kazançlı bir duruma geldiğini (önemli bazı istisnalar dışında) ve aynı miktarlardaki ihraç malı karşılığında daha fazla ithal malı alacak konuma yükseldiğini ifade etmektedir.

F.W. Taussig'in de belirttiği gibi,⁷ net dış ticaret hadleri sadece mal alım satımını kavradığından ve yalnızca nispi fiyat ilişkilerine dayandığından, ticarete bulunan taraflar arasında verimliliklerin farklı ölçülerde değişmesi yanıltıcı sonuçlar verebilmektedir.

Net dış ticaret hadleri kavramı, ticaret pozisyonlarındaki kısa dönemli değişimleri göstermek için yararlı bir araç olarak genellikle kabul edilmiştir. Ancak, tek başına ticaretten doğan kazanç ve kayıpları ifade edecek bir araç olmadığına ilişkin yoğun eleştirilere uğramıştır. Nitekim, Seymour E.Harris'de bu konuda şu görüşleri ileri sürmüştür:

"Çoğu kişi bir ülkenin mal ticaret hadleri iyileşirse ülkenin çok kazançlı çıktığını sanır. Bu gereğinden büyük bir basitleştirmedir, hatta yanıltıcı olabilir. İlk olarak yalnız mal(net) ticaret hadleri değil, aynı zamanda ticarete sağlanan toplam kazanç da göz önünde tutulmalıdır. Bir ülke için ticaret hadlerinde sağlanacak büyük bir iyileşmeyi başarmak mümkündür. Fakat, pazarın dışında, kendi fiyat koyduğunda büyük kayıplarla

⁵ F.W.TAUSSIG, *International Trade*, Augustus M.Kelley Publishers, New York, 1966, s.113.

⁶ G.HABERLER, *A Survey of International Trade Theory*, Princeton University Press, 1961, s.24.

⁷ F.W.TAUSSIG, a.g.e., ss.113-117.

karşılaşması da olasıdır. Başka bir ifade ile ithalat üzerine konan kısıtlamalarla bir ülke ticaret hadlerini iyileştirebilir. Ancak, böyle bir durum gerçekleşse bile, üretim faktörlerinin kötü dağılımı ve azalan ticaretten sonuçlanan kayıplara katlanmak gerekebilir⁸.

1.1.2.1.2. Gayri Safi Değişim Ticaret Hadleri

Değişim ticaret hadlerinin bir diğer türü olan gayri safi değişim ticaret hadleri kavramını da, net dış ticaret hadleri kavramında olduğu gibi ilk olarak F.W. Taussig kullanmıştır.⁹ Bu kavramın kullanımına gerek duyulmasının nedeni, net dış ticaret hadlerinin dış ticaret kazançları ile ölçülmesinde sadece ihracat ve ithalat arasındaki nispi fiyat ilişkisini dikkate alması, fiziki miktarları hesaba katmamasıdır. Gayri safi değişim ticaret haddi, net dış ticaret haddi gibi bir oran olup, ihracatın fiziki miktarının ithalatın fiziki miktarına bölünmesiyle bulunur. Yani;

$$T_b = Q_x / Q_m \quad \text{dir.}$$

Burada T_b = Gayri safi değişim ticaret haddi,

Q_x = ihracat miktar endeksi ve

Q_m = ithalat miktar endeksidir.

Gayri safi değişim ticaret hadlerinin yükselmesi aleyhte bir gelişmeyi gösterir. Belirli bir miktar ithalat yapılabilmesi için temel yıla nazaran daha fazla ihracat yapılması gerekir.

Net dış ticaret hadleri için geçerli olan eleştiriler brüt değişim ticaret hadleri için de geçerlidir. Ayrıca fiyat endekslerinin doğurduğu sakıncaları ortadan kaldırmak için düşünüldüğü halde bu amaca ulaşmak için yine bir endeks kullanılmaktadır.¹⁰

1.1.2.2. Gelir Ticaret Hadleri

İlk olarak G.S.Dorrance tarafından ileri sürülen gelir ticaret hadleri, ihracat fiyat endeksinin ithalat fiyat endeksine bölünmesi ve ihracat miktar endeksine çarpılması sonucu elde edilir. Başka bir ifadeyle gelir ticaret haddi, net dış ticaret haddinin ihracat

⁸ Seymour E. HARRIS, *International and Interregional Economics*, Tokyo Printing Co., Tokyo, 1957, ss.46-47.

⁹ F.W.TAUSSIG, a.g.e., ss.113-117.

¹⁰ Necati MUMCU, *Pür Dış Ticaret Teorisi ve İktisadi Gelişme*, İ.Ün.İktisat Fak. Yay., İstanbul, 1969, s.78.

miktar endeksine çarpılması sonucu elde edilir ve ;

$$T_g = (P_x/P_m) \cdot Q_x \quad \text{şeklinde formüle edilir.}$$

T_g = gelir ticaret haddi,

P_x = ihracat fiyat endeksi,

P_m = ithalat fiyat endeksi ve

Q_x = ihracat miktar endeksini ifade etmektedir.

Gelir ticaret haddinde meydana gelen yükselmeler ülkenin baz yıla göre aynı miktar ihracat karşılığında daha fazla ithalat yapabileceği anlamına gelmektedir. Bu nedenle bu ticaret haddi bazı iktisatçılar tarafından¹¹ "ithalat kapasitesi göstergesi" olarak kabul edilmiştir. Ancak, gelir ticaret hadlerinin toplam ithalat kapasitesini gösterdiğini ifade etmek güçtür. Çünkü, toplam ithalat kapasitesi mal ihracatı kadar sermaye hareketlerine ve cari işlemler hesabında yer alan görünmeyen kalemlerin durumuna da bağlıdır.¹²

Gelir ticaret hadleri ile net dış ticaret hadlerinin zaman zaman ters yönde hareket edebildiğine de dikkat etmek gerekir. Örneğin; ithalat fiyatları sabit kaldığında ihracat fiyatları %5 oranında azalırsa net dış ticaret haddi 100'den 95'e düşer. Fakat, bu durumda ihracat miktarı % 10 arttığında gelir ticaret hadleri 100'den 104.5'e yükselir. Şöyle ki; $(95/100) \cdot 110 = 104.5$ (olur. Böylece gelir ticaret hadleri lehte bir gelişmeyi gösterirken, net dış ticaret hadleri gerileme olduğunu gösterir.

Değişim ticaret hadleri ve gelir ticaret hadleri ülkedeki verimlilik değişmelerini dikkate almamaktadır. Oysa ticaret kazançları bakımından fiyatlardaki değişmelerin verimlilikteki gelişmelerden kaynaklanıp kaynaklanmadığının büyük önemi vardır. Bu boşluğu faktör ticaret hadleri kavramı doldurmaktadır

1.1.2.3. Faktör Ticaret Hadleri

Faktör ticaret hadleri, tek faktörlü (single factoriel terms of trade) ve çift faktörlü (double factoriel terms of trade) dış ticaret hadleri şeklinde ikiye ayrılmaktadır.

¹¹ Gerald MEIER, *The International Economics of Development*, Published by Harper & Row, New York, 1968, s.42.

¹² M.O.CLEMENT-R.L. PFISTER-K.J. ROTHWELL, *Theoretical Issues in International Economics*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1967, s.128

1.1.2.3.1. Tek Faktörlü Dış Ticaret Haddi

Tek faktörlü ticaret haddi, net dış ticaret haddini ihraç malları üretimindeki verimlilik değişmelerine göre düzeltir. İhracat verimlilik endeksini (V_x) ile gösterirsek, tek faktörlü ticaret hadleri;

$$T_{sf} = (P_x/P_m) \cdot V_x \text{ şeklinde formüle edilir.}$$

T_{sf} = tek faktörlü ticaret haddi,

P_x = ihracat fiyat endeksi,

P_m = ithalat fiyat endeksini ifade etmektedir.

Örneğin; ihraç fiyatları endeksi %10 düşerken verimlilik %20 oranında arttığında net dış ticaret hadleri 90'a düşer. Ancak, verimlilik artışının analize dahil edilmesi sonucu tek faktörlü dış ticaret hadleri;

$$T_{sf} = (90/100) \cdot 120 = 108 \text{ olur.}$$

Tek faktörlü dış ticaret hadlerinde meydana gelen yükselme ülke lehine bir sonuç doğurur. İhraç malları üretiminde kullanılan faktör birimi başına daha fazla ithalat yapılabildiğini gösterir.¹³

1.1.2.3.2. Çift Faktörlü Dış Ticaret Haddi

Çift Faktörlü ticaret hadleri, net dış ticaret hadlerinin hem ihracat hem de ithalat kesimlerindeki verimlilik değişmeleriyle düzeltilmesi ile elde edilir. İthalat verimlilik endeksini V_m ile gösterirsek çift faktörlü ticaret hadleri (T_{df});

$$T_{df} = (P_x/P_m) \cdot (V_x/V_m) \text{ şeklinde gösterilebilir.}$$

Çift faktörlü dış ticaret hadlerindeki değişmeler, yurt içindeki bir birim üretim faktörü ile yurt dışındaki üretim faktörleri arasındaki değişim oranını verir. T_{df} 'nin artması, ihraç mallarının üretiminde kullanılmış olan faktörlerin bir ünitesinin, ithal malları içinde mevcut yabancı faktörlerin daha fazla ünitesi ile mübadele edildiğini gösterir¹⁴. Faktör olarak emeği göz önüne alırsak, ihraç edilen bir saatlik emek temel yıla nazaran daha fazla emek-saat satın alabilmiştir¹⁵.

¹³ M.O.CLEMENT-R.L. PFISTER-K.J. ROTHWELL, a.g.e., s.129.

¹⁴ Necati MUMCU, a.g.e., s83.

¹⁵ G.HABERLER, a.g.e., s.25.

Klasik iktisatçılar, net dış ticaret hadleri ile çift faktörlü ticaret hadlerinin aynı değişimleri gösterdiklerini, mantıki yönden farklı, kantitatif olarak eşdeğerli olduklarını ileri sürmüşlerdir¹⁶.

Meier'e göre, net dış ticaret hadlerinin çift faktörlü dış ticaret hadleri ile eşdeğer olup olmaması ölçekle, ulaştırma masraflarıyla ve maliyetlerin tarihi seyriyle yakından ilgilidir¹⁷.

1.2. DIŞ TİCARET HADLERİNİN GOÜ'LER İÇİN TAŞIDIĞI ÖNEM

Dış ticaret hadlerinin gelişmekte olan ülkeler(GOÜ) açısından önemli olmasının temel nedeni, bu ülkelerin gelişmiş ülkelere oranla dış ekonomik ilişkilere daha fazla bağımlı olmasından kaynaklanmaktadır. Kalkınma çabası içinde olan GOÜ'ler, ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirmek için ihtiyaç duydukları sermaye malları ve hammaddeyi dışarıdan ithal etmek zorundadırlar. Bu ülkelerin dış yardım ve borçlanma olanaklarının sınırlı olduğu düşünüldüğünde, ithalatları için en güvenilir finansman kaynağının ihracat gelirleri olduğu kabul edilir. GOÜ'lerin dış ticaret hadlerindeki bozulma, kalkınma için gerekli olan ithalatı güçleştirdiğinden, kalkınma programlarının uygulanmasını engelleyebilir¹⁸. Nitekim, ileride ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz uzun dönemde ticaret hadlerinin GOÜ'ler aleyhine bozulduğu görüşü, GOÜ'lerdeki kalkınma programları uygulayıcılarını büyük ölçüde rahatsız etmektedir.

Dış ticaret hadlerinin GOÜ'ler açısından taşıdığı önemin bir diğer nedeni de bunlardaki bozulmanın yurtdışından sermaye girişini caydırıcı sonuçlar doğurmasıdır. Ticaret hadlerindeki uzun süreli bozulmalar, yabancı yatırımlar için bu ülkede yatırım yapmayı cazip olmaktan çıkarabilir. Oysa, yurt içi tasarruf açığının, kalkınma için gerekli sermaye yatırımlarının gerçekleşmesini olanaksız kıldığı bu ülkelerde, yurtdışından gelecek fonların önemli olduğu bilinmektedir.

Ticaret hadlerindeki değişimlerin GOÜ'ler için önemli olmasının nedenlerinden biri de, yurtiçi kaynak dağılımını etkileyebilmesinden kaynaklanmaktadır. Ticaret hadleri

¹⁶ Jacob VINER, *Studies in the Theory of International Trade*, Harper and Brothers, New York, 1937, s.319.

¹⁷ G.M.MEIER, *International Trade and Development*, New York, 1963, s.44'ten aktaran, Necati MUMCU, a.g.e., s.82.

¹⁸ Seymour GOODMAN, *Dış Ticaret ve Gelişme Hakkında Denemeler*, (Çev:A.Savaş Akat), İ. Ün. İktisat Fak. Yayını, No:1331, İstanbul, 1968, ss.70-75.

sadece bir kantitatif büyüklük değil, aynı zamanda önemli bir refah göstergesi olarak da kabul edilmektedir¹⁹. Ticaret hadlerinde ihracat fiyatlarındaki yükselmeden dolayı gerçekleşen bir iyileşme, ihracat endüstrilerinde bir üretim genişlemesine yol açabilir. Böylece bir yandan daha önce yurtiçi üretim kesimlerinde kullanılan kaynakların bir kısmı ihracat kesimlerine yönelir ve bu kesimde çalışanların refah düzeyi yükselirken, yurtiçi kesimlerde üretim daralabilir ve bu kesimlerde çalışanların gelirleri azalabilir. Ancak, diğer taraftan ülkenin ihracat gelirlerinin artmış olması da ithalat kapasitesini genişleterek, yurtiçi kesimler için üretim yapan endüstrilerin sermaye malı ithalini kolaylaştırabilir. Böylece daha önce ihracat kesimlerinde kullanılan kaynakların bir bölümü yurtiçi kesimlere yönelebilir. İhracat sektöründe görülecek böyle bir gelişmenin bir kalkınma hamlesinin gerçekleşmesine katkıda bulunması beklenir.

Ancak, ticaret hadlerindeki uzun süreli bozulmaların yurtiçi kaynak dağılımını arzu edilmeyen yönlerde etkilemesi de muhtemeldir. İhracat sektöründe fiyat düşmesi sonucu meydana gelen bozulmalar, bu sektörde kullanılan kaynakların yurtiçi üretim sektöründe istihdam edilmesini teşvik edebilir. Bu durum, kalkınma için gerekli ithalatın yapılmasını sağlayacak döviz gelirlerine ihtiyaç duyan GOÜ'lerde ciddi döviz darboğazlarının yaşanmasına yol açabilir.

1.3. DIŞ TİCARET HADLERİ KAVRAMINA YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

Dış ticaret hadleri tanımlarına bazı iktisatçılar tarafından önemli eleştiriler yöneltilmiştir. Eleştirilerin bir bölümü genel niteliktedir ve özellikle net dış ticaret hadlerine yöneliktir. Ticaret hadlerinin hesaplanmasında kullanılan ihracat ve ithalat fiyat endekslerinin ülkelerin dış ticaretlerini tam olarak temsil edemedikleri ve ülkeler arasında dış ticaret kazançlarının paylaşımını belirlemede iyi bir ölçü aracı olmadıkları ifade edilmiştir. Bilindiği gibi bir ülkenin ihracatı ve ithalatı çok sayıda ve birbirinden farklı fiziki özellikler gösteren mallardan oluşur. Ayrıca, ihracat ve ithalatın bileşimi zaman içinde değişmektedir. Bu durumda bir ülkenin ihracatı ve ithalatı ile ilgili fiyat endekslerinde yer alan malların zaman içinde farklılıklar göstermesi ve ağırlıklarının

¹⁹ G.M.MEIER-R.E.BALDWIN, *Economic Development*, Willey and Son's Inc., New York, 1964, s.229.

değişmesi doğaldır. Hangi endeks türü kullanılırsa kullanılsın, özellikle uzun dönemler için oluşturulan serilerde dış ticarete konu olan malların ağırlıklarının gerçeği tam olarak yansıtmasını sağlamak güçtür. Serilerin dış ticareti temsil etme gücünü arttırmak için, ihracat ve ithalatın olabildiğince yüksek bir oranını oluşturacak miktarda mala yer verilmeye çalışılır.

Net dış ticaret haddi, sadece mal ticaretini kapsadığı için de eleştirilmiştir. Dış ticaret mal ihraç ve ithalatı yanında hizmet ticaretini, uzun ve kısa süreli sermaye akımlarını da kapsamaktadır. Dolayısıyla sadece bir ülkenin ticaret hadlerine bakarak, o ülkenin dış ticarettten kazançlı veya zararlı çıkacağını söylemenin güç olduğu ifade edilmiştir²⁰.

Bunlara ek olarak net dış ticaret hadleri sadece nispi fiyat ilişkisine dayandığı, dış ticaret hacmindeki değişimleri dikkate almadığı, yabancı yatırımların kar transferi ile yurda giren işçi dövizlerini hesaba katmadığı için de eleştirilere uğramıştır²¹. Net dış ticaret hadlerine yöneltilen eleştirilerin bir bölümü diğer dış ticaret haddi tanımları için de geçerlidir. Ancak bu eleştirilerin dışında, doğrudan diğer kavramlara yöneltilmiş eleştiriler de vardır. Örneğin; brüt değişim ticaret hadlerinin dış ticaret kazançları konusunda yanıltıcı bilgi vereceği ileri sürülmüştür. Şöyle ki, bir ülke daha fazla ithalat yapabilmiş olsa bile bu durum mutlaka o ülkenin ihracatındaki büyümeye bağlı olarak ithalat kapasitesindeki genişlemesinin bir sonucu olmayabilir. Aksine ülke borçlanarak da ithalatını arttırabilir.

Yine birçok iktisatçı gelir ticaret hadlerinin bir refah göstergesi olarak kullanılmasının yanıltıcı olacağını savunmuştur. Çünkü, söz gelimi ihracat fiyatları ile ihracat miktarlarının aynı oranlarda, sırasıyla birincisinin yükselmesi, ikincisinin düşmesi sonucu, ithalat fiyat endeksinin sabit kalması durumunda gelir ticaret hadleri değişmeyecek, buna karşılık net dış ticaret hadlerinde açık bir iyileşme görülecektir. Kısacası böyle bir durumda net dış ticaret hadleri değişmeyi gösterdiği halde, gelir ticaret hadleri bunu gizlemektedir²².

²⁰ Necati MUMCU, a.g.e., s.72.

²¹ Tomris YILMAZ, **Gelişmekte Olan Ülkelerde Dış Ticaret Hadleri ve Ödemeler Dengesi İlişkisi**, Marmara Ün. Yayını, İstanbul, 1986, s.20.

²² Gottfried HABERLER, **Dış Ticaret Teorisine Genel Bir Bakış**, (Çev: Necati MUMCU), İ.Ün. Yayın No:1503, Ofset Matbaacılık, İstanbul, 1970, s.64.

Faktör ticaret hadleri kavramı ise özellikle hesaplama güçlükleri nedeniyle eleştirilmiştir. Bu kavramın diğerlerine oranla daha iyi bir refah göstergesi olduğu genel olarak kabul edilmekle birlikte, ihracat ve ithalat fiyat endeksleri oluşturmanın güçlüklerine ek olarak gerek ihracatta ve gerekse ithalatta yer alan çok sayıda mal için oluşturulması hemen hemen imkansız olan ortak bir verimlilik endeksinin hesaplanmasındaki güçlükler bu kavramın uygulamada kullanılmasını zorlaştırmaktadır. Buna rağmen net dış ticaret hadlerini ihraç malları üretiminde istihdam edilen kişi başına hasıla endeksine bölmek suretiyle, emeğe göre tek faktörlü ticaret hadlerini hesaplama yönünde çabalar gösterilmiştir. Ancak, Haberler, bu çabaları "fazla cesur" bulmaktadır.

Ayrıca, dış ticaret hadlerinin hesaplanmasında, özellikle birim değerlerinin tespitinde ortaya çıkan miktar sayımı güçlükleri de eleştiri konusu olmuştur. Örneğin, ton, sayı veya litre şeklindeki toplamaların birim değerlerinin hesaplanmasında yapı ayrılığı nedeniyle karşılaşılan güçlüklerin ticaret hadleri rakamlarının kesinliğini bozabileceği ifade edilmiştir²³.

Ticaret hadleri kavramına yöneltilen bütün bu eleştirilere rağmen, kavramın ülkelerin dış ticaret kazançları için iyi bir gösterge olma özelliği cazibesinden pek fazla kayba uğramamıştır. Bunun en açık kanıtlarından birisi, tanımlara en ciddi eleştirileri yönelten G.M.Meier, R.E.Baldwin ve T.Morgan gibi iktisatçıların bile, çalışmalarında ticaret hadleri konusuna oldukça geniş yer vermiş olmalarıdır.

Kabul etmek gerekir ki, doğrudan doğruya ticaret hadlerindeki değişmelere bakarak bir ülkenin dış ticaret kazanç ve kayıplarını mutlak değerlerle hesaplama yoluna gitmek yanıltıcı olabilir. Bununla beraber, özellikle uzun dönemlerde bir ülkenin ticaret hadlerinin genel seyrine bakarak, en azından ilişkilerin yönü açısından o ülkenin dış ticaretteki durumunun nispi fiyatlar çerçevesinde ne durumda olduğu konusunda bilgi sahibi olmak mümkündür.

²³ Süleyman BARDA-Erdoğan ALKİN, a.g.e., s.89.

2. DIŞ TİCARET HADLERİNDEKİ DEĞİŞMELERİ BELİRLEYEN FAKTÖRLER

Dış ticaret hadlerindeki değişmeler farklı faktörler tarafından belirlenmektedir. Meier'e göre²⁴, kısa dönemde ticaret hadleri; ticaret politikası, döviz kurlarındaki değişmeler, tek taraflı transfer ödemeleri ve konjonktür dalgalanmaları tarafından belirlenir. Uzun dönemde ise, ekonominin üretim ve tüketim yapısında meydana gelen değişiklikler ticaret hadlerini etkiler. Üretim yapısı, büyük ölçüde, teknolojik değişmeler ile ithal ve ihraç mallarının arz ve talep esneklikleri tarafından belirlenmektedir. Çalışmamızda, Meier tarafından yapılan bu sınıflandırmaya uyularak, dış ticaret hadlerini etkileyen faktörler; dış ticaret politikasından kaynaklanan etkiler ve arz-talep koşullarındaki değişmelerden kaynaklanan etkiler şeklinde incelenmiştir.

2.1. DIŞ TİCARET POLİTİKASININ ETKİLERİ

2.1.1. Tarifeler ve Dış Ticaret Hadleri

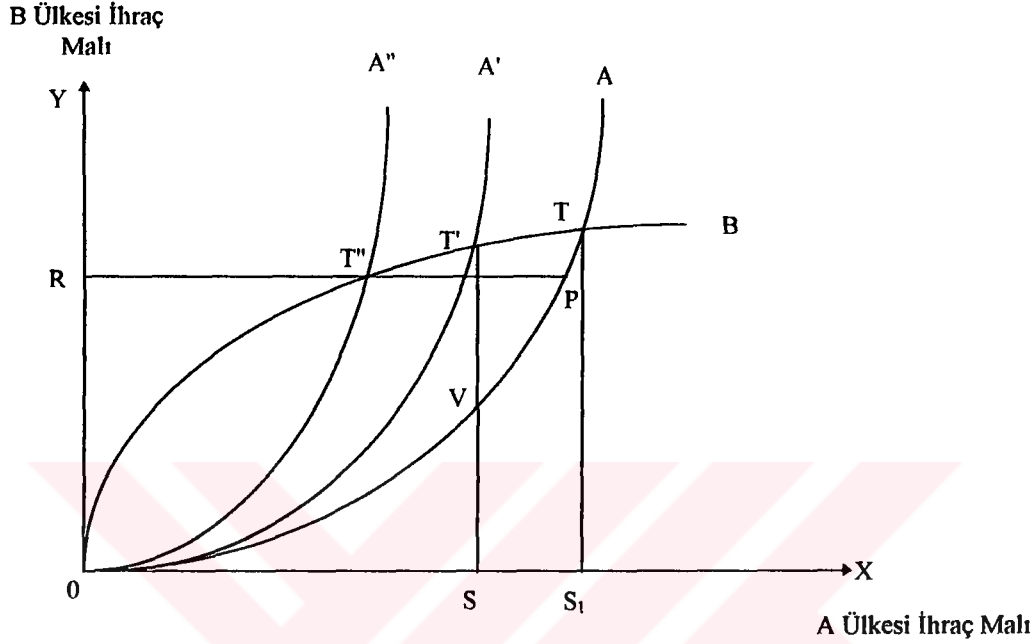
Ülkeler, gümrük tarifeleri uygulamak suretiyle dış ticaret hadlerini deęiőtirebilirler. Tarifelerin ticaret hadleri üzerindeki etkileri, kısmi denge analizi yaklaşımıyla veya teklif eğrileri yardımıyla gösterilebilir. Ancak, kısmi denge analizi yaklaşımı tarifelerin dış ticaret hadleri üzerindeki etkisini göstermede pek tercih edilmemektedir. Çünkü bu analizde ithalat fiyatlarındaki değişmelerin tek başına ticaret hadlerindeki değişmeyi ifade ettiği varsayılmaktadır. Ancak, bir tarife eğer iki ülke arasındaki ticareti etkiliyorsa, bu tarife elbette ithal fiyatlarını olduğu kadar ihraç fiyatlarını da etkileyecektir. Teklif eğrileri analizi (yaklaşımı) ithal fiyatları kadar ihraç fiyatlarını da analize dahil ettiği için tarifelerin dış ticaret hadleri üzerindeki etkisini göstermede daha yaygın olarak kullanılmaktadır²⁵. Tarifelerin etkileri ithalata ve ihracata tarife konulması durumuna göre iki şekilde incelenebilir.

²⁴ G.M.MEIER, *The International Economics of Development*, Harper and Row, New York, 1968, s.46.

²⁵ M.O.CLEMENT-R.L. PFISTER-K.J. ROTHWELL, a.g.e., s.133.

2.1.1.1. İthalata Tarife Konulması

Bir ülke ithalata tarife uygulayarak dış ticaret hadlerini kendi lehine geliştirebilir. Şekil:1'de yer alan OA ve OB eğrileri, serbest ticaret koşulları altında iki ülkenin teklif eğrileridir. İki ülkenin teklif eğrisi T noktasında kesişmekte, dış ticaret haddi OT olmaktadır.



Şekil: 1 İthalata ve İhracata Tarife Konulmasının Etkileri

A ülkesi, ithal mallarına %100 oranında tarife (vergi) koyduğunda, A ülkesinin teklif eğrisi OA, Y eksenine doğru kayarak OA' halini alır. Yeni denge noktası T' noktasıdır. OA' üzerindeki her nokta OA ya nazaran (vergi oranı %100 olduğu için) X eksenine iki misli daha uzaktır. OA, A ülkesindeki X ve Y malları arasındaki değişim oranını göstermeye devam edecektir. Yeni denge noktasında A ülkesindeki ithalatçılar ithal ettikleri mal miktarı kadar bir tutarı (VT') vergi olarak hükümete ödemek durumundadırlar; bu nedenle de B ülkesindeki ihracatçılardan bir birim X malı karşılığında eskisinin iki misli kadar Y malı talep edeceklerdir. Tarife uygulamasından önce A ülkesi OS kadar X malı karşılığında SV kadar Y malı talep ederken, vergi uygulamasından sonra OS kadar X malı karşılığında (eskisinin iki katı) ST' kadar Y malı

talep etmektedir. Böylece, ithalata vergi uygulaması A ülkesinin dış ticaret hadlerini geliştirmiştir.

Ancak, tarife uygulaması sonucunda dış ticaret hacminde bir gerileme meydana gelmiştir. Tarifelerden önce A ülkesi OS_1 kadar ihracat, S_1T kadar ithalat yaparken tarifelerden sonra OS kadar ihracat, ST' kadar ithalat yapmaktadır.

2.1.1.2. İhracata Tarife Konulması

İhraç mallarından vergi alınması durumunda dış ticaret haddindeki kaymalar farklı olacaktır. İhracatçılar bu durumda ithal malları karşılığında verecekleri ihraç mallarının bir kısmını vergi olarak hükümete ödeyeceklerdir. Konuyu bir örnekle açıklayabiliriz:

A ülkesi, ihraç mallarından %100 oranında tarife(vergi) almaya karar verdiğinde, A ülkesi ihracatçıları, ithalat karşılığı verilen ihraç malı miktarının yarısını hükümete vergi olarak ödeyeceklerdir. İhracata tarife uygulamasından önce, Şekil:1' de de görüldüğü gibi, A ülkesindeki ihracatçılar OP fiyat oranından OR kadar Y malına karşılık RP kadar X malı teklif etmekteydiler. İhracata tarife uygulamasından sonra ise, A ülkesinin teklif eğrisi OA dan OA'' ne kaymıştır ve OR kadar Y malına karşılık artık RT'' kadar X malı teklif etmektedir. Böylece $T''P$ kadar X malı ihracata konulan tarife nedeniyle hükümete aktarılmaktadır.

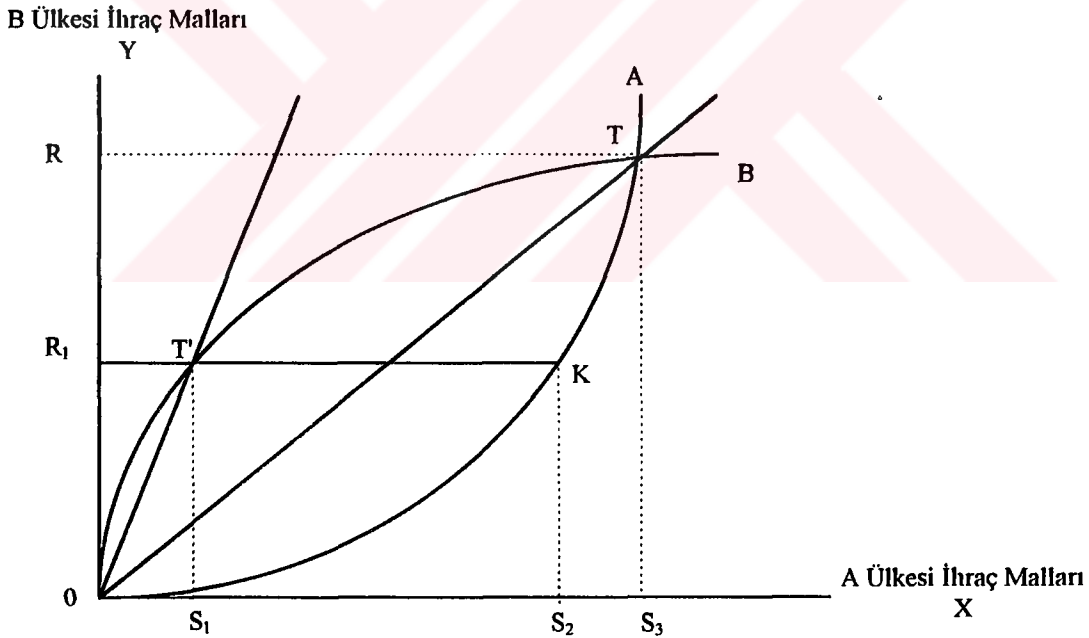
İhracat tarifeleri A ülkesinin teklif eğrisini OA'' ne kaydırmaktadır. Yeni teklif eğrisi (OA''), OA ve OY arasındaki yatay doğruyu (RP) ortadan ikiye bölmektedir ve bu noktada B ülkesinin teklif eğrisiyle kesişerek yeni denge noktasını (T'') oluşturmaktadır. Görüldüğü gibi dış ticaret hadleri A ülkesinin lehine gelişmiştir. ihracatın vergilendirilmesi yoluyla dış ticaret hadlerinde meydana gelen yükselme, ithalatın vergilendirilmesi sonucu dış ticaret hadlerinde meydana gelen yükselmeden daha fazladır. Şekil:1'de de görüldüğü gibi, A ülkesi ithalatı vergilendirerek teklif eğrisini OA' ne kaydırmış, ihracatın vergilendirilmesi ile teklif eğrisi OA'' ne kaymıştır. OA'' teklif eğrisi OA' ne göre A ülkesinin daha fazla lehinedir.

2.1.2. Kotalar ve Dış Ticaret Hadleri

Kotalar da tarifeler gibi, dış ticaret hadlerini etkileyen dış ticaret politikası araçlarındandır. Fakat dış ticaret hadlerinin kotalar yoluyla etkilenmesi durumunda ortaya çıkan sonuç tarifelerden oldukça farklıdır.

Serbest ticaret varsayımı altında ülkelerin teklif eğrisi Şekil:2' de çizildiği gibi OA ve OB olduğunda, ticaret hadleri OT doğrusunun eğimine eşittir ve T noktası denge noktasıdır. A ülkesi OS_3 kadar X malını OR kadar Y malı karşılığında ihraç etmektedir. A ülkesi, ithal mallarına OR_1 kadar kota uyguladığında, A ülkesinin teklif eğrisi OKR_1 olur ve B ülkesinin teklif eğrisini T' noktasında keser. Yeni durumda ticaret hadleri doğrusu OT' olur ve serbest ticaretin

geçerli olduğu durumdaki ticaret haddi doğrusuna göre bir düzelmeyi ifade eder(A ülkesi lehine). Kota uygulaması sonucu doğan gelir S_1S_2 kadardır. Eğer ithal lisansları için bir rekabet varsa bu gelir A ülkesine kalır. Tarifelerde olduğu gibi kota uygulaması sonucunda da dış ticaret hadlerinde meydana gelen düzelme, diğer ülkenin teklif eğrisinin elastikiyetine ve bu ülkenin misilleme yapıp yapmamasına bağlıdır²⁶.



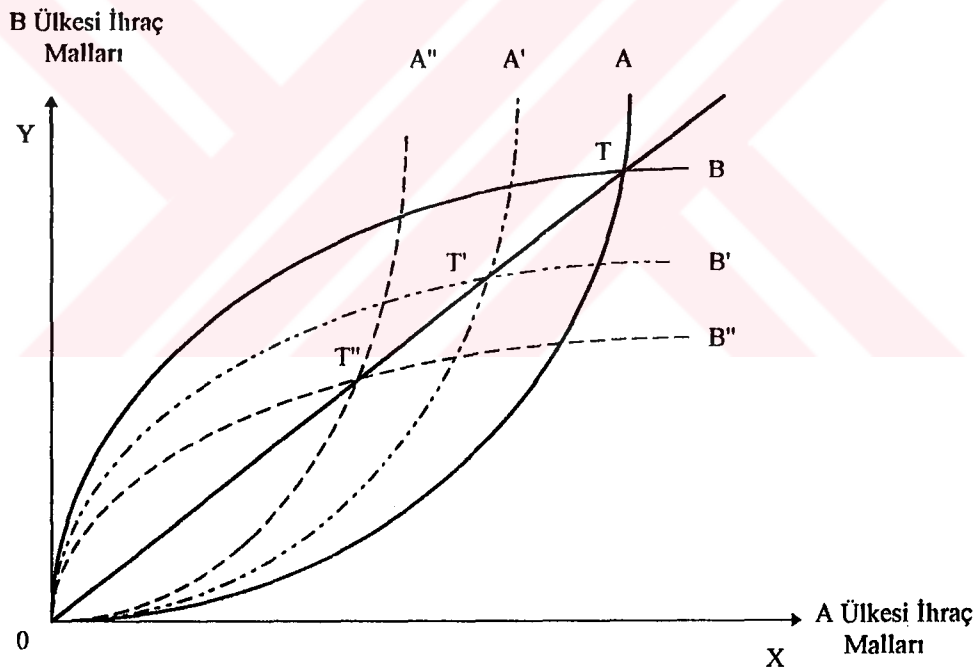
Şekil: 2 Kota Uygulaması ve Dış Ticaret Hadleri

²⁶ Rıdvan KARLUK, Uluslararası Ekonomi, Bilim Teknik Yayınevi, Eskişehir, 1987, s.277.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalarda A ülkesinin vergi(tarife) uygulamasına karşılık B ülkesi tarafından bir misilleme yapılmadığını varsaydık. Gerçekte bir ülkenin tarifeler yoluyla dış ticaret hadlerini düzeltmesi, karşı tarafın misilleme yapıp yapmadığına ve dış ülkenin teklif eğrisinin elastikiyetine bağlıdır.

A ülkesinin tarife uygulamasına karşılık B ülkesi misillemeye bulunursa Şekil:3'te de görüldüğü gibi, ülkelerin teklif eğrileri karşı eksenlere doğru kayar. Öyle ki, dış ticaret hadleri sonuçta her iki yöne de kayabilir²⁷ veya Şekil:3'teki gibi, tarife konulmadan önceki durumda kalabilir. Her iki ülkede de ithalat fiyatları yükselebilir.

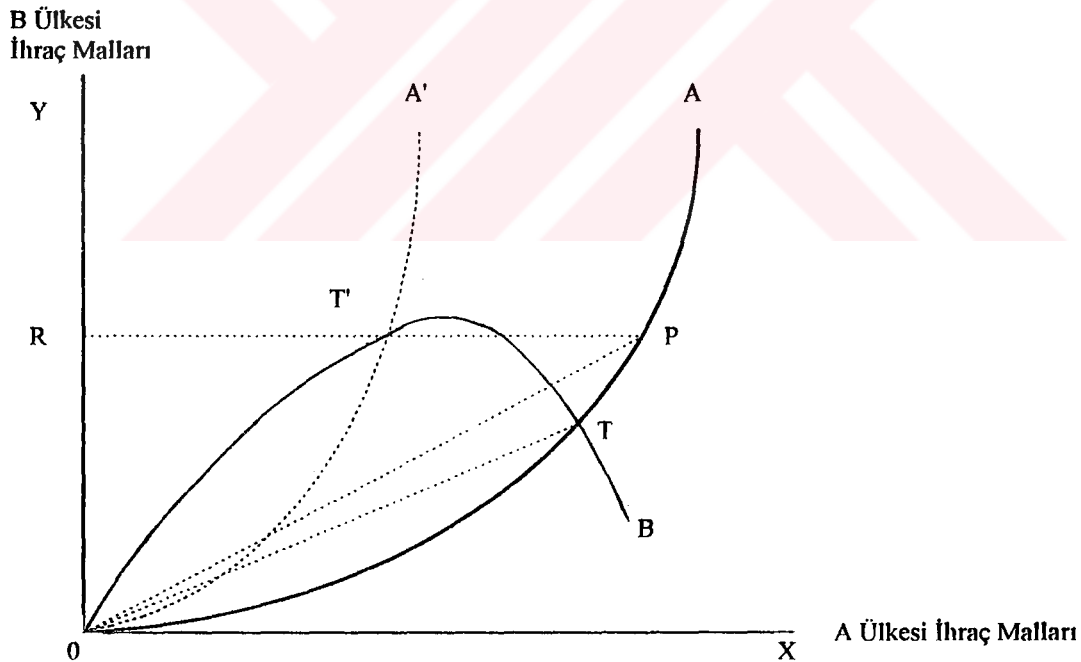
Şekil:3'te, tarifeler yoluyla karşılıklı misilleme yapıldığı durumda teklif eğrilerinin karşı eksenlere doğru kaydığı ve dış ticaret hadlerinin değişmediği durum çizilmiştir. Buna göre denge noktaları sırasıyla T, T', T" şeklinde oluşmakta, dış ticaret hadleri değişmemesine rağmen ticaret hacminin daralması sonucu her iki ülkede bu durumdan zararlı çıkmaktadır.



Şekil: 3 Misilleme Uygulanması Durumunda Dış Ticaret Hadlerinin Gelişimi

²⁷ M.O.CLEMENT-R.L. PFISTER-K.J. ROTHWELL, a.g.e., s.135.

Eğer dış ülkenin teklif eğrisi inelastik ise, A ülkesinin uygulayacağı bir tarife ithal mallarının yurt içi fiyatlarının düşmesine neden olur. Şekil 4' te görüldüğü gibi; dış ülkenin teklif eğrisi OB, yatay eksene doğru kıvrıldığı noktanın aşağısında inelastiktir. Varsayalım ki, A ülkesi ithal mallarına %100 oranında tarife koysun. Tarife sonucu A ülkesinin teklif eğrisi OA dan OA' ne kayar ve OR kadar Y malının RT' kadar X malı ile değiştirilmesine neden olur. Yeni denge noktası T' dır. OP doğrusunun eğimi bize yurt içi fiyat oranını verir. OP doğrusunun eğimi, serbest ticaret fiyat doğrusu olan OT nin eğiminden büyüktür. Bu da tarifelerin(dış ülkenin teklif eğrisi inelastik olduğunda) ithal mallarının yurt içi fiyatlarını nispi olarak düşürdüğünü göstermektedir.



15

2.1.3. Kambiyo Kurundaki Değişmeler ve Dış Ticaret Hadleri

Kambiyo kurundaki değişmelerin (devalüasyon/depresiasyon), dış ticaret hadleri üzerindeki etkilerinin incelenmesinde iki temel yaklaşımdan yararlanılmaktadır. Bunlar, fiyat teorisine dayanan “elastikiyetler yaklaşımı” ve Keynesyen teoriye dayanan “gelir massetme yaklaşımı”dır.

Elastikiyet yaklaşımı esas itibarıyla A.Marshall’ın fiyat elastikiyetleri analizinin dış ticarete uyarlamasıdır. Bu yaklaşımda dış ticarete konu olan malların arz ve talebinin denge koşulları ve buna bağlı olarak döviz arz ve talebinin denge koşulları arandığından ve ekonominin toplam büyüklükleri dikkate alınmadığından, yapılan analiz bir kısmi denge analizi niteliğindedir.

Gelir massetme yaklaşımı milli gelir ile ödemeler bilançosu arasındaki ilişkileri göz önünde tutmakta, elastikiyetler yaklaşımı ise, kambiyo kurundaki değişmeler yoluyla dış ticarete konu olan malların fiyatları ve miktarlarındaki değişmeleri dikkate almaktadır²⁸.

Elastikiyetler yaklaşımında, kambiyo kurları ile ticaret hadleri arasındaki ilişki, ihracat ve ithalat piyasalarındaki arz ve talep esneklikleri aracılığıyla kurulmaktadır. Bu dört esnekliğin bir ülke bakımından alacağı değerlere göre, kambiyo kurunda yapılan değişikliklerin ticaret hadlerini hangi yönde ve bazı hallerde ne oranda etkileyeceğini teorik olarak söylemek mümkündür.

Söz gelimi, incelediğimiz iki ülkede de (A ve B ülkesi) arz elastikiyetinin sonsuz olduğunu varsayalım. Bu durumda, ulusal paranın değer kaybı (devalüasyon/depresiasyon) ihraç mallarının yurt içi fiyatlarını değiştirmeyecektir, fakat ithal mallarının yurt içi fiyatlarını yükseltecektir. A ülkesi %5 oranında devalüasyon yaptığında dış ticaret hadlerinin %5 oranında düşmesine neden olur. Buna karşılık her iki ülkede ithal mallarının talep elastikiyeti sınırsız ise devalüasyon ihraç mallarının yurt içi fiyatlarını yükseltecek, fakat ithal mallarının yurt içi fiyatlarını değiştirmeyecektir. Bu durumda A ülkesi %5 oranında devalüasyon yaptığında, ülkenin dış ticaret haddi %5 oranında yükselecektir. Eğer, A ülkesi küçük bir ülkeyse ve dünya fiyatları üzerinde etkili değilse (ithal mallarının arzı ve ihraç mallarının talebi sonsuz elastik ise) devalüasyon dış

²⁸ Sadık ACAR, Devalüasyonun Ödemeler Bilançosu Üzerindeki Etkisi-Türkiye Uygulaması-, Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, İzmir, 1980, ss.35-62.

ticaret hadlerini etkilemeyecektir. Çünkü bu durumda ithal ve ihraç mallarının yurt içi fiyatları devalüasyon oranında yükselecektir.

Ancak, yukarıda verdiğimiz örnek, özel haller için geçerlidir. Gerçekte, ne iç ve dış talebin, ne de iç ve dış arzın uluslararası ticarete konu olan mallar için sonsuz esnek olduğunu kabul edebiliriz. Normal koşullar altında bu esneklikler, sonsuzdan farklıdır, küçüktür. Bu hallerde ticaret hadlerinin kambiyo kurundaki değişimlerden nasıl etkileneceğini şöyle açıklayabiliriz:

Önce kambiyo kurunda herhangi bir nedenle yükselme olduğunu varsayalım. Bu değişme, bir yandan ihraç mallarının üretimini genişleteceği, diğer yandan da ithal mallarının talebini daraltacağı için her iki malında dış fiyatını düşürecek ve iç fiyatını arttıracaktır. Bu durumda ticaret hadlerinin hangi yönde değişeceğini bilmeye imkan yoktur. Çünkü her iki malın da fiyatı aynı yönde hareket etmektedir. Dolayısıyla sorun esneklikler sorunudur.

İhraç mallarının dış talep esnekliği (ki dış fiyatın fonksiyonudur) ne kadar az, iç arz esnekliği de (ki iç fiyatın fonksiyonudur) ne kadar çok olursa, bu malların dış fiyatlarındaki düşmede o kadar az olacaktır; öte yandan, ithal mallarının iç talep esnekliği ne kadar çok, dış arz esnekliği ne kadar az olursa bu malların fiyatlarındaki düşme de o denli çok olacaktır. O halde, ihraç mallarının dış talep esnekliği, ithal mallarının dış arz esnekliğine; ihraç mallarının iç arz esnekliği de ithal mallarının iç talep esnekliğine eşitse kambiyo kurundaki yükselme mal fiyatlarını aynı oranda değiştireceği için ticaret hadlerini etkilemeyecektir. Ayrıca, eğer, dış arz esnekliği dış talep esnekliğinden, iç talep esnekliğinin iç arz esnekliğini aştığı kadar büyükse, ticaret hadleri yine değişmeyecektir.²⁹

Matematiksel olarak, X nin ihracat, M nin ithalat miktarını, q ve p nin de sırasıyla bunların iç fiyatlarını gösterdiğini kabul edelim. s_m ve s_x sırasıyla, ithalatın dış arz ve ihracatın iç arz esnekliklerini; d_m ve d_x de ithalatın iç talep ve ihracatın dış talep esnekliklerini göstereceklerdir. Kambiyo kurunda k oranında bir yükselme olduğunu varsayalım. Bu taktirde, ihracatın iç fiyatındaki yükselme Δq kadar, dış fiyatındaki düşme ise, k nın küçük değerleri için;

$$q + \Delta q - (1 + k)q = \Delta q - kq \quad (1)$$

²⁹ Cengiz SÜRMEİ, Kambiyo Kuru ve Ticaret Hadleri Teori, Modeller ve Türkiye Üzerine Bir Uygulama, DPT Uzmanlık Tezi, Kalkınmada Öncelikli Yörelere Başkanlığı, Ankara, 1983, s. 16.

kadar olmaktadır. Buradan ihracat piyasasındaki esneklikler için şunu elde ederiz:

$$s_x = (\Delta X/X)/(\Delta q/q) \quad (2)$$

$$d_x = (\Delta X/X)'k - (\Delta q/q) \quad (3)$$

Aynı şekilde ithalat piyasasındaki esnekliklerde:

$$s_m = (-\Delta M/M)/k - (\Delta p/p) \quad (4)$$

$$d_m = (\Delta M/M)/(\Delta p/p) \quad (5)$$

olur. Dolayısıyla, kambiyo kurundaki yükselme sonucu ticaret hadlerinin kötüleşmesi için;

$$(\Delta p/p) - (\Delta q/q) > 0 \quad \text{koşulundan} \quad (6)$$

(2) - (5) no'lu denklemler yardımıyla;

$$k \cdot \frac{s_m \cdot s_x - d_m \cdot d_x}{(d_m + s_m)(s_x + d_x)} > 0 \quad (7)$$

koşulu elde edilir³⁰. Buradan da anlaşılmaktadır ki;

$$\frac{s_x}{d_m} > \frac{d_x}{s_m} \quad (8)$$

(İç Esneklik) (Dış Esneklik)

koşuluna göre, ticaret hadlerindeki değişme olumlu veya olumsuz olacaktır.

J. Robinson, bu dört elastikiyet ile dış ticaret hadleri arasındaki ilişkiyi matematiksel olarak açıkladıktan sonra, iki arz elastikiyetinin iki talep elastikiyetinden büyük olması durumunda, devalüasyonun dış ticaret hadlerini bozacağını ileri sürmüştür. Robinson'a göre; ki buna klasik görüş de diyebiliriz, ülkeler genellikle tükettikleri mallardan çok, ürettikleri mallarda uzmanlaşırlar. Bu, ülkelerin ihracat mallarının dünya pazarlarında ithalat mallarına oranla kontrolünün fazla olması demektir. Dolayısıyla ülkelerin ihracat mallarının dış talep esnekliği, çoğu halde, ithalat mallarının dış arz esnekliğinden (ki bu sonsuza yakın kabul edilmektedir) daha küçüktür. Öyleyse, dış esneklikler bakımından denilebilir ki, ticaret hadlerinin devalüasyonla kötüleşmesi

³⁰ Joan ROBINSON, *Essays in the Theory of Employment*, 1937'den aktaran: C.SÜRMELE, a.g.e., s.18.

yolunda kuvvetli bir eğilim vardır³¹. (8) no'lu denklemin diliyle, eşitsizliğin sağ tarafındaki oran 1'den küçüktür.

Öte yandan, ülkelerin ithal mallarının iç talep esnekliği düşüktür, ülkeler bu malları içerde üretmeyip dışarıdan satın almaktadırlar. İhracatın iç arz esnekliği ise, malların niteliğine ve uluslararası ticaretin genel koşullarına bağlı olarak değişmektedir. Kriz dönemlerinde, belli bazı tarımsal ürünler dışında, tüm malların arz esnekliği yüksektir. Yine (8) no'lu denklemin diliyle, eşitsizliğin sol tarafındaki oran 1'den büyüktür. Dolayısıyla, ancak çok özel hallerde iç talep esnekliği dış arz esnekliğini aştığı kadar, iç arz esnekliğinden büyük olabilecek ve genellikle ticaret hadleri devalüasyonla kötüleşecektir.

Ancak, devalüasyonun(kambiyo kurlarındaki değişmelerin) dış ticaret hadleri üzerindeki etkilerinin elastikiyetler yaklaşımı ile açıklanması yoğun eleştirilere neden olmuştur. Bu konuda özellikle V.Morgan, G.H.Orcutt, T.Balogh ve P.P.Streeten gibi iktisatçılar elastikiyet yaklaşımının kullanılmasına karşı çıkmışlar ve bu kavramların gerçekçi ve yerinde kullanımının satışların hacmi ile fiyatlar arasındaki basit fonksiyonel ilişkiyi açıklamaya yönelik olduğunu belirtmişlerdir. Elastikiyetler yaklaşımında varsayıldığı gibi, malların fiziki birimlerle ifade edilecek kadar homojen olmasının, diğer değişkenlerin(nakdi gelir, diğer malların fiyatları) sabit kalmalarının mümkün olmadığı ve bu varsayımların uluslararası ticaretin işleyişi esnasında fiilen meydana gelen durumlara uymadığı ifade edilmiştir. Paranın dış değerinin düşürülmesinin talep ve arz elastikiyetlerince incelenmesinin, konuyu olduğundan fazla basitleştirdiği ve hatalı yorumlara yol açtığı belirtilmiştir³². Ayrıca, elastikiyetler yaklaşımı, kambiyo kurları ile dış ticaret hadleri arasındaki ilişkiyi araştırırken, parayı ve para politikasını göz önüne almamaktadır. Ancak, kambiyo kurlarındaki değişmelerin iç ve dış fiyatlar üzerindeki

³¹ Joan ROBINSON, a.g.e., ss.219-220'den aktaran; M.O.CLEMENT-R.L. PFISTER-K.J. ROTHWELL, a.g.e., ss.138-139.

³² Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz., V.MORGAN, Flxsiibl Kambiyo hadleri teorisi, Çev: Necati Mumcu, Devalüasyon Seçme Yazılar, İstanbul, 1971, ss.67-94; Guy H.ORCUTT, Measurement of Price Elasticities in International Trade, The Review of Economics and Statistics, Vol.32, No:2, May 1950, ss.117-132; T.BALOGH-P.STREETEN, Dış Ticaret Analizinde Basit Elastikiyet Kavramlarının İsabetsizliği, Çev: Gül Günver, Devalüasyon Seçme Yazılar, İstanbul, 1971, ss.43-66.

etkisi ücret, para ve maliye politikalarına büyük ölçüde bağlıdır³³. M.C.Kemp, böyle bir model geliştirmiştir.³⁴

Kemp'in geliştirdiği modelde ithalat ve ihracata olan talep, bu malların nispi fiyatlarının yanında (gerçek) reel para arzına da bağlanmıştır. Kemp, modelinde iç ve dış arzını sabit olarak aldığı para stokunu da bir mal gibi görmekte ve tüm malları birbiriyle ikame edilebilir (rakip) kabul etmektedir. Böylece bir malın fiyatında meydana gelebilecek bir yükselme diğer mallara olan talebi arttıracak, aynı şekilde; mal fiyatlarında meydana gelebilecek bir düşme paranın fiyatını yükselteceği için malların talebinde bir artışa neden olacaktır. Modelde, devalüasyon halinde iç fiyatlar yükselecek, dış fiyatlar düşecektir. Fiyatların içeride yükselmesi, dışarıda azalması devalüasyondan daha düşük bir oranda gerçekleşecektir. Bu fiyat hareketleri sonucunda sabit para stokunun reel değeri yurt içinde azalırken yurt dışında artmakta, böylece ihracata olan dış talep genişlerken, ithalata karşı iç talep daralmaktadır.

Sonuçta, ticaret hadleri üzerinde doğabilecek etki ülkelerin marjinal eğilimlerinin oranlarına bağlıdır. Özellikle, devalüasyon yapılan ülkede ithalatın marjinal satın alma eğiliminin, ihracatın marjinal satın alma eğilimine oranı yabancı ülkedeki mütakabil oranı aşıyorsa, ticaret hadleri devalüasyon sonucunda iyileşmekte, küçükse ticaret hadleri kötüleşmektedir. Sembollerle ifade edecek olursak;

M = marjinal eğilim

A = A ülkesi

Y = Yabancı ülke

x = ihraç malları

m = ithal malları

$$\frac{M_{Am}}{M_{Ax}} = \frac{M_{Ym}}{M_{Yx}}$$

koşuluna göre, ticaret hadleri kötüleşecek (<), değişmeyecek (=) veya iyileşecektir (>).

Kambiyo kurlarındaki değişmelerin etkilerini inceleyen diğer bir yaklaşım olan “gelir massetme” (veya toplam harcama) yaklaşımı S.Sidney Alexander tarafından ortaya atılmıştır.

³³ G.HABERLER, Currency Depreciation and the Terms of Trade, Wirtschaftliche Entwicklung und Sociale Ordnung, 1952, ss.150-151.

³⁴ Murray C.KEMP, The Rate of Exchange, the Terms of Trade and the Balance of Payments in Full Employed Economies, International Economic Review, Vol: 3, 1962, ss.314-327.

Gelir masnetme yaklaşıma göre³⁵, bir ulusun toplam geliri tüketim ve yatırım harcamaları toplamına, ithalat ve ihracat arasındaki net farkın ilavesiyle bulunabilir. Yani,

$$Y = C + I + X - M$$

şeklinde yazılabilir. Alexander, uluslararası ticaret ödemelerinin tam bir serbesti içinde yapıldığını varsaymış, tek bir fiyat ve gelir düzeyi gibi değişkenler üzerinde durmuştur.

Alexander, ithal ve yerli mal ve hizmetlere yapılan tüketim harcamaları ile yatırım harcamaları toplamına “masnetme” demektedir. Gelir ile masnetme arasındaki fark ticaret bilançosu olarak tanımlanmıştır.

$$Y = C + I + X - M$$

eşitliğinden hareketle eşitliğin sağ tarafı $(C + I)$ ve $(X - M)$ olarak ikiye ayrılmış, bunlardan

$$C + I = A$$

ve

$$X - M = B$$

olarak tanımlanmıştır. A masnetmeyi, B ise ticaret bilançosunu ifade etmektedir. Buna göre temel eşitlik;

$$Y = A + B$$

şeklini almaktadır. Buna dayanarak ticaret bilançosu,

$$B = Y - A$$

olacaktır.

Ticaret bilançosunun pozitif bakiye vermesi durumunu, yani $Y > A$ olmasını, Alexander ekonomide bir iddiharın varlığı şeklinde kabul etmiştir. Buna göre $Y - A$ arasındaki fark H olarak ifade edilirse,

$$B = Y - A = H \text{ olacaktır.}$$

Devalüasyon ticaret bilançosunda bir değişme meydana getireceğinden bu eşitlik, değişme şeklinde;

$$\Delta B = \Delta Y - \Delta A = \Delta H$$

halinde ifade edilecektir. Bir ülkenin devalüasyon yapması halinde beklediği sonuçlar ΔB , ΔY ve ΔA nın birbirleriyle bağlantılı olarak alacağı büyüklüğe bağlıdır.

³⁵ S.S.ALEXANDER, Effect of a Devaluation on a Trade Balance, IMF Staff Papers, April 1952, 11, ss.263-278.

Devalüasyon masnetme üzerine, birincisi gelirdeki değışme yoluyla, ikincisi de gelirden bağımsız olarak (dolaysız) iki şekilde etki etmektedir. Birinci etki, masnetmeyi oluşturan tüketim ve yatırım harcamalarının gelire bağı olarak değışmeleri nedeniyle uyarılmış etkidir. İkinci etki ise, gelir düzeyleri veri kabul edildiğinden otonom etki olarak kabul edilmektedir.

Devalüasyonun masnetme üzerindeki uyarılmış etkileri, gelirdeki değışmenin, marjinal tüketim ve marjinal yatırım eğilimleri aracılığıyla, tüketim ve yatırım harcamaları üzerindeki etkileri demektir. Bu eğilimlerin toplamı marjinal masnetme eğilimini(α) verir.

Alexander, devalüasyonun devalüasyona giden ülkenin dış ticaret hadlerini aleyhe çevireceğini ifade etmektedir. O'na göre, bunun sebebi "bir ülkenin ithalatından çok ihracatında uzmanlaşmış olmasından"³⁶ kaynaklanmaktadır. Devalüasyon, yabancı para cinsinden ihraç mallarının fiyatlarını düşürmesine karşılık, ithal mallarının fiyatlarını değıştirmemekte, bu nedenle dış ticaret hadleri devalüasyon yapan ülkenin aleyhine değışmektedir. Devalüasyon dış ticaret hadlerini etkilediğinden, dış ticaret hadlerindeki değışme milli geliri ve masnetmeyi etkileyecektir. Dış ticaret hadlerindeki bozulmanın ticaret bilançosu üzerindeki etkileri de fiyat değışmeleri yoluyla ve masnetme de gelirin uyardığı değışmeler yoluyla ortaya çıkan etkiler olmak üzere iki türküdür.

S.Alexander'in masnetme yaklaşımı F.Machlup tarafından eleştirilmiştir. Özellikle, devalüasyonun dış ticaret hadleri üzerindeki etkilerinin analizinde ikame etkilerinin ihmal edilmiş olması, devalüasyonun bütün etkilerinin ya gelir üzerindeki ve gelir yoluyla olan etkiler veya masnetme üzerindeki dolaysız etkiler olarak incelemesi, dış ticaret hadlerindeki değışmelerin masnetmeyi dolaysız olarak, nispi fiyat etkileri yoluyla etkileyebileceğini görememiş olması,³⁷ Machlup tarafından yöneltlen başlıca eleştirilerdir.

2.1.4. Transferler ve Dış Ticaret Hadleri

Bir ülkeden diğerine yapılan transfer ödemelerinin dış ticaret hadleri üzerine etkileri ekonomistler arasındaki önemli tartışma konularından biridir³⁸. Problem basit

³⁶ S.S.ALEXANDER, a.g.e., s.268.

³⁷ F.MACHLUP, Devalüasyonun Analizinde Nispi Fiyatlar ve Toplam Harcama. Çev:Necati Mumcu. Devalüasyon Seçme Yazılar, İstanbul, 1971, ss.23-24.

³⁸ P.A.SAMUELSON, Transfer problem and Transport Costs: The Terms of Trade When Impediments Are Absend, Economic Journal, June, 1954, ss.278-280.

olarak bir ülkeden (A ülkesi) diğerine (B ülkesi) transfer ödemesi yapıldığında, dış ticaret hadlerinin bu işlemten nasıl etkileneceğinin açıklanması ile ilgilidir.

Transfer konusunu reel bir problem ve parasal bir problem olarak açıklayan iki temel görüş vardır³⁹. Konuyu reel problem olarak ele alan yaklaşım; ekonominin her zaman tam istihdamda olduğu, paranın ekonomik faaliyetler üzerinde etkili olmadığı, ticari işlemlerin bir mal mübadelesinden ibaret olduğu, ekonomide sadece fiziki miktarların önemli olduğu ve fiyatların sabit olduğu şeklindeki klasik varsayımlara dayanmaktadır. Buna karşılık parasal yaklaşımda transferlerin analizi; ekonominin eksik istihdamda olduğu, arz eğrisinin tam elastik olduğu ve toplam talebin üretim ve gelir seviyesini belirlediği şeklindeki Keynesyen varsayımlara dayanmaktadır.

Klasik modele (yaklaşım) göre, A ülkesi B ülkesine transfer ödemesi yaptığında, toplam harcamalarını yapmış olduğu transfer ödemesi kadar azaltmak, B ülkesinde harcamaları aynı miktar arttırmak zorundadır. Bu durumu denklemler yardımıyla şöyle gösterebiliriz:

A ülkesindeki yurt içi harcamalar (E_A), ürettiği iki malın ($X_A + Y_A$) üretim değerinden, ülke dışına yapılan transfer ödemelerinin (T) çıkarılmasıyla bulunan değere eşittir. B ülkesinde yurt içi harcamaları (E_B), ürettiği iki malın ($X_B + Y_B$) üretim değeri ve almış olduğu transfer miktarının toplamına eşittir.

Böylece aynı para ile ifade edilen iki tüketim denklemi şöyle yazılabilir.

$$(1) E_A = X_A + Y_A - T \quad \text{ve}$$

$$(2) E_B = X_B + Y_B + T$$

Transfer ödemelerinden önce ($T = 0$ olduğunda) A ülkesinde yurt içi harcamalar milli gelire (üretimin parasal değerine) eşittir. Transfer yapabilmek için A ülkesi yurt içi harcamaları azaltmak zorundadır (tasarrufların transfer miktarı kadar yatırımlardan fazla olması gerektiğinden). Sermaye transferinin yöneldiği B ülkesinde de milli gelir transfer miktarı kadar artmayacaktır. Çünkü ülkelerin tam istihdamda olduğu varsayımı yapılmıştır. Bu durumda B ülkesinde transferlerin kabulü kendisi kadar bir miktar tasarrufun yatırımlardan fazla olmasına neden olacaktır. Tam istihdam varsayımı olduğu için çarpan etkisi dikkate alınmamaktadır.

³⁹ Geniş bilgi için bkz., H.G.JOHNSON, The Transfer Problem and Exchange Stability. Journal of Political Economy, June, 1956.

A ülkesinde harcamaların azalması ithal mallarına olan talebi azaltır. B ülkesinde ise harcamaların artması ithalat talebini artırır. Bu iki etki A ülkesinin ticaret dengesini geliştirir. Tam düzelme için, A ülkesinde transfer ödemeleri nedeniyle ithalatta meydana gelen azalma ile B ülkesinde transferler nedeniyle ithalatta meydana gelen artışın toplamının transfer toplamına eşit olması gerekir.

Ödemeyi yapan ülke, transfer harcamalarını gelir vergisi veya benzeri yollarla finanse ediyorsa, her iki ülkedeki marjinal ithalat eğilimleri toplamı transferlerin etkisini gösterecektir. Eğer iki ülkenin marjinal ithalat eğilimleri toplamı 1'e eşitse dış ticaret hadleri değişmez, sabit kalır. Marjinal ithalat eğilimleri toplamı 1'den küçükse dış ticaret hadleri transfer ödemesi yapan ülkenin aleyhine, 1'den büyükse bu ülkenin lehine olmak üzere değişir. A ülkesinin marjinal ithalat eğilimini m_a ve B ülkesinin marjinal ithalat eğilimini m_b ile gösterirsek, transferlerin marjinal ithalat eğilimine bağlı olarak dış ticaret hadleri üzerine yapacağı muhtemel etkiler aşağıdaki gibi özetlenebilir⁴⁰:

Marjinal İthalat Eğilimleri	A Ülkesinin Ticaret Hadlerindeki
Toplamı	Değişme
$m_a + m_b < 1$	Aleyhte
$m_a + m_b = 1$	Değişme Yok
$m_a + m_b > 1$	Lehte

Transfer sorununa ilgi, ilk defa Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa ve diğer müttefiklerine savaş tazminatı ödemek zorunda bırakılmasıyla duyulmuştur. Burada söz konusu olan bir servet transferiydi ve bu transferin Almanya'nın dış ticaret hadlerini nasıl etkileyeceği sorunu, Bertil Ohlin ile J.M.Keynes arasında bilimsel bir tartışmanın yapılmasına neden olmuştur.⁴¹

Keynes, Almanya'nın ödemeye mahkum edildiği savaş tazminatının bu ülke üzerinde doğacak gerçek ekonomik yükü göstermediğini, gerçek yükün tazminat miktarından daha fazla olacağını savunmuştur. Keynes'e göre, Almanya'nın transfer

⁴⁰ Halil SEYİDOĞLU, *Uluslararası İktisat*, a.g.e., s.182.

⁴¹ Geniş bilgi için bakınız; J.M.KEYNES, *The German Transfer Problem*, *Economic Journal*, 39, March 1929. Ss.1-7; Bertil ÖHLİN, *The Reparation Problem : A Discussion*, *Economic Journal*, June 1929. ss.172-173.

yükünü karşılayabilmesi için ihracat fiyatlarının düşürülmesi ve belki de bununla birlikte ithal fiyatlarının arttırılması(böylece ticaret hadlerinin bozulması) gerekiyordu.

Bertil Ohlin ise, satın alma gücü transferinin denge sağlayıcı etkileri olduğunu, böyle bir transferin varlığı halinde gerek altın hareketlerinin gerekse fiyat dalgalanmalarının ortaya çıkabileceğini belirtmiştir. Transferlerin Almanya'da toplam harcamaları kısıp alıcı ülkelerde yükselteceğini böylece dış ticaret hadlerinde herhangi bir değişme olmayacağını, değişme olacaksa bile bunun her iki yönde de gerçekleşebileceğini ifade etmiştir⁴².

Transfer problemi ile ilgili olarak Klasik ve Keynesyen görüş arasında iki temel fark vardır. Birincisi; Keynesyen varsayımlara göre, transferlerin finansmanı ve harcanması, klasiklerin varsayımlarında olduğu gibi, toplam harcamaların transfer miktarı kadar değişmesinin nedeni değildir. Transferleri kabul eden ülke, bunları kısmen veya tamamen tasarruflara ilave (etmek için kullanabileceği gibi) edebileceği gibi ödemeyi yapan ülkede bunun finansmanını tasarrufları kısmen veya tamamen aşağı çekmek suretiyle yapabilir. İkincisi; transferler nedeniyle toplam harcamalarda meydana gelen herhangi bir değişikliğin gelir ve ödemeler dengesi üzerinde sahip olduğu çarpan etkisi ile ilgilidir.

Keynesgil makro ekonomik teorisin eksik istihdam varsayımı kabul edildiğinde, sermaye hareketleri sonunda dış dengenin nasıl yeniden sağlandığını fiyat mekanizması yardımıyla açıklamak olanaksız hale gelir. Bu analizde dengeyi sağlayacak olan yalnızca sermaye hareketlerinin oluşturduğu gelir değişimleridir. Oysa her iki ülkede de gelir akımından fire veren yalnızca ithalat değil, tasarruflardır da. Bu nedenle söz konusu analiz içinde gelir değişimleri dış dengeyi yeniden kurmada yetersiz kalacaktır. Ancak, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dış yardım veren ve alan sanayileşmiş ülkeler genellikle tam istihdam da olduklarından, yardım alan az gelişmiş ülkelerde de Keynesgil anlamda işsizlik fazla önemsenmediğinden, Klasik transfer teorisinin açıklamalarda daha fazla kullanıldığı söylenebilir.⁴³

⁴² Ragnar NURKSE, *Az Gelişmiş Ülkelerde Sermaye Teşekkülü*, Çev: Şevki Adalı, Menteş Kitabevi, İstanbul, 1964, s.180.

⁴³ Erdoğan ALKİN, *Uluslararası Ekonomik ilişkiler*, İ.Ün. İktisat Fak. Yay., İstanbul, 1981, s.210.

2.2. ARZ VE TALEP KOŞULLARINDAKİ DEĞİŞMELERİN DIŞ TİCARET HADLERİNE ETKİLERİ

2.2.1. Arz Koşullarındaki Değişmeler(Ekonomik Büyüme) ve Dış Ticaret Hadleri

Ekonomik büyüme, büyüyen ülkenin üretim, tüketim, ithal malları talebi ve ihraç malları arzı üzerinde etkili olabilmektedir. Büyümenin dış ticaret hadleri üzerine etkileri, büyüyen ülkenin "küçük ülke" veya "büyük ülke" olmasına göre farklılık göstermektedir. Küçük ülke uluslararası piyasalarda fiyatlar üzerinde etkili olamayan "fiyat kabul eden-price taker" ülkedir. Ülkenin üretim ve tüketim miktarındaki değişmeler uluslararası fiyatları değiştirememekte, büyüme sonrasında da dış ticaret hadleri sabit kalmaktadır⁴⁴. Bu durumda ekonomik büyüme ve dış ticaret hadleri konusu incelenirken ele alınan ülkenin büyük ülke, uluslararası fiyatlar üzerinde etkisi olan "fiyat belirleyen-price maker" ülke olması gerekmektedir. Klasik analizde konu aşağıdaki varsayımlara dayanılarak incelenmektedir :

- İki ülke ve iki mal vardır,
- Ülkelerden biri büyümektedir,
- Ülkeler tam istihdamdadır,
- Üretim faktörlerinin uluslararası mobilitesi yoktur,
- Parasal değişkenler iktisadi olaylar üzerinde etkili olamamaktadır. Analizde reel değişkenler kullanılmaktadır.

Ekonomik büyüme üretim olanakları eğrisini sağ yukarıya doğru kaydırmakta ve kayıtsızlık eğrilerinin yer değiştirmelerine neden olabilmektedir. Üretim olanakları eğrisinin sağa kaymasının iki temel nedeni; teknolojik gelişme ve faktör stoklarında meydana gelen artışlardır. Bunların değişimi analizde dışsal (otonom) olarak kabul edilmektedir⁴⁵. Fakat bunlar büyüme ile birlikte tüketimin ve sosyal tercihlerin yapısını etkileyerek, talebin genişlemesine sebep olabileceklerdir.

Büyüyen ülkenin üretim ve talep yapısındaki değişmelerin sonucu olarak teklif eğrisi yer değiştirecek ve diğer ülkenin teklif eğrisinin elastikiyetine de bağlı olarak yeni dış ticaret haddi belirlenecektir.

⁴⁴ Miltiades CHACHOLIADES, *International Economics*, Mc Graw-Hill Book Comp., New York, 1990, ss.118-124.

⁴⁵ İdris KÜÇÜKÖMER, *Gelişmiş ve Azgelişmiş Ekonomilerin İlişkileri Üzerine*, İ.Ün. İktisat Fak. Yay., İstanbul, 1966, s.88.

Ekonomik büyüme ve dış ticaret hadleri konusunda büyümenin kaynağından çok hangi sektörde gerçekleştiği dolayısıyla, üretim olanakları eğrisinin hangi yönde bir kayma göstereceği önemlidir.

Büyümenin ve buna bağlı olarak da talep (tercih) şartlarında meydana gelen değişmelerin açık bir ekonomideki etkileri;

- a) yansız (nötr),
- b) ticarete karşıt yönlü,
- c) aşırı derecede ticarete karşıt yönlü,
- d) ticareti arttırıcı yönlü,
- e) aşırı derecede ticareti arttırıcı yönlü, olabilir⁴⁶.

Büyümenin dış ticaret hadleri üzerine etkileri, ele alınan ülkenin tam uzmanlaşma veya eksik uzmanlaşmaya gitmesine göre iki şekilde incelenebilir.

2.2.1.1. Tam Uzmanlaşma

Tam uzmanlaşma; ülkelerin sahip oldukları tüm faktörlerini, mukayeseli olarak avantajlı oldukları malın üretiminde kullanmalarını ifade etmektedir. Bu durumda ülke, ürettiği malın iç tüketiminden arta kalan kısmını, ihtiyaç duyduğu diğer mal veya mal grubu ithalatı karşılığında ihraç edecek ve kapalı ekonomi durumuna göre daha yüksek bir tüketim dengesine ulaşabilecektir. İki ülkeli ve iki mallı klasik bir modelde, ülkelerden birisinin büyümesinin dış ticaret hadleri üzerindeki etkilerini Şekil:5'in yardımıyla inceleyebiliriz⁴⁷.

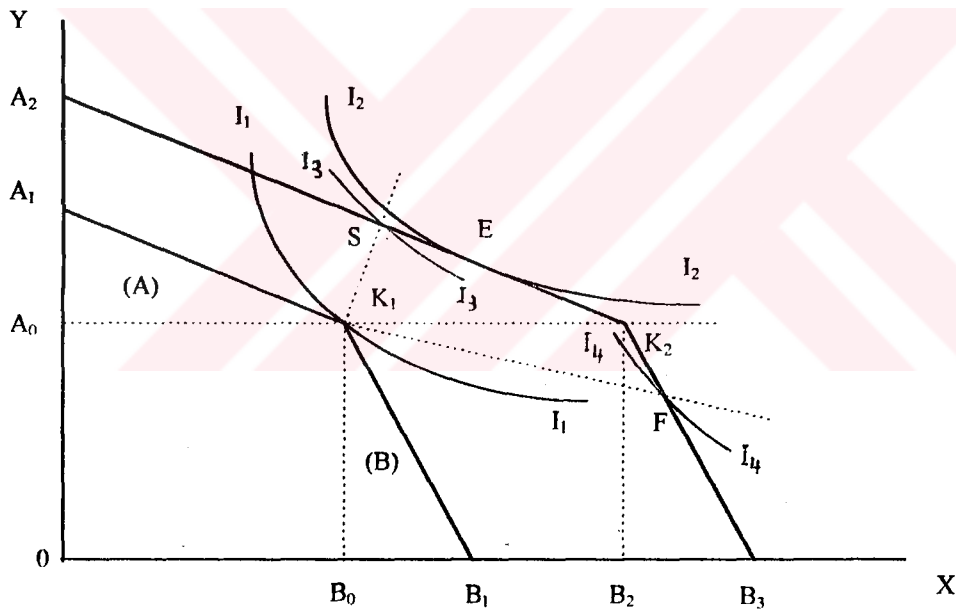
Klasik varsayımlar altında (tam ikame), tam uzmanlaşmaya gitmiş bir ülkenin üretim olanakları eğrisi doğrusal olarak çizilebilir. Şekil: 5'te de A_1K_1 A ülkesinin üretim olanakları eğrisi, B_1K_1 B ülkesinin üretim olanakları eğrisidir. Büyüme öncesinde iki ülkenin toplam üretim olanaklarını $A_1K_1B_1$ eğrisi göstermektedir. I_1 ve I_2 iki ülkenin toplam kayıtsızlık eğrileridir.

⁴⁶ "Nötral", "ihraç yönlü" ve "ithal yönlü" kavramlarını ilk defa J.R. HICKS kullanmıştır. Bilgi için bkz; J.R.HICKS, *An Inaugural Lecture*, Oxford Economic Papers, June, 1953, ss.117-135. Bu kavramlar yerine, H.G.JOHNSON bizim de tercih ettiğimiz "ticareti arttırıcı yönlü" ve "ticarete karşıt yönlü" ifadelerini kullanmıştır; bkz.. H.G.JOHNSON, *International Trade and Economic Growth*, Unwin University Books, London, 1958, s.76. 1958, s.76.)

⁴⁷ Miltiades CHACHOLIADES, *International Trade Theory and Policy*, Mc-Hill Book Comp., Singapoure, 1978, ss.331-333.

Başlangıçta denge, toplam kayıtsızlık eğrisi I_1I_1 in üretim olanakları eğrisi $A_1K_1B_1$ e teğet olduğu K_1 noktasında kurulacaktır. Bu noktada denge fiyat oranı P_x / P_y , kayıtsızlık eğrisi I_1I_1 in eğimine eşittir.

A ülkesinde nötr teknolojik gelişme veya faktör miktarlarında artış gibi bir nedenden dolayı üretim olanakları eğrisinin A_1K_1 den sağ yukarıya A_2K_2 ye kaydığını varsayalım. Bu durumda, A ülkesinin üretim olanaklarının artması, toplam (iki ülkenin) üretim olanaklarını arttıracak ve B ülkesinde bir büyüme olmadığında, toplam üretim olanakları eğrisi $A_2K_2B_3$ şeklinde çizilecektir. Büyüme sonrasında denge $A_2K_2B_3$ eğrisi üzerinde herhangi bir yerde olabilir. Denge noktasının kesin yeri tüketici tercihleri tarafından belirlenir. Tüketici tercihleri I_2 kayıtsızlık eğrisi tarafından belirlendiğinde yeni denge E noktasında kurulacaktır. E noktası A ülkesinin üretim olanakları eğrisi üzerinde bulunduğundan, A ülkesinin iç ticaret hadleri ile dış ticaret hadleri eşitlenmiş olacak ve A ülkesinin dış ticaret hadleri bozulacaktır.



Şekil: 5 Tam Uzmanlaşma Durumunda Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret Hadleri

Ülkenin tüketim tercihlerinin belirlenmesinde ithal edilen malın niteliği de etkili olmaktadır. İthal edilen mal (Y malı) nötr mal ise, ekonomik büyüme sonucu dış ticaret hadlerinde bir değişme olmayacaktır. X malının nispi fiyatı P_x/P_y değişmeyecektir. Böylece gelir-tüketim eğrisi $A_0K_1K_2$ kesikli doğrusunun gösterdiği gibi yatay bir doğru

halini alacaktır. Büyüme sonrasında denge K_2 noktasında olacak ve bu noktadan geçen doğruların eğimi, K_1 noktasından geçen doğruların eğimine eşit olduğundan, dış ticaret hadlerinde bir değişme meydana gelmeyecektir.

Y malı süper veya normal mal ise, gelir-tüketim eğrisi K_1 noktasından yukarıya doğru kıvrılarak K_1S halini alır. I_3 kayıtsızlık eğrisi, toplam üretim olanakları eğrisi $A_2K_2B_3$ ü keserek, S noktasına teğet olur. Böylece denge SK_2 arasında herhangi bir noktada belirlenebilir ki, bu da X malının nispi fiyatının düşmesi, dış ticaret hadlerinin aleyhe dönmesi anlamına gelir.

Y malı düşük (inferior) mal ise, gelir-tüketim eğrisi, K_1F olarak negatif bir eğim kazanır. I_4 kayıtsızlık eğrisi, üretim olanakları eğrisini keserek F noktasına teğet olur. Denge FK_2 arasında bir noktada oluşur. X malının nispi fiyatı P_x / P_y yükselir ve dış ticaret hadleri ülke lehine gelişir.

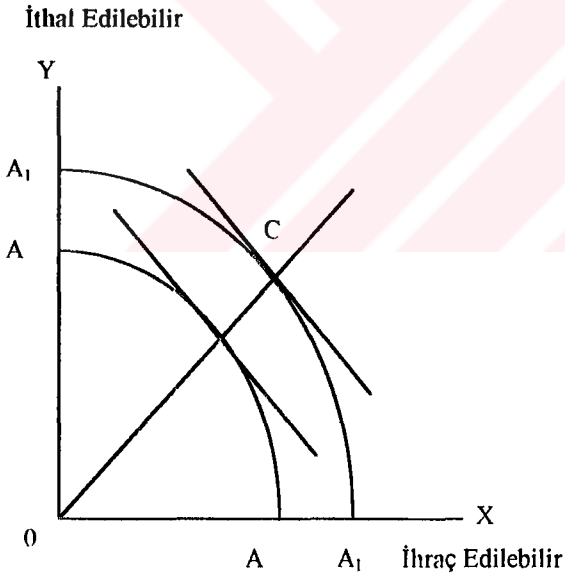
Sonuç olarak, A ülkesinin büyümesi sonucu dış ticaret hadleri tüketici tercihlerine bağlı olarak her iki yönde de gelişebilir. A ülkesinin büyümesi ile eğer tüketim etkisi aşırı ticarete karşıt yönlü olarak gerçekleşirse A ülkesinin dış ticaret hadleri iyileşir. Bunun dışındaki durumlarda A ülkesinin büyümesi dış ticaret hadlerinin aleyhe dönmesine yol açacaktır.

Ayrıca, ekonomik büyümenin şekli de, dış ticaret hadleri üzerinde etkili olmaktadır. Eğer, ekonomik büyüme nötr teknolojik gelişme sonucunda ortaya çıkarsa, kişi başına düşen gelir artacak ve inferior malların daha az tüketilmesi mümkün olacaktır. İthal malları, inferior mal ise, bu durumda ülkenin dış ticaret hadlerinde iyileşme görülecektir. Ancak, ekonomik büyüme faktör artışından kaynaklanıyorsa, kişi başına düşen gelirden belirgin bir değişme olmayacak, inferior malların daha az tüketilmesi gerçekleşmeyecektir. İthal mallarına büyüme öncesi olan talep aynen korunacağı gibi, çalışanların faktör artışıyla ve tüketicilerin sayısının artmasıyla yeni ithal talebi oluşacaktır. bu durumda ise dış ticaret hadleri kaçınılmaz olarak büyüyen ülkenin aleyhine dönecektir.

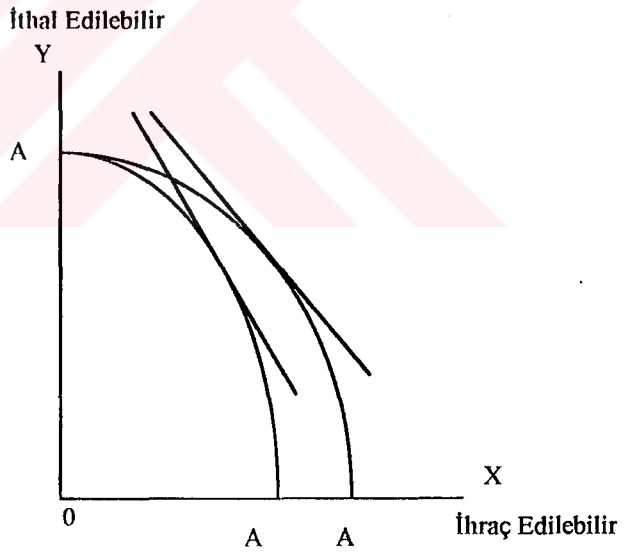
2.2.1.2. Eksik Uzmanlaşma

Eksik uzmanlaşma varsayımı altında ülkeler her iki maldan da üretecek, mukayeseli olarak üretiminde avantajlı oldukları malı ihraç ederek karşılığında diğer maldan ihtiyaçlarını ithalatla karşılayacaklardır. Eksik uzmanlaşma, ülkelerin üretim olanakları eğrisinin azalan verimler kanunu(azalan ikame) nedeniyle orijine iç bükey olmasından kaynaklanmaktadır. Ülke bir malın üretiminde uzmanlaşırken diğer malın alternatif maliyeti gittikçe yükselecek ve uzmanlaşmanın getirdiği avantajların alternatif maliyete eşit olduğu noktada, üretimde dengeye gelecektir. Bu noktada, ülke uzmanlaştığı malda daha fazla olmak üzere her iki maldan üretecektir.

Yukarıda belirttiğimiz varsayımlar çerçevesinde A ülkesinde üretim faktörlerinin miktarında meydana gelen aynı oranda bir artış veya yansız (nötr) teknolojik gelişme sonucu üretim olanakları eğrisi paralel olarak sağa kaydıığında (Bkz. Şekil: 6) yansız (nötr) büyüme ; ihraç edilebilir mal yönünde sağa kayarsa (Bkz. Şekil: 7) ihraç yönlü büyüme ; ithal edilebilir mal yönünde sağa kayarsa (Bkz. Şekil: 8) ithal yönlü büyüme gerçekleşmiş olacaktır⁴⁸.

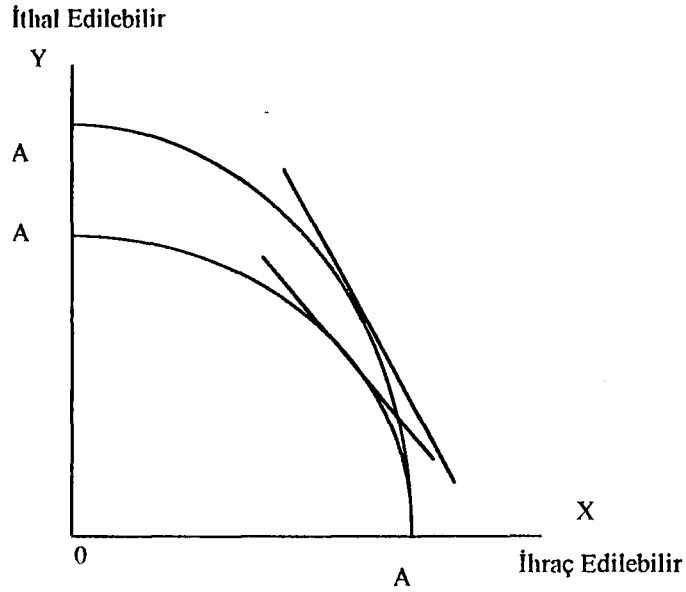


Şekil: 6
Nötr Ekonomik Büyüme



Şekil: 7
İhraç Yönlü Ekonomik Büyüme

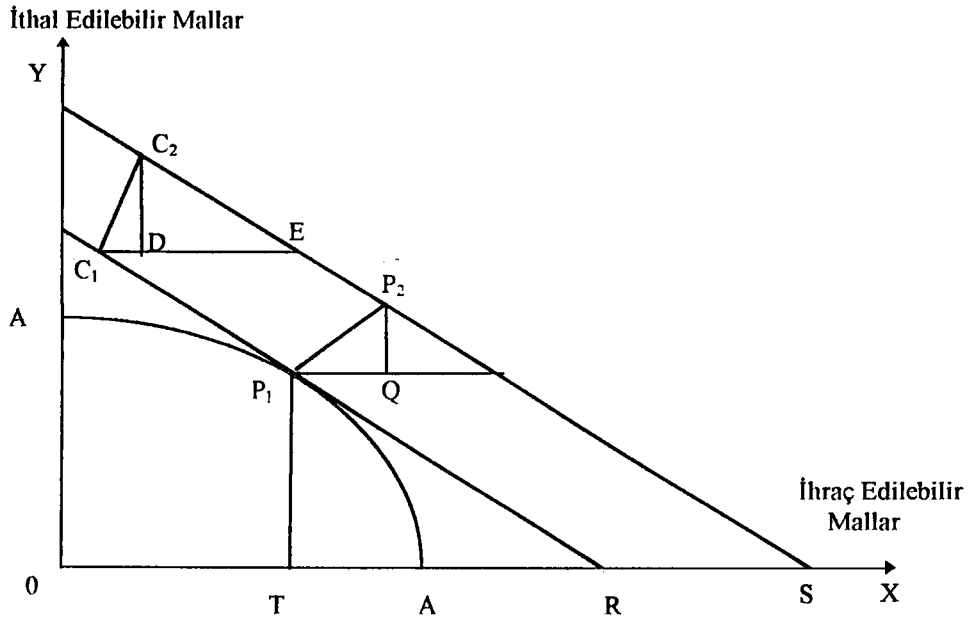
⁴⁸ İdris KÜÇÜKÖMER, a.g.e., s.89.



Şekil:8 İthal Yönlü Ekonomik Büyüme

Yansız (nötr) ekonomik büyümenin gerçekleştiği bir ülkeyi (A ülkesi) ele alarak dış ticaret hadlerindeki değişmeyi analiz edebiliriz.

Şekil: 9'da AA büyüme öncesi üretim olanakları eğrisi, P_1 büyüme öncesi üretim ve C_1 büyüme öncesi tüketim noktalarıdır. Büyüme sonrasında üretim imkanları eğrisi sağ yukarıya kaymıştır. Büyüme sonrasında dış ticaret hadlerinde değişme olmadığı varsayıldığında üretim P_2 tüketim ise C_2 noktalarında olur. Şekli basitleştirmek için kayıtsızlık eğrileri ve dışarıya doğru kayan üretim olanakları eğrisi çizilmemiştir. Ülke büyüdüğünde dış ticaret hadlerinde meydana gelecek değişimin yönü, ithal edilen malların üretim veya tüketimlerinin artıp artmamasına bağlıdır. Başlangıçta dış ticaret hadlerinin değişmediği varsayıldığında, büyüme ithal edilen malların DC_2 kadar artmasına neden olur. İthal edilen mal üretimi ise QP_2 kadar artar. DC_2 , QP_2 den büyükse, ki şeklimizde böyledir, ithal mallarına olan net talep artar ve ithal malları fiyatlarının yükselmesine sebep olur. Yeni denge noktası, dış ticaret hadlerinin büyüyen ülkenin aleyhine kaymasıyla kurulur.



Şekil: 9 Büyümenin Üretim ve Tüketim Etkisi

Dış ticaret hadlerindeki kaymalar, büyümenin, ithal ikamesi mallarının arz ve ithal mallarının talebi üzerindeki etkilerine bağlıdır. Bu etkiler, ithal ikamesi malları arzının gelir elastikiyeti (e_{sy}) ve ithal malları talebinin gelir elastikiyeti (e_{dy}) kavramları yardımıyla belirlenebilir. Nispi mal fiyatlarının değişmediği varsayıldığında,

$$e_{sy} = \frac{\Delta Y_p / Y_p}{\Delta Q / Q} = \frac{\Delta Y_p}{\Delta Q} \cdot \frac{Q_0}{Y_{p0}}$$

$$e_{dy} = \frac{\Delta Y_c / Y_c}{\Delta Q / Q} = \frac{\Delta Y_c}{\Delta Q} \cdot \frac{Q_0}{Y_{c0}}$$

Y_p = İthal ikamesi mal üretimi

Y_c = İthal mal tüketimi

Q = Üretim (Milli Gelir)

$$M_{py} = \text{İthal ikamesi malların marjinal üretim eğilimi} = \frac{\Delta Y_p}{\Delta Q}$$

$$\theta_{py} = \text{ithal edilebilir malların ortalama üretim eğilimi} = \frac{Y_p}{Q}$$

$$M_{cy} = \text{Marjinal ithalat (tüketim) eğilimi} = \frac{\Delta Y_c}{\Delta Q}$$

$$\theta_{cy} = \text{Ortalama ithalat (tüketim) eğilimi} = \frac{Y_c}{Q}$$

olarak hesaplanır. Her iki elastikiyet de büyümenin reel gelir etkisini gösterir. $e_{dy} = 1$ olduğunda büyümenin tüketim etkisi nötr (yansız), $e_{dy} < 1$ ise ticarete karşıt yönlü, $e_{dy} > 1$ ise ticareti arttırıcı yönlüdür. Talebin (ithal malları) gelir elastikiyetinin 1 den büyük olması, büyüme sonucu gelir artışından (üretim artışından) daha yüksek bir oranda ithal malları talebinin arttığı anlamına gelmektedir. Talebin gelir elastikiyeti negatif olduğunda ($e_{dy} < 0$) büyüme ithal malları talebini mutlak olarak düşürür, büyümenin tüketim etkisi aşırı ticarete karşıt yönlü olur. Benzer şekilde, büyüme ihraç edilebilir malların talebini mutlak olarak azalttığında aşırı ticareti arttırıcı yönlü etki ortaya çıkar. Ancak bu iki aşırı yönelimin gerçekleşmesi, malların inferior (düşük) mal olduklarının göstergesidir⁴⁹.

Büyümenin üretim etkisi ise $e_{sy} = 1$ olduğunda nötr, $e_{sy} > 1$ ise ticarete karşıt yönlü ve $e_{sy} < 1$ ise ticareti arttırıcı yönlüdür. Arzın gelir elastikiyetinin 1 den büyük olması, büyümenin ithal edilebilir malların arzında meydana getireceği artışın, gelirde (üretimde) meydana gelen yüzde artıştan daha fazla olacağı; böylece ithal malları talebinin azalma eğilimine gireceği anlamına gelmektedir. Büyüme ithal edilebilir malların yurtiçi arzını azaltırsa aşırı ticareti arttırıcı yönlü, ihraç edilebilir malların yurtiçi arzını azaltırsa aşırı ticarete karşıt yönlü üretim etkisi yapar.

Şekil : 10 da, ithal malları arz ve talebinin gelir elastikiyeti kavramlarının geometrik gösterimi verilmiştir. C_1 ve P_1 büyümeden önceki tüketim ve üretim noktalarıdır. Büyüme öncesi AA olan üretim olanakları eğrisinin yansız büyüme nedeniyle paralel şekilde sağa kaydığını ve başlangıçta dış ticaret hadlerinde bir değişme olmadığını varsayalım. Bu durumda TT ticaret haddine paralel şekilde, üzerinde üretim ve tüketim noktalarının belirleneceği T_1T_1 dış ticaret haddi çizilebilir. Büyüme sonrası üretim ve tüketim noktaları büyümenin yönelimini belirleyecektir. Büyüme sonrasında tüketim C_2 noktasında gerçekleştiğinde her iki malın tüketimindeki yüzde artış C_1C_2 / OC_1 olacaktır. Büyüme oranı da TT_1 / OT olarak belirlenebilecek ve ithal malları tüketiminin gelir elastikiyeti (e_{dy}) $e_{dy} = 1$ olduğunda büyümenin tüketim (talep) etkisi nötr (yansız) olur.

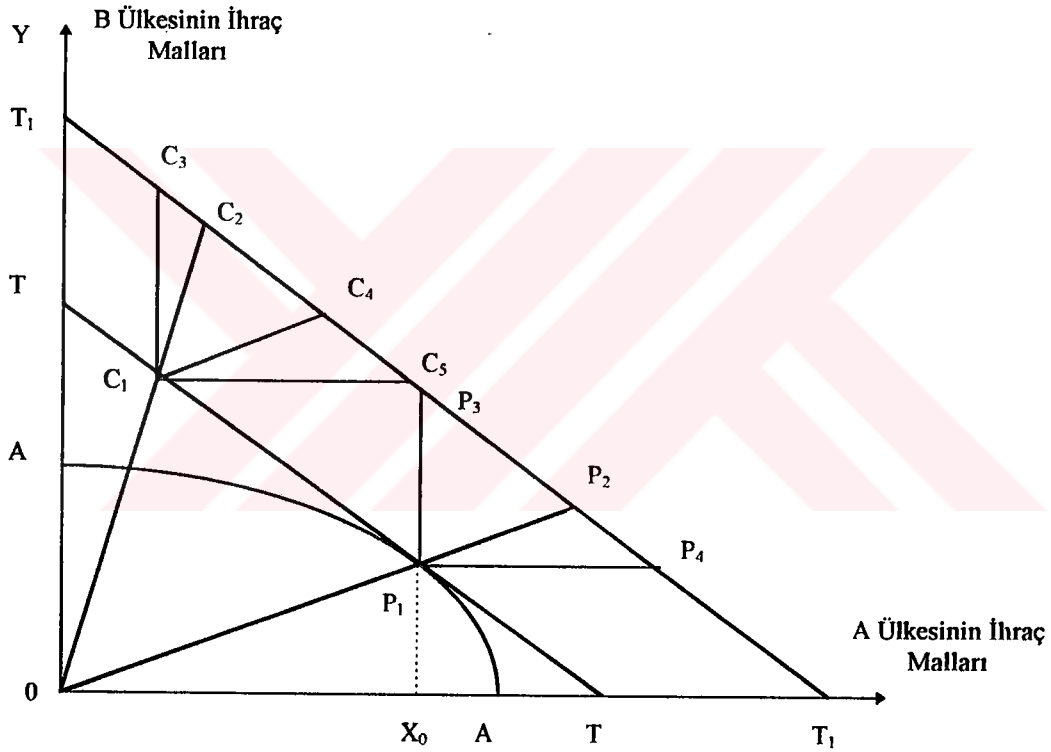
⁴⁹ G.M.MEIER, *International Trade and Development*, New York, 1963, s.33.

$$e_{dy} = \frac{\Delta Y_c / Y_c}{\Delta Q / Q} = \frac{\Delta Y_c}{\Delta Q} \cdot \frac{Q}{Y_c} = \frac{C_1 C_2 / OC_1}{TT_1 / OT_1}$$

$$C_1 C_2 / OC_1 = TT_1 / OT$$

olduğundan $e_{dy} = 1$ olacaktır.

Büyüme sonrasında tüketim $C_2 C_3$ noktaları arasında belirlenirse $e_{dy} > 1$, büyümenin etkisi ticareti arttırıcı yönlü olacak; tüketim $C_2 C_5$ arasında belirlenirse $e_{dy} < 1$ ve tüketim etkisi ticareti azaltıcı yönlü olacaktır. Aynı şekilde, tüketim C_3 noktasının üzerinde gerçekleştiğinde büyümenin tüketim etkisi aşırı ticareti arttırıcı yönlü ve tüketim C_5 noktasının altında belirlendiğinde $e_{dy} < 0$ olacağı için aşırı ticarete karşıt yönlü olur.



Şekil: 10 Arz ve Talep Elastikiyetlerinin Geometrik Gösterimi

Üretim etkisine gelince; üretim büyüme sonrasında P_2 noktasında belirlendiğinde,

$$e_{sy} = \frac{\Delta Y_s / Y_s}{\Delta Q / Q} = \frac{P_1 P_2 / OP_1}{TT_1 / OT} \text{ olur.}$$

$$P_1P_2/OP_1 = TT_1/OT \quad \text{olduğundan,}$$

$e_{sy} = 1$ olacaktır. $e_{sy} = 1$ olduğunda üretim etkisi nötr; üretim P_2P_3 noktaları arasında belirlendiğinde $e_{sy} > 1$ olacağı için üretim etkisi ticarete karşıt yönlü; P_3 noktasının üstünde üretim gerçekleştiğinde ise aşırı ticarete karşıt üretim etkisi ortaya çıkar. Aynı şekilde, üretim P_2P_4 noktaları arasında gerçekleştiğinde $e_{sy} < 1$ olacağı için ticareti artırıcı yönlü; P_4 noktasının altında ise, $e_{sy} < 0$ olacağı için aşırı ticareti artırıcı yönlü üretim etkisi belirlenir.

Ekonomik büyümenin dış ticaret üzerine etkisi, üretim ve tüketim etkilerinin toplanması ile elde edilir. Ekonomik büyümenin üretim ve tüketim etkilerinin bir arada değerlendirilmesinden oluşan toplam etki ve toplam etki sonucu dış ticaret hadlerinde meydana gelebilecek değişme Tablo:1'de verilmiştir.

Tablo:1'de de görüleceği gibi, eğer üretim ve tüketim etkilerinin ayrı ayrı nötr olduğu varsayılırsa, büyümenin toplam etkisi de nötr olacaktır. Büyüme sonucunda ithalat talebinde ve ihracat arzındaki artışlar, ürün ya da gelirdeki toplam artışla aynı oranda olacaktır. Şekil:10'da P_1C_1 doğrusunun uzunluğu, büyüme öncesinde yapılmak istenen (yapılan) ticaretin miktarını gösterir. Bu uzunluk, büyüme öncesi ticaret üçgeninin hipotenüsüdür. Büyüme sonrasında da nötr üretim ve tüketim etkileri ile yapılan ticaret P_2C_2 kadardır. Büyüme sonrası meydana gelen yeni ticaret doğrusu, P_1C_1 'den daha uzun ise ithal malları talebi artar ve dış ticaret hadleri büyüyen ülkenin aleyhine değişir. Şeklimizde de görüldüğü gibi, büyümenin toplam etkisi nötr olmasına rağmen büyüme sonrası oluşan yeni ticaret doğrusu P_2C_2 , P_1C_1 'den büyüktür. Bu durumda dış ticaret hadleri bozulacaktır. Büyümenin üretim ve tüketim etkileri dış ticareti artırıcı yönlü olduğunda, toplam etkide ticareti artırıcı yönlü olacaktır. Büyüme sonunda gerek ithal mal talebi gerekse ihraç mal arasındaki artışlar, toplam üretim artışından daha fazla olacaktır. Bu durumda ticaret doğrusu P_4C_3 şeklinde çizilecektir. Büyüme sonrasında çizilen ticaret doğrusu P_2C_2 'den büyük, P_4C_3 'den küçük ise, toplam etki ticareti artırıcı yönlüdür. Bu doğrular P_1C_1 'den büyük olduğu için, toplam etki ticareti artırıcı yönlü olduğunda dış ticaret hadleri büyüyen ülkenin aleyhine dönecektir.

Tablo:1

Ekonomik Büyümenin Toplam Etkisi ve Dış Ticaret Hadleri

T Ü K E T İ M E T K İ S İ					
ÜRETİM ETKİSİ	Nötr ($M_{ey} = \theta_{ey}$)	T A Yönlü ($\theta_{ey} < M_{ey} < 1$)	A T A Yönlü ($1 < M_{ey} < \infty$)	T K Yönlü ($0 < M_{ey} < \theta_{ey}$)	A T K Yönlü ($-\infty < M_{ey} < 0$)
Nötr ($M_{py} = \theta_{py}$)	Nötr DTH Bozular	TA Yönlü DTH Bozular	TA veya ATA Yönlü DTH Bozular	TK veya ATK Yönlü DTH Bozular veya Düzelir	ATK Yönlü DTH Düzelir
T A Yönlü ($0 < M_{py} < \theta_{py}$)	TA Yönlü DTH Bozular	TA Yönlü DTH Bozular	TA veya ATA Yönlü DTH Bozular	ATA Yönlü Olmaz DTH (?)	ATK Yönlü DTH Düzelir
A T A Yönlü ($-\infty < M_{py} < 0$)	T veya ATA yönlü DTH Bozular	TA veya ATA yönlü DTH Bozular	ATA Yönlü DTH Bozular	AT yönlü Olmaz DTH Bozular	Her Sonuç Olabilir
T K Yönlü ($\theta_{py} < M_{py} < 1$)	TK veya ATK Yönlü DTH Bozular veya Düzelir	ATA Yönlü Olmaz DTH (?)	ATK Yönlü Olmaz DTH (?)	TK veya ATK Yönlü DTH Bozular veya Düzelir	ATK Yönlü DTH Düzelir
A T K Yönlü ($1 < M_{py} < \infty$)	ATK Yönlü DTH Düzelir	ATK Yönlü DTH Düzelir	Her Sonuç Olabilir	ATK Yönlü DTH Düzelir	ATK Yönlü DTH Düzelir

Kaynak: Miltiades CHACHOLIADES, International Trade..., ag.g.e., s.329'dan yararlanarak tarafımızdan düzenlenmiştir.

TA: Ticareti Arttırıcı Yönlü,

TK: Ticarete Karşıt Yönlü

ATA: Aşın Ticareti Arttırıcı Yönlü

ATK: Aşın Ticarete Karşıt Yönlü

Üretimde aşırı dış ticareti artırıcı yönlü etki varsa tüketim etkisine göre toplam etki aşırı dış ticareti artırıcı yönlü, dış ticareti artırıcı yönlü ya da dış ticareti azaltıcı yönlü olabilir. Eğer tüketim etkisi de aşırı dış ticareti artırıcı yönlü ise, toplam etkide öyle olur ki, bu durumda ticaret doğrusunun uzunluğu P_4C_3 ten daha uzundur. Büyüyen ülkenin dış ticaret hadleri en fazla bu durumda aleyhe dönecektir. Tüketim etkisi ticareti artırıcı yönlü (C_3C_2 arasında) ve ticareti azaltıcı yönlü (C_2C_5 arasında) olduğunda da, ticaret doğrusu P_1C_1 den büyük olduğundan, dış ticaret hadleri bozulacaktır.

Üretim etkisi dış ticareti azaltıcı yönlü ya da nötr, tüketim etkisi dış ticareti azaltıcı yönlü ise, toplam etki ya dış ticarete karşıt yönlü ya da aşırı dış ticarete karşıt yönlü olacaktır. İthalat talebinde ve ihrac arzındaki artış oranı, toplam ürün artışından daha az olacaktır. Aşırı dış ticarete karşıt yönlü toplam etkide, ithalat talebi ve ihracat arzı mutlak olarak azalacaktır. Bu iki sonuç iki etkiden birinin diğerine ağır gelmesiyle ortaya çıkacaktır. Eğer dış ticarete karşıt yönlü üretim etkisi hem ithal malı talebindeki artışı, hem de önceden yapılan ithalatın bir kısmını karşılayacak derecede güçlü ise, toplam etki aşırı dış ticarete karşıt yönlü olacaktır⁵⁰. Bu durumda ticaret doğrusu P_1C_1 ($=P_4C_4$)'den küçük olduğunda dış ticaret hadleri büyüyen ülkenin lehine gelişecektir.

Gerçekte, sadece toplam etki aşırı dış ticarete karşıt yönlü olduğunda dış ticaret hadleri büyüyen ülkenin lehine değişecektir.

H.G.Johnson'da aynı şekilde ithal malları arz esnekliğinin 1' e eşit, 1'den büyük veya 1'den küçük olması durumuna göre; nötr, ticareti artırıcı yönlü ve ticareti azaltıcı yönlü büyümeden söz edilebileceğini belirtmektedir. H.G.Johnson, bir adım daha ilerleyerek, ekonomik büyüme sonucu ithal mallarının yurt içi üretiminin azalması halinde "aşırı ticareti artırıcı", ihrac mallarının üretiminin azalması halinde ise "aşırı ticareti azaltıcı yönlü" gelişmeden söz edilebileceğini belirtmektedir⁵¹.

Üretim ve tüketim kesimlerinde ticareti artırıcı veya ticareti azaltıcı ekonomik büyüme halinde, toplam sonuç ticareti artırıcı veya ticareti azaltıcı olabilecektir. Örneğin, hem üretim hem de tüketim sektöründe nötr büyüme, sonuçta da nötr etki yapacaktır. Fakat bir sektörde ticareti azaltıcı, diğer sektörde ticareti artırıcı yönde büyüme söz konusu ise toplam etki nötr olmayacaktır. Bunu bir nedeni, ithal malları tüketiminin

⁵⁰ İdris KÜÇÜKÖMER, a.g.e., s.103.

⁵¹ H.G.JOHNSON, *International Trade...*, a.g.e., s.77.

ağırlık itibarıyla yurt içi üretimden daha “ağır basması”dır. Nötr sonuç elde edilebilmesi için, tüketim yönündeki ağır basmanın üretim yönünde daha önemli bir ağır basma tarafından telafi edilmesi gereklidir. Yani tartışılmakta olan etkiler bakımından tüketim sektörü daha önemli olarak tanımlanmaktadır ve nötr sonuç elde edilebilmesi için, örneğin, tüketim sektöründe ticareti azaltıcı ekonomik büyümeden söz ediliyorsa, üretim sektöründe daha büyük miktarda ticaret arttırıcı etkilerin varlığı gereklidir⁵².

Öte yandan üretim sektöründe aşırı ticareti azaltıcı yönlü etki, sonuçta aşırı ticaret azaltıcı etkiler yapar. Bu durumda ithal mallarının yurt içinde üretimi toplam üründen ve dolayısıyla ithal malları üretiminden daha büyük bir hızla yükselmektedir⁵³.

Teknik gelişme söz konusu olduğunda iki ülke arasındaki ticaret konusunda şunlar söylenebilir. Klasik okul iktisatçılarına göre, tarım sektöründeki teknik gelişme, sanayi sektörüne oranlandığında uzun dönemde ihmal edilecek kadar küçüktür. Sanayileşmiş ülkedeki teknik gelişme aşırı ticareti arttırıcı nitelikte olur. Ekonomik büyümeye paralel olarak, sanayileşmiş ülkenin gıda malları ithalatı artar. Bu artışın hızı büyüme hızından farklı olabilir. H.G.Johnson , bu farkın pozitif veya negatif olabileceğini, önceden bir şey söylenemeyeceğini belirtmektedir. Böylece uluslararası ticaret hadlerinin, yüksek verimlilik artışları ile büyüyen sanayi ülkeleri aleyhine döneceği tartışmasını anlamlı görmektedir⁵⁴.

H.G.Johnson, biri tarım diğeri sanayi ülkesi olmak üzere iki ülkeyi ele alarak, bu ülkelerin tarım ve sanayi sektörlerinde meydana gelecek teknik gelişmenin, büyümenin yönelimi üzerindeki etkilerini aşağıdaki gibi sınıflamıştır⁵⁵:

- a) Aşırı ticarete karşıt yönlü büyümeye neden olan teknik gelişme tipleri:
- i- Sanayileşmiş ülkenin tarım sektöründe meydana gelen nötr teknik gelişme ,
 - ii- Tarım ülkesinin sanayi sektöründe meydana gelen nötr teknik gelişme,
 - iii- Tarım ülkesinin sanayi sektöründe meydana gelen sermaye tasarruf edici teknik gelişme,

⁵² Çelik KURDOĞLU, *Dış Ticaret ve Teknik Seçimi* , A.Ün. SBF Yayını, N0:381, Ankara, 1975, s.74.

⁵³ H.G.JOHNSON, *International Trade...*, a.g.e., ss.77-78.

⁵⁴ H.G.JOHNSON, *International Trade...*, a.g.e., s.79.

⁵⁵ H.G.JOHNSON, *Economic Development and International Trade*, Readings in International Economics, Ed. R.E.Caves-H.G.Johnson, George Allen and Unwin Ltd., London, 1975, s.296.

iv-Sanayi ülkesinin tarım sektöründe meydana gelen emek tasarruf edici teknik gelişme

b)Aşırı ticareti arttırıcı yönlü ile ticarete karşıt yönlü büyüme arasındaki etkilere sahip olup, aşırı ticarete karşıt yönlü büyüme oluşturmayacak teknik gelişme tipleri:

i-Sanayi ülkesinde , sanayi sektöründe meydana gelen nötr teknik gelişme,

ii-Tarım ülkesinin tarım sektöründe meydana gelen nötr teknik gelişme,

iii-Sanayi ülkesinin sanayi sektöründe meydana gelen sermaye tasarruf edici teknik gelişme,

iv-Tarım ülkesinin tarım sektöründe meydana gelen emek tasarruf edici teknik gelişme.

c)Aşırı ticareti arttırıcı yönlü ve aşırı ticarete karşıt yönlü etkiler dışında etkileri olan teknik gelişme tipleri:

i-Her iki ülkede sanayi sektöründe meydana gelen sermaye tasarruf edici teknik gelişme,

ii-Her iki ülkenin tarım sektöründe meydana gelen emek tasarruf edici teknik gelişme.

Teknik gelişme, sermaye birikimi ve nüfus artışının, biri tarım diğeri sanayi ülkesi olmak üzere iki ülke üzerindeki etkileri özet olarak Tablo:2’de gösterilmiştir.

Tablo:2

Ekonomik Büyümenin etkileri

EKONOMİK BÜYÜMENİN NEDENLERİ	SANAYİ ÜLKESİ				TARIM ÜLKESİ			
	Üretim Etkisi	Tüketim Etkisi	Toplam Etki		Üretim Etkisi	Tüketim Etkisi	Toplam Etki	
Sermaye Birikimi	ATA	TK	ATA-TK		ATK	TA	ATK	
Nüfus Artışı	ATK	TA	ATK		ATA	TK	ATA veya TK	
Nötr Teknik Gelişme a)Sanayi b)Tarım	ATA ATK	TK TA	ATA veya TK ATK		ATK ATA	TA TK	ATK ATA veya ATK	
Sermaye Tasarruf Edici Teknik Gelişme a)Sanayi b)Tarım	ATA ATA veya ATK	TK TA	ATA veya TK ATK veya ATA		ATK ATK veya ATA	TA TK	ATK ATK veya ATA	
Emek Tasarruf Edici Teknik Gelişme a)Sanayi b)Tarım	ATA veya ATK ATK	TK TA	ATA veya ATK ATK		ATK veya ATA ATA	TA TK	ATK veya ATA ATA veya ATK	

Kaynak:Harry G.JOHNSON, a.g.m., s.296.

TK : Ticarete Karşıtlı Yönlü

TA : Ticareti Arttırıcı Yönlü

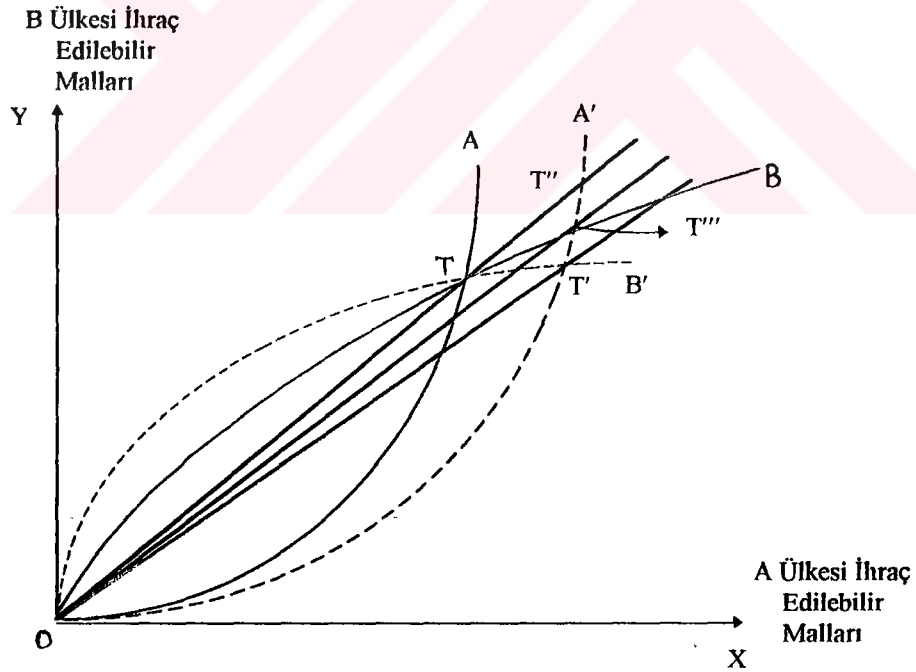
ATK: Aşırı Ticaret Karşıtlı Yönlü

ATA: Aşırı Ticareti Arttırıcı Yönlü

2.2.2. Talep Koşullarındaki Değişmelerin Dış Ticaret Hadlerine Etkileri

Dış ticaret hadlerindeki değişmelerin nedenlerinden biri, ihraç veya ithal malları talebinde meydana gelen kaymalardır. Teorik analizlerde talep kaymalarının etkisi teklif eğrilerindeki kaymalar ile gösterilir. Kullanılan model iki mal ve iki ülkeli olup, ülkelerin rekabetçi ekonomilere ve tam istihdama sahip olduğu varsayılır.

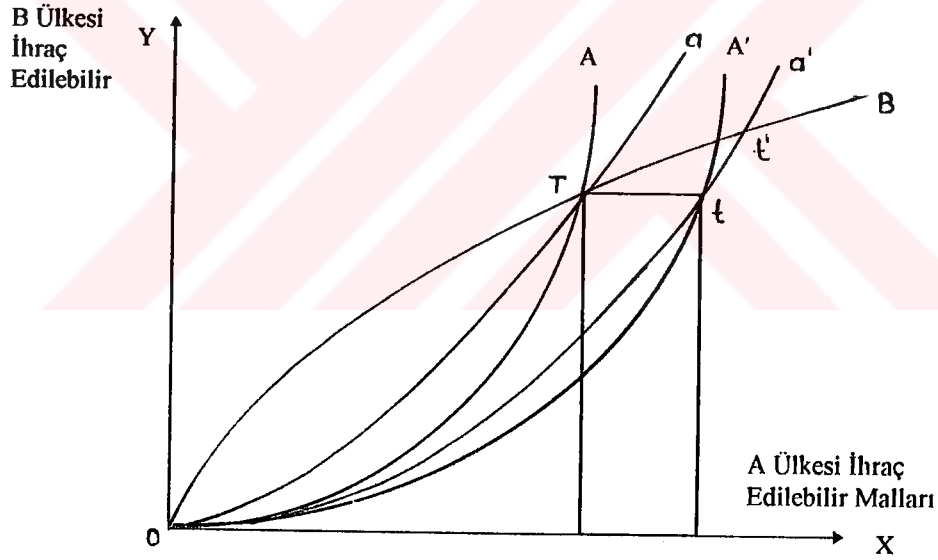
Şekil:11'de iki ülkenin teklif eğrisi çizilmiştir. A ülkesinin B ülkesi ihraç mallarına olan talebi arttığında, A ülkesinin teklif eğrisi OA dan OA' ne kayar. B ülkesinin ihraç ettiği her bir birim Y malına karşılık olarak OA' teklif eğrisi, OA ya nazaran aynı oranda sağa kaymıştır. Örneğin; T' noktası OY doğrusundan (Yaklaşık) %20 daha sağdadır. Aynı şekilde, OA' teklif eğrisi üzerindeki bütün noktalar, OA ya göre %20 daha sağda yer almaktadır. A ülkesinin teklif eğrisinin, ithal malları talebindeki artışla, OA' ne kayması A ülkesinin dış ticaret hadlerinin bozulmasına, OT dış ticaret haddi doğrusunun OT "' ne kaymasına neden olur. B ülkesinin teklif eğrisi daha az elastik olduğunda (örneğin, OB' gibi) A ülkesinin dış ticaret hadleri daha fazla bozulur. Aksine B ülkesinin teklif eğrisi daha elastik daha elastik olsa, A ülkesinin dış ticaret hadleri daha az



Şekil :11 Talep Koşullarındaki Değişmeler ve Dış Ticaret Hadleri (I)

bozulur. Aşırı bir durum olarak, örneğin, B ülkesinin teklif eğrisi sonsuz elastik olursa, A ülkesinin dış ticaret hadlerinde bir değişme olmaz. A ve B ülkelerinin teklif eğrileri T" ünde kesişir. A ülkesinin ithal mallarına olan talebinin artmasıyla, denge noktasının T den T" ne kayması, daha yüksek hacimde dış ticaret yapılmasına rağmen, dış ticaret hadlerinin değişmediğini gösterir. Görüldüğü gibi, A ülkesinde ithal mallarına olan talep artışı, dış ticaret hadlerinin A ülkesinin aleyhine gelişmesine neden olur. Dış ticaret hadlerindeki bu bozulmanın şiddeti de, B ülkesinin teklif eğrisinin elastikiyetine bağlıdır.

İthal mallarına olan talebi artan A ülkesinin kendi teklif eğrisinin elastikiyeti de dış ticaret hadleri üzerinde etkili olmaktadır. Bu durum Şekil:12 yardımıyla açıklanabilir. Şekilde A ülkesinin teklif eğrisi OA ve Oa olmak üzere iki tane olarak çizilmiştir. Oa teklif eğrisi OA dan daha elastiktir. Başlangıçta A ülkesinin teklif eğrisi (OA ve Oa) ile B ülkesinin teklif eğrisi OB, T noktasında kesişmekte ve dış ticaret hadleri OT şeklinde oluşmaktadır. A ülkesinin ithal mallara (B ülkesinin ihraç mallarına) olan talebi arttığında A ülkesinin teklif eğrileri OA ve Oa aynı oranda sağa kaymaktadır. OA' teklif eğrisi, B ülkesinin teklif eğrisini T' noktasında, Oa' ise t' noktasında kesmektedir. Ot' dış ticaret



Şekil :12 Talep Koşullarındaki Değişmeler ve Dış Ticaret Hadleri (II)

hadleri, OT' ne nazaran A ülkesinin daha fazla aleyhinedir. Bu durumda, A ülkesinin teklif eğrisinin elastikiyeti arttıkça, ithal malları talebinde meydana gelen bir artış, Dış ticaret hadlerini daha fazla bozacaktır⁵⁶.

⁵⁶ M.O.CLEMENT-R.L. PFISTER-K.J. ROTHWELL, a.g.e., ss.131-133.

miktarda ithal mal satın alınabilecektir. Ülkenin dış piyasalardaki satın alma gücü yada ithalat kapasitesi azalacağından iktisadi gelişmeyi engelleyici etkiler ortaya çıkacaktır.

Harberger-Laursen-Metzler(HLM) etkisi olarak ifade edilen görüşe göre, dış ticaret hadlerinde meydana gelen bir bozulma, reel harcamaların artmasına neden olacak, tasarruf ve yatırımları azaltacak dolayısıyla da ödemeler dengesini olumsuz yönde etkileyecektir⁵⁸. Laursen ve Metzler, tasarrufların reel gelirin bir fonksiyonu olduğundan hareketle, dış ticaret hadlerinde meydana gelecek bir bozulmanın reel geliri düşüreceğini, dolayısıyla tasarruflar ve yatırımları azaltacağını, harcamaları ise arttıracığını ileri sürmüşlerdir⁵⁹. Bu ülke, aynı miktar mal ithal edebilmek için eskisine nazaran daha fazla miktarda üretim faktörünü, ihraç malları üreten kesime tahsis etmek zorundadır; sonuçta, sermaye teşekkülüne ayırabileceği üretim faktörü miktarı azalır.

Laursen ve Metzler'in dış ticaret hadlerindeki değişmelerin reel gelir üzerindeki etkisini gereğinden fazla büyüttükleri de söylenebilir. Aslında dış ticaret hadlerindeki büyük bir değişme reel gelirden daha küçük bir değişmeye neden olur (marjinal ithalat eğilimine bağlı olarak) ve reel gelirdeki küçük bir değişme tasarruflarda ve harcamalarda büyük değişmeler meydana getirmez⁶⁰.

Ticaret hadlerindeki aleyhe dönüşün dolaylı etkisi, ekonomide sermaye teşekkülünü azaltmaktadır. Ülkenin ithal ettiği yatırım mallarının fiyatı yükseliyorsa, bu, yatırımların karlılığını azaltarak diğer bir olumsuz etkiye neden olur. Nihayet sanayi mamullerinin fiyatlarının yükselmesi halkın reel gelirini (nakdi gelir veri iken) düşürür. Kısacası dış ticaret hadleri aleyhe dönen ülkenin hem tasarruf ve yatırım kapasitesinin hem de yatırım karlılığının azalması söz konusudur. Bununla beraber, ihraç edilen mamullerin fiyat elastikiyeti yüksekse, fiyat düşüşleri, gelir ticaret hadlerini yükseltir; toplam ihracat gelirini artırır; net dış ticaret hadlerindeki aleyhe dönüşü rağmen, ithal kapasitesi genişler. Ancak, az gelişmiş ülkelerin ihraç ettiği malların (ki genellikle ilksel mallardır) fiyat ve gelir elastikiyeti yüksek değildir ve gelir yükseldikçe talep azalmaktadır. Buna göre, elastikiyetlerin yüksekliği nedeniyle toplam ihracat gelirini artırma imkanı oldukça sınırlıdır.

⁵⁸ Necati MUMCU, *Uluslararası Moneter Teori*, İ. Ün. Yayını, İstanbul, 1972, s.176.

⁵⁹ S.A.LAURSEN-L.A.METZLER, *Fleksible Exchange Rates and the Theory of Employment*, Review of Economics and Statistics, November, 1950, ss.281-289.

⁶⁰ Necati MUMCU, *Uluslararası Moneter Teori*, a.g.e., s.177.

3. DIŞ TİCARET HADLERİNDEKİ DEĞİŞMELERİN EKONOMİK ETKİLERİ

Dış ticaret hadlerindeki değişmelerin ekonomik etkileri oldukça karmaşık olup, değişmelerin yönüne, kaynağına, ülkenin dış ticaretinin bileşimi ve ülke ekonomisinin yapısal özelliklerine bağlıdır. Gerçekten de ticaret hadlerindeki her türlü bozulmanın ekonomi üzerinde standart bir takım etkilere yol açacağı söylenemez. Örneğin; ticaret hadlerindeki bozulma, rakip ülkelerin üretimindeki bir gelişme sonucu, ülkenin fiyat esnekliği düşük olan ihraç mallarının fiyatlarında bir düşüş şeklinde ortaya çıkıyorsa, bu durum ekonomi açısından oldukça zararlı sonuçlara yol açabilir. Buna karşılık, ülkenin ihraç mallarının üretiminde sağlanan verimlilik artışlarının bir sonucu olarak gerçekleşmişse, ülke ekonomisi açısından aynı ölçüde zarar verici sonuçlar ortaya çıkmayabilir.

Ayrıca, dış ticaret hadlerindeki değişmelerin doğrudan birtakım ekonomik etkileri olduğu gibi, bu değişmeler sonucunda ekonomide meydana gelecek uyum hareketlerinin neden olduğu dolaylı ekonomik etkiler de söz konusudur⁵⁷.

Ticaret hadlerindeki değişmelerin ilk olarak ödemeler bilançosunu etkilemesi beklenir. Bu etki doğrudan doğruya dış ticaret fiyat esnekliklerine bağlıdır. İhracat ve ithalat talebinin fiyat esnekliklerinin yüksek olduğu durumlarda, ticaret hadlerindeki bir bozulma ödemeler bilançosunu olumlu yönde etkiler. Bozulma ihracat fiyatlarındaki düşmeden kaynaklanıyorsa, yüksek fiyat esnekliğinden dolayı ihracat gelirlerini artırıcı etki yapar. Dolayısıyla ödemeler bilançosu olumlu yönde etkilenir. Ayrıca, ithalat fiyatlarının yükselmesi aynı nedenden dolayı ithalat giderlerinde azalmaya yol açacaktır. Talebin fiyat esnekliklerinin düşük olması durumunda ise, ticaret hadlerindeki bozulma ödemeler bilançosunu olumsuz yönde etkiler. O halde gelişmiş ülkelere oranla daha düşük fiyat esnekliklerine sahip oldukları kabul edilen gelişmekte olan ülkelerin ticaret hadlerindeki bozulmaların, ödemeler bilançosu üzerinde olumsuz etkilere yol açacağı söylenebilir.

Ticaret hadleri aleyhe dönen ülkede reel gelir üretimden daha yavaş artıyor demektir. Bunun nedeni, artan üretimin bir kısmının, aleyhe dönen fiyat makası yoluyla dış dünyaya transfer edilmesidir. Böylece aynı miktar ihracat ile eskisinden daha az

⁵⁷ Gülten KAZGAN, a.g.e., s.381.

M.Lutz ise, net dış ticaret hadleri ile büyüme oranı arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığını, ancak gelir ticaret hadleri ile büyüme oranı arasında önemli bir ilişki bulunduğunu belirtmektedir⁶¹.

Net dış ticaret hadlerindeki bir artış, yani ihracat fiyatlarında ithalat fiyatlarına göre bir yükselme, uluslararası piyasada satın alma gücünü arttıracak için gerçek milli gelir üretimden daha hızlı artar ve adam başına gelir artışı şeklinde de refah seviyesini yükseltir. Ülkenin iktisadi kalkınmasını kolaylaştırır⁶². Belli bir miktardaki ihracat ile, daha fazla mal ithal edebilmek mümkün olur. Bu ise Meier ve Baldwin⁶³ tarafından belirtildiği gibi, ihracata veya ithal mallarına yönelmiş üretim alanlarında kullanılan kıt kaynakların serbest kalmasını sağlayabildiği derecede, kalkınma için büyük bir güç temin eder. Aynı zamanda ihracat fiyatlarının artması sebebiyle ticaret hadlerinin düzelmesi, yabancı sermaye akımını da uyarır. Başka bir ifadeyle ticaret hadlerindeki olumlu bir gelişme, sermaye teçhizatına harcanabilecek kalkınma fonlarının artması şeklinde yorumlanabilir. Eğer, bu şekilde sağlanan ihracat kazancı önemli ve istikrarlı ise, az gelişmiş ülkeler, kalkınmaları için ihtiyaç duydukları sermaye malları ithalatını, geniş ölçüde bu kaynaktan faydalanarak karşılamaya ve dış borç seviyelerini mümkün olduğu kadar düşük tutmaya muktedir olabilirler.

Ancak böylesine olumlu bir gelişme bile, az gelişmiş ülkeleri bir çok alanda olduğu gibi yine çelişkili bir durumla karşı karşıya bırakacaktır. Şöyle ki; bir ülkenin yüksek ihraç fiyatlarından doğan ihracat karlarındaki artış, o ülkenin nakit gelir akımına girer ve onu genişletir. Sonuçta bu ülkeler bir gelir artışına sahip olacaklardır. Bu gelir fazlalığının bir kısmının, ya içte üretilmiş ya da ithal edilen mallara harcanacağı da bir gerçektir. Kısa dönemde genel olarak arz koşulları elastik olmayan bir az gelişmiş ülkede tüketim harcamalarının artışı ve ülke içinde üretilen mal ve hizmetlerin daha çok tüketilmesi giderek mal fiyatlarında yükselmelere neden olacaktır. Bu fiyat yükselişleri ithalatı artıracak ve bu konudaki eğilimler kuvvetlenecektir⁶⁴.

⁶¹ Matthias LUTZ, *The Effect of Volatility in the Terms of Trade on Output Growth: New Evidence*, World Development, Vol:22, No:12, 1994, s.7.

⁶² Necdet SERİN, *Kalkınma ve Dış Ticaret: Az gelişmiş Ülkeler ve Türkiye Yönünden*, A.Ü. SBF Yayını, Ankara, 1981, s.108.

⁶³ MEIER-BALDWIN, *Economic Development*, a.g.e., s.229.

⁶⁴ R.NURKSE, *Az gelişmiş Ülkelerde Sermaye Teşekkülü*, Çev:Şevki Avlalı, Menteş Kitabevi, İstanbul, 1964, s.146

Ticaret hadlerinin lehe veya aleyhe değişmesi doğrudan etkilerin yanı sıra yeni duruma uyum için ekonomide birtakım dolaylı değişmelere de yol açar. Eğer ülkenin ihracat mallarına talep artıyorsa, arz elastikiyeti sıfır olmadıkça, söz konusu malların üretimi ve ihracatı artar; ülke diğer malların ithalatını ve tüketimini de artırır. Bu tür değişme olumlu ve uyumu güç olmayan bir olaydır. Ne var ki, ülkenin ihracat mallarına talep azalıyorsa yeni duruma uyum güçtür, ödemeler bilançosunda, faktör gelirlerinde, ekonominin nakdi istikrarında sıkıntılar kendini hissettirecektir.

Dış talepte meydana gelen artış nedeniyle ticaret hadlerindeki lehe dönüş ve ihracat gelirlerindeki artışın dolaysız etkisi iki şekilde ortaya çıkacaktır; a) ekonomide reel gelirin üretimden daha fazla artması ; b) döviz gelirlerinin artması. Buna paralel olarak para miktarı genişler ve ithalat kapasitesi yükselir. Dış talep yükselişinin dolaysız etkisi, reel ve nakdi milli geliri yükseltmektedir. İthalat kapasitesindeki ve reel gelirdeki artış dolayısıyla arzdaki artış, ihracat geliri artışı, dolayısıyla nakdi talep artışına eşit olursa genel fiyat seviyesi değişmez. Ne var ki, nakdi talep artışının arzdaki artıştan daha büyük olması ve genel fiyat seviyesinin yükselmesi daha muhtemeldir; ekonomideki atıl kapasite tükeninceye kadar reel gelir ve istihdamla beraber artan fiyatlar, bundan sonra sadece fiyat artışına dönüşür⁶⁵. İlk dolaylı etkiler bunlardır.

İkinci etki olarak, gelirin artması ve ithal kapasitesinin yükselmesi, ekonominin tasarruf-yatırım kapasitesini yükseltir. Tasarruflar yükselir, çünkü, reel gelir arttığı için gönüllü tasarruflarla beraber, vergi geliri artar; artan ithalat gümrük vergisi gelirini artırır. Yatırım kapasitesi ve karlılığı yükselir; çünkü, kişisel gelirler artarken tüketim harcamalarının artması, yeni yatırımları uyarır; hem sermaye teçhizatı nispeten ucuzlamıştır, hem de daha fazla ithal edilmektedir. Bu da yatırım hacmi ve yatırımların marjinal etkinliğini yükseltir. Ayrıca, kamu vergi gelirlerinin artması, kamu yatırımlarının ve cari harcamalarının artması imkanını verir. Bu dolaylı etkiler, genel olarak ekonomide yatırım ve tüketim harcamalarını ve reel gelir ile istihdamı arttırmak yönündedir. Bu artış artan ihracat geliri ve lehe dönen dış ticaret hadlerinin sağladığı reel gelirdeki ilk artıştan daha fazla olur; yani çarpan etkisi yapması söz konusu olur.

Diğer taraftan dış talep azaldığı zaman, ticaret hadlerindeki aleyhe dönüş ve ihracat gelirindeki azalışın dolaysız etkisi reel geliri, para arzını ve ithalat kapasitesini

⁶⁵ Gülten KAZGAN, a.g.e., s.481

daraltmaktadır. Yukarıdaki mantıkla, daralmanın bir çarpan etkisiyle milli gelir ve istihdamı daraltacağı söylenebilir. Bununla beraber, ekonomide kamu gelirleri azalırken kamu harcamaları daraltılamıyorsa ve enflasyonist yollardan finanse ediliyorsa, reel gelir azalırken fiyat artışlarının devam edeceği söylenebilir.

Talep azalışı ihracat gelirini azalttığı için ilk etkisi ödemeler bilançosunda açık oluşturmaktır. Bunu kapatmak için ya talebi elastik olan diğer malların üretim ve ihracatı arttırılacak, yada harcamalar kısılarak ithalat azaltılacaktır. Çoğu zaman her ikisi bir arada gerçekleştirilebilir. Ne var ki, bir miktar enflasyona yol açmadan üretim faktörlerini bir üretim alanından diğerine aktarmak mümkün değilse, ödemeler bilançosundaki açık giderilemez; çünkü enflasyonun etkisiyle ithalatı kırmak mümkün olmaz. Aynı şekilde ihracatı arttırma imkanı da azalır.

Gerçekte, talep azalışından ötürü ihracat gelirinin azalmasının etkisi, deflasyonisttir; böyle olmakla beraber, buna uyum ekonomide enflasyonu gerektirebilir ve ödemeler bilançosu sürekli açık verebilir. Ticaret hadlerinin aleyhe dönmesi, üretim faktörlerini, ithalatı ikame eden veya diğer ihraç malı üreten alanlara kaydırmak için bir işarettir. Ülke, ticaret hadleri sürekli aleyhe döndüğü için yukarıdaki uyum hareketlerini yapmak durumunda kalıyorsa, kronikleşen ödemeler bilançosu açıkları ve enflasyonun bir kaynağı da bu olur. Bu nedenle az gelişmiş ülkelerde ticaret hadlerinin aleyhe dönmesi ile doğrudan doğruya uğradıkları kayıplar yanında, uyum hareketleri de ayrıca güçlükler oluşturacaktır.

Ödemeler bilançosu açıkları karşısında, ithal sınırlamaları, devalüasyon ve dış borçlanma kaçınılmaz hale gelir. Faiz oranlarının yükseltilmesi ve şiddetli deflasyon, ülkelerin tercih etmediği politika tedbirleridir. Bu nedenle de ,az gelişmiş ekonomilerde ticaret hadlerindeki aleyhe dönüş, enflasyon ve ödemeler bilançosu açıklarının kaynaklarından biri olur.

İktisadi gelişme ve ticaret hadleri arasındaki ilişkiden söz ederken, "fakirleştiren büyüme" adı verilen durumu da açıklamak gerekir. Burada sözü edilen olay, bir ülke hesabına bozulan ticaret hadlerinin, üretim artışının sağladığı kazançları ortadan kaldırmasıdır. Bu sorun F.Y.Edgeworth ve J.S.Nicholson tarafından 1900'lü yılların başında tartışıldıktan sonra uzun süre ele alınmamıştır. J.R.Hicks,1953 yılında dolar kıtlığı üzerine yaptığı incelemesiyle tartışmayı yeniden gündeme getirmiş ve uluslararası ticaret

ilişkilerine bu açıdan bakılmaya başlanmıştır⁶⁶. Nihayet 1958 yılında J.Bhagwati, konuyu "immiserizing growth (fakirleştiren büyüme)" adı altında yeniden işlemiştir.

J.Bhagwati 'ye göre fakirleştiren büyüme aşağıdaki koşullarda ortaya çıkabilir⁶⁷.

-Ülke içindeki tüketicilerin ithal mallarına olan talep esnekliği sıfır ise (fiyatlara karşı duyarsızsa),

-İthal ikameci endüstrilerin arzı da yükselen fiyatlar karşısında duyarsızsa,

-Yurt içi üretimin ithalata oranı küçükse, fakirleştiren büyüme için gerekli koşullar hazır demektir. Ancak bunların yanı sıra, fakirleştiren büyümenin olabilmesi için ; ihracat malı talep elastikiyeti de sert olmalıdır. Bu koşullarda, ihracata yönelik büyüme sırasında dış ticaret hadleri öylesine aleyhe dönebilir ki, üretimdeki büyümeyi aşan bir gelir kaybına sebep olabilir. Bu kaybın sebebi dış talep şartlarının uygun olmamasıdır.

Meier, talep ve arz şartlarının Bhagwati'nin kabul ettiği gibi olmasını rasyonellik açısından kabul etmemektedir. Bir defa aleyhte duruma rağmen faktör birikimi ve üretimin aynı yönde devam etmesi savunulamaz. Çünkü yeterli kar olmayan ihracat kesiminde büyüme olmaz ve diğer faktörler de bu kesimde istihdam imkanı aramaz. Ayrıca, faktör stok artışı ihracat kesimi karlılığından bağımsız olsa dahi, genel olarak ekonominin yapısını değiştirme esnekliğinin olduğu kabul edilir⁶⁸.

⁶⁶ Çelik KURDOĞLU, a.g.e., s.83.

⁶⁷ J.N.BHAGWATI, Immiserizing Growth: A Geometrical Note, Review of Economic Studies, June 1958, ss.201-205.

⁶⁸ İdris KÜÇÜKÖMER, a.g.e., s.105.

4. DIŞ TİCARET HADLERİ TRENDİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER

4.1. KLASİKLERİN GÖRÜŞLERİ

Ticaret hadleri trendi ile ilgili ilk teorik açıklamaların J.S.Mill tarafından yapıldığı konusunda oldukça yaygın bir kanı vardır⁶⁹. Gerçekten, Mill'in dış ticaret kazançlarının ticaret yapan taraflar arasında nasıl paylaşıldığını açıklamak amacıyla bir analiz geliştirmek istediğı ve bu çerçevede D.Ricardo'nun ortaya atmış olduğı dış ticaret hadleri kavramını geliştirdiğı bilinmektedir. Ancak, yaygın kanının aksine, Mill'den önce de, 1800'lü yılların başlarından itibaren dış ticaret kazançlarının ülkeler arasındaki paylaşımı konusunda görüş belirtmiş iktisatçılar vardır. Bu iktisatçılar, dış ticaret hadleri kavramını tam olarak telaffuz etmemekle beraber, ülkeler arasında değışim oranı ve zaman içinde bu oranın değışmesine neden olan gelişmeler üzerinde çalışmışlar; teknolojik ilerleme ve/veya faktör arzındaki artışlar sonucunda sağlanan ekonomik büyümenin ticaret hadlerini büyüyen ülke aleyhine bozacağını çeşitli şekillerde ifade etmişlerdir.

Klasik iktisatçıların temel görüşlerinden biri tarım sektöründe azalan verimler kanununun geçerli olduğudur. Azalan verimler kanunu, D.Ricardo'nun geliştirdiğı gelir dağılımı teorisinin köşe taşlarından birini oluşturmaktadır. Ricardo'ya göre ekonominin en önemli konusunu oluşturan gelir dağılımına yönelik çalışma yapıldığında gelir dağılımının tarımdaki azalan verimlerden dolayı arazi sahiplerinin lehine döneceğı görülecektir.⁷⁰

D.Ricardo(1817), "Principles of Political Economy and Taxation" isimli kitabında sanayinin geliştirilmesine önem verir. Sanayi, teknolojik gelişmelere bağılı olarak verimliliğın arttırılabileceğı en önemli üretim dalıdır. Tarımda da yeni tekniklerle verimliliğı arttırmak mümkündür, Ancak Ricardo'ya göre tarım kesiminde azalan verimler kanunu geçerlidir ve toprak kısıtı vardır. Tarım kesiminde üretimi arttırmak için daha verimsiz toprakların tarıma açılması ve belirli bir alanda daha fazla insan çalıştırılması tarımsal ürünlerin maliyetlerini dolayısıyla fiyatları yükseltecektir. Tarım kesimindeki bu

⁶⁹ Arthur I.BLOOMFIELD, Effect of Growth on the Terms of Trade: Some Earlier Views, Essays in the History of International Trade Theory, Edward Elgar Publishing Limited, England, 1994, s.97.

⁷⁰ Bo SODERSTEN, International Economics, The Macmillan Press Ltd., London, 1977,s.185.

fiyat artışları ise verimli çalışan sanayi sektörü aleyhine, tarım kesimi lehine ticaret hadlerinin bozulmasına yol açacaktır.⁷¹

Malthus'da, ekonomik büyümenin ticaret hadleri üzerindeki etkilerinden söz etmiştir.⁷² Malthus, ticaret yapan taraflardan mamul mallarda uzmanlaşmış olan ülkede sağlanan teknolojik gelişmenin o ülkenin mallarını ucuzlatacağını, hammadde ve tarımsal mamul üreten ülkede mukabil bir teknik gelişme olmadıkça, bu ürünler karşılığında kendi malından giderek artan miktarlarda vermek zorunda bırakacağını belirtmiştir. Malthus'a göre mamul malların üretiminde teknolojik ilerleme sonucu sağlanan verimlilik artışları, bu mallara olan talepte bir artış olmadığı sürece büyüyen ülkenin ticaret hadlerinde bozulmaya yol açacaktır.

Daha sonraları W. Ellis (1825), W.Sleeman (1829), G.P. Scrope (1931), J. Pennington (1840) ve R.Torrens (1821), teknolojik gelişmelere bağlı olarak mamul mallarda sağlanan verimlilik artışlarının ticaret hadlerini yeniliği bulan ülke aleyhine bozacağını, her biri soruna farklı açılardan yaklaşarak ifade etmeye çalışmışlardır. R. Torrens'de tıpkı D.Ricardo gibi tarım sektöründeki azalan verimlerin İngiltere'yi olumsuz koşullara sokacağını ifade etmiştir.

R.Torrens'e göre; dünya yüzeyindeki bir çok ülkenin refah ve nüfusu arttığında, ülkeler arası ticaretin önemi ve faydası azalacaktır. Ülkenin dış ticaretten karlı çıkabilmesi ve refahını arttırabilmesi, üretip ihraç ettiği mamul mallar karşılığında yüksek miktarda hammadde ve tarım ürünü (ilksel mal) alabilmesine bağlıdır. Ancak, ülkelerin nüfusu arttığında, düşük verimdeki araziler de tarıma açılacak, bu durumda tarım ürünlerinin mamul mal cinsinden fiyatı yükselecek ve aynı miktar tarım ürünü için daha fazla mamul mal ihraç etmek gerekecektir. Bu durum ise, tarım ürünü ve hammadde ihraç eden ülkeye sürekli bir avantaj sağlayacaktır⁷³.

Torrens açıkça, mamul mal ihracatı yapan İngiltere'nin dış ticaret hadlerinin aleyhine döneceğini belirtmektedir. Södersten, bu görüşü ilkel ve tamamen hatalı bulmaktadır⁷⁴.

⁷¹ D.RICARDO, *Principles of political Economy and Taxation*, Ed. R.M.Hartwell, Pelican Classics. 1971 (Birinci baskı 1817), ss.150-151.

⁷² T.R.MALTHUS, *An Essay on the Principle of Population*, John Murray, London, 1817, ss.114-115'ten aktaran; A.I.BLOOMFIELD, a.g.e., s.99.

⁷³ Robert TORRENS, *Essay on the Production on Wealth*, London, 1821, s.96.

⁷⁴ Geniş bilgi için bkz., Bo SÖDERSTEN, a.g.e., s.185.

J.S.Mill öncesi dönemin iktisatçıları olarak tanımladığımız bu yazarların ticaret hadleri ile ilgili görüşleri şöyle özetlenebilir⁷⁵.

-Yeni bir makinenin icadı veya geliştirilmesi şeklinde olan bir teknolojik ilerleme, bu analizlerde ticaret hadlerindeki bozulmanın genel nedeni olarak kabul edilmiştir. Ancak, bazı iktisatçılar teknolojik yeniliğe değinmeden ya sadece verimlilik artışlarından söz etmişler veya sadece faktörlerdeki arz artışlarına değinmişlerdir.

-Mill öncesi analizlerin ortak noktası, ne şekilde gerçekleşirse gerçekleşsin, büyümenin ticaret hadlerini bozacağı görüşüydü. Ancak, Malthus, Scrope ve Torrens böyle bir sonucun sağlanmasını karşı ülkede mukabil bir değişme olmaması varsayımına dayandırmışlardır.

-Bu analizlerde, teknik değişimin ve verimlilik artışlarının, ülkenin ihracat endüstrilerinde ortaya çıktığı varsayılmakta ve ithalata rakip endüstrilerde veya daha geniş anlamıyla yurtiçi endüstrilerinde sağlanacak verimlilik artışları dikkate alınmamaktaydı.

-Analizlerin tamamında reel terimler kullanılmıştır. Sadece Pennington sorunu tamamen parasal kavramlarla incelemiştir.

-Net dış ticaret hadleri ile ilgilenmişlerdir. Sadece Malthus tek faktoriyel dış ticaret haddi ile ilgili kısa açıklama yapmıştır. Ayrıca, bunların ticaret hadlerine olan ilgileri, ekonomik büyüme çerçevesi içinde kalmıştır.

-Son olarak, büyümenin ticaret hadleri üzerindeki etkilerini incelerken, Scrope ve Torrens, kendi çağlarında çok daha sonra ileri sürülecek olan "fakirleştiren büyüme" kavramının ilk işaretlerini vermişlerdir.

J.S.Mill ise, ticaret hadlerindeki değişimin nasıl olduğunu açıklama yanında, teknik ilerlemenin ticaret hadleri üzerindeki etkilerini analitik olarak inceleyen ilk iktisatçıdır. Ticaret hadlerinin ülkelerin yurtiçi maliyet oranları ile saptandığını ileri süren Ricardo'ya ek olarak, Mill'de karşılıklı arz ve talep kanunu ile teoriye önemli katkılarda bulunmuştur. Ricardo, ticarete katılan ülkelerin avantajlı olacakları mübadele hadlerinin alt ve üst sınırlarını açıklamış, fakat fiili mübadele haddinin ne olacağını açıklayamamıştır. Mill ise, değer teorisine objektif unsurların yanı sıra sübjektif unsurları da ekleyerek konuyu daha da açıklığa kavuşturmuştur. Bu sübjektif unsur tarafların mallara atfettikleri

⁷⁵ A.I.BLOOMFIELD, a.g.m., ss.104-105.

nispi önemlidir. Böylece, Mill, arz faktörünün yanı sıra talep faktörünü de dikkate almış ve dış ticarete hakim olan karşılıklı talebi inceleyerek "dış ticaret hadleri" kavramını geliştirmiştir.

Mill, dış ticaret konusunu incelerken Ricardo gibi iki mal ve iki ülkeli basit bir model üzerinde durmuş, fakat, Ricardo'dan farklı olarak malların ülkeler arasındaki emek maliyetleri farkı yerine, emeğin muhtelif ülkelerdeki verimlilik farkı üzerinde durmuştur. Yani Mill, belirli bir emek miktarının muhtelif ülkelerde ürettiği farklı üretim miktarını esas almıştır. Mill'in görüşü "emeğin mukayeseli etkinliği" kavramına dayanmıştır. Mill'e göre ticaret hadlerinin gerçekleşeceği kesin nokta ülkelerin birbirlerinin mallarına olan talebin büyüklüğü ve şiddeti tarafından belirlenecektir (Mill, elastikiyet kavramını zımnen kullanmış, fakat bu kelimeyi açıkça ifade etmemiştir). O halde söz konusu malların üretim maliyetlerinin yanı sıra, ülkelerin mal taleplerinin de mukayese edilmesi gerekir. Böylece, arzı oluşturan objektif unsurların yanı sıra, talebi oluşturan sübjektif unsurlar da (fayda) analize katılmış bulunmaktadır⁷⁶.

J.S.Mill, "Principles of Political Economy" isimli eserinde, dış ticaret hadlerinin nasıl oluştuğunun yanı sıra, teknik gelişmenin dış ticaret hadleri üzerindeki etkilerini de incelemiştir. J.S.Mill'e göre teknik gelişme sonucu yeni bir ürün üreten ülke, daha önce yabancı ülkeler tarafından üretilen bir malda mukayeseli üstünlüğü ele geçirmiş olmaktadır. Böyle bir gelişme sonucu ihraç mallarına olan talep artışı dış ticaret hadlerini ülke lehine geliştirecektir. Ancak, ülkenin daha önce ihraç ettiği ürünlerin maliyetlerini düşüren bir teknolojik gelişme, yabancı ülkenin talep esnekliğinin 1'den büyük veya küçük olmasına bağlı olarak, gelişen ülkenin dış ticaret hadlerini maliyetlerdeki azalmadan daha küçük veya daha büyük bir oranda bozacaktır (aleyhe çevirecektir)⁷⁷. Mill, tarımda azalan verimler kanununun geçerli olduğundan hareketle, mamul malların değişim değerlerinin tarımsal ürünler ve hammaddelerle karşılaştırıldığında, nüfus ve endüstrinin gelişmesine paralel olarak belirgin ve kararlı bir düşme eğiliminde olacağını

⁷⁶ Sadık ACAR, *Dış Ticaret Teorisi*, İzmir, 1998, s.28.

⁷⁷ J.S.MILL, *Principles of Political Economy*, Book II, Longmans Green, London, 1921(Birinci baskı 1848), ss.134-138.

belirtmiştir⁷⁸. Mill'in "karşılıklı talep kanunu", sonraları teklif eğrileri adı verilen geometrik açıklamalar ile Marshall ve Edgeworth tarafından geliştirilmiştir⁷⁹.

Marshall, dış ticaret hadlerinin evrimi ile ilgili tahminler yaparken D.Ricardo'dan farklı düşünmediğini ortaya koymaktadır. Marshall; sınai mamul üretiminde kullanılacak sermaye ve işgücü dünya geneline yayıldığında, tarım ürünleri ihraç eden ülkelerin uluslararası pazarlıkta güçlü olacaklarını ileri sürmüştür⁸⁰.

Klasik görüş 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Keynes ve Robertson tarafından da izlenmiştir. Keynes, ilksel maddeler üretiminde azalan verimler kanununun geçerli olduğunu belirterek, mamul malların (birim mamul mal) her yıl giderek daha az miktarda hammadde satın alabileceğini ileri sürmüştür. Keynes'e göre, mukayeseli üstünlükler teorisi sanayi ülkelerinin aleyhine işlemektedir⁸¹. Keynes; bu analizi yaparken net dış ticaret hadleri ile, ihracat sektöründeki verimlilik artışlarını hesaba katan tek faktörlü ticaret hadlerini bir arada düşünmüştür.

Öte yandan, ticaret hadlerini politik iktisadın en önemli konusu olarak niteleyen Dennis Robertson, İngiltere'nin ticaret hadlerinde görülen bozulma eğilimlerine dayanarak, uzun dönemde ilksel mal ve mamul mallar arasındaki değişim oranının mamul mallar aleyhine gelişeceğini savunmuştur⁸². Konu ile ilgili matematik bir model geliştirmiş bulunan C.Clark da uzun dönemde ticaret hadlerinin ilksel mal üreticisi ülkeler lehine değişeceğini savunmuştur. Clark, 1942 yılında yayınladığı çalışmasında; dış ticaret hadlerin gelecekteki evrimi ne olacaktır? Sorusuna cevap aramıştır. Clark, ilksel mal ihracatçıları için iyimser bir tahminde bulunmuştur. Ona göre, nüfus artışı ve gelirdeki iyileşme gıda ürünlerine olan talepte sürekli bir artışa yol açacaktır. Bu artış sonucu gelişen arz ve talep koşulları en azından 1970'lere kadar, dış ticaret hadlerinin ilksel mal

⁷⁸ D.DIAKOSAVVAS-P.L.SCANDIZZO, Trends in the Terms of Trade of Primary Commodities, 1900-1982: The Controversy and Its Origins, Economic Development and Cultural Change, Volume: 39, Number:2, January, 1991, s.240.

⁷⁹ Jacob VINER, Studies in the Theory of International Trade, George Allen and Unwin Ltd., London, 1955, ss.541-547.

⁸⁰ A.MARSHALL, Memorandum on the Fiscal Policy of International Trade, Official Papers, Macmillan and Co., London, 1926, s.402'den aktaran; MEIER-BALDWIN, Economic Development, a.g.e., s.77.

⁸¹ J.M.KEYNES, Return of Estimated Value of Foreign Trade of U.K. at Prices of 1900, Economic Journal, Vol.XXII, No:4, 1912, s.630.

⁸² D.DIAKOSAVVAS-P.L.SCANDIZZO, a.g.m., ss.238-239.

üreticileri lehine gelişmesine yol açacaktır⁸³. E.A.G. Robinson'da aynı yönde görüş belirtmiş ve tarımsal üretimin sınai üretimden daha yavaş arttığını söyleyerek, sanayi ülkelerini kara günlerin beklediğini ileri sürmüştür⁸⁴.

Buraya kadar yapılan açıklamalardan anlaşılacağı gibi D.Ricardo'dan E.A.G. Robinson'a kadar çok sayıda iktisatçı, uzun dönemde , ilksel mal olarak nitelenen tarımsal ürünler ve hammaddelerin mamul mallar karşısındaki ticaret hadlerinin iyileşeceğini ileri sürmüşlerdir. Aralarında Malthus, J.S.Mill, Marshall, Keynes, Robertson gibi ünlü isimlerin de bulunduğu bu iktisatçılar, görüşlerini genel olarak tarımda azalan verimler ve sanayide artan verimler kanununa dayandırmışlar ve teknolojik ilerlemelerin daha çok mamul mallar kesiminde ortaya çıktığından hareketle, bu kesimde sağlanan teknolojik yeniliklerin üretimi artıracığı ve doğal olarak mamul malların fiyatlarını nispi olarak gerileteceğini ileri sürmüşlerdir.

Ancak, klasik görüşe sahip iktisatçılar, verimlilik artışlarının yalnızca sanayileşmiş ülkelerde olabileceğini, bu ülkelerin ithalat yapılarının ve üretim için girdi taleplerinin değişmeyeceğini düşünmüşlerdir. Gelişmekte olan ülkelerin süreç içerisinde tarım sektöründe verimliliklerini artırmabilecekleri ve daha da önemlisi, sanayileşme süreci içerisinde, gelişmiş ülkelere, sürekli olarak sermaye malı ve yarı mamul mallar ithal etmek zorunda kalacakları üzerinde durulmamıştır. Yine, gelişmiş ülkelerin sanayi sektöründeki verimlilik artışlarının uluslararası ticarete fiyat düşmeleriyle piyasaya yansıtacağını ileri sürerek, cesur olduğu iddia edilebilecek varsayımlara dayanmışlardır.

Bo Södersten, klasik görüşün (ki büyük ölçüde İngiliz Okuluna dayanmaktadır) bu yaklaşımını "basit" bir görüşten hareket ettikleri için eleştirmektedir. Södersten'e göre, İngiliz Okulu üyeleri, Ricardo geleneğine sadık kalarak birkaç basit öncülden sonuca varmak yolunu seçmişlerdir⁸⁵.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Milletler Cemiyeti, Hildgerdt tarafından hazırlanan ve ticaret hadlerinin gelişimi konusunda klasik görüşü alt-üst ederek bu

⁸³ Colin CLARK, *The Economics of 1960*, Macmillan and Co., London, 1942'den aktaran; Jaques FREYSSINET, *Az gelişmişlik İktisadı*, Gazi Ün. Yayını, No:73, Ankara, , s.199.

⁸⁴ E.A.G.ROBINSON, *The Changing Structure of the British Industry*, Economic Journal, Vol. LXIV(64), 1954, ss.456-461.

⁸⁵ Bo SODERSTEN, *A Study of Economic Growth and International Trade*, Almgvist and Wicksel, Stockholm, 1969, s.158'den aktaran; Çelik KURDOĞLU, *Dış Ticaret ve Teknik Seçimi*, AÜ SBF Yayını, Ankara, 1975, s.83.

konuda yoğun tartışmaların ortaya çıkmasına neden olan bir çalışmayı 1945 yılında yayınladı⁸⁶. Bu çalışmanın verileri 1938 yılına gelinceye değin geçen 60 yılda ilksel mal fiyatlarının mamul mal fiyatları karşısında sürekli bir düşme eğilimi içerisinde olduğunu göstermektedir.

1949 yılında Birleşmiş Milletler(BM) tarafından yapılan bir başka çalışma da, ilksel malların düşen nispi fiyatları sorunu ele alınmış ve on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren İkinci Dünya Savaşına kadar geçen dönemde, ilksel madde fiyatlarında mamul mal fiyatlarına oranla devamlı olarak bir düşme eğilimi belirlenmiştir⁸⁷. Gerçekten bu çalışmada; bir birim ilksel maddenin 1876-1888 yıllarında satın alabildiği mamul malların, 1946-1947 yıllarında ancak %60'ını alabildiği ortaya konmuştur. BM çalışmasında ortaya çıkan sonuç; az gelişmiş ülkelerdeki yabancı yatırımların büyük ölçüde gelişmiş ülkelerde tüketilen ilksel malların üretim ve dağıtımını tahsis edilmesi ve yabancı yatırımlar yoluyla ilksel malların üretimlerinin teşvik edilmesinin bu malların fiyatlarının düşmesine neden olduğu şeklindedir. Ancak, bu açıklamalar ilksel malların ve dolayısıyla GOÜ'lerin ticaret hadlerindeki sürekli bozulma olgusunu açıklamakta yetersiz kalmaktaydı. Bu konu ile ilgili daha ileri düzeydeki çalışmalar R.Prebisich ve H.Singer tarafından yapılmıştır.

4.2. YAPISAL GÖRÜŞ

İkinci Dünya Savaşından sonra, özellikle R.Prebisich, H.W.Singer ve C.P.Kindleberger tarafından yapılan çalışmalar, klasik iktisatçılarca genel olarak paylaşılan görüşlerin aksine, uzun dönemde ilksel malların ticaret hadlerinin bozulduğunu ortaya koyan sonuçlar vermiştir. Bu çalışmalar "Bozulan Ticaret Hadleri Hipotezi" veya teorisinin kurucularının soy isimlerine atfen "Singer-Prebisich Tezi" olarak bilinen bir hipotezin doğmasına yol açmıştır.

⁸⁶ League of Nations, *Industrialization and Foreign Trade*, Geneva, 1945'ten aktaran; Erol ÇAKMAK, *Dış Ticaret Hadleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1989, s.29.

⁸⁷ U.N., *Relative Prices of Exports and Imports of Under Development Countries*, New York, December 1949, s.72.

4.2.1. Singer-Prebisch Tezi

Singer-Prebisch tezi, gelişmekte olan ülkelerin(GOÜ) dış ticaret yapıları bakımından genel olarak ilksel mal ihracatçısı ve mamul ithalatçısı konumunda bulundukları gerçeğinden hareket ederek; uzun dönemde ilksel malların mamul mallar karşısındaki nispi fiyatlarının sürekli bozulmakta olduğunu, bu durumun GOÜ'lerin dış ticaret hadlerini bozduğunu ve bunun temel nedeninin ise, gelişmekte olan ülkelerin yapısal özelliklerinden kaynaklandığını ifade etmektedir.

Tez, W.Schlote tarafından hazırlanarak, BM tarafından 1949 yılında yayınlanan⁸⁸ ve İngiltere'nin 1870-1938 yılları arasındaki ihracat ve ithalat birim değer endekslerinden oluşan bir seriye dayandırılmıştır. İngiltere'nin ticaret hadlerinin seçilmesinin başlıca iki nedeni vardır; birincisi o dönem için daha sağlıklı istatistiklerin bulunmaması, ikincisi, dönemin tamamında bu ülkenin net bir mamul mal ihracatçısı ve ilksel mal ithalatçısı olarak genelleme yapmaya uygun bir örnek oluşturmasıdır⁸⁹. Bu çalışmada ihracat birim değer endekslerini oluşturan bölüm sanayileşmiş ülkelerin, ithalat birim değer endekslerini oluşturan bölüm ise gelişmekte olan ülkelerin ticaret hadleri olarak kabul edilmiştir.

Teorinin esas isim babası olan R.Prebisch'in tezini⁹⁰ dayandırdığı seride 1876-1938 yılları arasında İngiltere'nin ithalat fiyatları (gelişmekte olan ülkelerin ihraç fiyatları) aleyhine yıllık ortalama -%0.9'luk bir bozulma trendinin olduğu görülmektedir. Bu sonuca dayanan Prebisch, ilksel malların mamul mallar karşısındaki ticaret hadlerinde sürekli olarak bir bozulma gözlemlendiğini ve GOÜ'lerinde dış ticaret bileşimleri bakımından ilksel mal ihracatçısı ve mamul mal ithalatçısı konumunda bulundukları gerçeğinden hareketle, bu ülkelerin ticaret hadlerinde sürekli bir bozulma trendi olduğunu ileri sürmüştür.

H.Singer'e göre⁹¹ de; gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere gıda ve hammadde ihraç etme işinde uzmanlaşmaları, özellikle gelişmekte olan ülkelerin dış ticaret hadleri için talihsizlikle sonuçlanmıştır. Singer, yine Prebisch gibi, W.Schlote'nin

⁸⁸ U.N., a.g.e., Tablo:5.

⁸⁹ John SPRAOS, The Statistical Debate on the Net Barter Terms of Trade Between Primary Commodities and Manufactures, Economic Journal, Vol:90, March 1980, s. 107.

⁹⁰ R.PREBISCH, Latin Amerika'nın İktisadi Kalkınması ve Belli Başlı Sorunları, Çev: Bilsay Kuruç, AÜ SBF Dergisi, Mart 1963, s.114.

alışmasına atıfta bulunarak; 1870'lerden itibaren fiyatlar trendinin ağır bir şekilde gıda ve hammadde satıcılarının aleyhinde buna karşılık mamul eşya satıcılarının lehinde geliştiğini ve bunun tarihi bir gerçek olduğunu belirtmiştir.

Singer ve Prebisch'in ileri sürmüş oldukları tezin teorik dayanakları şöyle sıralanmaktadır:

4.2.1.1. Artan Verimliliğin Sağladığı Kazançların Bölüşülmesindeki Farklar

Verimlilik artışları ticaret hadlerinin yönünü belirleyici özelliğe sahip olduğu için, verimlilik artışının meyvelerinin üreticilere veya tüketicilere yansıtılması sorunu önem kazanmaktadır. gelişmiş ülkelerde üretilen ürünler dikkate alındığında gelişmenin meyvelerinin yüksek ücretler ve yüksek karlar (yüksek gelirler) yoluyla üreticilere yansıtıldığı ve verimlilik artışlarının fiyatları düşürücü etkisinin ortadan kaldırıldığı görülmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde ise gıda ve hammadde üretiminde meydana gelen verimlilik artışlarının meyveleri tüketicilere yansıtılmaktadır. Genelleştirecek olursak; gelişmiş ülkelerin imalat endüstrilerinde meydana gelen verimlilik artışları üreticilerin gelirlerinde bir yükselmeye neden olurken, gelişmekte olan ülkelerde gıda ve hammadde üretiminde verimlilik artışları, fiyatlarda bir düşmeye neden olmaktadır⁹². Böyle bir sürecin ticaret hadlerini ilksel mallar aleyhine bozacağı açıktır. Bu sürece neden olarak, gelişmiş ülkelerde pazar gücüne sahip tekелci firmaların ve güçlü işçi sendikalarının varlığı; GOÜ'ler de bu kurumların yokluğu veya etkisizliği gösterilmektedir.

Nitekim, Prebisch, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde üretimde bulunan birimlerin kar-fiyat-ücret değişkenlerini etkilemekte farklı güce sahip olduklarını belirtmektedir. Prebisch'e göre , sanayileşmiş ülke müteşebbisleri/ihracatçıları tekел durumuna daha yakındır. GOÜ'ler ile ilişkileri bakımından pazarlık güçleri daha fazladır. GOÜ'ler ihracatçıları ise, uluslararası piyasalarda adeta bir tam rekabet düzeni içinde faaliyette bulunmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde örgütlenmenin hemen her alanda yetersiz olması, üretilen malların stratejik nitelikte olmaması ve bu ülkelerin sürekli olarak

⁹¹ H.W.SINGER, The Distribution of Gains Between Investing and Borrowing Countries, American Economic Review, Vol:XL, No:2, May, 1950, s.477.

⁹² H.W.SINGER, a.g.e., s.478.

birbirleri ile rekabet halinde bulunmaları bu sonuca yol açmaktadır. Bu nedenle GOÜ'ler verimlilik artışının meyvelerini gelişmiş ülkelerin yaptığı gibi üreticilere yansıtamamaktadırlar⁹³.

Ayrıca, gelişmekte olan ülkelerde nüfusun sektörel dağılımı da reel ücret düzeyinde devamlı bir baskı oluşturmakta ve bu baskı reel ücretlerin teknolojik gelişme ile sağlanan verimlilik artışlarına paralel olarak yükselmesini büyük ölçüde zorlaştırmaktadır. Bu nedenle, tarım sektöründe verimlilik artışları ile sağlanan gelir, piyasa güçlerine müdahale edilmediği ve arazi sahipleri, kıt olan arazilerin karşılığı olan rantları yükseltip, artan gelirden pay almadığı takdirde, ekonominin tarım dışı kesimlerine ve dış piyasalara kayacaktır⁹⁴.

Diğer taraftan sanayileşmiş ülkelerin tarımsal üretimlerinde görülen büyük ölçekli üretim artışları, GOÜ'lerin tarımsal ürünler ihracını büyük ölçüde azaltmıştır. Bu ülkelerde üretimi artırmak amacıyla iç fiyatlar uluslararası piyasa fiyatlarına oranla yüksek düzeyde tutulmuştur. Üretim artışını teşvik eden bu politika çoğu kez marjinal işletmelerde yüksek bir maliyetle başarılmıştır. Artan üretim karşısında, bu üretimi talep eden tüketim piyasasını garanti altına almak için diğer ülkelerden yapılan ithalat, çoğu kez GATT(WTO) ilkeleriyle uyuşmayan bir takım tedbirlerle sınırlandırılmaya veya yasaklanmaya çalışılmıştır. Gelişmiş ülkelerdeki üretimi teşvik eden bu politika, ihraç edilebilir ürün stoklarına yol açtığında bu ürün fazlaları sübvansiyonlarla ve diğer tedbirlerle ihraç edilmekte bu durumda uluslararası piyasa fiyatları (tarım ürünleri için) düşmektedir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde, verimlilikle ücret trendleri arasında temel bir uyumsuzluk olduğu görülmektedir. Bu durum, ülkeler arasındaki yapısal farklılıkların sonucudur ve ticaret hadlerindeki bozulma (GOÜ'ler aleyhine) eğiliminin nedenleri bu farklılıklardır. Sanayileşmiş ülkelerde hammaddeler için uygulanan koruma politikası, kuşkusuz bu eğilimi kuvvetlendirici niteliktedir. Sanayileşmiş ülkelerde benimsenen bu tedbirlerin altında yatan sosyal motifler oldukça belirgindir. Bu ülkeler sağladıkları verimlilik artışlarını, üreticilerin aleyhine olacak şekilde diğer sektörlerle transfer etmeyi arzu etmektedirler. Sonuç olarak, bu politika, sanayi ülkelerinin

⁹³ Çelik KURDOĞLU, a.g.e., S.43.

⁹⁴ Raul PREBISCH, *Kalkınma İçin Yeni Bir Ticaret politikasına Doğru*, Çev:Erden Öney, AÜ SBF Yayını, No:344, Ankara, 1973, s.18.

hammadde talebi ile gelişmekte olan ülkelerin mamul mallara olan ithal talepleri arasındaki uyumsuzluğu büsbütün bozmaktadır.⁹⁵

4.2.1.2. İhraç Mallarının Gelir ve Fiyat Elastikiyeti:

İlksel mallara olan talebin gelir elastikiyeti, sanayi mallarına oranla daha düşüktür. Engel kanununda belirtildiği gibi, bu durumda, reel gelir arttıkça gelirin gıda maddeleri gibi zorunlu ihtiyaçlara harcanan kısmı azalır, buna karşılık mamul mallara yapılan harcamaların payı artar. Böylece, dünya genelinde gelirlerde meydana gelen bir artış sonucunda, mamul malların talebi ilksel malların talebinden daha hızlı yükseldiği için ticaret hadleri ilksel mallar ihraç eden ülkeler aleyhine yükselecektir⁹⁶.

İlksel mallar (hammadde) ihracatındaki bu yavaş artış sanayi merkezlerindeki teknik gelişmenin de bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sonuç, bir yandan, teknik gelişmenin doğal ürünler yerine sentetik mallar ikamesine yol açması ve nihai mallar içersindeki hammadde oranının şu veya bu şekilde azalması ile doğrudan doğruya ortaya çıkmakta; öte yandan, dolaylı olarak da, teknik gelişmenin birey başına düşen gelirde meydana getirdiği artışların gittikçe artma eğilimi gösteren sınai mal ve hizmet talebi ile mukayese edildiğinde çok küçük bir kısmının gıda ve diğer ana tüketim mallarına yönelmesi nedeniyle oluşmaktadır⁹⁷.

Ayrıca, ilksel mallar talebinin fiyat esnekliği de birimden küçüktür. Bu nedenle gelişmekte olan ülkeler ilksel mal üretim ve ihracatlarında meydana gelen artış uluslararası piyasalarda fiyatların düşmesine neden olmaktadır. Bazı durumlarda, ilksel mal fiyatları , üretim ve ihracatta meydana gelen yüzde artıştan daha yüksek bir oranda düştüğünde , gelişmekte olan ülkeler, ekonomik büyümeden önceki durumlarına göre daha az ihracat geliri elde etmektedirler. Literatürde "fakirleştiren büyüme" olarak isimlendirilen bu durum ilk olarak 1894 yılında Edgeworth tarafından ifade edilmiş, ancak kapsamlı açıklamayı 1958 yılında Bhagwati tarafından yapılmıştır⁹⁸.

⁹⁵ Raul PREBISCH, Kalkınma İçin ..., a.g.e., s.14-18.

⁹⁶ Alexandre R.BARROS-Analice AMAZONAS, On the Deterioration of the Net Barter Terms of Trade for Primary Commodities, UNCTAD Review, U.N., New York, 1993, s.100.

⁹⁷ Raul PREBISCH, Kalkınma İçin ..., a.g.e., s.13.

⁹⁸ Alexandre R.BARROS-Analice AMAZONAS, a.g.m., s.101.

4.2.1.3. Konjonktür Dönemlerinde İlsel ve Mamul Mal Fiyat Hareketleri

R.Prebisç'e göre, ilsel malların fiyatları konjonktürün refah devresinde hızla yükselmekte, alçalma safhasında ise yine hızla düşmektedir. Mamul mal fiyatları ise, refah devresinde ilsel mal fiyatlarına göre daha az yükselmekte, fakat depresyonda refah devresinde yükseldikleri kadar düşmemektedir⁹⁹. Dolayısıyla, gelişmekte olan ülkelerde dış ticaret hadleri konjonktürün refah devresinde düzeliş, depresyon devresinde bozulurken; gelişmiş ülkelerde dış ticaret hadleri refah devresinde bozulur, depresyon devresinde iyileşir¹⁰⁰.

Kindleberger, bu olgunun nedenini gelişmiş ülkelerin arz elastikiyetlerinin yüksek olmasına bağlamaktadır. Depresyon devrelerinde üretim kısılabildiğinden fiyatlar düşmemektedir. Gelişmekte olan ülkelerde ise, arz elastikiyeti düşük olduğu için , depresyon döneminde üretim kısılamamakta, arz ve talebe göre oluşan fiyatlar düşmektedir. Böylelikle de ticaret hadleri aleyhe dönmektedir¹⁰¹.

Prebisç, konjonktür dönemlerinde ortaya çıkan farklı fiyat hareketlerinin, ülkelerin kurumsal yapılarındaki farklılıktan kaynaklandığını ileri sürmektedir. Prebisç'e göre, gelişmiş ülkelerde sendika ve toplu sözleşme düzeninin yaygınlığı ve etkinliği, konjonktürün refah devresinde ücretleri arttırmaktadır. Depresyonda ise, yine sendikaların direnmesiyle ücretler ve fiyatlar pek düşmemektedir. gelişmekte olan ülkelerde ise, işçi sendikaları ve toplu sözleşme düzeninin yaygın ve/veya etkin (güçsüz) olmaları buna mani olmaktadır¹⁰². Gelişmekte olan ülkelerin mamul mal ithalatına olan talep esnekliklerinin sert olması da (iktisadi kalkınma için gerekli ara ve yatırım malları ithalatı dolayısıyla), gelişmiş ülkelerde depresyon dönemlerinde fiyatların düşmesini engellemektedir.

Singer'e göre, konjonktür devrelerinde fiyat hareketlerinin gelişimi, gelişmekte olan ülkeler için ikili bir rol oynamaktadır. Konjonktürün refah devresinde ilsel mal fiyatlarında meydana gelen yükselme, ihraç edilen mal miktarlarında da bir artış olduğu takdirde, gelişmekte olan ülkelere sermaye malı ithalatı ve sanayileşme için gerekli olan

⁹⁹ Raul PREBISCH, *Kalkınma İçin ...*, a.g.e., s.114.

¹⁰⁰ C.P.KINDLEBERGER, *The Terms of Trade-A European Case Study*, MIT and J.Wiley & Sons Inc., New York, 1956, s.155.

¹⁰¹ C.P.KINDLEBERGER. a.g.e., s.305-330.

¹⁰² Raul PREBISCH, *Kalkınma İçin ...*, a.g.e., s.115.

araçları sağlar. Fakat, aynı zamanda, bu konudaki motivasyonu alıp götürür. Yerli olsun yabancı olsun bütün yatırımlar ilksel madde üretiminde bir genişlemeye yönelir. Böylece ithal edilecek sermaye mallarının tamamlayıcıları olan yerli yatırımlar yapılamaz. İlksel madde fiyatları ve satışları düştüğünde ise (konjonktürün depresyon devresinde) sanayileşme arzusu birden bire artar. Fakat, bu arada bu amacı gerçekleştirme araçları hayli azalmıştır. İşte bu noktada, gelişmekte olan ülkeler, iki şeyden hiçbirini gerçekleştirememeye tehlikesiyle karşı karşıya kalırlar; bir refah devresinde sanayileşme işinde başarısızlığa uğrarlar, çünkü işler olabileceği kadar iyi gitmektedir. Bir kriz (slump) devresinde de sanayileşme işinde başarısızlığa uğrarlar. Çünkü işler olabileceği kadar kötü gitmektedir¹⁰³.

Kısa bir süre önce , Singer(1991), bu faktörlere borç baskısını da eklemiştir. Borçları veya faizleri ödeme baskısı, az gelişmiş ülkeleri her ne fiyattan olursa olsun ihracat yapmaya zorlamakta ve borçlu ülkelerin dış ticaret hadlerinin düşmesinde önemli unsur olarak ön plana çıkmaktadır¹⁰⁴.

Singer-Prebisch hipotezinin kökeni Graham'a kadar izlenebilir. Karşılaştırmalı ticaretin dezavantajları konusunda kendi tezini ileri süren Graham; A ülkesinde birim maliyetlerinin düşmesinin ve B ülkesinde maliyet artışının dış ticaret hadlerini B ülkesi lehine kaydıracağını varsaymak için yeterli bir neden olamayacağını ileri sürer. Ülkelerin karşılıklı talepleri sonucunda dış ticaret hadleri B ülkesi aleyhine de değişebilir. Graham, hammadde talebinin gelir elastikiyetinin düşmesinin son yüzelli yılda hammadde ihraç eden ülkelerin dış ticaret hadlerinin bozulmasının ana nedenlerinden biri olduğunu ileri sürmektedir¹⁰⁵.

Graham'a göre, bir ülkenin mukayeseli üstünlükler teorisine rağmen artan maliyetli bir ürün üretiminde uzmanlaşması, dezavantajlı olacaktır. Özellikle azalan maliyetli ürünler için küresel talep artan maliyetle üretilen ürüne oranla üretim hacmini daha hızlı arttırıyorsa ve azalan maliyetli ürün arasındaki rekabet, artan maliyetli ürüne oranla daha az yoğun bir şekilde artıyorsa, bu tip bir uzmanlaşma dezavantajlı olacaktır.

¹⁰³ H.W.SINGER, a.g.e., s.482.

¹⁰⁴ Kunibert RAFFER, Karşılaştırmalı Avantajın Dezavantajı: Azalan Karlar Sorunu, Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma , Ed. R. Prendergast-F. Stewart, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 120.

¹⁰⁵ F.D. GRAHAM, Some Aspects of Protection Further Considered, Quarterly Journal of Economics, c.37,1923, s.217.

Bu şartlarda, karşılıklı talep kanununun işlemesiyle, artan maliyetli ürün üreten ülkelerin dış ticaret hadleri, aleyhlerine değişecektir¹⁰⁶. B ülkesinin ihracatının arz fazlası veya B ülkesinin talep fazlası, dış ticaret hadlerini B ülkesi aleyhine değiştirecektir. Dolayısıyla, hangi ülkenin hangi malda uzmanlaştığı önem kazanmaktadır.

Az gelişmiş ülkelerin en önemli özelliklerinden birisi, ihraç ürünlerinin kolayca ikame edilebilir mallardan oluşması veya satılan ürünün gelişmiş ülke ekonomilerinin akışını etkilemeyen bir yan ürün olmasıdır. Aksine, az gelişmiş ülke ekonomileri, büyük ölçüde, gelişmiş ülkelerin ihraç ettiği mallara bağımlıdır. Bu bağımlılığın yanı sıra, borç ve faiz ödemelerinin yerine getirilebilmesi için acil döviz gereksinimi gibi, az gelişmiş ülkelerin sorunları ve karşılaştıkları değişik ikame biçimleri, bu ülkelerin fiyat artışı olanaklarını sınırlamaktadır. Az gelişmiş ülkelerin karşılaştıkları ikame şu biçimleri alabilir¹⁰⁷:

-Ülke İkamesi: İhracat fiyatlarını ısrarla ve büyük ölçüde artırmaya çalışan az gelişmiş ülke, pazar payını aynı ürünü daha düşük fiyatla sunan bir başka ülkeye kaptırabilecektir.

-Ürün İkamesi: Fiyatı yükselen ürün bir başka ürünle ikame edilebilir. Bakır yerine fiberglas, şeker kamışı yerine şeker pancarı gibi.

-Teknik Değişim: Doğal hammaddeler alanında yeniden kullanım veya doğal ürün yerine sınai ürünün kullanılması teknik değişim yoluyla oluşan ikame olanaklarına örnek verilebilir.

-Stoklar: Kısa dönemde fiyat yükseltme çabalarını engellemede en iyi araç stoklardır.

-Yerel Üretim Kapasitesi: Rekabet gücü düşük de olsa, az gelişmiş ülkelerin fiyat artışlarını kontrol altında tutmak için, yerel üretim kapasiteleri, gelişmiş ülkelere korunur.

Bütün bu ikame çeşitleri az gelişmiş ekonomilerin dış ticaret hadlerinin gelişmesini sınırlamaktadır.

1980'li yıllardan itibaren, Dünya Bankası, IMF ve UNCTAD gibi kuruluşların doğrudan gelişmekte olan ülkelere ait veriler hazırlamasıyla, Singer-Prebisch tezini test

¹⁰⁶ F.G.GRAHAM, a.g.m., s. 213.

¹⁰⁷ Kunibert RAFFER, a.g.m., s.122.

etmeye yönelik, istatistiki veri ve yöntemler açısından daha güvenilir çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan en önemlileri; J.Spraos, P.Sarkar ve A.P. Thirlwall ile J.Bergevin tarafından yapılmış olanlardır.

Bu yazarlardan Spraos, 1980 yılında, 1950-1977 dönemi için BM ve Dünya Bankası tarafından derlenerek yayınlanan ve ilksel malların mamul mallar karşısındaki ticaret hadlerini gösteren 6 farklı seri üzerinde regresyon analizleri yaparak, bozulma trendinin devam edip etmediğini görmek istemiştir. Serilerin başlıca özelliği, farklı baz yıllara göre düzenlenmiş olmaları ve bazı serilere petrol fiyatlarının dahil edilmemesidir. Spraos, bu çalışmasında 1950-1977 döneminde , önceki dönemler kadar kuvvetli olmamakla birlikte, ilksel malların ticaret hadlerindeki bozulmanın devam ettiğini belirlemiştir¹⁰⁸.

P.Sarkar ise¹⁰⁹, 1986 yılında yaptığı çalışmasında 1953-1980 dönemi için, UNCTAD kaynaklarından yararlanarak toplam 7 seri elde etmiştir. Bu serilerin ikisi, ilksel malların mamul mallar karşısındaki ticaret hadlerini içermekte olup, bir seri de petrol grubunu hariç tutmaktadır. Sarkar, petrolü kapsamayan serinin önemli bir bozulma trendi gösterdiğini saptamıştır. Buna karşılık, petrolü kapsayan seri iyileşme trendi göstermektedir. Ancak, bu sonucun 1970'li yılların olağanüstü petrol fiyat artışlarını yansıttığını belirtmiştir.

Diğer iki seri doğrudan GOÜ'lerin ticaret hadlerini temsil etmekte olup, birisi petrol ihracını da kapsamakta, diğeri hariç tutmaktadır. 1953-1980 dönemi için birinci seri yükselen, ikinci seri ise azalan trend göstermiştir. Yani, ilk iki serinin göstermiş olduğu trende uygun bir sonuç elde edilmiştir.

Geriye kalan üç seriden ikisi, GOÜ'lerden gelişmiş ülkelere ihraç edilen ilksel malların, gelişmiş ülkelere GOÜ'lere ihraç edilen mamul mallar karşısındaki ticaret hadlerini temsil etmekte olup, bunlardan birincisi petrolü kapsamakta, diğeri hariç tutmaktadır. Bu serilerde de petrolü kapsayan iyileşme, kapsamayan seri bozulma trendi göstermektedir. Sarkar, bu sonuçlara dayanarak, ilksel malların mamul mallar karşısındaki ticaret hadlerinde görülen uzun dönemli bozulmanın 1953-1980 döneminde de devam ettiğini ifade etmiştir.

¹⁰⁸ John SPRAOS, a.g.m., ss.107-128.

¹⁰⁹ P.SARKAR, The Singer-Prebisch Hypothesis: A Statistical Evaluation, Cambridge Journal of Economics, Vol:10, December, 1986, ss.355-371.

Thirlwall ve Bergevin'de 1985 yılında yaptıkları bir çalışmada, BM ve UNCTAD verilerini kullanarak 1954-1982, 1960-1982, 1971-1982 dönemlerini kapsayan ve Singer-Prebisch hipotezini test etmeyi amaçlayan kapsamlı analizler yapmışlardır. Çalışmada tüm dönemler için ilksel mallar, petrol hariç ilksel mallar ve gruplara göre ilksel mallar için ayrı ayrı seriler kullanılmıştır. Bu serilerin bir özelliği de ilksel malların gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere ihraç edilmelerine göre ayrı ayrı düzenlenmiş olmalarıdır. Serilere uygulanan regresyon analizleri sonucunda, mineraller dışında kalan ilksel malların ticaret hadlerinin bozulduğu saptanmıştır. Öte yandan, GOÜ'lerin ticaret hadleri trendinin gelişmiş ülkelere önemli farklılıklar göstermemekle beraber, bu durumun petrol fiyatlarından kaynaklandığı belirtilmiştir¹¹⁰.

4.2.2. Singer-Prebisch Tezine Yöneltilen Eleştiriler

Singer-Prebisch Tezi, (Bozulan ticaret hadleri hipotezi), dayandığı ampirik çalışmalarda kullanılan veriler ve yöntemler ile teorik açıklamaları açısından akademik çevreler tarafından yoğun olarak eleştirilmiştir. Bu eleştiriler, uygulamaya ve teoriye yöneltilen eleştiriler şeklinde iki grupta incelenebilir.

4.2.2.1. Uygulamaya Yönelik Eleştiriler

Singer-Prebisch Tezi, uygulamada kullanılan yöntem ve istatistik verilerin geçerliliği ile bazı konularda genelleme yapan yaklaşımlarından dolayı yoğun eleştirilere hedef olmuştur. Tez, az gelişmiş ülkelere yönelik uzun dönemli istatistiksel veriler olmadığı için İngiltere'nin dış ticaret hadlerinin tersinin kullanılmasına dayandırılmıştır. Bu kullanımın ciddi problemlere neden olduğu ve teorinin geçerliliğini zayıflattığı ileri sürülmüştür.

İlk olarak, tezde kullanılan İngiltere'ye ait ithalat ve ihracat fiyat endeksleri eleştirilmektedir. İngiltere'nin ithalat fiyatları CIF(cost, insurance, freight), ihracat fiyatları ise FOB.(free on board) olarak alındığında; ithalat fiyatları ulaşım maliyetlerini içermekte, ihracat fiyatları ise ulaşım maliyetlerini içermemektedir. Tezde incelenen 1870-1938 yıllarını kapsayan dönem boyunca, deniz ulaşımı maliyetlerinde önemli azalmalar meydana geldiği, bu nedenle de az gelişmiş ülkelerin ihracat fiyatları olarak

¹¹⁰ A.P. THIRLWALL-J. BERGEVIN, Trends, Cycles and Asymmetries in the Terms of Trade of Primary Commodities from Developed and Less Developed Countries, World Development, Vol:13, No:7, 1986, ss.805-807.

kabul edilen İngiltere'nin CIF ithalat fiyatlarının düştüğü belirtilmektedir. Böylece, sanki ilksel mal fiyatlarının düştüğü şeklinde bir sonucun ortaya çıktığı, oysa bu durumun tamamen ulaşım maliyetlerindeki azalmadan kaynaklandığı ileri sürülmektedir¹¹¹.

Tezde net dış ticaret hadlerinin kullanılması da eleştirilmiştir. Gerçekten, net dış ticaret hadlerinin kullanıldığı çalışmalar sadece mal kalemlerini hesaba katmaktadır. Hizmetler ve görünmeyen kalemlere ilişkin hareketler (hesaplar) net dış ticaret hadleri kapsamı dışında kalmaktadır. Oysa, Kindleberger'in de belirttiği gibi¹¹² hizmetlerin fiyatlarında meydana gelen değişimler uluslararası hesaplara dahil edildiğinde ticarete katılan ülkelerin refahını, mal fiyatlarındaki, değişimler kadar etkileyebilecektir. Azgelişmiş ülkeler gelişmiş ülkelerden büyük ölçüde hizmet ithalatında bulunmaktadır. Hizmetlerin dış ticaret hadleri trendi ise azgelişmiş ülkelerin lehinedir. Ayrıca, ulaştırma maliyetleri ve uzun dönem yabancı sermaye faiz oranları zaman içerisinde düşmüştür. Daha da önemlisi, sanayileşmiş ülkelerdeki yatırımcıların azgelişmiş ülkelerde yaptıkları yatırımlardan elde edilen karların bölüşümündeki değişimlerdir. Yatırımlara ev sahipliği yapan ülkelerin karlardan aldıkları pay son yıllarda hızlı bir şekilde artmıştır. Bu nedenlerden dolayı; hizmet kalemlerinin hesaplamalara dahil edilmediği dış ticaret haddi hesaplamaları azgelişmiş ülkelerin aleyhinde bir gelişmeyi göstermektedir¹¹³.

Teze yönelik bir diğer eleştiri, İngiltere'nin 1870-1938 dönemini kapsayan ithalat ve ihracat fiyat endekslerinin kapsadığı ürünler ile ilgilidir. Her iki endeks de çok sayıda ürün çeşidini içermektedir. Bu ürünlerin her biri farklı fiyat hareketlerine sahiptir. Hiç bir azgelişmiş ülke, İngiltere'nin ithal fiyatları endeksinde yer alan ürünlerin hepsini tek başına ihraç etmemektedir. Hiç bir gelişmiş ülke de, İngiltere'nin ihraç fiyatları endeksinde yer alan malların tümünü tek başına ihraç edememektedir. Bu nedenle, ilksel mallarla mamul mallar arasındaki dış ticaret haddi ile gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki dış ticaret haddi aynı şey değildir. İngiltere'nin dış ticaret hadleri bir bütün olarak gelişmiş ülkeleri temsil etmez, aynı zamanda , bu ticaret hadlerinin tersi de

¹¹¹ Geniş bilgi için bkz., J. VINER, *International Trade and Economic Development*, Clarendon Press, Oxford, 1953, s.114; MEIER-BALDWIN, *Economic Development*, a.g.e., s.236; T.MORGAN, *The Long-Run Terms of Trade between Agriculture and Manufacturing*, *Economic Development and Cultural Change*, Vol:8, 1959-1960, ss.1-23.

¹¹² C.P.KINDLEBERGER, *Terms of Trade for Primary Products*, *Natural Resources and International Development*, Edited by Marion Clawson, 1964, s.342.

¹¹³ M.O.CLEMENT-R.L. PFISTER-K.J. ROTHWELL, a.g.e., s.162.

gelişmekte olan ülkelerin dış ticaret hadleri yerine kullanılamaz. Bazı gelişmiş ülkelerin ilksel mallar ihraç ettiği, bazı azgelişmiş ülkelerin ise, mamul mallar ihraç ettiği de dikkate alınmalıdır¹¹⁴

Bu eleştiri, Singer-Prebisch Tezi (Bozulan ticaret hadleri hipotezi) ile ilgili tartışmalara önemli katkılar sağlamış olan J. Spraos tarafından yanıtlanmıştır. J.Spraos, aynı döneme ilişkin olarak A.W.Lewis tarafından hesaplanan ve daha geniş bir mal grubuna dayanan endekslere atıfta bulunarak, İngiltere'nin ticaret hadleri ile ilgili referansın hiç de yanıltıcı olmadığını savunmuştur. Prebisch'in kullandığı seride, ilksel malların mamul mallar karşısındaki ticaret hadlerinin yıllık ortalama bozulma trendi -%0.9 olmasına rağmen, Lewis'in serisinde bu bozulma oranının -%0.46 olduğunu vurgulayan Spraos İngiltere'nin ticaret hadlerini, ilksel malların mamul mallar karşısındaki ticaret hadleri için bir ölçü olarak alan Prebisch'in çalışmasının ilişkilerin yönü açısından yanıltıcı olmadığını, ancak bozulma oranının abartılmış olduğu sonucuna varmıştır¹¹⁵.

Spraos'a göre söz konusu dönemde İngiltere'nin ticaret hadlerindeki iyileşme, ilksel malların ticaret hadlerinin bozulmakta olduğu konusunda bir genelleme yapmak için yeterlidir.

Ayrıca, tezin dayandığı dönem için gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ilksel ve mamul mal ihracatını inceleyen P.Sarkar, gelişmiş ülkelerin ilksel mal ihracatının büyük bölümünün (%82-85) diğer gelişmiş ülkelere yapıldığı, buna karşılık sadece %15-18'inin gelişmekte olan ülkelere yapıldığını saptamıştır. Gelişmekte olan ülkelerin ilksel mal ihracatının ise, %84-86'sının gelişmiş ülkelere yapıldığını belirten Sarkar, gelişmiş ülkelerin mamul mal ihracatının yarıdan fazlasının gelişmekte olan ülkelere gittiğini ve böyle bir ticaret ilişkisi içinde, ilksel malların düşen ticaret hadlerinden dolayı gelişmekte olan ülkelerin kayba uğradıklarını söylemenin makul olacağını savunmuştur¹¹⁶.

Diğer taraftan, hipotez, kullanılan fiyat endekslerinin yeni ürünlerin piyasaya çıkmasını ve malların kalitesinde meydana gelen değişimleri yansıtmadığı için de eleştirilmiştir. Yeni ürünlerin piyasaya çıkması ve kalitedeki iyileşmeler fiyat endekslerini

¹¹⁴ Geniş bilgi için bkz., C.P.KINDLEBERGER; *The Terms of Trade-A European Case Study*, a.g.e., ss.53-57; MEIER-BALDWIN, *Economic Development*, a.g.e., s.234; T.MORGAN, a.g.m., ss.1-23.

¹¹⁵ John SPRAOS, a.g.m., ss.110-113.

¹¹⁶ P.SARKAR, *The Terms of Trade Experience of Britain Since the Nineteenth Century*, *The Journal of Development Studies*, 23(1), 1986, ss.20-39.

yükseltmektedir. Sanayi kesiminde yeni ürünlerin bulunması ve kalitenin yükselmesinin ilksel mallara nazaran daha fazla olduğu dikkate alındığında, azgelişmiş ülkeler aleyhine olan dış ticaret hadlerindeki gelişimin, gerçekten, iddia edildiğinden daha az bu ülkeler aleyhine olduğunun ortaya çıkacağı ileri sürülmektedir¹¹⁷ Mamul mallar ve ilksel mallar için ayrıntılı fiyat endeksleri oluşturan Kindleberger¹¹⁸, oluşturduğu endekslerin uzun dönemde ilksel malların aleyhine, mamul malların lehine bir gelişme göstermediğini belirtmiştir. Aksine, Kindleberger'e göre, her iki grup mal kalitesinde meydana gelen değişme endekslere yansıtılabilirse, dış ticaret hadlerinin mamul mallar aleyhine geliştiği görülecektir. Fakat, paradoksal olarak, dış ticaret hadleri azgelişmiş ülkelerin aleyhine dönmemektedir.

4.2.2.2. Teoriye Yönelik Eleştiriler

Hipotezin teorik dayanaklarının da çeşitli zayıflıklar içerdiği ileri sürülerek, eleştirilmektedir.

Hipotezin teorik dayanaklarından birisi, az gelişmiş ülkelerin mal ve faktör piyasalarında yoğun bir rekabet ortamının mevcut olduğu, bu nedenle üretimde meydana gelen teknik gelişmenin ücretlere ve karlara yansımadan, fiyatların düşmesine neden olduğu şeklindedir. Buna karşılık, gelişmiş ülkelere faktör arzının (özellikle emek arzı) ve mal piyasasının monopol niteliğine sahip olduğu ve üretim tekniğindeki gelişmelerin ücret ve karlara yansyarak bunları yükselttiği, fakat mamul mal fiyatlarını düşürmediği ifade edilmektedir.

Haberler, bu iddiada mutlak ve nispi fiyatları birbirine karıştırıldığını ileri sürmektedir. Haberler'e göre, gelişmiş ülkelerde teknik gelişmenin çoğu hallerde nakdi ücretleri ve fiyatları yükselttiği doğrudur. Fakat, bu durumun mamul mallar ve ilksel mallar arasındaki nispi fiyatları değiştirdiği ve dış ticaret hadlerini otomatik olarak azgelişmiş ülkelerin aleyhine bozacağına ilişkin herhangi bir açıklık yoktur¹¹⁹. Ülke içindeki mal ve faktör piyasalarında meydana gelen monopol oluşumlar (dünya seviyesindeki monopoller hariç), ülke içindeki fiyatlar üzerinde etkili olmaktadır.

¹¹⁷ J.VINER, *International Trade and Economic Development*, a.g.e., s.114; MEIER-BALDWIN, *Economic Development*, a.g.e., s.236.

¹¹⁸ C.P.KINDLEBERGER; *The Terms of Trade-A European Case Study*, a.g.e., ss.33-65.

¹¹⁹ G.HABERLER, *İktisadi Kalkınma Teorisindeki Bazı Geçer Kavramlar Üzerine Kritik Gözlemler*. Çev: Cem Çakmak, İktisadi Kalkınma-Seçme Yazılar-, ODTÜ Yayını, Ankara, 1966, s.201.

Uluslararası piyasalarda arz ve talep elastikiyeti yüksek ise, ulusal ücret ve fiyat politikaları dış ticaret hadlerini etkilemezler. Farklı ülkelerdeki ücret ve fiyat politikaları, bu ülkelerin ödemeler bilançosu dengesini ve belki de döviz kurlarını etkileyebilirler. Ancak, bu ülkeler, ihraç mallarında dünya çapında monopol gücüne sahip değillerse, dış ticaret hadlerini etkileyemezler. Örnek vermek gerekirse; 1938-1952 yılları arasında, İtalya'da yurtiçi fiyatlar 50 kat, Belçika'da ise 4 kat artmasına rağmen bu dönemde Belçika'da dış ticaret hadleri iyileşmiş, İtalya'da ise bozulmuştur¹²⁰.

Ayrıca, günümüzde mamul mallar geçmişe oranla daha yoğun bir rekabet ortamıyla karşı karşıyadır. Geçmişe nazaran daha çok firma ve daha fazla ülke günümüzde sermaye malı, makine ve endüstriyel teknoloji ihraç etmektedir. İlksel mallar grubunda yer alan madenler ise, sanayi mallarından daha yoğun bir monopol yapıya sahiptirler. Dünya madenciliği bir kaç büyük firmanın kontrolü altındadır. Bu nedenle sanayileşmiş ülkelerin iç piyasalarının monopol yapıya sahip olması Singer-Prebisch tezinin doğruluğunu kanıtlamaz¹²¹.

Hipotezin teorik dayanaklarının bir diğeri; Engel kanunundan ve teknolojik gelişme süreci sonucunda birim mamul mal üretiminde kullanılan hammadde miktarının azalmasından dolayı, ilksel mal talebinin mamul mallara oranla azaldığı şeklindedir. Bu nedenle, gelir seviyesi yükseldiğinde, mamul malların talebi artarken, gıda ve hammadde talebi azalacaktır.

Haberler, ekonomide deneye dayanılarak kurulan en kusursuz genellemelerden birisi olan Engel kanunun, Singer-Prebisch tezinin üzerine yüklediği ağır yükü kaldıracak güçte olmadığını ifade etmektedir. Haberler'e göre, bu kanun bazı gıda maddeleri için doğru olmakla beraber her çeşit gıda maddelerine uygulanamaz¹²².

Diğer taraftan, talep şartlarının tek başına dış ticareti belirlemediği arz faktörünün de önemli bir role sahip olduğu belirtilmektedir. Sanayileşmiş ülkelerdeki arz eğrisindeki kaymaların, talebin gelir elastikiyetinin etkilerini telafi edeceği, dolayısıyla fiyatların ilksel mallar aleyhine gelişmeyeceği ileri sürülmüştür¹²³.

¹²⁰ C.P.KINDLEBERGER; *The Terms of Trade-A European Case Study*, a.g.e., s.247.

¹²¹ C.P.KINDLEBERGER, *Terms of Trade for Primary Products*, a.g.m., ss.345-346.

¹²² G.HABERLER, *İktisadi Kalkınma Teorisindeki...*, a.g.m., s.201.

¹²³ M.O.CLEMENT-R.L. PFISTER-K.J. ROTHWELL, a.g.e., s.165.

4.3. DIŞ TİCARET HADLERİ TRENDİ İLE İLGİLİ DİĞER GÖRÜŞLER

Dış Ticaret hadleri trendi ile ilgili olarak, Haberler, Viner, Meier, Ellsworth, Bhagwati, Kemp, Streeten, Södersten gibi önde gelen iktisatçılar; dış ticaret hadleri trendinin uzun dönemde gösterdiği bozulma (ilksel mallar aleyhine) eğiliminin deneysel kanıtlarının şüpheli olduğunu, aşağıya doğru bir eğilimi gösteremeyeceğini ve böyle tahminlere dayanılarak kurulmuş bulunan teorilerin yetersiz olduğunu ifade etmişlerdir¹²⁴.

Haberler, azalan verimler kanununa dayanarak dış ticaret hadlerinin gelişmiş ülkeler aleyhine döneceğini iddia eden klasik görüş gibi; Engel kanununa ve gelişmekte olan ülkelerin yapısal özelliklerine dayanarak, dış ticaret hadlerinin gelişmekte olan ülkeler aleyhine bozulacağını ileri süren yapısal görüşün de yanıldığını ileri sürmektedir. Haberler'e göre, her iki taraf ileri sürdükleri karşılıklı politik sonuçlar açısından hatalıdır. Çünkü her iki grup da çelişik sebepler ve amaçlar için himaye tavsiye etmektedirler. Engel kanununun savunucuları, ticaret hadlerinde az gelişmiş ülkeler aleyhine bir bozulma bekledikleri için az gelişmiş ülkelerde daha sert ithalat sınırlamaları öngörmektedirler. Azalan verim kanunu taraftarları ise, ticaret hadlerinde gelişmiş ülkeler aleyhine bir bozulma bekledikleri için sıkı bir himayeyi savunmaktadırlar. Ticaret hadleri aynı anda her iki yönde de hareket edemez. Gerçekte, her iki tarafta yanılmaktadır. Çünkü politikaları, gelecekteki gelişmeler konusunda hayli karanlık tahminlere dayanmaktadır. Haberler'e göre, ancak düzenli olmayan devrevi dalgalanmalardan söz edilebilir. İleri sürüldüğü gibi, 1870 yılından beri üretim metodları, ulaştırma, dünya üretim seviyesi, dünya ticareti, dünya nüfusu ve yaşam seviyesi önemli derecede gelişmiştir. Engel ve Azalan Verimler Kanunu ne tek başlarına ne de bir arada böyle bir yapısal dengesizliği açıklamak için yeterli değildir. Dolayısıyla, dış ticaret hadlerindeki uzun dönemli bozulma eğilimini açıklayan her iki kuram da yetersiz delillere dayanmaktadır. Ticaret hadlerinde ileri sürülen bozulmaların gerçekte de devam edeceğine ilişkin herhangi bir ipucu yoktur¹²⁵.

Morgan da çeşitli mallar, çeşitli ülkeler ve çeşitli dönemler için, Kısmi arz etkilerinin ve kısmi talep değişmelerinin tarihi gelişmeye hakim olduğunu, fiyatlarla ilgili değişmelerin hep aynı olmadığı konusuna dikkat edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.

¹²⁴ Tomris YILMAZ, a.g.e., s.45.

¹²⁵ G.HABERLER, İktisadi Kalkınma Teorisindeki..., a.g.m., s.202.

T.Morgan'ın yedi ülke için yapmış olduğu çalışmasında, dış ticaret hadleri için tek bir eğilimin olmadığı ortaya çıkmıştır. Örneğin; İngiltere'de 1801-1953 yılları arasında, özellikle 1801 ve 1870 döneminde tarımsal ürün fiyatları, sanayi ürünleri fiyatlarına göre daha hızlı artmış, fakat 1880'den 1953'e kadar hızlı bir şekilde düşmüştür. ABD'de 1787'den 1953'e kadar ilksel ürünlerin fiyatlarında bir düzelme olmuştur. İngiltere ve ABD dışında, gelişmekte olan bir ülke olan Hindistan'ın dış ticaret hadleri 1861-1953 döneminde önce bir düşüş, sonra yükseliş ve tekrar bir düşüş göstermiştir. Japonya'da 1873'ten 1930'a kadar dış ticaret hadlerinde önce hafif bir yükseliş, sonra bir düşüş gözlenmiştir. Yeni Zelanda'nın 1861-1952 döneminde dış ticaret hadlerinde devamlı bir düzelme görülmekle beraber şiddetli dalgalanmalar da olmuştur. Güney Afrika Birliği'nin dış ticaret hadleri, 1910-1952 yılları arasında önce düşüş, sonra yükseliş ve tekrar düşüş göstermiştir. Brezilya'nın ticaret hadlerinde de, 1901-1950 döneminde çeşitli dalgalanmalar olmuştur¹²⁶.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalarda, dış ticaret hadlerinin uzun dönemli gelişimi konusunda üç farklı görüş ortaya çıkmıştır. Tablo:3'de farklı görüşlere sahip iktisatçılar, Tablo:4'te de bu iktisatçıların görüşlerini temellendirdikleri teorik dayanaklar sınıflandırılmıştır.

Bu sınıflandırmalardan da açıkça görüleceği gibi, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında konu ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda, ağırlıklı olarak; dış ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler/ilksel mallar aleyhine geliştiği veya dış ticaret hadlerinin uzun dönem eğilimlerine ilişkin istatistik ve teorik dayanaklarının yetersiz olduğu şeklinde sonuçlar elde edilmiştir. Klasik görüşü destekleyici uygulama sonuçların azlığı, bu görüşün teorik dayanaklarının geçerliliğinin diğer görüşlere oranla daha zayıf olduğu şeklinde yorumlara yol açabilmektedir. Ayrıca, dış ticaret hadleri trendleri konusunda teoride görüş birliğine varılamamasının nedeni olarak, konuya "değer yargılarının" karıştırılmış olması gösterilmektedir¹²⁷. Dış ticaret hadlerinin bir grup ülke aleyhine gelişme göstermesi, bu ülkelerin, uluslararası gelir bölüşümünden daha az pay almaları anlamına gelmektedir. Böylece, bir uluslararası sömürü sürecinden veya en azından uluslararası ticaretten kaynaklanan kazançların dengesiz dağılımından söz edilebilecektir.

¹²⁶ T.MORGAN, a.g.m., ss.1-23.

¹²⁷ Gülten KAZGAN, *Tarım ve Gelişme*, Der Yayınları, İstanbul, 1983, s.369.

Tablo:3

**Dış Ticaret Hadleri Trendi ile İlgili Farklı Görüşlerdeki
Yazarların Sınıflandırılması**

Dış Ticaret Hadleri Azgelişmiş Ülkeler Lehine ve/veya İlksel Mallar Lehine Gelişir	Dış Ticaret Hadleri Azgelişmiş Ülkeler ve/veya İlksel Mallar Aleyhine Bozulur	Dış Ticaret Hadleri Trendindeki Değişmeler İnandırıcı ve İspat Edilebilir Değildir
Ricardo (1817) Malthus (1817) Torrens (1815, 1821) Mill (1848) Jevons (1865) Marshall (1903, 1926) Keynes (1912) Robertson (1915) Graham (1932) Clark (1938, 1941) Kahn (1946) Viner (1950) Haberler (1947, 1958) Lewis (1949, 1952) Robinson (1954) Mikesell (1954) Aubrey (1955) Moret (1957) Montgomery (1960) Bairoch (1970) Law (1975)	Kindleberger (1943, 1950, 1956) ^a Martin and Thackeray (1948) United Nations (1949) Singer (1950, 1982) Triantis (1952) Myint (1954, 1955) Lewis (1955) Myrdal (1956a, 1956b, 19567a, 1957b) Atallah (1958) Prebisch (1950, 1959, 1964) Lerdau (1959, 1965) Nurkse (1959, 1967) Bernstein (1960) Schultz (1961) ^b Hall (1962) Kaldor (1963) Wilson vd. (1969) Porter (1970) Emmanuel (1972) Brecher (1974) Commonwealth Secreteriat (1975) Behrman (1977) Ray (1977) ^c Adams and Behrman (1982) UNCTAD (1982) Sundrum (1983) ^d Spraos (1980, 1983) Josling (1984) Labys and Polak (1984) Chu and Morrison (1984, 1986) Sapsford (1985) Thirvall and Bergevin (1985) MacBean and Nguyen (1987)	Schlote (1938) Rostow (1951) Young (1951) Viner (1953) Meier (1958, 1968) Haberler (1954, 1959a, 1959b) Baldwin (1955) Elsworth (1956) Morgan (1959, 1963) Bhagwati (1960) Cairncross (1961) Baer (1962) Lipsey (1963) Flanders (1964) Kindleberger (1964, 1968) Johnson (1967) Kemp (1968) Clement vd. (1968) Bhatia (1969) Streeten (1974) UNCTAD (1975) d'Hérouville (1975) Yotopoulos and Nugent (1976) Henner (1976) Schloss (1977) Sodersten (1980) Jabara (1980) Kravis and Lipsey (1981) Hallwood (1982) ^e

Kaynak: D.DIAKOSAVVAS-P.L.SCANDIZZO, Trends in the Terms of Trade of Primary Commodities, 1900-1982: The Controversy and its Origins. Economic Development and Cultural Change, Volume: 39, No: 2, 1991, ss.238-239,

Not. İlgili yazarların yayınlarına ilişkin daha geniş bilgi Ek: 'te verilmiştir.

a Dış ticaret hadleri AGÜ'ler bozulmakta fakat ilksel mallar aleyhine bozulmamaktadır.

b Schultz (1904-1950) yılları arasında oldukça kararlı bir dönüşüm bulmuştur.

c 1945-1975 yılları arasında ilksel malların fiyatları sadece 33 yıl yükselmiştir.

d 1970'lerde AGÜ'lerin dış ticaret hadleri yükselmiştir.

e 1957-1969 ve 1970-1980 olmak üzere iki dönem halinde incelemiş ve istatistiksel olarak önemli ilişki bulmuştur.

Tablo:4

**Dış Ticaret Hadlerinin Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler
Arasındaki Değişmelerinin Nedenleri**

Değişmenin Nedenleri	Seçilmiş Çalışmalar
Yükselen Trend: Tarım sektöründeki azalan verimler Ekonometrik modellere dayanan tahminler: Talep ve arz şartları sanayi ürünleri ve gelişmiş ülkeler aleyhine dönecektir. Azalan Trend: <u>Arz Yönü:</u> Güçlü sendikalardan kaynaklanan ücret artışları ve mal piyasalarında monopollerleşme : İlksel mallarda kronik üretim fazlası nedeniyle, sanayide kullanılan hammadde fiyatlarının azalması. Sınırsız emek arzı dolayısıyla azgelişmiş ülkelerin ihracat sektöründe ücretlerin en az geçim seviyesinde belirlenmesi. Azgelişmiş ülkelerin ilksel mal üretimlerinde arz esnekliği(yapısal sertlik) dolayısıyla konjonktür değişmelerine uyumsuzluk. Üretim stokları ve reel olmayan fiyatlama <u>Talep Yönü:</u> Teknolojik gelişme sonucu birim mamul mal üretiminde kullanılan hammadde ihtiyacının ve talebinin azalması Gelişmiş ülkelerdeki korumacı politikaların AGÜ'lerin ihracatını engellemesi Engel kanunu Konjonktür devrelerindeki fiyat hareketlerinin farklılığı. Konjonktürün yükselme devresinde ilksel mal fiyatları mamul mallara oranla daha hızlı yükselirken, konjonktürün depresyon devresinde ilksel mal fiyatları daha hızlı düşmektedir. Gelişmiş ülkelerin ekonomik faaliyetleri	Ricardo, Malthus, Torrens, Mill, Jevons, Marshall, Keynes, Robinson Lewis (1952), Aubrey UNCTAD, Prebisch, Singer, Myrdal, Emmanuel, Kaldor. Bernstein, Singer, Kaldor Lewis Kindleberger 1956, Myrdal Basworth and Lawrence, Hwa, Sapsford UNCTAD, Bernstein, Prebisch, Singer, Kaldor, Sundrum UNCTAD, Prebisch Kindleberger (1943, 1950), UNCTAD, Prebisch, Schultz, Nurkse, Porter Prebisch, Triantis, Martin and Thackeray Chu and Morrison, Sapsford

Kaynak. D.DIAKOSAVVAS-P.L.SCANDIZZO, a.g.m., s.240.

5. LİBERALİZASYON VE DIŞ TİCARET HADLERİ

5.1. LİBERALİZASYON KAVRAMI VE ÇEŞİTLERİ

Liberalizasyon, piyasalardaki miktar ve fiyat kontrollerinin azaltıldığı veya kaldırıldığı politika uygulamalarıdır¹²⁸. Ürün ve faktör fiyatlarının piyasa koşulları tarafından belirlendiği, siyasi otoritenin ekonomiye müdahalesinin an aza indiği, yabancı ülkelerle her türlü ekonomik ilişkinin serbestçe kurulabildiği ortamı ifade eder¹²⁹. Dış ticaret, yabancı sermaye işlemleri, iç piyasadaki finansal varlıklar, mal ve faktör piyasaları liberalizasyonun konusunu oluştururlar. Genel bir ifadeyle liberalizasyon, ekonominin hem finans hem de reel kesiminin piyasa güçlerine açılmasını ifade etmektedir¹³⁰.

Çağdaş kalkınma ekonomisi anlayışı çerçevesinde liberalizasyon(serbestleşme) ile kastedilen ticaretin ve/veya sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ve bunu izleyen süreçte yurt içi piyasa faaliyetlerinin ve/veya finansal varlıkların dışa açılmasıdır. Liberalizasyon ile, piyasa güçlerinin fonksiyonlarını yerine getirebilmesi ve oluşan piyasa fiyatlarının üretimde kullanılan kaynakların fırsat maliyetini gösterebilmesi için ekonominin tüm piyasalarındaki mevcut engellerin kaldırılması amaçlanmaktadır¹³¹.

Liberalizasyon politikaları çoğunlukla;

- Gerçekçi döviz kuru esasının getirilmesi ve daha sonrada bu gerçekçi kurlara süreklilik kazandırılması,
- İhracat aleyhine çarpıklıkların azaltılması,
- Sanayi korumacılığının seviyesinin ve çeşitliliğinin giderilmesi,
- Pozitif reel faiz oranlarının benimsenmesi,
- Serbest fiyat uygulamasına geçilmesi,

¹²⁸ Ercan UYGUR, *Financial Liberalization and the Real Sector in Turkey*, The Central Bank of the Republic of Turkey Research Department, Discussion Papers, No:9010, December, 1990, s.1.

¹²⁹ Vural F.SAVAŞ, *Türkiye’de Liberalizasyon Sürecinde Maliye Politikalarının Özel Ekonomi Üzerindeki Görelî Etkinliği*, XI.Maliye Sempozyumu, DEÜ İİBF, Maliye BL. Yayını, İzmir, 1997, s.1.

¹³⁰ Ömer ARASIL, *Finansal Serbestleştirme ve Kamu Finansmanına İlişkin Sorunlar (Türkiye Deneyimi)*, Basılmamış Doçentlik Özgün Çalışması, DEÜ İİBF, İzmir, 1995, s.4.

¹³¹ Mehmet ODEKON, *Liberalization and the Turkish Economy: A Comparative Analysis*, Liberalization and the Turkish Economy, Edited by Tefik Nas-M.Odekun, Greenwood Press, London, 1988, ss.29-31.

-Tercihli kredi uygulamalarının olabildiğince sınırlandırılması, gibi köklü ve önemli değişiklikleri içermektedir¹³².

Böylece, teşvik sistemlerindeki çarpıklıkların giderek azaltılmasından başka, söz konusu politikalar, özellikle dış ticarete giderek artan fiyat mekanizmasının kullanımı ve söz konusu fiyat çarpıklıklarının azaltılmasını amaçlamaktadır.

Liberalizasyona ilişkin literatür araştırıldığında, liberalizasyonun finansal liberalizasyon ve dış ticaretin liberalizasyonu gibi iki önemli boyutu olduğu ve liberalizasyon politikalarının zamanlaması ve sıralamasına ilişkin tartışmaların yapıldığı görülmektedir. Ancak, konumuz açısından daha önemli olduğu için, çalışmamızda dış ticaretin liberalizasyonuna ağırlık verilecek, finansal liberalizasyon ile liberalizasyon politikalarında zamanlama ve sıralama sorununa yönelik tartışmalara ilişkin kısa açıklamalar yapmakla yetinilecektir.

5.1.1. Finansal Liberalizasyon

1970'li yılların ortalarından itibaren gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde, finansal düzenleme, kısıtlama yada baskı uygulamalarının ortadan kaldırılması ve daha genel olarak ekonomilerde serbestleşme ve dışa açılma yönünde bir eğilim ortaya çıkmıştır. Finansal liberalizasyon olarak isimlendirilen bu eğilimin "iç" ve "dış" finansal liberalizasyon olarak iki boyutu vardır.

İç finansal liberalizasyon, bir ekonomide yurt içi para cinsinden borç-alacak ilişkileri ile varlık tutma kararlarına ilişkin kurumsal yapıda, fiyat ve miktar kısıtlamalarının kaldırılması veya yumuşatılması işlemidir. İç finansal liberalizasyon denildiğinde genelde ilk olarak mevduat faiz oranlarına yapılan müdahalelerin kalkması ve sonuç olarak da faizlerin yükseltilmesi akla gelmektedir. Daha geniş bir çerçeveden bakıldığında, iç finansal liberalizasyon ile birlikte ekonomide yeni finansal araçların ortaya çıktığı ve bunların yönetimine olanak sağlayacak kurumsal düzenlemelerin olduğu görülmektedir¹³³.

¹³² Bela BALASSA, Gelişmekte Olan Ülkelerde Dışa Açılma ve Döviz Kuru Politikaları, Çev:A.Nejat Coşkun, Dışa Açık Ekonomi Üzerine Makaleler, Maliye ve Gümrük Bakanlığı APK Kurulu Başkanlığı, Yayın No:1986/270, Ankara, 1986, s.156.

¹³³ Nazım EKİNCİ, Türkiye'de 1980 Sonrasında Para Politikaları, Türkiye'de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikalar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993, s.187.

Dış finansal liberalizasyon ise, gerek yerleşiklerin kendi aralarında, gerekse de yerleşiklerle yerleşik olmayanlar arasındaki döviz cinsinden borç-alacak ilişkilerine ve varlık tutma kararlarına ilişkin kurumsal yapıda fiyat ve miktar kısıtlamalarının kaldırılması veya yumuşatılmasıdır. Dış finansal liberalizasyon denildiğinde genel olarak sermaye hareketlerinde yapılan serbestleşme akla gelmektedir¹³⁴.

Ayrıca, dış finansal liberalizasyon kavramı, "yurt içi sakinlerin dış piyasalardan serbestçe borçlanabilmesi, dışarıya sermaye transfer edip yabancı varlık kalemlerini tutabilmesi, yurt sakini olmayanların da iç mali piyasalarda finansman yapabilmesi ile iç mali piyasalarda borçlanabilmesi" şeklinde tanımlanabilir. Daha genel bir ifadeyle, ülkeye sermaye giriş ve çıkışlarında sınırlamaların ve denetimlerin olmamasıdır¹³⁵.

5.1.2. Dış Ticaretin Liberalizasyonu

Dış ticaretin liberalizasyonu, tarifelerin, kotaların, döviz kontrollerinin ve diğer kısıtlama ve yasakların eş zamanlı veya aşamalı olarak belirli bir program çerçevesinde kaldırılmasıdır.

Haberler, liberal dış ticaret düzenini, "tarifelerin ve miktar kısıtlamalarının olmadığı, milli paranın konvertibl olduğu, dış ticareti sınırlayan tüm engellerin kaldırıldığı, GATT ve IMF tarafından sembolize edilen ve kurumlaştırılan bir sistem" olarak tanımlamıştır¹³⁶.

Krueger'e göre¹³⁷, liberalizasyon ihracata karşıtlığın derecesini azaltan politikalar olarak tanımlanabilir. Bu tanıma göre, liberalizasyondan söz etmek için ithal kısıtlamalarının tamamen kaldırılmasına, hatta düşük seviyeye de indirilmesine gerek yoktur. Bir ekonomi yüksek tarifelere sahip olarak ta liberal olabilir.

Krueger, ticaret politikasının kapalı ekonomiden açık ekonomiye doğru dönüşümünün beş aşamadan ibaret olduğunu belirtmektedir. Birinci aşamada, özellikle ödemeler bilançosu açıklarına karşı miktar kısıtlamaları uygulanmaktadır. İkinci aşamada

¹³⁴ Nazım EKİNCİ, a.g.e., s.187.

¹³⁵ Gülten KAZGAN, *Yeni Ekonomik Düzendeki Türkiye'nin Yeri*, Altın Kitaplar yayınevi, İstanbul, 1994, ss.89-90.

¹³⁶ G.HABERLER, *The Liberal International Economic Order in Historical Perspective*. Challenges to a Liberal International Economic Order, Edited by R.C.Amacher-G.Haberler-T.D.Willet, AEI. 1979, s.43.

¹³⁷ Anne O.KRUEGER, *Foreign Trade Regimes and Economic Development: Liberalization Attempts Consequences*, Cambridge, M.A.Ballinger Publisher, 1978, s.89.

kontrol sistemi daha karmaşık ve ayırımcıdır. Üçüncü aşamada liberalizasyon süreci başlamaktadır. Bu aşamada devalüasyon yapılmakta ve miktar sınırlamaları gevşetilmektedir. Dördüncü aşama, miktar sınırlamalarının (kotaların) kaldırılıp yerine tarifelerin uygulandığı, liberalizasyonda daha ileri bir aşamadır. Beşinci aşamada ekonomi tam olarak liberalleşmiştir. Cari işlemler konvertibl hale getirilmiş, miktar sınırlamaları tamamen kaldırılmıştır. İlk iki aşama liberal olmayan bir ticaret sistemini karakterize ederken üçüncüden sonraki aşamalar liberalleşmeye doğru farklı seviyedeki aşamaları ifade eder¹³⁸.

Dış ticaretin liberalizasyonundan doğan kazançlar teorik dayanaklarını temelde iki görüşte bulmaktadırlar. Birincisi, ülkelerin ticarete dışa açılarak daha büyük bir piyasa için üretimde bulunmalarının ölçek ekonomilerinden sağlayacağı yararlar; ikincisi ise, uluslararası ihtisaslaşma sonucu kaynakların yeniden dağılımının getirdiği etkinlik artışıdır.

A.Smith; uluslararası ticaretin ekonomik etkinliği sağlaması nedeniyle en önemli refah kaynağı olduğunu ileri sürmüştür. Smith, bu görüşünü ünlü “Milletlerin Zenginliğinin Sebep ve Mahiyeti Üzerine Bir İnceleme” isimli eserinde şöyle açıklamaktadır:

“Hangi iki ülke arasında dış ticaret yapılmışsa bundan iki farklı yarar amaçlanmıştır. Ülkeler serbest ticaret ile yurt içinde talep olmayan üretim ve iş gücünü ihraç eder, buna karşılık talebi olan başka şeyleri yurda getirir. Bu değişimle ülke kendisi açısından değersiz olan fazlalıkları başka şeylerle değiştirerek değerlendirir; insanların isteklerinden bir kısmını ve zevklerindeki artışı tatmin eder. Bu alış-veriş sayesinde, yerli pazarın darlığı işbölümüne, imalat ve sanat dallarında branşlaşmaya engel teşkil etmez. Mevcut durumdan daha iyi bir duruma doğru gidiş görülür. Ülkeler işgücünün yerli tüketimini aşabilir, ticaret tüm üretim güçlerinin değerlendirilmesini teşvik eder, yerli üretimi en yüksek düzeye çıkararak reel hasılayı ve toplumun servetini arttırır”¹³⁹.

¹³⁸ Anne O.KRUEGER, a.g.e., s.52.

¹³⁹ Adam SMITH, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Ed. E.Cannan, Methuen and Co., London, 1930 (Birinci Baskı 1776), s.413.

Smith'e göre serbest ticaret "ekonominin motoru"dur. Ticaret ve büyüme arasındaki ilişki şu şekilde kurulmaktadır: Ticaret etkinliği sağlayacak, etkinlik milli geliri arttıracak ve yatırımların artışı da ekonomik büyümeyi hızlandıracaktır¹⁴⁰.

Liberal dış ticaret politikalarının uygulanması sürecinde, bu politikaların yüksek yurt içi tasarruf oranlarıyla (iç marjinal tasarruf eğilimleriyle) uyum içerisinde olduğu ve yabancı yatırımları çektiği görülecektir. Artan ihracat gelirleri ile birlikte, ülkeye yabancı sermaye girişi, makine ve malzeme ithalatının arttırılmasını mümkün kılacaktır. Ayrıca, ihracat faaliyetlerinde mukayeseli üstünlüklere göre kaynak dağılımı ve ölçek ekonomilerinden yararlanılması gibi faktörler sermaye-hasıla oranlarını düşürecek ve böylece sermaye kullanımından sağlanan tasarruflar, emeğin tam olarak kullanılmadığı ülkelerde, istihdam ve hasıla artışı sağlamak üzere kullanılabilir. Bu da ihracat büyümesinin yerli girdiler için talep oluşturulması ve yerli mallara yapılan harcamaların, daha yüksek gelirler doğurması şeklindeki dolaylı etkiler yoluyla mümkün olabilecektir. İhracat sektöründe üretilen gelire ilişkin tasarruf eğilimi, ortalama tasarruf eğiliminin üzerinde olduğundan, ihracat artışı yoluyla elde edilen yüksek gelirler, yükselen tasarrufları daha da arttıracaktır. Dolayısıyla, düşük sermaye hasıla oranlarıyla, yüksek tasarruf oranları, en azından ekonomik büyüme üzerindeki tasarruf darboğazlarının giderilmesinde yardımcı olacaktır. İhracat genişlemesi aynı zamanda, döviz sıkıntısını da hafifleterek malzeme, makine ve alet ithalatının arttırılmasına imkan sağlayacaktır.

Liberalizasyon politikalarının gerçekleştirilmesi sürecinde yapılan ilk iş, genellikle milli paranın önemli ölçüde devalüe edilmesi ve döviz kurlarında gerekli esnekliğin sağlanmasını içermektedir. Bu da içeride ve dışarıdaki nispi fiyat değişiklikleri esas alınarak yapılacak olan mini devalüasyon şeklindeki zincirleme ayarlamalar yoluyla sağlanmaktadır. Devalüasyonlar, mamul mallara ve hatta bazen de, mevcut ihracat aleyhine çarpıklıkların giderilmesi amacıyla, geleneksel olmayan tarım ürünlerine yapılan ihracat destekleriyle güçlendirilmekte, sonra da bir yandan ithalattaki miktar kısıtlamaları tarifelerle ikame edilirken, öte yandan da tarifeler düşürülerek ithalat serbestleştirilmektedir. İthalatın serbestleştirilmesi sürecinde aynı zamanda sanayi korumacılığı oranlarının değişkenliği de, mümkün olduğu ölçüde azaltılır. Sonuçta fiyat

¹⁴⁰ James RIEDEL, *Trade as Engine of Growth: Theory and Evidence*, Economic Development and International Trade, Edited by David Greenaway, St. Martins Press, New York, 1988, s.26.

kontrolleri ve faiz oranları sınırlandırmaları azaltılarak, piyasa dengesinin giderek arz ve talep kurallarına dayalı olarak kurulması sağlanmaya çalışılmaktadır¹⁴¹.

Dış ticaretin liberalizasyonuna ilişkin uygulama ve düzenlemelerden çıkarılabilecek bazı dersler vardır. Bunlar şöyle sıralanabilir¹⁴²:

a-Ticaretin liberalizasyonu kaynak tahsisini büyük ölçüde değiştirmekle beraber, işsizliği sanıldığı kadar fazla arttırmamaktadır.

b-Güçlü ve kararlı düzenlemelerin güvenilirliği, ürkek düzenlemelere oranla daha fazla olduğundan, devamlılıkları da o ölçüde fazla olmaktadır.

c-Ticari düzenlemelerin başarısı açısından, gerçekçi döviz kuru uygulaması hayati bir öneme sahiptir. Bu kur uygulamasını istikrarlı bir şekilde sürdürmek gerekir. Bütün bunlar, enflasyonu ve nominal döviz kurunu kontrol altında tutmak suretiyle, yurt içi maliyetleri dünya seviyesinde tutabilen bir makro ekonomik politika gerektirmektedir.

d- Ticaretin liberalizasyonundaki başarı, özellikle finans ve emek piyasaları gibi yurt içi piyasalarda diğer tamamlayıcı düzenlemelerinde yapılabilmesine bağlıdır.

Ekonomide piyasalar arasındaki sıkı etkileşim, liberalizasyon politikalarının (programlarının) zamanlama ve sıralama sorununu ön plana çıkarmaktadır. Piyasaların belli bir sıralama içinde serbestleştirilmesi gereği, bütün piyasaların eş-anlı olarak serbestleştirilemeyeceği ya da serbestleştirilmemesi gerektiği şeklindeki genel kabul görmüş bir fikirden kaynaklanmaktadır. Uygulamada serbestleştirilecek piyasaların öncelik sıralamasının doğru bir şekilde yapılmamasının ortaya çıkardığı sorunlara ilişkin birçok argüman vardır. Zamanlama sorunu ise, liberalizasyon programının şok (ani) veya aşamalı olarak uygulanması gerektiğine ilişkin görüşlerden kaynaklanmaktadır¹⁴³,

5.2. LIBERALİZASYONDA ZAMANLAMA VE SIRALAMA SORUNU

Emek ve sermaye piyasalarında değişimin kolay olmadığı bir ekonomide, kaynakları düşük verimliliğe sahip faaliyetlerden yüksek verimliliğe sahip ihracat sektörüne aktarmak için zamana ihtiyaç olduğundan, aşamalı bir liberalizasyon programının tercih edilmesi gerektiği ileri sürülmektedir. Bunun nedeni yeniden

¹⁴¹ Bela BALASSA, a.g.m., s. 156.

¹⁴² World Bank, Trade Policy Reform. World Development Report içinde, Ed. G.M.MEIER, Oxford University Press, Oxford, 1989, s.415.

¹⁴³ Ömer ARASIL, a.g.ç., s.12.

yapılanmanın (ekonominin yapısını değiştirmeye yönelik böyle bir politikanın), sektörlerin nispi büyüklüğünü değiştirerek bir kısım iş gücünün açıkta kalmasına yol açmasıdır¹⁴⁴.

Diğer bir görüş ise, liberalizasyondan sağlanacak yararların, ekonomiyi düzenleme maliyetlerinden belirgin bir şekilde fazla olduğunu, bu yararları kısa sürede elde edebilmek için özellikle, istikrarlı bir ekonomiye sahip, üretim faktörlerinin tam hareketli olduğu bir ülkede, şok liberalizasyon programı uygulanmasının yararlı olacağını ileri sürmektedir. Ayrıca aşamalı bir liberalizasyon programı, liberalizasyon programlarının karşısında olan lobilerin örgütlenmelerine, dirençlerine ve sonuçta programı saf dışı bırakmalarına neden olabilecektir. Uygulamada aşamalı programların hiçbir zaman tam anlamıyla gerçekleştirilememiş olması bu görüşü destekler niteliktedir¹⁴⁵.

Liberalizasyonun sıralamasına ilişkin olarak, önce makro ekonomik istikrarın sağlanması gerektiği daha sonrada finans sektörünün serbestleştirilmesinin uygun olacağı öne sürülmektedir. Finans sektörünün serbestleştirilmesi ülkede faiz hadlerini yükseltecek, plasmanlar cazip hale gelerek sermaye kaçırılma korkusu olmaksızın finansal dışa açılma mümkün olacaktır. Katmerlenen bir borç yükünün şirketler kesimini iflasa sürüklememesi için önce makroekonomik istikrarın sağlanması, sonra finans sektörünün serbestleştirilmesi gerekmektedir. Ancak, dış ticaretin mi yoksa sermaye hareketlerinin mi önce serbestleştirilmesi gerektiği konusunda fikir ayrılığı vardır. Bir görüşe göre, sermaye hareketleri önce serbestleştirilirse, dış ticaret ile uğraşan sektörler ortaya çıkan yeni "denge" kurlar kümesine kendilerini baştan ayarlarlar. İkinci görüşe göre, dış ticaret serbestleştirildikten bir süre sonra, dış ticaret ile uğraşan sektörler yeni rejime alışınca, sermaye hareketleri serbest bırakılmalıdır¹⁴⁶.

Dış ticaretin sermaye hareketlerinden önce serbestleştirilmesinin gerekçesi, dış ticaretin liberalizasyonunun reel sektörlerde zahmetli bir uyum ve yeniden yapılanma gerektirmesinden kaynaklanmaktadır. Yeniden yapılanma sektörlerin nispi

¹⁴⁴ Mehmet ODEKON, a.g.m., s.32.

¹⁴⁵ D.GREENAWAY-C.MILNER, *Trade and Industrial Policy in Developing Countries*, Macmillan Press, London, 1993, ss.237-239'dan aktaran; Fatih SAYGILI, *Türkiye'de Kamu Transfer Harcamalarının Dış Ticaretin Serbestleştirilmesindeki Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, DEÜ SBE, İzmir, 1996, s.52.

¹⁴⁶ Cem SOMEL, *Az gelişmiş Ülkelerde Finans Politikaları*, Türkiye'de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikalar, Ed. T.Berksoy-K.Boratav, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993, s.99.

büyükliklerinin değişmesini, işgücünün sektörler arasında kaymasını gerektirmekte (en azından geçici olarak) işsizliğe yol açmaktadır. Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ise, başlangıçta milli paranın reel olarak aşırı değer kazanmasına yol açmaktadır. Ulusal paranın değerlendirildiği ortamda dış ticaret serbestleştirildiğinde, piyasa sinyalleri ihracatı azaltma, ithalatı arttırma yönünde özendiriciler yaratacaktır. Dış ticaretin önce serbestleştirilmesini savunan görüş, dış rekabete ve şoklara dayanacak üretim-ihracat yapılanmasını gerçekleştirmeden, reel sektörün ulusal paranın aşırı değerlenmesine maruz kalmasını sakıncalı görmektedir. Ayrıca, sermaye hareketleri serbestleştirilince, zor bir uyum dönemine giren reel sektörün dışarıdan fazla borçlanması olasılığı da vardır¹⁴⁷.

Frankel'e göre, finans piyasaları mal ve işgücü piyasalarından daha hızlı bir şekilde dışa açılacağından, bu piyasalardaki düzenlemeler daha az zaman gerektirmektedir. Bu nedenle, uygun sıralama, önce dış ticaretin sonra finansal piyasaların serbestleştirilmesidir¹⁴⁸.

Chapple, reel sektörün serbestçe oluşan döviz kuruna baştan uyum göstermesinin daha doğru olacağını ileri sürerek, dış ticaret ve sermaye hareketlerinin eş-anlı serbestleştirilmesini önermektedir¹⁴⁹.

Krueger'e göre ise, kontrollerin kaldırılmasına dış ticaret ile başlanmalı; tarımsal fiyatlar, emek piyasası ve yurt içi sermaye piyasası ile devam edilerek, sermaye hesabı işlemleri ile sonuçlandırılmalıdır¹⁵⁰.

5.3. LIBERALİZASYONUN ÖLÇÜLMESİ

Ülkelerin uyguladıkları dış ticaret politikasının eğiliminin (dolayısıyla liberalizasyon derecesinin) ölçülmesi için farklı göstergeler kullanılmaktadır. Basit olarak dış ticaret hacminin milli gelir içindeki payı (X/Y , M/Y veya $(X+M)/Y$) genellikle ekonominin dışa açılma derecesini belirleyen göstergeler olarak sıklıkla kullanılmaktadır. Aynı şekilde nominal koruma oranları, efektif koruma oranları, döviz kurlarındaki

¹⁴⁷ R.I.MCKINNON, *The Order of Economic Liberalization: Lessons from Chile and Argentina*. Ed K.Brunner-A.Metzler, Economic Policy in a World of Change içinde, Amsterdam, 1982'den aktaran, C.SOMEL, a.g.m., s.100.

¹⁴⁸ D.GREENAWAY-C.MILNER, a.g.e., s.238.

¹⁴⁹ C.SOMEL, a.g.m., s.100

¹⁵⁰ Ömer ARASIL, a.g.ç., s.13.

değişmeler, faiz oranlarındaki değişmeler de liberalizasyon derecesinin ölçülmesi için kullanılabilmektedir.

Chris Milner, ticaret politikasının yöneliminin aşağıdaki denklem yardımıyla ölçülebileceğini ifade etmektedir¹⁵¹:

$$B = \frac{\sum_i W_i (P_{mi}/I_{mi})}{\sum_j W_j (P_{xj}/I_{xj})}$$

P = Yurt içi fiyatlar

I = Uluslararası piyasa fiyatları

i = İthal ikameci ürünler endeksi

j = İhraç malları endeksi

W = Ağırlıkları ifade etmektedir.

Denklem, ihraç ve ithal mallarının yurt içi ve uluslararası piyasa fiyatlarının birbirlerine oranını verir. Buna göre, serbest dış ticaret durumunda ihraç ve ithal mallarının yurt içi ve uluslararası piyasa fiyatları birbirine eşit olacağından $B=1$ olacaktır. Serbest ticaret politikasından ayrılma durumunda B 'nin değeri 1'den büyük veya küçük olur. $B > 1$ ise, ithal ikamesi politikalar uygulandığı, $B < 1$ ise ihraç mallarının uluslararası fiyatlarının yurt içi fiyatlarından daha ucuz olduğu, dolayısıyla ihracatı destekleyici ticaret politikası uygulandığı anlaşılır.

Liberalizasyon derecesinin ölçülmesine yönelik başka bir yaklaşım ise, döviz kuru liberalleşme endeksi (exchange rate liberalisation index -ERLI) dir. Bu endekse göre piyasa döviz kuru ve resmi döviz kuru arasındaki fark ticaret politikasının eğilimini gösterir¹⁵².

BM=Black Market Exchange Rate (Piyasa döviz kuru)

OEF=Official Exchange Rate (resmi döviz kuru)

$$ERLI = \frac{BM - OEF}{BM}$$

¹⁵¹ Chris MILNER, Trade Strategies and Economic Development: Theory and Evidence, Economic Development and International Trade , Ed. By D.Greenaway, St. Martin's Press, New York, 1988, s.57.

¹⁵² S.GHATAK-U.UTKULU, Exchange Rate Liberalisation and Trade Performans of India and Turkey 1955-1988, The Asian Economic Review, Vol:XXXVIII, No:3. December 1996, ss.397-415.

şeklinde ifade edilebilir. ERLI, 1'e yaklaştıkça ekonominin liberal politikalardan uzaklaştığını, 0'a yaklaştıkça ise liberal politikalar uygulandığını gösterir.

Ticaret politikasının yönelimini belirlemek için efektif ihracat döviz kuru ve efektif ithalat döviz kuruda kullanılmaktadır¹⁵³. Efektif ihracat döviz kuru, nominal ihracat döviz kuru (E_x) nun ihracat sübvansiyonları (s) ve ihracata uygulanan diğer teşvikler (r) ile düzeltilmesi ile elde edilir.

$$\text{Efektif İhracat Döviz Kuru (EER}_x\text{)} = E_x (1+s+r) \text{ dir.}$$

Efektif ithalat döviz kuru (EER_m) ise, ithalata uygulanan nominal döviz kurunun (E_m), ithalat tarifeleri (t), diğer ithalat vergileri (n) ve ithalat lisansları gibi miktar kısıtlamaları (PR) ile düzeltilmesiyle elde edilir.

$$\text{EER}_m = E_m (1+t+n+PR) \text{ dir.}$$

Eğer ekonomide farklılaştırılmış döviz kuru politikası uygulanmıyorsa $E_x = E_m = E$ olacaktır. Ticaret politikasının yöneliminin derecesi ise ;

$$\frac{\text{EER}_m}{\text{EER}_x} = \frac{E_m(1+t+n+PR)}{E_x(1+s+r)}$$

denklemlerle gösterilebilir. B , 1'den küçük olursa, ekonomide ihracatı desteklemeye yönelik politikalar uygulandığı anlaşılmaktadır. $B > 1$ ise, ithala ikameci politikalar uygulanmaktadır. $B=1$ olması durumu ekonominin libere edildiğini ve piyasaya doğrudan müdahalelerin bulunmadığını gösterir.

5.4. TEORİDE DIŞ TİCARETİN LIBERALİZASYONU VE DIŞ TİCARET HADLERİ

Dış ticaret ile ilgili teorik analizlerde, ticareti kısıtlayıcı faktör olarak genellikle gümrük tarifeleri yani ithalat ve ihracattan alınan vergilerin üzerinde durulmuştur. Dış ticaretin liberalizasyonu da, ithalat veya ihracattan alınan gümrük vergilerinin (tarifelerin) azaltılması veya kaldırılması şeklinde tanımlanmaktadır. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Öncelikle, gümrük tarifeleri dış ticaret faaliyetlerini düzenleyen araçların en yaygın biçimde kullanılanıdır. Ayrıca, gümrük tarifeleri analizi ihracat sübvansiyonları, ithalat

¹⁵³ Sebastian EDWARDS, Openness Trade Liberalisation and Growth in Developing Countries, Journal of Economic Literature, Vol:XXXI, September 1993, s.1364.

A ülkesinin ticaret ortağı B ülkesine karşı Y malı ithalatına ad valorem gümrük vergisi uygulamaya başladığını varsayalım. Bu durumda A ülkesinin tarifelerle saptırılmış teklif eğrisi OA' olacak ve OA teklif eğrisinin solunda yer alacaktır. A ülkesinin tarifelerle saptırılmış teklif eğrisinin, B ülkesinin teklif eğrisini kestiği noktaya göre, uygulanan tarifenin refah ve dış ticaret haddi etkisi farklı olacaktır.

Eğer, OA' teklif eğrisi B ülkesinin teklif eğrisini S ve R noktaları arasında kesecek şekilde sola kayarsa, bu durumda hem A ülkesinin dış ticaret hadleri gelişecek hem de daha yukarıda bir ticaret kayıtsızlık eğrisine teğet olacağından refah seviyesi yükselecektir. Özellikle OA' teklif eğrisi OB yi T noktasında kesecek şekilde sola kayarsa, A ülkesi ulaşabileceği en üst ticaret kayıtsızlık eğrisine ulaşmış olacaktır. Teklif eğrilerinin bu şekilde kesişmesini sağlayan gümrük oranına "optimum tarife" denilmektedir. OA' teklif eğrisini T noktasından sola doğru (S noktasına) kaydıracak şekilde tarifelerde meydana gelecek bir artış dış ticaret hadlerini A ülkesi lehine geliştirecek fakat T noktasına göre daha düşük bir ticaret kayıtsızlık eğrisine teğet olunacağı için refah seviyesini azaltacaktır. T noktasından sağa R noktasına doğru OA' eğrisini kaydıracak bir tarife azalışı ise hem dış ticaret hadlerini A ülkesi aleyhine bozacak hem de daha düşük bir ticaret kayıtsızlık eğrisine teğet olunacaktır. OA' teklif eğrisi S ve R noktaları arasında herhangi bir yerde OB teklif eğrisini keserken, gümrük oranlarının tümünü kaldıran bir liberalizasyon politikası hem A ülkesinin dış ticaret hadlerini hem de refah seviyesini azaltacaktır. A ülkesinin tarifelerle saptırılmış teklif eğrisi OA', OB teklif eğrisini V noktasında kesecek şekilde yüksek oranda bir tarife uygulanırsa, A ülkesinin ticaret haddini büyük ölçüde geliştirecek, ancak ticaret hacminde meydana gelecek azalma, ticaret hadlerinin gelişmesinin sağlayacağı avantajlardan daha büyük bir kayba sebep olacağı için, A ülkesinin refah seviyesi azalacaktır. OA' teklif eğrisi V noktasında iken , A ülkesinin tarifeleri tümüyle kaldıracak bir liberalizasyon politikası uygulaması, A ülkesinin ticaret hadlerinin bozulmasına rağmen, ticaret hacmindeki artıştan dolayı daha fazla avantaj elde etmesini ve refah seviyesinin yükselmesini sağlayacaktır.

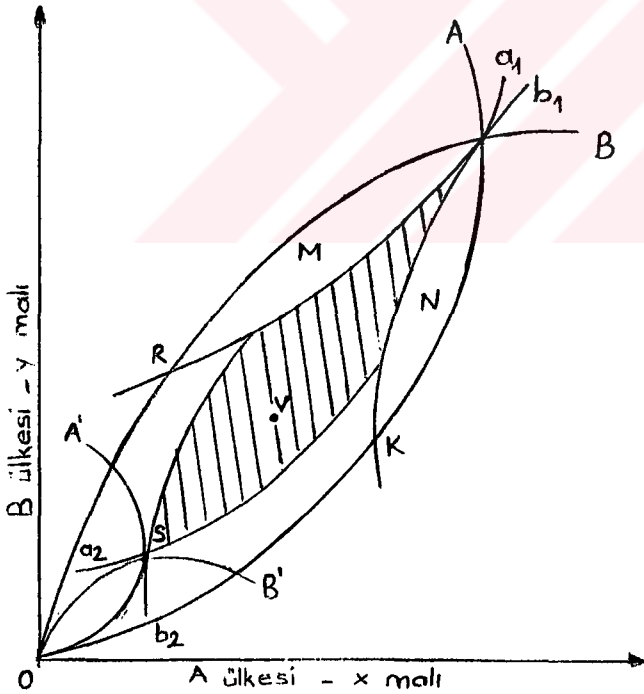
Ancak, buraya kadar yaptığımız açıklamalarda A ülkesinin ticareti sınırlayıcı (tarife) uygulamalarına karşılık misillemeye uğramadığını varsaydık. Ülkelerin birbirlerine misilleme yaptığını kabul ettiğimizde, dış ticaret hadleri ve refah seviyesi açısından ortaya farklı durumlar çıkacaktır.

Şekil:14'te ülkelerin karşılıklı olarak ticareti engelleyici politikalar (tarifeler) uyguladıklarında ve bu uygulamaları kaldırarak liberalizasyona yöneldiklerinde ortaya çıkacak dış ticaret hadleri ve refah etkileri çizilmiştir¹⁵⁶.

Serbest ticaret durumunda A ve B ülkelerinin teklif eğrileri T noktasında kesişmektedirler. Ülkelerin bu noktadaki refah seviyelerini gösteren ticaret kayıtsızlık eğrilerinden a_1 , T noktasına teğet olduktan sonra OB teklif eğrisini R noktasında kesmektedir. B ülkesinin ticaret kayıtsızlık eğrisi b_1 de aynı şekilde T noktasına teğet olduktan sonra A ülkesinin teklif eğrisi OA'yı K noktasında kesmektedir.

Ülkelerin birbirlerine misilleme yaparak tarife uygulamasına yönelmeleri durumunda yeni denge noktası OA ve OB teklif eğrilerinin çerçvelediği alan içerisinde gerçekleşecektir. Yeni denge noktasının bu alan içerisinde olduğu noktaya göre ticaret hadleri ve refah etkileri farklılık gösterecektir.

Ülkelerin birbirlerine misilleme yaparak yüksek oranda tarife uyguladıklarını, tarifelerle saptırılmış teklif eğrileri OA' ve OB' nin S noktasında kesişerek dengeye geldiğini varsayalım. Bu noktada dış ticaret hadleri A ülkesinin aleyhine gelişmiş olmasına rağmen, her iki ülkede ticaret hacmindeki daralmadan dolayı büyük bir kayıpla karşı



Şekil.14 Tarifelerin Karşılıklı Azaltılması

¹⁵⁶ Ingo WALTER, a.g.e., s.187.

karşıyadır. S noktasında serbest dış ticaret durumuna göre daha düşük bir refah seviyesini temsil eden a_2 ve b_2 ticaret kayıtsızlık eğirleri teğettir. Bu noktada ülkeler, ticareti engelleyen tüm kısıtlamaları kaldırdıklarında, serbest ticaret noktası olan T noktasına gelecek ve daha yüksek refah seviyesine ulaşacaklardır. Ülkelerin ticareti kısıtlayan engelleri (tarifeleri) tamamiyle kaldırmayarak, aralarında anlaşarak azaltmaları durumunda yeni denge noktası, a_2 ve b_2 ticaret kayıtsızlık eğirlerinin çerçevelediği taralı alan içerisinde belirlenecektir. Bu taralı alan içerisinde gerçekleşecek herhangi bir denge noktası (Örneğin V noktası), S noktasına göre daha yüksek fakat serbest ticaret noktası T ye göre daha düşük bir refah seviyesini her iki ülke içinde göstermektedir.

Ülkelerin tarifelerle saptırdıkları teklif eğrilerinin M ile gösterilen alan içerisinde kesişerek dengeye geldiklerini varsayalım. Bu yeni denge noktasında dış ticaret hadleri A ülkesi lehine gelişecek ve ticaret hadlerindeki gelişmeden sağlanan avantajlar ticaret hacmindeki daralmanın yol açtığı kayıplardan daha yüksek olduğu için, A ülkesi daha yüksek bir refah seviyesine ulaşacaktır. B ülkesi ise hem ticaret hadlerindeki bozulma hem de ticaret hacmindeki daralma nedeniyle T noktasına göre daha düşük bir refah seviyesine ulaşacaktır. Bu durumda ülkelerin ticareti kısıtlayıcı engelleri tümüyle kaldırmaları ticaret hadleri ve refah seviyesini B ülkesi lehine geliştirirken, A ülkesinin aleyhine geliştirecektir. Bu durumda A ülkesi ticareti kısıtlayıcı engellerin azaltılmasına belki izin verecek, ama tümüyle kaldırılmasına razı olmayacaktır. Aynı şekilde, dengeğin N ile gösterilen alanda gerçekleşmesi B ülkesine avantaj sağlayacaktır.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan anlaşılacağı gibi, ülkelerin ticareti engelleyici faktörleri tek taraflı olarak kaldırarak liberalizasyona yönelmeleri, dış ticaret hadlerini mutlak olarak aleyhlerine çevirecektir. Ancak, refah seviyesindeki değişimler ülkelerin başlangıçta bulundukları konuma göre farklılık gösterebileceklerdir. Ayrıca, misilleme uyguladıklarında bile, ülkelere biri için serbest ticaretten daha yüksek bir ticaret haddi ve refah seviyesine ulaşma ihtimali (M ve N alanları) vardır.

5.5.DÜNYADA LİBERALİZASYON UYGULAMALARI

19. Yüzyılda Hollanda, İsviçre, İtalya gibi, ekonomik faaliyetlerinin büyük kısmı deniz aşırı ticaretten ibaret olan ülkeler serbest ticaret politikalarını uzun yıllar sürdürmüşlerdir. İngiltere de ise serbest ticarete yönelik 1820' de sınai hammaddelere uygulanan tarifelerin indirilmesi ile başlamıştır. Sanayi devriminin meyvalarını toplamaya hazırlanan İngiltere ve Fransa'da gümrük sistemi 1860 yılından itibaren istikrar kazanmaya başlamıştır. 1860 yılında imzalanan Cobden-Chevalier anlaşması ile gümrükler daha çok lüks mallar üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Sözü edilen tarihten sonra ise Belçika, İtalya, İsviçre, İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Avusturya ve Portekiz ile yapılan anlaşmalar serbest ticarete doğru ilerlemeyi önemli ölçüde sağlamıştır. Ömrü 20 yıl gibi kısa bir süre de olsa, bu çok taraflı anlaşmalar özellikle Avrupa'da iyi bir ticaret kültürü oluşturmuştur.¹⁵⁷

1880'lerden itibaren sınai ve tarımsal çıkar grupları parlamenter sistemler üzerindeki nüfuzlarını kullanarak korumacı politikalar uygulanmasını talep etmiştir. Bu tarihten itibaren, 1960 yılında aralarında anlaşma imzalamış olan ülkeler, birbirlerine karşı gümrükleri arttırmışlardır.

İkinci Dünya Savaşından sonraki yıllar serbest bir uluslararası ticaret sistemi kurmaya yönelik yoğun çabaların olduğu yıllardır. Bu çabalar çerçevesinde 30 Ekim 1947'de GATT (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret genel Anlaşması) 23 ülkenin katılımıyla imzalanmıştır.

GATT'ın kuruluşu ve benimsediği ilkeler, hiç bir bireysel ülke çıkarının dünya ticaretini zedelememesini garanti etmeye (sağlamaya) yöneliktir. Anlaşmanın imzalandığı 1947 yılından günümüze kadar dünya ticaretinde serbestleşme yönünde önemli aşamalar sağlanmıştır. GATT çerçevesinde yapılan çok taraflı ticaret anlaşmaları ile tarife oranları zaman içerisinde azaltılmıştır. Üye ülkeler arasında ilk tur görüşmeler 1947 yılında Cenevre'de yapılmıştır. Bu yıl içinde ortalama % 40'a yakın olan tarife oranları 1962 yılında yine İsviçre'nin Cenevre şehrinde yapılan 6. Tur Kennedy Müzakereleri sonucunda %15'ler düzeyine indirilebilmiştir. Kennedy Müzakereleri tüm sınai ürünlerindeki tarifeleri %7,7 ye, mamul mallardaki tarifeleri %9.8'e, yarı mamullerdeki

¹⁵⁷ Sema KALAYCIOĞLU, *Dış Ticarete Korumacılık ve Liberasyon*, Beta Basım-Yayını, İstanbul 1991, s. 7

vergiyi %8'e ve nihayet hammaddelerdeki vergiyi %2'ye indirmeyi başararak önemli bir serbestleştirme atılımı gerçekleştirmiştir.¹⁵⁸

1970'li yıllar uluslararası para sisteminin Çöküşüne sahne olmuştur. Bu yıllarda sanayi ülkeleri tekstil ve ayakkabıcılık gibi emek yoğun sanayi dallarının ve gelişmekte olan ülkelerin rekabetini hissetmeye başlamıştır. Uluslararası para sisteminin çöküşü ve rekabet eden ülke sayısının artmasının yanı sıra 1970'li yıllarda ticaret politikaları üzerine etkili olan bir diğer şok 1973 petrol krizidir. Petrol fiyatlarında meydana gelen hızlı ve yüksek oranlı artışlar gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ekonomilerinde önemli sorunlara neden olmuştur.

1970'li yıllardaki bu şoklar özellikle gelişmiş ülkelerin serbest ticaret politikalarından kısmen ayrılmasına ve sonraları "Yeni Korumacılık" olarak isimlendirilecek, tarife dışı engellerle ekonomilerini koruma altına almalarına neden olmuştur.

1980'ler ise, özellikle gelişmekte olan ülkelere serbest ticaret politikalarının yeniden yaygınlaştığı yıllardır. Dünya Bankası ve IMF gibi uluslararası kuruluşların tavsiye ve yönlendirmelerinden de büyük ölçüde etkilenen bir kısım gelişmekte olan ülke, Türkiye'de bu ülkeler arasında sayılabilir, ekonomilerini dış dünyaya açmışlardır. 1990'lı yılların hemen başında Doğu Bloğunun dağılması ve bu ülkelerin kollektivist ekonomi politikalarını terkederek piyasa ekonomisine yönelmeleri serbest ticaret politikalarının dünya çapında yayılmasına yol açmıştır.

Son olarak, 8. Tur Uruguay Müzakereleri sonucunda da gümrük tarifelerinin indirilmesi yönünde önemli başarılar elde edilmiş ve bu görüşmeler çerçevesinde 15 Nisan 1994 tarihinde Nihai Senet imzalanmıştır. Bu senetle GATT'ın yerine Dünya Ticaret Örgütü (WTO) kurulmuştur.

Dünyada çeşitli ülkelerin dış ticaret üzerinde uyguladığı engeller araştırıldığında, günümüzde serbest ticaret politikalarının ne ölçüde izlendiğini görmek mümkün olacaktır.¹⁵⁹

Tablo:5'te, 1995 yılı itibariyle çeşitli ülkelerin uluslararası ticaret üzerinde koydukları vergi oranları verilmiştir. Tablodan da görüleceği gibi, gelişmiş ülkelerin dış

¹⁵⁸ Sema KALAYCIOĞLU, a.g.e., S. 8.

¹⁵⁹ Coşkun Can AKTAN, Korumacılık mı, Serbest Ticaret mi?, Banka ve Ekonomik Yorumlar. Yıl 35, Sayı: 8, Ağustos 1998, S. 42

ticaretleri (ithalat+ihracat) üzerine uyguladıkları vergi oranları %2'nin altındadır. Tablodaki verilere göre, dünyada korumacılığın benimsendiği ve uluslararası ticaret üzerindeki vergi oranının çok yüksek olduğu başlıca ülkeler , Belize, Hindistan, Pakistan, Ruanda gibi ülkelerdir. Bu ülkelerde uluslararası ticaret üzerindeki ortalama vergi oranı %10'un üzerinde bulunmaktadır. Türkiye'de ise bu oran 1995 yılı itibarıyla %3.97 olarak tespit edilmiştir. Türkiye'de dış ticaret üzerindeki vergi oranının genel olarak yüksek olmadığı söylenebilir.

Diğer taraftan, Dünya Bankasının yayınladığı Dünya Kalkınma Göstergelerinden de yararlanarak ülkelerin izlediği ticaret politikalarını belirlemek mümkündür(Bkz Tablo:6).

Tablo:6'da da görüldüğü gibi, korumacılığın düşük olduğu başlıca ülkeler, Hong Kong, Singapur, ABD, Belçika, Danimarka, Fransa, Almanya, İspanya, İngiltere, İrlanda, İtalya, Japonya, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç ve Portekiz gibi ülkelerdir.

Korumacılığın yüksek olduğu ülkeler arasında ise, Hindistan, Pakistan, Bangladeş, Çin, Mısır, İran, Kenya, Tanzanya gibi ülkeler ilk sıralarda yer almaktadır.

Türkiye'de 1990-1993 dönemi için hesaplanan tarife oranı %9.5'tir. Türkiye, korumacılığın yüksek olduğu ülkeler grubunda yer almasına rağmen, bu gruptaki ülkeler arasında en düşük koruma oranına sahiptir.

Türkiye'deki liberalizasyon politikaları ikinci bölümde ayrıntılı olarak ele alınmış ve liberalizasyon derecesini ölçülmesine çalışılmıştır..

Tablo:5 Dünya Ticareti Üzerindeki Vergi Oranları (1995)

Çok Yüksek Vergi Oranı Uygulayan Ülkeler (10 ve Üzeri)	Dış Ticaret Üzerindeki Ortalama Vergi Yüklü	Çok Düşük Vergi Oranı Uygulayan Ülkeler (3 ve Aşağısı)	Dış Ticaret Üzerindeki Ortalama Vergi Yüklü
Ruanda	14.63	Türkiye	3.97
Pakistan	13.62	İsviçre	2.29
Hindistan	12.70	Endonezya	2.21
Dominik Cum.	12.21	Malezya	2.08
Belize	10.85	Tayvan	1.97
Yüksek Vergi Oranı Uygulayan Ülkeler (5-10)	Dış Ticaret Üzerindeki Ortalama Vergi Yüklü	Güney Kore	1.96
Fas	9.91	Avustralya	1.94
Botswana	9.87	Japonya	1.60
Tunus	9.54	Meksika	1.52
Rusya	8.80	İrlanda	1.50
Madagaskar	8.49	Bahreyn	1.46
Zimbabve	8.10	Panama	1.39
Sierra Leone	7.74	Yeni Zelanda	1.37
Kamerun	7.71	Çin	1.20
Ürdün	6.54	ABD	1.18
Polonya	6.38	Çek Cum.	1.13
Gana	6.32	Umman	1.07
Mauritus	6.26	Latviya	0.88
Filipinler	6.17	Lithuania	0.74
Zaire	6.05	Kanada	0.72
Nikaragua	5.58	İzlanda	0.67
Nepal	5.29	Avusturya	0.61
Türkiye	3.97	Finlandiya	0.46
		İsveç	0.43
		Estonya	0.38
		Norveç	0.32
		Hong Kong	0.30
		İsrail	0.24
		Singapur	0.11
		Yunanistan	0.05
		Danimarka	0.03
		İspanya	0.03
		İtalya	0.01
		Portekiz	0.01
		Almanya	0.00
		Belçika	0.00
		Hollanda	0.00

Kaynak: Fraser Enstitute, *Economic Freedom of The World*, 1997'den aktaran: C.Can AKTAN, *Korumacılık mı, Serbest Ticaret mi?*, Banka ve Ekonomik Yorumlar, Yıl 35-8, Ağustos 1998, s.41.

**Tablo:6 Dünyada Korumacılığın En Düşük ve En Yüksek
Olduğu  lkeler**

Korumacılığın Düşük Olduğu �lkeler	Ortalama Tarife Oranı* (%) (1990-1993)
Hong Kong	0.0
Singapur	0.5
ABD	5.9
Belçika	6.7
Danimarka	6.7
Fransa	6.7
Almanya	6.7
İspanya	6.7
İngiltere	6.7
İrlanda	6.7
İtalya	6.7
Japonya	6.3
Hollanda	6.7
Yeni Zelanda	8.5
Norveç	5.7
Portekiz	6.7
Korumacılığın Yüksek Olduğu �lkeler	
Hindistan	56.3
Pakistan	51.0
Bangladeş	84.1
Çin	36.3
Nısır	28.3
Etyopya	28.8
İran	20.7
Kenya	35.1
Nijerya	34.3
Ruanda	34.8
Tanzanya	19.5
Türkiye	9.5
Zaire	-
Zimbabwe	-
Malawi	-
Ekvator	12.3

Kaynak. World Bank, World Development Indicators, 1997, ss.253-255.

(*) Tüm ithal mallarına uygulanan ortalama tarife oranını göstermektedir.

(**)Gümrük tarife listesinde tarife dışı engellere konu olan mal yüzdesini göstermektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE LİBERALİZASYON UYGULAMALARI

1. 1980 ÖNCESİ LİBERALİZASYON UYGULAMALARI

Türkiye'deki liberalizasyon uygulamalarının kökeni 19. Yüzyıla Osmanlı Devleti dönemine kadar uzanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Fransa'ya verdiği kapitülasyonların, bu ülkelerle imzalanan " 1838 Ticaret Sözleşmesi" ile yeni bir boyut kazanması, Osmanlı Devleti'ni dönemin en liberal ekonomilerinden biri haline getirmiştir. Söz konusu sözleşme ile;

- Osmanlı Devleti'nde her türlü malın ithalinin serbest bırakılması ve ithalat için % 5 gümrük vergisi alınması,
- İhracatta % 12 oranında gümrük vergisi alınması,
- İthal edilen malların Osmanlı eyaletleri arasında dolaşımından ilave bir vergi alınmaması, vb. gibi kararlar alınmıştır¹⁶⁰.

Osmanlı Devleti'nin dışa açık olarak nitelendirilebilecek bu politika anlayışı ihracatı sınırlandırırken, ithalatın yerli ürünler üzerinde ağır bir rekabet baskısı oluşturmaya neden olmuştur. Zamanla bu dış ticaret politikası, bir yandan dış ödeme açıklarına, diğer yandan yerli sanayilerin yok olmasına yol açmıştır. Avrupa ile yoğun ticaret ilişkilerinin başladığı 1830'lu yıllar içinde, İngiltere ve Fransa'dan yapılan ithalat iki kattan fazla artmış ve bu ithalat genişlemesi güçlenerek devam etmiştir¹⁶¹. Kapitülasyonlarla desteklenen, ithalatı teşvike yönelik dış ticaret politikası, Avrupa'dan ithal edilen mallar, yünl kumaşlar, madenler ve kâğıt gibi bir kaç kalemlle sınırlı kaldığı sürece Osmanlı ekonomisine büyük bir zarar vermemiştir. Ancak, 19. Yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Osmanlı dış ticareti, yılda ortalama 1 milyon sterline yaklaşan açıklar vermeye başlamıştır¹⁶². İhracatı fazlasıyla aşan ithalat genişlemesinin neden olduğu bu dış

¹⁶⁰ Ali ALTINTAŞ. *Türkiye'de Koruma Politikası ve Dışa Açılma*, DPT Yayın No:2045, Ankara, 1986, s.2

¹⁶¹ Çağlar KEYDER, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s.20.

¹⁶² Tefik GÜRAN, *Osmanlı İmparatorluğunda Dış Ticaret ve Fiyat İstikrarı*, Dış Ticarete Durum, Türkrade Yayını, sayı: 8, Ocak - Şubat 1988, s.37.

ödeme açıkları borçlanmayla kapatılmaya çalışılmış, oluşan ağır borç yükü sonuçta Osmanlı Devleti'ni moratoryum ilanına sürüklemiştir.

1838 Ticaret Sözleşmesi'nin ağır hükümlerini geç de olsa fark eden Osmanlı Devleti, 1860 yılında İngiltere ve Fransa ile yeni bir anlaşma imzalamıştır. Bu yeni anlaşma ile % 5 olan ithal vergisi gibi, % 12 olan ihraç vergisi de % 8 olarak belirlenmiştir.¹⁶³ Daha sonraları, Osmanlı Devleti'nin spesifik bir gümrük vergisine dönme çabaları sonuç vermemiş, Batıdaki sanayi devriminin kaynaklık ettiği güçlü rekabet, Osmanlı Devleti'ni, temel tüketim malı ihtiyaçlarını dahi üretmeyen bir ülke konumuna düşürmüştür. Örneğin; 1913 yılında, tüketim içerisinde yerli üretimin payı, değirmencilikte % 59.4, yağ üretiminde % 3.1, sabun üretiminde % 18.9, makarna üretiminde % 93, deşagatta % 40.2, marangozlukta % 41.2, pamuk ipliğinde % 20.6, pamuklu dokumada % 9.5 ve ipekli dokumada % 4.5'tir¹⁶⁴.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın sağladığı fırsatı kullanarak Eylül 1914'te kapitülasyonları (1838 Ticaret Sözleşmesi) kaldırmış, ad valorem % 11 olan gümrük vergisini aynı tarihte % 15'e, Mayıs 1915'te ise % 30'a çıkartmıştır. Mart 1916'da, geliştirilmesi istenilen endüstrileri korumak için spesifik bir gümrük tarifesi, Nisan 1918'de de gümrük kanunu çıkarılmıştır. Ankara'da toplanan Büyük Millet Meclisi ise, 1916 tarifesindeki spesifik vergi değerlerinin 1921 yılında 15 kata kadar arttırmıştır. Ancak daha sonra imzalanan Lozan Anlaşması ile bu oranlar tekrar değiştirilmiştir¹⁶⁵.

Cumhuriyet dönemi dış ticaret politikaları değerlendirildiğinde, liberalizasyon uygulamalarının başlıca üç dönem içerisinde gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu dönemler, birinci liberal dönem olarak isimlendirilen 1923 - 1929 dönemi, ikinci liberal dönem olarak isimlendirilen 1950 - 1960 dönemi ve üçüncü dönem, 24 Ocak kararları ile ekonomide liberalizasyon yönünde yapısal bir değişimin sağlandığı 1980 sonrası dönemdir. Birinci ve İkinci liberalizasyon denemesinden farklı olarak, uzun dönemli ve kararlı bir dışa açılma politikasının uygulandığı 1980 sonrası dönem, çalışmamızda

¹⁶³ Ali ALTINTAŞ, a.g.e., s.20.

¹⁶⁴ Taner BERKSOY, *Türkiye'de 1980 - 1989 Döneminde İhracatın Gelişmesi; Ürün ve Pazar Yapısı*, İTO Yayını No: 1990-30, İstanbul, 1990, s.12.

¹⁶⁵ Yahya S. TEZEL, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923 - 1950)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1986, ss.139-141.

liberalizasyon süreci olarak ifade ettiğimiz dönemdir. Birinci ve ikinci liberal dönem kısaca işlendikten sonra, 1980 sonrası dönem ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

1.1. 1923 - 1929 DÖNEMİ (BİRİNCİ LIBERAL DÖNEM)

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nden dışa açık (liberal) bir ekonomi devralmıştır. 1924 yılında ithalatın gayri safi yurtiçi hasılaya (GSYİH) oranı % 17, ihracatın GSYİH'ya oranı ise % 14'tür. 1924-1930 döneminde ise ortalama olarak ithalat için % 14.4, ihracat için % 11.2 olmuştur¹⁶⁶. Bu oranlar, Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonominin önemli ölçüde dışa açık olduğunu göstermektedir. 1923 İzmir İktisat Kongresinde de, Osmanlı Devleti'nden devralınan liberal, özel girişimci ve serbest ticaretten yana politikanın sürdürülmesi tercih edilmiştir¹⁶⁷.

Osmanlı Devleti'nden devralınan liberal ticaret politikasının sürdürülmesinin bir nedeni, Lozan Anlaşması'nın Türkiye hükümetinin bağımsız bir gümrük politikası uygulamak hakkını beş yıl süreyle kısıtlamış olmasıdır. 1923 Lozan Anlaşması (Ticaret Sözleşmesi) ile Türkiye, anlaşmayı imzalayan ülkeler (İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Romanya) karşısında, daha önce 1916 tarihli gümrük tarifesinin 12 (on iki) katına yükseltilecek oranlarını bazı mallarda 9 (dokuz) katına indirmeyi ve yürürlükteki oranları değiştirmemeyi kabul etmiştir. Ancak, Türk lirasının sterlin karşısında % 30'dan daha fazla değer kaybetmesi, ya da olağan dışı iktisadi krizler halinde Türk hükümeti istediği kararları alabilecektir. 1925 yılında, 1916 tarifesinin beş katı olarak uygulanmakta olan gümrük vergileri, sözleşmeyi imzalamamış ülkeler için 1916 tarifesinin sekiz katına çıkartıldı. Ne var ki, Ankara hükümeti, Polonya ve Avusturya gibi ülkelerle yaptığı ikili ticaret sözleşmeleriyle ve ABD. ile SSCB'ye tek taraflı olarak tanıdığı kolaylıklarla, bunlardan yapılacak ithalatın Lozan Ticaret Sözleşmesi hükümlerine tabi olmasını kabul etti. Diğer ülkeleri de Türkiye ile ticaret sözleşmesi imzalamaya teşvik etmek için, Nisan 1927'de de sözleşme yapılmayan ülkelere yapılacak ithalatta 12 katsayısı uygulanan mallardaki gümrük vergisini 1916 tarife değerini 15 katına çıkardı. Ama, ithalatın

¹⁶⁶ Yahya S. TEZEL, 1923 - 1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri, Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları, İstanbul, 1977, s.14.

¹⁶⁷ Taner BERKSOY, a.g.e., s.14.

neredeyse tamamı Lozan Ticaret Sözleşmesini ya da ikili sözleşme imzalayan ülkelerden ve ABD ile SSCB'den yapıldığı için, 8 ve 15 katsayıları pek uygulanmadı. İthalat 1924 - 1929 yılları arasında, bazı mallarda 1916 vergi değerinin 5, bazı mallarda 9 ve korunmak istenen diğer bazı mallarda 12 katı olan spesifik vergiye tabi tutuldu. 9 katsayısının uygulandığı mallar toplam ithalat değeri içinde önemli bir yer tutmadığı için, uygulamada 5 ve 12 katsayıları ağırlık taşıyordu¹⁶⁸.

Liberal ticaret politikasının sürdürülmesinin bir diğer nedeni ise, İzmir İktisat Kongresinde liberal yaklaşımın etkili olması ve özellikle dış ticaret konusunda herhangi bir kısıtlamayı benimsemeyen tüccarların etkili bir lobi oluşturmasıdır.

Cumhuriyetin ilk dönemindeki dış ticaret performansı önceki dönemlerden pek farklı olmamıştır. Temel düzenlemeler ve kurumsal ilişkilerde radikal bir değişme olmadığından, bunu doğal karşılamak gerekir. 1923 - 1929 yılları arasında ihracatın %25'i (1925) ile %65'i (1929) arasında değişen oranlarda dış ticaret açığı verilmiştir. Bu dönemde ihracat da dalgalanan bir performans göstermiştir. Söz konusu altı yıl içinde ihracat üç yıl önemli ölçüde artmış, üç yıl ise önemli oranda azalmıştır. Dönem başından (1923) 144.8 milyon TL. olan ihracat, 1925 yılında 241.6, 1929 yılında 256.3 milyon TL'ye yükselmiştir. 1930 yılında ise ihracat değeri 147.5 milyon TL'ye düşmüştür¹⁶⁹.

1929 yılı Türkiye ekonomisinin yapılanması ve dış ekonomik ilişkilerin yeniden düzenlenmesi açısından bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Dünya ekonomik krizinin etkilerinin yanı sıra, üst üste çakışan olaylar bu tarihten başlayarak yeni iktisat politikalarının uygulanmaya konulmasına yol açmıştır. İlk olarak, Lozan Anlaşması'nın getirdiği gümrük vergisi sınırlamalarının 1929 yılında kalkması ve gümrüklerin yeniden düzenlenmesi gündeme gelmiştir. Hükümet, Lozan Anlaşması'ndaki beş yıllık sürenin bitiminde (1929 Ekimi'nde), yeni bir gümrük tarifesi yürürlüğe koydu. Yeni spesifik tarifiede bütün tarım makineleri, araç ve gereçleri gümrükten muaf tutuldu. Sanayi makinelerine daha önce, 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu ile gümrük muafiyeti getirilmişti. Yeni tarifiede ulaştırma araçları ve Türkiye'de üretilmeyen sanayi hammaddeleri üzerindeki spesifik oranlar 1929 fiyatlarına göre oldukça düşüktü. Buna karşılık 1929

¹⁶⁸ Yahya S. TEZEL, a.g.e., s.140.

¹⁶⁹ Necdet SERİN, Dış Ticaret ve Dış Ticaret Politikası, AÜ SBF Yayını No: 388, Ankara, 1975, s.20.

tarifesi, özellikle iplik, kumaş, şeker, un, diğer gıda maddeleri, deri, ağaç ürünleri ve çimento gibi gelişmekte olan yerli sanayi alanlarındaki ithalatta, yerli üretimi korumak için bir hayli yüksek nominal vergi oranları uyguladı¹⁷⁰. Lozan Anlaşması'nın gümrükler üzerine koymuş olduğu sınırlamaların 1929 yılında kalkması, süregelen dış ödeme açıklarına karşı bir önlem olarak, ithalatı kontrol edebilecek yeni bir gümrük politikası oluşturulmasına imkan vermiş ve 1929 yılında 123 milyon dolar olan ithalat 1932 yılında 40 milyon dolara gerilemiştir. Yeni gümrük politikası Osmanlı Devleti'nden devralınan serbest ticaret yaklaşımından ilk önemli sapmayı oluşturmuş ve korumacı dış ticaret politikasına geçişte önemli bir adım atılmasını sağlamıştır. Yeni gümrük tarifesi Lozan sonrası gümrük vergilerini sağladığı % 12.9 oranındaki ortalama nominal korumayı % 45.7'ye çıkartmıştır¹⁷¹.

İkinci olay Osmanlı Devleti borçlarının ilk taksit ödemesinin de 1929 yılında yapılacak olmasıdır. 1929 yılının ihracat gelirinin yaklaşık % 10'u civarında olan bu ödeme, zaten önemli bir dış ticaret açığı veren ekonomiye ciddi bir ek ödeme yükü getiriyordu. Aşırı ödeme açığı, üçüncü bir olayı peşinden sürüklemesi açısından da önemlidir. Ortaya çıkan cari işlem açığı Türk lirasını ağır bir baskı altına almış ve yılın ilk yedi ayında TL İngiliz sterlini karşısında yaklaşık % 5 değer kaybetmiştir. Para değerindeki değişmeyi hükümet bir “para buhranı” olarak değerlendirmiş ve bu tarihten başlayarak kambiyo rejiminde önemli devlet müdahalelerinin uygulamaya konmasına ön ayak olmuştur¹⁷².

1930 yılında T.C. Merkez Bankası'nın kurulması, kambiyo piyasalarının denetlenebilmesi imkanını sağlamış ve bunu takip eden “Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu” türünde yasal düzenlemeler de hükümete kambiyo rejiminin düzenlemesi yetkisinin yanı sıra, ithalata kota koyma, ihracatı düzenleme gibi dış ticarete doğrudan müdahale imkanını da vermiştir.

1929 yılıyla başlayan ve 1933'e kadar büyük oranda tamamlanan bir süreçte, dış ticaretteki liberal anlayış terk edilmiş ve oldukça müdahaleci yeni bir düzene geçilmiştir.

¹⁷⁰ Yahya S. TEZEL, a.g.e., s. 141.

¹⁷¹ Korkut BORATAV, *Türkiye İktisat Tarihi 1908 - 1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1988, s.36.

¹⁷² Korkut BORATAV, a.g.e., s.37.

Türkiye ekonomisi açısından bir diğer önemli dönüm noktası da 1930'lu yıllarda uygulanan, devlete dış ticaretin yanı sıra iç ekonomiye de müdahale imkanı veren ve liberal anlayıştan tam bir sapmayı simgeleyen devletçiliktir. Devletçilik uygulamasının ayrıntısı konumuzun dışındadır. Bizim açımızdan önemli olan, 1930'lu yıllarda yeni bir yaklaşımın başlatılması ve korumacı olan bu uygulamanın sonuçta devletin sürüklediği bir sanayileşme atılımına yol açmasıdır.

Türkiye'de ilk planlı ithal ikamesi uygulamasını başlatan devletçilik, döviz kuru ve ithalatın kontrolüne dayalı, ihracatı salt bir finansman aracı olarak görüp, geri planda tutan kalkınma anlayışının başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Aralıklı olarak 1980'li yıllara kadar süregelen bu kalkınma anlayışı, ekonominin ve dış ticaretin yapısını ve performansını önemli ölçüde etkilemiştir¹⁷³.

1.2. 1950 - 1962 DÖNEMİ (İKİNCİ LIBERAL DÖNEM)

1950'li yıllar Türkiye ekonomisinde serbest dış ticaret ve liberalizasyonun ikinci kez denendiği yıllardır. 14 Mayıs 1950 yılında yapılan seçimleri, iktisadi ve siyasi alanda liberalizmi savunan DP'nin kazanması, siyasi ve ekonomik konjonktürün de uygun olmasıyla dış ticarete liberal politikalar izlenmiştir.

Büyük ölçüde 1950 - 1953 yılları arasında uygulanan ve kalıcı olmayan liberal politika uygulamalarının farklı nedenleri vardır. Birincisi, 1950 seçimlerini kazanan DP'nin uzun süren bir ekonomik kısıtlama dönemini sona erdirerek, seçimde verdiği sözleri yerine getirmek istemesidir. İkinci olarak, EPU (European Payments Union), IMF (International Monetary Fund), GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) ve IBRD (International Bank for Reconstruction and Development) gibi uluslararası kuruluşlara üye olan Türkiye'nin, uluslararası ekonomik işbirliğini ve serbest ticareti destekleyen bu kuruluşlara üye olmanın gereklerini yerine getirerek, serbest ticaret yönünde politika değişikliği yapmasıdır. Bu nedenle hükümet Eylül 1950'de ithalat kotalarının büyük kısmını kaldırarak diğer Avrupa ülkelerini örnek almıştır. Üçüncüsü, Kore Savaşı boyunca ilksel malların uluslararası fiyatlarının yükselmesi ile Türkiye'nin ihracat gelirinin artması ve 1940'ların sonu ile 1950'li yılların başında önemli miktarda dış

¹⁷³ Taner BERKSOY, a.g.e., s.17

yardım alan Türkiye'nin döviz rezervlerinin artması sonucu yatırımları teşvik etmek ve daha liberal politikalar izlemek istemesidir¹⁷⁴.

1950 - 1953 yıllarını kapsayan dört yıl boyunca ithalat kotalarının kapsamı daraltılmış, ihracat sınırlamaları az sayıda mal için uygulanmıştır. Sadece tütün, krom, bakır, afyon, yün, tereyağı vb. bir kısım mal için ihracat lisansı alma şartı konmuştur. Bu dönemde Türkiye'nin dış ticaretinde büyük gelişme görülmüş, gerek tarımsal ürünler ve maden, gerekse toplam ihracat hacminde artma meydana gelmiştir. Tablo:7'de görüleceği gibi, 1950 yılında 799.9 milyon TL olan ithalat 1952'de 1556.6 milyon TL'ye yükselmiş, 1953 yılında 1491.1 milyon TL. olarak gerçekleşmiştir. İhracat ise 1950 yılında 737.6 milyon TL iken 1952'de 1016.2 milyon TL'ye, 1953'te 1119.0 milyon TL'ye yükselmiştir. Dış ticaretin GSMH içindeki payı 1951'de % 17.7 olmuş, 1952'de % 19.2 olarak 1950 - 1960 döneminin en yüksek değerine ulaşmıştır.

TABLO:7 1950 - 1960 Dönemi Dış Ticaret Verileri

Yıllar	İhracat (Milyon TL)	İthalat (Milyon TL)	Açık (-) Fazla (+)	İhracat/İthalat (%)	Dış Ticaret/GSMH (%)
1950	737.6	799.9	-62.3	92	15.9
1951	879.4	1125.8	-246.4	78	17.7
1952	1016.2	1556.6	-540.4	65	19.2
1953	1119.0	1491.1	-382.1	74	16.7
1954	937.8	1399.4	-401.6	70	14.3
1955	877.4	1393.4	-516.0	63	11.9
1956	854.0	1140.6	-286.6	75	9.5
1957	966.6	1112.0	-145.4	87	7.1
1958	692.4	882.3	-189.9	78	4.5
1959	990.6	1310.0	-325.4	75	5.3
1960	1721.2	2213.7	-492.5	78	8.4

Kaynak: DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1995, yayın No:1833, Ankara, 1996.

1950 - 1953 döneminde liberalizasyon yönündeki politikaları destekleyen önemli bir unsur da tarımsal üretimin özellikle uygun iklim şartları dolayısıyla iyi olmasıdır. Tarımsal üretimin iyi olması Türkiye'nin ihracatında % 75'in üzerinde payı olan tarımsal

¹⁷⁴ Tercan BAYSAN - Charles BLITZER, *Liberalizing Foreign Trade: New Zealand, Spain and Turkey (The experience of Turkey)*, Wol: 6, Ed. D. Papageorgiou - M. Michaely and A.M. Choksi, World Bank, Basil Blackwell (Cambridge, MA), 1991, s.291.

ürünler ihracatının, o sırada yüksek olan dış talebi karşılayacak şekilde, artmasını mümkün kılmıştır¹⁷⁵.

Ancak, gerek ihraç ettiğimiz tarımsal ürünlerin ve ithal mallarının iç tüketimlerinin, gelir seviyesindeki ve nüfus miktarındaki artış nedeniyle, artması gerekse 1953 yılından sonra iklim şartlarının devamlı olarak kötü gitmesi yüzünden, tarımsal üretim hacminde beklenen artmanın meydana gelmemesi ihracatımızı daraltmaya ve dış ticaret bilançosu açıklarının büyümesine neden olmuştur.

Üretim yapısındaki değişme ve yüksek değerlenmiş sabit kur politikasının da kamçıladığı dış ticaret bilançosu açıkları¹⁷⁶ büyük ölçüde dış borçlar, dış yardımlar ve EPU ülkelerinden alınan kısa vadeli krediler ile kapatılmaya çalışılmıştır. İthalattaki hızlı artış, kısa zamanda Merkez Bankasındaki altın ve döviz rezervlerinin tükenmesine ve Merkez Bankası döviz pozisyonunun negatif bakiye vermesine neden olmuş, dış borç servis oranı hızla yükselmiştir¹⁷⁷. Bu şartlar altında Türkiye dış borç bulmakta büyük güçlüklerle karşılaşmış, ekonominin ihtiyacı olan ara ve yatırım malları ithalatını gerçekleştirememiş, yurtiçi üretim seviyesi düşmüştür. Ülke 1952 yılının sonlarından itibaren büyük bir ekonomik kriz dönemi yaşamıştır.

Ekonomik krizin temel sebebi olan dış ticaret bilançosu açıklarına karşı bir tepki olarak hükümet fiilen 22 Eylül 1952’de ve resmen 20 Nisan 1953’te liberalizasyon uygulamalarına son vermiştir.

Liberalizasyondan müdahaleci bir ithalat rejimine dönüşü benimseyen (ve dış ticaret bilançosu açıklarına neden olan) krizin üç temel nedeni vardır. Bunlardan birisi dış konjonktürün, hem talep hem de fiyatlar açısından ilksel mallar aleyhine dönmüş olmasıdır. İkincisi, ihracatı besleyen tarımsal gelişmenin durmasıdır. Üçüncü neden ise, dönem içinde ısrarla sürdürülen sabit kur politikasıdır. 1954 sonrasında da devam edilen sabit kur politikası ile enflasyonun döviz kurlarına yansıtılmasından kaçınılmış ve ithal malların nispi olarak ucuzlatan bu politika ihracat üzerinde köstekleyici bir etki

¹⁷⁵ Necdet SERİN, **Dış Ticaret ve Dış Ticaret Politikası: 1923 - 1973**. AÜ SBF Yayını No: 388. Ankara, 1975, s.37.

¹⁷⁶ Necdet SERİN, a.g.e., s.40.

¹⁷⁷ Anne O.KRUEGER, **Foreign Trade Regimes and Economic Development: Turkey**, National Bureau of Economic Research, New York, 1974, ss.30-31.

oluşturmuştur. Bir araya gelen olumsuz koşullar ihracatı, ekonomik değişken olarak, arka plana sürüklemiştir¹⁷⁸.

1 Eylül 1953'te hükümet dış ticareti kontrol altına almak için sınırlayıcı tedbirler almıştır. İthalat için katı bir lisans uygulaması getirilmiş, bir kısım ithal malı kota listesine transfer edilmiştir. İthal mallarının bir bölümü de, yeni kurulan ve özel durumlarda döviz tahsisine bağlı olarak ithal edilebilecek malları kapsayan " tahsisli mallar listesi "ne dahil edilmiştir. Ayrıca tüm ithalatçıların ithalat sertifikası alması zorunluluğu getirilmiş ve ithalat teminatı % 4 olarak belirlenmiştir. Hükümet bu kısıtlamalarla ithalat talebini daraltmayı ve ödemeler bilançosu açıklarını gidermeyi hedeflemiştir.

1954 yılında, zamanın hükümeti, spesifik gümrük tarife sistemini terk ederek, kıymet esasına dayanan (ad valorem) yeni bir gümrük tarife kanunu yürürlüğe koydu. Enflasyonun fiyatlarını sürekli arttırması ve resmi döviz kuru ile ihracatın gittikçe güçlenmesi nedeniyle bazı ihraç mallarına da prim ödenmesi kararlaştırıldı.

Tüm bu önlemlere karşılık dış ödeme açığının sürmesi üzerine, bazı ülkelerle ikili kliring anlaşmaları yapıldı. Bunun sonucu olarak dış ticaretin % 30 dolayında bir bölümü, 1955'te kliring anlaşmalarıyla yapılar duruma geldi¹⁷⁹. Türk malları asıl piyasalarına büyük ölçüde reexport yoluyla, yani takas (kliring) yaptığımız ülkeler aracılığı ile akmaya başladı ve Türkiye'nin ihracatından Türkiye'den çok, başka ülkelerin kazanmasına yol açıldı.

Ayrıca, bir kısım Avrupa ülkeleri ile ikili anlaşmalar yapılarak, bu ülkelerin Türkiye'den alacakları ürünlerinin döviz karşılığının bir bölümünün, bu ülkelere yapılan ithalatın karşılanmasıyla kullanılması yoluna gidildi.

Bu uygulamaların da dış ticaret açığını kapatamaması, ithal mallarından Hazine Hissesi adı altında yeni bir vergi alınmasına neden oldu. 1956 yılında Milli Koruma Kanunu tekrar yürürlüğe sokuldu. Turist ve benzeri dövizlerde TL'nin bir dolar karşısındaki fiyatı 2.80 yerine 5,25 - 5,5 olarak belirlendi. Ticari banka kredileri sınırlandırıldı ve faiz oranları yükseltildi. Aynı yılın Ekim ayında İthal Malları Fiyat

¹⁷⁸ Taner BERKSOY, a.g.e., s.19.

¹⁷⁹ Yakup KEPENEK-Nurhan YENTÜRK, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994, s.111.

Kontrol Dairesi kurularak, resmi ve özel kuruluşlarca ithal edilecek malların fiyatlarının dünya fiyatlarına uygunluğu kontrol edilmeye başlandı.

Sert bir şekilde uygulanan bu tedbirler, fiyat artışları ve dış ticaret açığını bir ölçüde azalttıysa da, kâr hadleri hükümetçe tayin edildiğinden ve fiyatlar üretimi uyaracak seviyenin altında bulunduğundan, yeniden üretimi engelleyen tıkanıklıklar ortaya çıktı, mal darlıkları ve karaborsa işlemleri yaygınlaştı. Bu durum dış ödemeleri daha ağır bir sorun haline getirdi.

Ekonominin içine düştüğü bu büyük dengesizlik karşısında, alınan tedbirlerin istenen sonuçları vermemesi üzerine, hükümet iç ve dış ekonomik dengeleri sağlamak için 4 Ağustos 1958'de, daha sonraları 4 Ağustos kararları olarak isimlendirilen, ekonomik istikrar tedbirlerini yürürlüğe koydu. Bu Kararlar; a) TL'nin devalüasyonu, b) İthalatın yeniden serbestleştirilmesi, c) Para arzı ve bütçe harcamalarının sınırlandırılması, d) KİT üretimi ve hizmetlerinin fiyatının yükseltilmesi, şeklinde başlıca dört madde halinde sıralanabilir.

Dış ticaret rejimlerinin piyasada mal arzını arttıracak şekilde düzenlenmesini öngören yeni sistemde, özel tedbirler genel tedbirlere tercih edilmiş ve örneğin bütün ithalat değil, sadece lüks mallar ithali sınırlandırılmış ya da önlenmiş, ihracatta ise, bütün mallar değil fakat bazı ihraç mallarının teşviki uygun görülmüş ve bunların da teşvik oranları değişik olmuştur. Yeni düzenin araçları, döviz kontrolü, primler ve kontenjanlar olmuştur. 4 Ağustos Kararlarıyla bir anlamda devalüasyon yapılmış olmakla beraber, hukuki anlamda devalüasyon yapılmayarak, primler yoluyla bir "katlı kur" sistemi kurulmuştur. Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında 15 Sayılı Kararın 2. maddesi ile kambiyo veya döviz satış ve 3. maddesi ile de kambiyo veya döviz alış primleri belirlenmiştir. Buna göre ithalatta tek bir prim öngörülmüş ve tüm döviz satışlarında 1 dolar için 6,22 TL vergi (kambiyo satış primi) tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Dolayısıyla, ithalat veya herhangi bir başka amaçla döviz talep edenler 1 dolar karşılığında 6,22 TL prim (vergi) ile beraber 9.02 TL ödemek durumunda kalmışlardır. İhracatta ise (her türlü Merkez Bankası döviz alışlarında), ilgililere dövizlerin Merkez Bankasınca tespit edilen alış kuruna ek olarak afyon, tütün ve bakır ihracatında her ABD doları için 2,10 TL; üzüm, incir ve fındık ihracatında 2,80 TL ve krom ihracatı ile ihracatla ilgili olsun veya olmasın diğer döviz alışlarında 6,20 TL kambiyo primi ödenmesi

öngörülmüştür. Böylece, ihracatı uyarmak için (eski prim ve sübvansiyon usulü kaldırılmış yerine) basit ve etkin bir prim sistemi kabul edilmiştir¹⁸⁰.

Yeni düzenlemelere göre, ihracat büyük ölçüde serbest bırakılmış olmakla beraber, dış ticaret gelirimiz içinde önemli bir yer tutan mallarımızın ihracı yine lisans ve kotalara bağlanmış, ihraç mallarının uluslararası piyasa fiyatlarına uygun olarak ihracını sağlamak için fiyat tescil sistemi getirilmiştir. Ayrıca özel takas yasaklanmış ve de blokaj yoluyla ihracat yöntemine son verilmiştir. İthalatın ise üçer aylık kotalar halinde düzenlenmesi, ara malları ve hammadde ithaline öncelik verilmesi, ithalatın Merkez Bankasınca verilecek ithal belgelerine dayandırılması ve böylece ithal izni ile ilgili işlemlerin kolaylaştırılması öngörülmüştür. Kısaca, dış ticarete yeniden nispi olarak liberalizasyona yönelinmiştir¹⁸¹. Fakat ihraç mallarımızın çeşidine göre 4 Ağustos 1958'de belirlenen primler bazı malların ihracını daha fazla teşvik etmek amacıyla 15 Ağustos 1959'da değiştirilmiştir. Yeni prim sistemine göre, tütün ve afyon ihracından sağlanan dövizler için dolar başına 2,80 TL prim devam ettirilmiş, diğer bütün döviz getirici işlemlerde 620 kuruşluk alış primi ödenmesi benimsenerek, döviz alışlarındaki prim sistemi iki ana grupta toplanmıştır¹⁸².

Özetle, 1950 - 62 döneminde izlenen ekonomi politikalarına bağlı olarak, dış ekonomik ilişkilerde farklı bir yaklaşım sergilenmiştir. Serbesti, denetim ve yeniden serbesti sıralamasını izleyen dış ticaret politikası dış ekonomik ilişkilere ekonomik gelişmede daha belirleyici bir faktör niteliği kazandırmıştır. Özellikle, üretim ve hizmet arzında ithalata daha bağımlı duruma gelinmesi, dış ticaret ile ekonomik gelişme arasında birebir bir ilişkiye yol açmıştır.

¹⁸⁰ Necdet SERİN, a.g.e., ss.44-45

¹⁸¹ Yakup KEPENEK-Nurhan YENTÜRK, a.g.e., s.112.

¹⁸² M. Ögüt YAZMAN, *Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, Tisa Matbaacılık, Ankara, 1974, s.113.

2. 1963 - 1980 DÖNEMİ: KORUMACI DIŞ TİCARET POLİTİKALARI VE TÜRKİYE EKONOMİSİNDE GÖZLENEN GELİŞMELER

Planlı dönemin başlaması ile birlikte Türkiye içe dönük (ithal ikameci) kalkınma stratejisini benimsemiştir. Yerli sanayilerin yüksek gümrük vergileri ve ithalat sınırlamaları ile korunması, sabit döviz kur sisteminin benimsenmesi ve döviz kurunun aşırı değerlenmiş tutulması, kamu yatırımlarının büyük bir bölümünün ithalatı ikame edecek üretim dallarına kaydırılması, özel yatırımların çeşitli teşvik tedbirleri ile özendirilmesi, genel maliye ve para politikalarına ağırlık verilmesi, mal ve faktör piyasalarına devletin müdahale etmesi bu stratejinin temel unsurlarıdır.

Başlangıçta, korunan endüstrilerin bir süre sonra gelişip ilk aşamada iç piyasanın ihtiyaçlarını karşılayacak duruma gelmesi ve sonra dış piyasaya açılması düşüncesiyle, korumanın geçici olması hedeflenmiştir. Bu düşünce, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (BBYKP) “ dış ticaret politikasının temel amacı, uluslararası ihtisaslaşma ve işbirliğinin sağladığı imkanlardan en yüksek ölçüde faydalanmaktır ”¹⁸³ şeklinde ifade edilmiş ve “ koruma dinamik bir görüşle ele alınmalı, bir üretim dalı yarışılabilir hale geldiğinde koruma ortadan kalkmalıdır ”¹⁸⁴ denilerek; uluslararası uzmanlaşmaya öncelik verileceği ve korumanın geçici olacağı belirtilmiştir.

1960’lı yıllarda, ithal ikamesi Türkiye’nin ekonomik yapısını modernleştirmede ve gelişmiş bir sanayi yapısının oluşmasında etkili bir araç olarak görülmüş ve tüketim malları endüstrilerinden başlayarak ara ve yatırım malları endüstrilerine geçilmiş, böylece,ithal ikamesi ileri teknoloji ve yoğun sermaye gerektiren endüstrilere kaydırılmaya çalışılmıştır.

Planlı dönem boyunca uygulanan üç kalkınma planında da benzer hedefler belirlenmiştir. Bunlar; ekonomik büyüme, imalat sanayiinde yüksek büyüme oranları sağlayarak ekonomide yapısal değişiklik gerçekleştirmek ve ithal ikameci sanayileri

¹⁸³ DPT, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara, 1963, s.510.

¹⁸⁴ DPT, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, a.g.e., s.522.

geliştirerek (bir müddet sonra), ihracatta çeşitliliği sağlamaktır¹⁸⁵. Kalkınma politikalarının en belirgin özelliği, sanayinin, ekonominin sürükleyici sektörü olarak belirlenmesidir. Türkiye’de sanayileşme politikasının köklü değişime uğradığı 1980 yılına kadar ithal ikamesine dayanan bir sanayileşme stratejisi uygulanmıştır. Planlama ve diğer yasal kurumsal düzenlemelerle birlikte sanayileşme politikasının temelini sanayi ürünlerinin ithalatı yerine yerli üretimin sağlanması oluşturur. Bu yıllarda gerçekleştirilen sanayileşme stratejisinin başlıca amacı; ekonomik kriz sonucu ihracat gelirlerinin hızla azalması nedeniyle ithalatı kırmak ve döviz tasarrufu sağlamaktır. Dış ticaret politikası da, yurtiçi endüstrileri koruyup, sermaye malları ve hammaddelerin ithalini sağlayarak, plan amaçlarının gerçekleşmesine katkıda bulunmuştur. Böylece, sanayileşme politikası dış ticaret politikasını koordine etmiştir.

Gerçekte ithal ikamesine dayalı sanayileşme stratejisi II. Dünya Savaşı’ndan sonra sanayileşme çabasına giren ülkelerde geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Bu stratejinin iki temel özelliği; devletin ekonomik yaşama giderek artan ve ayrıntılı bir durum alan müdahalelerde bulunması ve iç piyasaya yönelik olması yani geniş bir iç piyasa gerektirmesidir. Devlet müdahaleleri yerli sanayii dış rekabetten koruyacak önlemlerin alınması, bazı temel mal ve hizmetlerin üretiminin ve dağıtımının gerçekleştirilmesi, sanayileşme sürecini ve kaynak dağılımını kontrol eden bürokratik mekanizmaların kurulması, çalışma yaşamına ve ücretlilik ilişkilerine yönelik yasal ve kurumsal düzenlemelerin yapılması şeklindedir.

2.1. KORUMACILIĞIN NEDENLERİ

Türkiye’de planlı dönemde bilinçli olarak uygulanan koruma politikasının nedenleri şöyle sıralanabilir.

-Özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra, az gelişmiş ülkelerin dış ticaret politikası üzerinde etkili olan ve bu ülkelerin içe-dönük politikalar izlemesine yol açan; dış ticaret hadlerinin gelişmiş ülkeler lehine, az gelişmiş ülkeler aleyhine sürekli olarak değiştiği görüşünün yaygınlığı, Türkiye’nin de içe-dönük ekonomi politikaları izlemesinin en önemli nedenlerinden biridir. Gelir esnekliği sınırlı olan tarım ürünleri ve madenlere

¹⁸⁵ Tercan BAYSAN-Charles BLITZER, a.g.e., s.302.

talebin düşük olması, ilksel madde ihracatçısı Türkiye gibi ülkelerin sınırlı ihracatının daha az sanayi ürünlerinin talebinin de yüksek olması, sanayi mamullerinin fiyatlarını arttıracak, böylece dış ticaret hadleri Türkiye gibi azgelişmiş ülkelerin aleyhine dönecektir. Bu durumu engellemek için siyasi otorite, koruma tedbirleri ile ithalatı azaltarak ithal ikameci yatırımlara girişmek, zamanla da sanayi ürünlerini dış piyasalara yönelterek dış ticaret hadleriyle uğranılan kayıpları telafi etmek politikasını benimsemiştir.

-İkinci neden, dengeli kalkınma ve dışa bağımlılığın azalmasını sağlamaktır. İthalata bağımlılığı azaltmak ve ülkenin uluslararası bütünleşme düzeyinde bir kararlılığın sağlanması demek olan dengeli büyümeye ulaşmak hedeflenmiştir. Koruma tedbirleri sayesinde ihtiyaç duyulan sanayi ürünlerini üretmek ve milli gelir içinde ihracatın payının düşük olması nedeniyle uluslararası piyasalarda görülen dalgalanmalardan az etkilenen bir ekonomik yapıya sahip olmak, sanayileşme politikasının amacı olarak seçilmiştir¹⁸⁶.

-Bebek endüstrileri koruma gerekliliği de ithal ikameci politikalar izlenilmesine yol açmıştır. Sanayileşmenin başlangıcında, sanayinin kuruluş güçlükleri, teknik bilgi ve organizasyon zayıflıkları, vasıflı işgücünün yetersizliği, tanıtma ve pazarlama güçlükleri nedeniyle maliyetlerin yüksek olması kaçınılmaz olarak böyle bir politika uygulamasını gerektirmiştir. Böylece yeni kurulan sanayiler belli bir süre dış rekabetten korunmuş olacaktır.

Ayrıca, 1950'li yılların iktisadi gelişme deneyimi de planlı kalkınma dönemi boyunca içe dönük ekonomi politikaları izlenmesine neden olmuştur. Özellikle 1950'li yıllarda ekonomiyi dışarıya açma ve liberalizasyon konusunda kısa süren deneyin ciddi ödeme krizine yol açması, ekonominin düzenlenmesinin koordinasyondan uzak günlük kararlarla yürütülmesi sonucunda ekonominin durma noktasına gelmesi, 1950'lerin ikinci yarısında de facto olarak başlatılan ithal kontrollerinin giderek kalkınma politikasının yerleşik araçları haline dönüşmesi, dış ticaret politikalarının ve giderek sanayi stratejisinin ithalat üzerinde yoğunlaşması ithal ikameci bir iktisat politikası anlayışının yerleşmesine ön ayak olmuştur.

¹⁸⁶ Ali ALTINTAŞ, a.g.e., s.11.

2.2. PLANLI DÖNEMDE KORUMACI DIŞ TİCARET POLİTİKALARI

2.2.1. İthalat Kotaları

Türkiye'de 1964 yılından sonra başlayan uygulamalarla, yurtiçinde imal edilen nicelik, nitelik ve fiyat bakımından ülke ihtiyaçlarını karşılayan malların ve lüks malların ithalatı yasaklanmış, ihtiyacı karşılamayan mallara kontenjanlar tanınarak, tahsisli ithal malları listesi dahilinde ithalatına izin verilmiştir. Aynı zamanda, liberasyon listelerinde döviz tavanının saptanması, yüksek oranda teminat yatırılma zorunluluğu ve belli bakanlıkların (kurumların) izninin alınması uygulamaları ile ithalat talebi daha da sınırlandırılmıştır.

Geleneksel olarak ithalat üç ayrı liste üzerinden yapılmıştır; liberasyon listeleri (I ve II sayılı), tahsisli ithal malları listeleri (kota listeleri) ve anlaşmalı ülkeler kontenjan listeleri. Bu listeler dışında kalan mallar, ithali yasak olan mallardır. Anlaşmalı ülkeler kontenjan listelerine ancak diğer iki listede yer alan mallar konulabilmektedir.

Liberasyon listelerine konulan mallar için belirli bir döviz tahsisi yoktur. Teorik olarak bu mallardan sınırsız ölçüde ithal etme olanağı vardır. Tahsisli ithal malları listesindeki malların listesi ise tahsis edilen döviz miktarı ile sınırlandırılmıştır. Malların listelere göre dağılımı sanayinin korunması ve teşviki amacına göre yapılmıştır. İçeride üretimi hiç yapılmayan mallar liberasyon listelerine konulmuştur. Bunlar sanayi hammaddeleri ve ara malları ile zorunlu tüketim maddelerinden oluşur. İçeride üretimi başlamış, fakat üretim kapasitesi iç talebi karşılamaya yeterli olmayan mallar ise kota listesine konulmuş ve talep açığını karşılayacak ölçüde ithaline izin verilmiştir. Nihayet üretimi ülke ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli duruma gelmiş bulunan mallar ise bu listelerden çıkartılmış yani ithali yasaklanmıştır¹⁸⁷.

Malların bir listeden diğerine aktarılmasında da yine yerli endüstrileri koruma amacından hareket edilmiştir. Liberasyon listesinde yer alan bir malın yerli üretimi başlayınca o mal liberasyon listesinden çıkartılarak kota listelerine alınmış, eğer üretim

¹⁸⁷ Anne O.KRUEGER, a.g.e., ss.144-153.

kapasitesi ülke ihtiyaçlarını karşılayacak kapasitede kurulduysa, söz konusu mal kota listesinden de ıkarılmıřtır¹⁸⁸.

Tablo: 8’de Türkiye’de programlanmış ithalatın listelere göre dağılımı verilmiştir. Tablodan da görüleceği gibi ithalatın önemli bir bölümü liberasyon listelerinden yapılmıştır. Zamanla liberasyon listelerindeki ithalatta bir artma, kotaların payında ise bir azalma görölmektedir. Ancak bu gelişmeyi dış ticarete gerçek anlamda bir serbestleşme olarak kabul etmek mümkün değildir. Kliring (takas) esasına dayanan, anlaşmalı ölkelerle yapılan ticaretin de Türkiye’nin dış ödeme güçlükleri çektiği dönemlerde arttığı görölmektedir. Nitekim, tabloda 1966’dan sonra anlaşmalı ölkelerle yapılan ticaretin payında ortaya çıkan artışın nedeni budur. 1970 devalüasyonu ve izleyen yıllarda döviz rezervlerindeki artış dolayısıyla anlaşmalı ölkelerle yapılan ticaret bu yıldan itibaren gerilemiştir.

II sayılı liberasyon listesinden yapılan ithalatı serbest ticaret uygulamasından ayıran bazı özellikler vardır. Birincisi, II sayılı liberasyon listesinden yapılan ithalatın belirli Bakanlık ve kuruluşların izinlerine tabi olmasıdır. İkinci olarak, söz konusu listeden yapılan ithalat bir döviz tavanı ile sınırlandırılmıştır. Üçüncüsü ise, ithalatta belirli oranlarda teminat yatırma zorunluluğudur. Teminat olarak yatırılan paralar bir faiz kaybına neden olduğu için, ithalatın maliyetini arttırarak, ithalatı caydırıcı etki yapmıştır.

Tablo 9’da 1963 yılından bu yana ithalatta uygulanan teminat oranları verilmiştir. Liberasyon listelerinden yapılan ithalata uygulanan teminat oranlarının tahsisli ithal malları listesine nispeten yüksek olduğu görölmektedir. Tahsisli ithal mallarında ise, ithalatçı kotalarına uygulanan teminat oranları sanayici kotalarının üzerindedir. Döviz sıkıntısının olduğu yıllarda teminat oranları yüksek, döviz rezervlerinde artış olan yıllarda ise düşüktür.

¹⁸⁸ Halil SEYİDOĞLU, *Türkiye’de Sanayileşme ve Dış Ticaret Politikası*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1982, s.52.

Tablo: 8**Programlanmış İthalatın Listelere Göre Dağılımı**

Yıllar	Liberasyon List.		Tahsisli Mallar lis.		Anlaşmalı Ül. Kon.Lis.		Toplam
	Milyon \$	(%)	Milyon \$	(%)	Milyon \$	(%)	
1963	262	57	132	28	63	13	457
1964	239	49	169	35	70	14	479
1965	247	52	159	33	69	14	475
1966	293	48	217	35	94	15	604
1967	326	51	196	31	105	16	627
1968	361	53	202	30	108	16	670
1969	344	53	189	29	104	16	638
1970	367	56	192	29	95	14	654
1971	556	60	265	29	105	11	926
1972	708	58	412	34	100	8	1 220
1973	1 161	55	479	23	78	4	1 717
1974	2 524	73	697	20	223	7	3 443
1975	2 919	69	1 163	27	161	4	4 243
1976	3 320	73	1 143	25	91	2	4 554
1977	4 062	77	1 160	22	65	1	5 287
1978	3 201	79	784	19	64	2	4 048
1979	3 397	76	973	22	109	2	4 479
1980	5 550	81	1 126	17	163	2	6 839

Kaynak: Halil SEYİDOĞLU, Türkiye'de Sanayileşme ve Dış Ticaret Politikası, Turhan Kitabevi, Ankara, 1982, s.53. a

Tablo: 9**İthalatta Teminat Oranları (%)**

Yıllar	Liberasyon Listesi		Tahsisli İthal malları Lis.	
	I Sayılı Liste	II Sayılı Liste	İthalatçı	Sanayici
1963	20-30	-	10-20	10
1964	30	30	30	10
1965	70	100	30	10
1966	70	100	30	10
1967	70	100-125	30	10
1968	70	100-125	30	10
1969	90	120-150	50	20
1970	90	150	50	20
1971	50	40	25	10
1972	50	40	25	10
1973	50	20	20	5
1974	20	10	10	2,5
1975	20	10	10	2,5
1976	20	10	10	2,5
1977	20	10	10	2,5
1978	30	15	10	2,5
1979	24-40	25-40	40	2,5
1980	15-30	10-20	20	10

Kaynak: TOBB, İktisadi Rapor 1981, Ankara, s.145.

Yerli sanayii korumak, döviz rezervlerini kalkınma önceliklerine ve sektör önemine göre tahsis etmek, lüks tüketim mallarının ithalini önlemek, döviz giderlerini döviz gelirlerine göre ayarlamak gibi amaçlara uygulamaya konulan kota sistemi, bürokrasinin yoğunlaşmasına ve maliyetlerin artmasına, rüşvet ve suiistimallere, kıtlık rantından pay almak isteyenlerin rekabetine yol açmıştır.

Sisteminin işleyişi (idari gecikmeler, döviz darboğazı vb. nedenlerle) ithal girdi kullanan üreticilerin üretimini aksatmış ve ithal malların fiyatlarını artırmıştır. Sanayici kotasından faydalanamayan üreticiler ise, hammadde, yedek parça vb. ithal girdilerini normal ithal fiyatının çok üzerinde almak zorunda kalmışlardır¹⁸⁹.

2.2.2. Gümrük Vergileri

Planlı dönemde Türkiye’de gümrük vergileri yerli sanayii teşvik ve koruma aracı olarak değil de devlete gelir getiren önemli bir kaynak olarak görülmüştür. Türkiye ithalatı kota sistemi ile kontrol altına aldığından, sanayinin kotalarla korunması yanında gümrük vergilerinin koruyuculuğu ikinci plana itilmiştir.

1964 yılında çıkarılan 474 sayılı kanunla gümrük giriş tarife cetvellerindeki vergi oranları değiştirilerek genel ve anlaşmalı tarife uygulaması yürürlüğe konulmuştur. Aynı kanunla Bakanlar Kurulu’na uzun vadeli kalkınma planlarının hedefleri doğrultusunda, gümrük vergilerinin mali ve koruyucu etkisinin ekonomiyi olumlu sonuçlara götürmesi amacı ile, ilgili kuruluşların görüşlerini alarak kararnamelerle gümrük tarifelerinde gerekli değişiklikleri yapma ve uygulama yetkisi verilmiştir. 1969 yılında çıkarılan bir kararnama ile de bazı yatırım mallarına gümrük muafiyeti tanınmıştır.

Brüksel’de 23 Kasım 1970 tarihinde Türkiye’nin AET (yeni adı Avrupa Birliği)’ye tam üyelik yolunda hazırlık döneminin bitişini simgeleyen ve geçiş döneminin koşulları ile sürelerini belirleyen bir anlaşma niteliğinde olan Katma Protokol (KP) imzalanmıştır. Katma Protokol ile Türkiye, AET ile gümrük birliği yolunda çeşitli yükümlülükler de üstlenmiştir. Türkiye’nin üstlendiği yükümlülükler; gümrük vergileri ile eş-etkili vergi ve resimlerin kademeli indirimi, miktar kısıtlamaları ile yine eş-etkili

¹⁸⁹ Cem ALPAR, *Türkiye’nin Planlı Dönemde İmalat Sanayini Koruyucu Dış Ticaret Politikası*, Ankara İTİA Yayını, Ankara, 1974. s.85.

önlemlerin kademeli bir biçimde kaldırılması ve topluluk ortak gümrük tarifesi (OGT)'ye uyum şeklinde özetlenebilir¹⁹⁰.

Katma Protokol'e göre Türkiye endüstriyel mallarda, Topluluğa karşı gümrüklerini 12 yılda sıfırlayacaktır. Ancak, tarafların üzerinde anlaşmaya varacakları ve Topluluk rekabetine açılması daha güç olan mallarda bu süre 22 yıla uzayacaktır. 12 yıllık listedeki mallar geçiş dönemi içinde, yani 1985 yılına kadar, 22 yıllık listedeki mallar ise 1995 yılı sonunda sıfırlanacak şekilde, yıllık yüzdeler halinde indirilecektir.

Katma Protokolün ticari hükümleri 1 Eylül 1971 tarihinde yürürlüğe giren geçici anlaşmayla işlerlik kazanmış, 12 yıllık listede ilk % 10 ve 22 yıllık listede ilk % 5'lik indirimler bu tarihte yapılmıştır. Bunu Ocak 1976'da yapılan 12 yıllık listede ikinci % 10 ve 22 yıllık listede ikinci % 5'lik indirimler izlemiş, 1976 sonunda topluluk ile ilişkileri dondurduğumuzdan indirimlerde tarafımızdan 1980'li yılların sonlarına kadar ertelenmiştir.

Türkiye'de ithal mallarından gümrük vergileri dışında belediye hissesi, rıhtım resmi, istihsal vergisi, damga resmi gibi ek vergi ve harçlar da alınmaktadır. Gümrük vergileri ve damga resim vergisi, ithal mallarının cif (cost, insurance, freight) değeri üzerinden ad valorem usulde alınmaktadır. 1963 yılında % 5 olarak uygulanan damga vergisi, 1967'de % 10'a, 1968'de % 15'e ve 1969'da % 25'e yükseltilmiş, Ağustos 1970 devalüasyonundan sonra % 10'a düşürülmüştür. 1948 yılından itibaren alınmaya başlanan belediye hissesi gümrük vergisinin % 15'i olarak alınmaktadır. 1951 yılından itibaren denizyoluyla taşınan ithal mallarından alınan rıhtım resmi de ithal mallarının cif değeri üzerinden alınmaktadır. 1967 yılına kadar %2.5 olarak belirlenen rıhtım resmi bu tarihten itibaren % 5 olarak uygulanmaya başlamıştır¹⁹¹.

Planlı dönemde, gümrük vergileri ile ithal mallarının fiyatları yükseltilerek, iç talep ve üretim faktörleri ithal ikamesi endüstrilerine kaydırılmak istenmiştir. Tarifelerin koruyucu etkisine ek vergi ve harçların da koruyucu etkisinin ilavesiyle gelir ve kaynak dağılımının ithal ikamesi sanayileri lehine gelişmesi daha da kolaylaştırılmıştır.

¹⁹⁰ Ahmet GÖKDERE, Avrupa Topluluğu İlişkileri (1959 - 1991), Türkiye Ekonomisi Sektörel Gelişmeler, Türkiye Ekonomi Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s.229.

¹⁹¹ Tercan BAYSAN-Charles BLITZER, a.g.e., s.303.

Planlı dönemde uygulanan gümrük vergisi ve ithalattan alınan diğer vergiler yoluyla ekonomiye sağlanan nominal ve efektif koruma oranları 1968 ve 1973 yılları için aşağıda verilmiştir.

H.Olgun (1973) tarafından 1968 yılı için hesaplanan nominal ve efektif koruma oranları incelendiğinde (Bkz. Tablo:10) bu yıl itibariyle en yüksek nominal ve efektif koruma oranlarının elektrikli aletler ve makinalar, metal ürünleri, orman ürünleri ve mobilya, kimya, petrol arıtımı, gıda sanayi ile hayvancılık ve balıkçılık sektörlerinde (yoğunlaştığı) yüksek olduğu görülmektedir.

H.Seyidoğlu (1982) tarafından 1973 input-output tablolarına dayanılarak yapılan çalışmadan ise (Bkz. Tablo:11) en yüksek nominal ve efektif koruma oranları; kauçuk ve kauçuk ürünleri, dokuma sanayi, plastik, diğer metal ana sanayi, alkollü içkiler, k  a  ıt, ta   ocakçılığı sektörlerine aittir.

Araştırma sonuçlarına göre 1973 yılı itibariyle, ara malları endüstrisindeki inputlar üzerindeki vergi oranının nihai mallar üzerindeki vergi oranından daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu sonuç ara malları endüstrilerinin gümrük vergileri yoluyla cezalandırıldığı gibi bir çelişkiyi ortaya koymaktadır.

Seyidoğlu (1982) tarafından elde edilen efektif koruma oranlarından ulaşılan ana sektör sonuçları da Tablo:12'de verilmiştir. G  r  ld     gibi, nominal koruma oranları %63.7 ile ara malları sektöründe en yüksek olarak gerçekleşmiştir. Bunu %31.9 ile tüketim malları, %27,8 ile de yatırım malları izlemektedir. Ancak, efektif koruma oranlarına baktığımızda (  reticiler için gerçek koruma oranını efektif koruma oranı gösterir), ilk sırayı %40,8 ile yatırım malları endüstrisinin aldığını, bunu %39,8 ile tüketim malı endüstrilerinin takip ettiğini görmekteyiz. Ara mallarında ise koruma oranı %19,6 gibi nominal korumaya göre oldukça düşük bir oranda gerçekleşmiştir.

Tablo:10 Türkiye Ekonomisi'nde Sektörel Nominal ve Efektif Koruma Oranları (1968)

SEKTÖR ADI	Nominal Koruma	Efektif Koruma	
		Balassa	Corden
Tarım	45	41	39
Ormancılık	63	102	60
Hayvancılık ve Balıkçılık	130	295	281
Kömür Madenciliği	90	90	78
Demir Cevheri Çıkarımı	0	-31	-31
Diğer Metalik Cevher Çıkarımı	0	-8	-7
Şeker Üretimi	304	-433	-4887
Gıda Sanayii	100	377	142
Elbise ve Giyim Eşyası	120	222	141
Orman Ürünleri ve Mobilya	131	741	208
Kağıt ve Basım	90	137	93
Deri ve Kürk Ürünleri	0	-33	-25
Plastik ürünleri	40	18	12
Kimya	88	721	177
Gübre	34	46	28
Petrol Arıtımı	259	715	161
Cam ve Camdan Mamul Eşya	96	200	113
Çimento Sanayi	68	80	40
Demir Çelik Sanayii	116	255	99
Metaller	118	235	156
Metal Eşya Sanayii	124	762	243
Tarımsal ve Elektrikli Olmayan	312	-255	350
Elektrikli Aletler Makinalar	141	1637	323
Taşıma Araçları	87	202	130

Kaynak: Hasan OLGUN-Sübiday TOGAN, a.g.e., s.9.

Tablo:11

**Türkiye Ekonomisi'nde Sektörel Nominal ve Efektif
Koruma Oranları (1973)**

I-O Kodu	SEKTÖR ADI	Nominal Koruma (%)	Efektif Koruma (%)
1	Tarım	11.7	11.9
2	Hayvancılık	14.2	15.4
3	Ormancılık	51.4	56.4
4	Balıkçılık	0	-2.6
5	Kömür Madenciligi	50.0	80.6
6	Ham Petrol Çıkarımı	0	-6.9
7	Demir Cevheri Çıkarımı	0	-6.3
8	Diğer Metalik Cevher Çıkarımı	1.3	-11.2
9	Metalik Olmayan Madenler	9.7	0.7
10	Taşocakçılığı	60.0	100.5
11	Mezbaha Ürünleri	2.4	-56.0
12	Sebze ve Meyve İşleme	0	-22.2
13	Bitkisel ve Hayvansal Yağlar	13.8	42.2
14	Un ve Unlu Mamüller	37.0	117.3
15	Şeker Üretimi	0	-69.4
16	Diğer Besin Maddeleri	20.8	49.2
17	Alkollü İçkiler	113.7	113.8
18	Alkolsüz İçkiler	0	-31.8
19	Tütün Sanayi	0	-44.4
20	Çırcırlama	0	-42.0
21	Dokuma Sanayi	57.3	240.7
22	Elbise ve Giyim Eşyası	1.2	-18.4
23	Deri ve Kürk Ürünleri	13.8	25.6
24	Ayakkabı Sanayi	0	-7.8
25	Ağaç ve Manar Ürünleri	42.8	59.6
26	Ağaç Mobilya ve Mefruşat	0	-34.1
27	Kağıt ve Kağıt Ürünleri	51.0	109.7
28	Basım-Yayım ve Ciltçilik	5.0	-9.4
29	Kimyasal Gübreler	0	172.6
30	İlaç Sanayi	19.4	24.3
31	Diğer Kimyasal Maddeler	54.2	77.4
32	Petrol Arıtımı	6.9	-11.1
33	Diğer Petrol ve Kömür Ürünleri	5.0	-2.9
34	Kauçuk ve Kauçuk Ürünleri	88.4	441.4
35	Plastik ürünleri	100.0	154.3
36	Cam ve Camdan Mamul Eşya	71.6	95.4
37	Çimento Sanayi	0	-39.1
38	Diğer Metalik ve Toprağa Dayalı S.	33.4	51.3
39	Demir Çelik Ana Sanayii	0.3	-13.8
40	Diğer Metal Ana Sanayii	50.8	147.0
41	Metal Eşya Sanayii	18.6	43.0
42	Elektriksiz Makineler	29.5	37.0
43	Tarımsal Makina ve Teçhizat	38.2	71.5
44	Elektirli Makinalar	17.5	1.9
45	Deniz Ulaşım Araçları	0	-6.3
46	Demiryolu Ulaşım Araçları	19.7	64.0
47	Diğer Kara Ulaşım Araçları	57.1	81.6
48	Diğer Taşıma Araçları	0.6	-16.8
49	Diğer İmalat Sanayii	27.0	36.6

Kaynak: Halil SEYİDOĞLU, Türkiye'de Sanayileşme ve Dış Ticaret Politikası, a.g.e., ss.188-189.

Tablo:12 Türkiye Ekonomisinde Ana Sektörlere Göre Nominal ve Efektif Koruma Oranları, 1973 (%)

Sektör	Nominal Koruma	Efektif Koruma
Tarım	20.1	14.4
Madencilik	0.3	57.0
İmalat Sanayii		
Tüketim Malları	31.9	39.8
Ara Malları	63.7	19.6
Yatırım Malları	27.8	40.8

Kaynak: SEYİDOĞLU, a.g.e., s.84.

2.2.3. İhracat Politikaları

2.2.3.1. İhracatın Kontrolü

Planlı kalkınma döneminde Türkiye'nin ihracatının büyük bir kısmı kamunun veya bazı kuruluşların (İthalatçı Birlikleri, Ürün Kooperatifleri, Üretici Dernekleri, Yerel Ticaret Odaları gibi) kontrolüne tabi tutulmuştur.

Kontrol yöntemleri, yukarıda belirtilen kuruluşlar tarafından ihraç fiyatlarının tescili ve Ticaret Bakanlığı'nın lisansı olmak üzere iki çeşittir. Geleneksel ihraç ürünlerimizin ihraç fiyatları, belirli kuruluşların kontrolüne tabi tutulmuştur. Tütün ve fındık ihraç fiyatları doğrudan Tekel ve Tütün İhracatçı Birlikleri ile Fiskobirlik tarafından kontrol edilmiştir. Diğer ihraç ürünleri için ihracatçıların ihraç fiyatlarını tescil ettirmeleri gerekmektedir. Fiyat tescilinin amacı, ihraç fiyatlarının uygunluğunu tasdik etmektir.

2.2.3.2. İhracatın Teşviki

Planlı dönemde Kalkınma Planları'nda ihracatın artırılması konusuna sık sık yer verilmiş, bu konuda ciddi önlemlerde alınmıştır. Ancak, bütün bunlar temel sanayileşme stratejisinin ithal-ikamesi olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

İhracatın teşviki ile ilgili en önemli yasa 1963 tarih ve 261 sayılı yasadır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın " İhracatla İlgili Teşvikler " bölümünde; özellikle mamul mallar ihracında ihraç mallarının maliyetlerini yükselten dolaylı vergilerin ihracatçıya iade edilmesini sağlayacak pratik bir vergi düzenine ihtiyaç duyulduğunun belirtilmesi ile 27.

6. 1963 tarihinde ihracata vergi iadesi rejimi 261 sayılı “İhracatı Geliştirmek Amacı ile Vergilerle ilgili Olarak Hükümetçe Alınacak Tedbirlere Dair Kanun” ile sistemli bir şekilde düzenlenmiştir. İlk uygulama spesifik usulde olmuş, daha sonra ad valorem usule geçilmiştir. Bu uygulamadan amaç, mamullerimize ihraç gücü kazandırmak için ihraç edilen malların bünyesine giren vergi, resim, harç ve benzeri etki yapan diğer mali yüklerin ihracatçıya geri ödenmesidir. Bu arada çeşitli yasalarda yer alan teşvik önlemlerini bir araya toplamak, dağınlıklığı önlemek ve bunlara yenilerini eklemek amacıyla 28. 7. 1967 tarih ve 933 sayılı “Kalkınma Planının Uygulanması Esaslarına Dair Kanun” çıkartılmıştır. Ancak. Bu kanun teşvik tedbirlerini düzenleyen bazı maddeleri anayasa mahkemesi tarafından iptal edilince geriye önemli bir fıkrası (3c) kalmıştır. Bu fıkroda “İhracatın Kalkınma Planı ve Yıllık Programlar Dairesinde geliştirilmesi ve düzenlenmesi için gerekli tedbirler Bakanlar Kurulu kararnameleri ile alınır” denmektedir. Hükümetler bu fıkra hükmüne dayanarak çıkarttıkları çok sayıda kararnamelerle teşvik tedbirlerini düzenlemeye çalışmışlardır.

Türkiye’de vergi iadesi ile ilgili çıkartılan ilk kararname 5. 12. 1963 tarih ve 6/2453 sayılı kararnamedir. Merkez Bankası bu kararnameye dayanarak Mart 1964’ten itibaren vergi iadesinde bulunmaya başlamıştır.

1975 öncesinde ihraç ürünlerine verilen vergi iadeleri her mal için ayrı ayrı hesaplanmıştır. 9. 9. 1975 tarih ve 7/10624 sayılı kararname ile sistem önemli ölçüde basitleştirilmiştir. İhracatta vergi iadesinden yararlanacak olan mallar 11 listede toplanmış, her liste için farklı bir vergi iade oranı belirlenmiştir. İhraç ürünleri ne oranda destekleneceklerine bağlı olarak, bu listelerden biri içinde yer almıştır. Zaman içinde destekleme politikalarını gereği olarak bu malların listedeki konumu değiştirildiği gibi, listelerin sayısı ve vergi iade oranları da yeniden düzenlenmiştir¹⁹².

1964 - 1979 yıllarına ait vergi iadesi rakamları Tablo:13’te verilmiştir. Özellikle 1969 yılından itibaren vergi iadesine tabi ihracatın toplam ihraç içindeki payının yükseldiği görölmektedir. Sütun 5 ile sütun 2’nin karşılaştırılmasından da anlaşıldığı, 1968 yılına kadar yalnızca sanayi malları ihracatı vergi iadesinden yararlanmışken

¹⁹² Okan AKTAN, GATT ve AT Mevzuatı Karşısında Türkiye’nin İhracatı Teşvik Politikası: Geçmiş ve Geleceği, 3. İzmir İktisat Kongresi Dış Ekonomik İlişkiler Tebliğleri, DPT, Ankara, 1993, s.10.

1969'dan itibaren sanayi sektörü dışında yapılan ihracat da vergi iadesinden yararlanmıştır. Yine 1969 yılından itibaren toplam ihracat içerisinde vergi iadesinden yararlanma ihracatın payı büyük ölçüde artmıştır.

Vergi iadesi uygulaması dışında ihracatçılara kolaylık sağlayan diğer bir yasa da 25. 5. 1964 tarih ve 474 sayılı “ Gümrük Giriş Tarife Cetvelinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun”dur. Bakanlar Kurulu bu kanuna dayanarak; ihracatçıların kendilerini ya da yan sanayicilerini, ihracını taahhüt ettikleri malların yapımında kullanılacak ham ve yardımcı maddelerle, bu malların ihracında kullanacakları ambalaj malzemelerinin ithali gümrük vergisi ve diğer vergi, resim ve haraçlardan muaf tutulmuştur.

TABLO :13 1964-1979 Dönemi İhracatta Vergi İadesi Tutarları ve Vergi İade Oranları

Yıllar	İhracat (Milyon TL)	Vergi İadesine Tabi İhracat (Milyon TL)	Vergi İadesi Tutarı (milyon TL)	Vergi İadesine Tabi İhracatın Toplama Oranı (%)	Vergi İadesine Tabi İhracata Göre Vergi İade Oranı (%)	Toplam İhracata Göre Vergi İade Oranı (%)
1964	3696.94	103.60	12.12	2.80	11.70	0.33
1965	4173.64	303.45	29.31	7.27	9.66	0.70
1966	4414.57	219.67	27.55	4.98	12.54	0.62
1967	4701.01	250.40	24.89	5.33	9.94	0.53
1968	4467.77	247.83	57.87	5.55	23.35	1.30
1969	4831.50	1426.52	208.27	29.53	14.60	4.31
1970	6407.70	1732.89	290.10	27.04	16.74	4.53
1971	9090.05	1957.13	413.15	21.53	21.11	4.55
1972	11875.88	3209.69	718.89	27.03	22.40	6.05
1973	18037.43	7379.80	1052.89	40.91	14.27	5.84
1974	21197.29	6479.31	919.51	30.57	14.19	4.34
1975	20075.05	7402.00	1385.58	36.87	18.72	6.90
1976	30775.46	14433.90	3117.55	46.90	21.60	10.13
1977	31338.50	26563.06	3448.56	52.85	20.82	11.00
1978	55357.84	19727.32	2949.20	35.04	14.95	5.33
1979	75742.70	24579.41	3290.07	32.45	13.39	4.34

Kaynak: İTO, Türkiye’de Teşvik Sistemi, İstanbul, 1995, s.11.

Gider Vergileri Kanunu(6802 sayılı) ihraç edilen mamuller için istihsal vergisi bağışıklığı tanımıştır. Söz konusu yasa hükümleri uyarınca, nihai teslimde istihsal vergisine konu olan mamuller ihraç sırasında vergiye tabi tutulmamıştır. 2362 sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu da, sanayi ürünleri ihracatı ile yaş meyve ve sebze ve su ürünleri ihracatından elde edilen gelirlerin belirli oranlarını kurum kazançlarından istisna etmiştir.

2.2.4. Kambiyo Rejimi ve Döviz Kuru Politikaları

Türkiye, Bretton Woods'un "ayarlanabilir sabit kur" sistemini (adjustable peg) 1971 yılında bu sistemin yıkılışına kadar, sıkı bir kambiyo denetimi ile birlikte uygulamıştır. Buna göre sabit resmi kurlar, yoğun dış ticaret ve kambiyo kısıtlamaları ile olabildiğince sürdürülmeye çalışılmıştır. Ancak, içerdeki şiddetli enflasyon ve uygulanan kısıtlayıcı önlemler, ulusal parayı resmi kurlardan aşırı değerlenmiş bir duruma getiriyor, bu da ithalatı teşvik edip, ihracatı engelleyerek ödemeler bilançosunun giderek daha da bozulmasına yol açıyordu.

Ülkemizde, kambiyo rejimine ilişkin uygulamaları yöneten mevzuat, 25 Mart 1930 tarihli 1567 sayılı Türk Parasının Kıymetinin Korunması Hakkındaki Kanun(TPKKHK)'a dayanır. 1567 sayılı kanunun kapsamını belirleyen birinci maddesinde; "Kambiyo, nukut, esham ve tahvilat alım ve satımının ve bunlar ile kıymetli madenler ve kıymetli taşlarla bunlardan mamul veya bunları muhtevi her nevi eşya ve kıymetlerin ve ticari senetlerle tediyei temine yarayan her türlü vasıta ve vesikaların memleketten ihracı veya memlekete ithalinin tanzim ve tahdidine ve Türk parasının kıymetinin korunması zımında kararlar ittihazına İcra Vekilleri Heyeti selahiyetlidir"¹⁹³ denilmektedir.

Kambiyo rejiminin belirlenmesi konusundaki yasama yetkisini Bakanlar Kurulu'na devreden 1567 sayılı yasa uyarınca çeşitli dönemlerde, Bakanlar Kurulu kambiyo rejiminin esaslarına ilişkin kararlar almıştır. Bu kararlar ile Türkiye'de döviz rejimi düzenlenmiştir. 1567 sayılı kanun ve onu değiştiren 5540 ve 6258 sayılı kanunlara

¹⁹³ Resmi Gazete, 25.03.1930 tarih, 1433 sayılı Resmi Gazete.

ilişkin mevzuata bir “kararnameler ve tebliğler sistemi ”denilebilir. İçinde yaşanan ekonomik şartlara göre döviz kontrolünün her dönemde bir ana kararnamesi olmuştur¹⁹⁴.

Planlı dönemde 11 Ağustos 1962 tarihinde, 1955 yılında yürürlüğe konulan TPKK Hakkında 14 Sayılı Karar kaldırılarak, sistematığı itibari ile ödemeler dengesini model olarak alan TPKK Hakkında 17 Sayılı Karar yürürlüğe konulmuştur. Bu karar 14 sayılı karar oranla kambiyo rejimin daha liberal hale getirmiş, özellikle açıklık, eşitlik ve hukukilik prensiplerine yer verilmiştir¹⁹⁵.

Ancak, 17 Sayılı Karara rağmen, planlı dönemde kur politikalarında önemli bir değişiklik olmadığı söylenebilir. 1960 yılında TL’nin resmi (de jure) devalüasyonundan sonra da sabit döviz kuru politikasına ve ihracatta farklı prim ve vergi iadesi uygulamasına devam edilmiştir. Böylece planlı dönemde de, aşırı değerlenmiş döviz kuru ve katlı kur politikası sürdürülmüştür.

1962 - 1967 döneminde gerek iç fiyatların istikrarı gerekse alınan önlemler sayesinde Türk Parasının değeri nispi bir istikrar arz etmişse de 1967 Ocak ayından itibaren, Türk Parasının değerinin giderek tehlikeli boyutlarda düşmesi karşısında yeni bir takım önlemlere başvurulmak zorunda kalınmıştır. Aslında 1969 yılı için planlanmış olmakla birlikte, seçimler nedeni ile ertelenen devalüasyon, 10 Ağustos 1970 tarihinde istikrar programı çerçevesinde % 66,6 oranında gerçekleştirilmiş 1 dolar = 15 TL olmuştur. Katlı kur sistemi terkedilmemekle birlikte, mümkün olduğu ölçüde resmi parite civarında birleştirilmiştir. İthal malları için 1 \$ = 15.15 TL, geleneksel ihraç malları (tütün, pamuk, kuru incir, fındık, vs.) için döviz kuru 1 \$ = 12.00 TL ve diğer ihraç ürünleri içinde 1 \$ = 14.85 TL olarak belirlenmiştir.

1970 devalüasyonu ile eş anlı olarak beliren yüksek dünya konjonktürü nedeniyle ihraç mallarının fiyatlarının yükselmesi ihracatın artmasına ve dış ticaret hadlerinin lehte gelişmesine neden olmuştur. Hızla akan işçi döviz transferleri de kronik dış ödeme darboğazının hafifletilmesine ve önemli ölçüde döviz birikmesine neden olmuştur. 1968 yılında 107 milyon dolar olan işçi döviz transferleri 1971 yılında 471

¹⁹⁴ Rıdvan KARLUK, *Türkiye Ekonomisi*, Birlik Matbaası, Eskişehir, 1994, s.284.

¹⁹⁵ Erhan BENER, *Türkiye’de Kambiyo Denetiminin Tanımı, Tarihiçesi, Kapsamı ve Bugünkü Görünümü*, Türkiye’de İzlenen Kur Politikası: Tarihiçe, Bugünkü Durum, Sorunlar, Öneriler, Meban Yayınları (yer ve tarih belirtilmemiş), s.9.

milyon dolara, 1974 yılında da 1.426 milyon dolara yükselmiştir. 1969 - 1970 yıllarında artış oranı % 93,6, 1970 - 1971'de % 72,5 ve 1971 - 1972'de % 57,1'dir. İşçi dövizleri 1974 yılında parabolün tepe noktasına çıktıktan sonra azalmaya başlamış, 1979 yılında maksimuma çıkarak 1.694 milyon dolara yükselmiştir (Bkz. Tablo:14)

Tablo:14 : İşçi Döviz Transferleri (1968 - 1979) (milyon \$)

Yıllar	Miktar	Değişme
1968	107	-
1969	141	31.8
1970	273	93.6
1971	471	72.5
1972	740	57.1
1973	1 183	59.9
1974	1 426	20.5
1975	1 312	-0.8
1976	983	-0.3
1977	982	-0.01
1978	983	0.01
1979	1 694	72.3

Kaynak: ÜBYKP; Ticaret Bakanlığı Ekonomik Değerlendirme Bülteni, Ankara, 1979.

İşçi dövizleri ve ihracat gelirlerinin artması ile 1972 yılında cari işlemler açığı 1973 yılında yerini 484 milyon dolarlık fazlaya bırakmış, net döviz rezervleri 2 milyar dolara yükselmiştir.

Ancak, 1973 yılında petrol fiyatlarındaki artış ve 1974 - 1975 yıllarında dünya ekonomisindeki enflasyon ve durgunluk ve dış ticaret hadlerinin aleyhe dönmesi gibi dış kaynaklı şoklar diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi Türkiye'nin de dış ticaret koşullarını aleyhine döndürmüştür. Türkiye'nin dış ticaret hadleri önemli ölçüde bozulmuş ve dış ticaret açığı artmıştır.

Petrol fiyatları ve diğer ithal malları fiyatlarında meydana gelen artışların olumsuz etkilerine karşı önlem alınmamış ve petrol fiyatlarındaki artış sübvansiyonlarla

karşılanarak bütçeye külfet yüklenilmiştir. İthalat talepleri önceleri döviz rezervlerinin eritilmesi, sonra da kısa vadeli dış borçlanma politikası ile karşılanmaya çalışılmıştır¹⁹⁶.

Döviz rezervleri 1973 yılında 2.040 milyon dolardan 1977'de 547 milyon dolara düşmüştür. 1977 yılında ithalat taleplerindeki artış, döviz rezervlerindeki azalış ve dış ticaret olanaklarının kesintiye uğraması sonucu dış ödemelerin ve döviz transferlerinin yapılması güçleşmiştir. Bu, karaborsa döviz piyasasının gelişmesine ve piyasa dengesinin bozulmasına yol açmıştır. Hammadde ve yatırım malları bakımından dışa bağımlı olan Türkiye ekonomisinin üretim faaliyetleri darboğaza girmiş ve bunun sonucu enflasyon oranı hızla yükselmeye başlamıştır¹⁹⁷.

Türkiye'nin döviz rezervlerinin tükenmesi, ekonominin ithalata bağımlılığı ve ihracatı arttırma çabalarının da ihmal edilmesi, ithalatın sürdürülebilmesi için Türkiye'yi dış borç arayışına sürüklemiştir. Böylece, daha önce kullanılmayan veya kullanılması sakıncalı görüldüğü için yürürlükten kaldırılan dış kredi türleri 1973'ten itibaren gündeme gelmiştir. Dış kredi kullanımını kolaylaştırıcı nitelikteki kambiyo rejimi değişiklikleri devreye sokulmuş ve özellikle kısa vadeli kredi kullanımı olağanüstü boyutlarda artmıştır.

1970'li yıllarda gerçekleştirilen dış borçlanmayı kolaylaştırıcı nitelikteki kambiyo rejimi değişimleri şunlardır¹⁹⁸:

i - Özel Dış Krediler: Türkiye'deki özel firmalar ve KİT'lerin, Türkiye'deki bankalar aracılığıyla, dış piyasalardan belirli projelerin finansmanı için kredi sağlanmasına yönelik, 1950'li yıllardan beri gündemde olan bir kredi türüdür. 1953 - 1958 yılları arasında kredili ithalatın ekonomiyi 1958'de borç ödeyemez duruma getirmesi üzerine, planlı döneme girildikten sonra 23 Eylül 1963 tarihli ve 6/2231 sayılı kararnameyle kısıtlanmıştır. 1972 yılında bu kredilere getirilen kısıtlama (21 Kasım 1972 tarih ve 7/5399 sayılı kararla) kaldırılmıştır. Özel dış kredilerin kur garantisinin bulunmaması,

¹⁹⁶ İzzet AYDIN, 1980'li Yıllarda Türk Lirasının Konvertibilitesi Sorunu. İTO Yayını, Yayın no: 1984 - 12, İstanbul, 1984, s.32.

¹⁹⁷ İzzet AYDIN, a.g.e., s.33.

¹⁹⁸ Gülten KAZGAN, Dış Açık Ekonomik Büyüme, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1988, ss.284-287; Ergun KOÇ, Türkiye'de Kambiyo Rejimindeki Gelişmeler, Türkiye Ekonomisi ve Dış Ticaretindeki Son Gelişmeler, HDTM Yayını, Ankara, 1990 , s.88-89; TÜSİAD, The Turkish Economy: 1977, İstanbul, 1978, s.158.

kullanımının tabi olduğu koşullar ve bu koşulların bulunmadığı yeni kredi türlerinin devreye girmesi bu kredi türünün kullanımını sınırlamıştır.

ii - Dövizle çevrilebilir Türk Lirası Mevduat Hesapları (DÇM): DÇM hesapları Türkiye'nin 1970 devalüasyonu öncesinde döviz sıkıntısına girdiği 1967 yılında gündeme gelmiştir. (9 Haziran 1967 tarihli ve 1267 sayılı Kararnameyle). Ancak, enflasyonun hızlanması üzerine, enflasyonist kredi genişlemesi oluşturduğu gerekçesiyle, 1973 yılında (3 Ocak 1973 tarihli ve 105 - 106 nolu Tebliğle) “ hariçte mukim ” kişilerin hesaplarını takviyesine ve bir daha açılmamasına karar verilmiştir. 1974’de petrol fiyatlarının patlaması hükümeti döviz arayışı içine soktuğunda DÇM’ler tekrar gündeme geldi. (8 Mayıs 1975 tarihli bir tebliğle). “hariçte mukim” gerçek ve tüzel kişilerin, başta bankalar olmak üzere, DÇM hesapları açabilecekleri kabul edildi. Kısa vadeli mevduat niteliğindeki bu hesaplara ilişkin rakamlar, % 90’ının “ hariçte mukim ” kişilere açıldığını gösteriyordu.

DÇM dövizleri, kur garantisinin getirdiği güvenceyle ithalatın finansmanında kullanıldı. Bir yandan reel faizlerin yüksekliği bir yandan kur garantisinin ithalatı teşvik edici dürtüsü, bir yandan kredi genişlemesine kaynaklık etmeleri, DÇM hesaplarının üç yıl içinde Türkiye ekonomisinin önemli sorunlarından birisini oluşturmasına yol açmıştır. Kısmen DÇM hesapları sayesinde petrol fiyatlarındaki artışa karşın iç politikada bir önlem alınmaksızın ithalat sürdürülebilmiş, ancak, üç yıllık bu rahatlamayı, Türkiye ekonomisi 1978’den itibaren yüksek fiyatla ödemeye başlamıştır.

iii - Döviz Tevdiat Hesapları (DTH): Bu hesap türü de Türk Parasının Kıymetinin Korunması Hakkındaki 17 Sayılı Karara ilişkin 115 Nolu Tebliğle 3 Ocak 1975 tarihinde DÇM ile birlikte gündeme geldi. DÇM’den farkı kur garantisi olmaması ve döviz tevdiat hesabı açılan yetkili bankanın buna ilişkin dövizleri T.C. Merkez Bankası’na devretme zorunluluğu bulunmamasıdır. Döviz pozisyonu tutma yetkisi olan bankalar, döviz tevdiat hesaplarındaki dövizleri ithalat finansmanında kullanabilecekleri, TL kredisi ve döviz kredisi olarak verebilecekleri halde, kur garantisi olmaması DTH kullanımını kısıtlamıştır.

iv - Yetkili Bankaların Döviz Pozisyonu Tutması: de Türk Parasının Kıymetinin Korunması Hakkındaki 17 nolu Karara ilişkin 20 Eylül 1974 tarihli tebliğle, 1974 sonuna doğru yürürlüğe giren bu imkan, “ yetkili banka” denilen ve o dönemde

mevduatı 2 milyar TL'yi aşan bankalara verilmiştir. Yetkili bankalar döviz pozisyonu hesaplarını yürürlükte olan "tahsisli ithalat malları" listelerinde serbestçe kullanabildikleri halde, I ve II nolu liberasyon listelerinde yer alan malların ithalatıyla ilgili ödemeler için T.C. Merkez Bankası'ndan "kuvertür" almak zorundaydılar.

1976 yılında Maliye Bakanlığı, yetkili bankaların T.C. Merkez Bankası'na bildirimde bulunmaksızın temel mallar ithalatı yapmalarını kararlaştırmış; akseptans kredilerinin kullanımında, ithalatı kolaylaştırmak için ithalatı geciktiren engelleri kaldırmış; mal mukabili ithalatta ithal malı bedelinin ödenmesine ilişkin kolaylıklar getirmiştir. Böylece, artan ithalat talebi baskısına, kredili ithalatı kolaylaştırmak yoluyla cevap verilmiştir.

Planlı dönemde izlenen kur politikası ve kambiyo rejimindeki değişikliklerin döviz kurları üzerindeki etkileri: Tablo:15'te verilmiştir.

Tablonun 1. Sütununda nominal kurlar görülmektedir. Nominal kurların Toptan Eşya Fiyatları Endeksi ile (1963 = 100) deflate edilmesiyle bulunan reel kurlar ise 2. Sütunda verilmiştir. Buradan görüleceği gibi, 1969 yılına kadar nominal kurlar sabit tutulmasına rağmen, reel kurlar sürekli düşüş göstermiştir. 1970 devalüasyonu ile reel kurda bir miktar yükselme olmuşsa da, sonraki yıllarda düşüş trendi devam etmiş, 1961 yılında 9 TL olan doların değeri 1979 yılında reel olarak 2,58 TL'ye kadar inmiştir. Reel kurlarda meydana gelen bu düşme Türkiye'nin rekabet gücündeki azalmanın da bir göstergesi olarak alınabilir. 3. Sütunda yer alan satın alma gücü paritesine baktığımızda ise, 1961 yılında 1 \$ = 9 TL iken, kurlarda sürekli bir yükselme meydana gelmiş ve 1970 yılı dışında, satın alma gücü paritesine göre hesaplanan kur, nominal kurların üzerinde seyretmiştir. Nihayet 1979 yılında SGP'ne göre döviz kuru 1 \$ = 69,50 TL'ye kadar yükselmiştir.

Türkiye'de planlı dönemde uygulanan kur politikası döviz kurlarının aşırı değerlemesine dayanmıştır. Yurtiçindeki şiddetli enflasyona rağmen, kurların uzun süre sabit tutulması ve ancak tüm öteki yollar ve tüketildiğinde devalüasyona başvurulması, resmi kurlardan TL'nin yüksek ölçülerde aşırı değerlemesine yol açmıştır. Ulusal paranın aşırı değerlenmesi ise, ihracattan alınan bir nevi vergi durumundadır. İhraç malı üretimini azaltıcı, ihracatı geriletici ve ihracatçının gelir seviyesini düşürücü bir etki doğurmaktadır.

Tablo:15**Planlı Dönemde Döviz Kurlarının Gelişimi**

Yıllar	Nominal Kur	Reel Kur	Satınalma Gücü Paritesi	Aşırı Değerleme
1961	9	9,59	9	0
1962	9	9,33	9,49	-0,49
1963	9	9	9,83	-0,83
1964	9	9,09	9,92	-0,92
1965	9	8,63	11,06	-2,06
1966	9	8,06	11,04	-2,04
1967	9	7,56	11,97	-2,97
1968	9	7,37	13,73	-4,73
1969	9	6,81	13,73	-4,73
1970	14,85	10,26	13,97	0,88
1971	14	8,26	16,21	-2,21
1972	14	7,16	18,32	-4,32
1973	14	5,91	21,02	-7,02
1974	13,85	4,61	23,94	-10,09
1975	15	4,48	29,18	-14,18
1976	16,5	4,2	36,12	-19,62
1977	19,25	3,82	42,43	-23,18
1978	25	3,23	59,26	-34,26
1979	35	2,58	69,5	-34,5

Kaynak: DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1995; ALTINTAŞ, a.g.e., s.27'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

1961 - 1979 döneminde izlenen sabit kur politikasının ihracatı cezalandırıcı etkileri, ihracatçıların gelirlerinde önemli azalmalara neden olmuştur. Tablo:16'da 1961 - 1979 döneminde sabit kur politikasının izlenmesinin yol açtığı gelir kaybı, ihracatçıları açısından hesaplanmaya çalışılmıştır.

Tablodan da görüleceği gibi, 1961 - 1979 yılları arasında gerçekleştirilen toplam ihracat miktarı 18.679 milyon dolar iken, Türk lirasının aşırı değerlemesi sonucu ihracatçıların gelirinde meydana gelen azalma 294.116,6 milyar TL veya 14.281 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bir başka ifadeyle bu dönemde, ihracatçıların yaptığı ihracattan dolayı ellerine geçmesi gereken değerden, kurların eksik değerlemesi sebebiyle, 14.281 milyon dolar daha az gelir geçtiği, böylece bir anlamda cezalandırıldıkları görülmektedir.

**Tablo:16 Planlı Dönemde Sabit Kurlardan Kaynaklanan İhracatçı
Gelirleri Kaybı**

Yıllar	İhracat (Milyon \$)	Satınalma Gücü Paritesi	Nominal Kur (NK)	SGP-NK Farkı (TL)	Toplam İhracatçı Kaybı (Milyon TL)	Toplam İhracatçı Kaybı (Milyon \$)
1961	347,00	9,00	9,00	-	-	-
1962	381,00	9,49	9,00	0,49	186,7	20,74
1963	368,00	9,83	9,00	0,83	305,4	33,94
1964	411,00	9,92	9,00	0,92	378,1	42,01
1965	464,00	11,06	9,00	2,06	955,8	106,20
1966	491,00	11,04	9,00	2,04	1.001,6	111,29
1967	522,00	11,97	9,00	2,97	1.550,3	172,26
1968	496,00	13,73	9,00	4,73	2.346,1	260,68
1969	537,00	13,73	9,00	4,73	2.540,0	282,22
1970	588,00	13,97	14,85	- 0,88	- 517,4	34,84
1971	677,00	16,21	14,00	2,21	1.496,2	106,87
1972	885,00	18,32	14,00	4,32	3.823,2	273,09
1973	1.317,00	21,02	14,00	7,02	9.245,3	660,38
1974	1.532,00	23,94	13,85	10,09	15.457,9	1.116,09
1975	1.401,00	29,18	15,00	14,18	19.866,2	1.324,41
1976	1.960,00	36,12	16,50	19,62	38.455,2	2.330,62
1977	1.753,00	42,43	19,25	23,18	40.634,5	2.110,89
1978	2.288,00	59,26	25,00	34,26	78.386,9	3.135,48
1979	2.261,00	69,50	35,00	34,50	78.004,5	2.228,70
TOPLAM	18 679				294 116,6	14 281

Kaynak: DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1995, verilerinden yararlanılarak tarafımızdan hesaplanmıştır.

2.3. 1963-1980 DÖNEMİNDE UYGULANAN KORUMACI DIŞ

TİCARET POLİTİKALARININ OLUŞTURDUĞU EKONOMİK YAPININ DEĞERLENDİRİLMESİ VE 1977 EKONOMİK KRİZİ

İthal ikameci sanayileşmenin, 1960'lı yılların ortalarına kadar süren ve tüketim mallarının ikamesine ağırlık veren ilk aşamasında, piyasası geniş ve teknolojisi kolay malların yerli üretimine geçilmesi pek sorun oluşturmamıştır. İç piyasanın belirli bir büyüklüğe ulaşması ve genişleyen özellikte olması nedeni ile temel tüketim mallarının üretimi kârlı olmuş ve üretim artmıştır. Bu aşamada sanayide ithal girdi kullanımı da

yüksek değildir ve geleneksel tarım ürünleri ihracatından sağlanan dövizler gerekli ithalatı karşılayabilmektedir. Sanayileşmenin sürebilmesi için gerekli yatırım malları ve hammadde ihal edilebildiği sürece, Türkiye’de ekonomik büyüme süreci kesintiye uğramamış ve ciddi bir kriz yaşanmamıştır. Özellikle Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BBYKP) dönemi (1963 - 1967) ihal ikamesinin hızlandığı, daha önce ihal edilen sanayi mallarının yurtiçinde üretilmesiyle önemli döviz tasarrufunun sağlandığı dönemdir. Bu yıllarda yüksek büyüme hızı sağlanmış, özellikle imalat sanayi sanayileşmenin itici gücünü oluşturmuştur. Temel tüketim mallarının yerli üretimini artıran ve bu mallarda ihalat yerine yerli üretim sürecini başlatan uygulamalardan sonra, ara ve yatırım mallarında yerli üretimi gerçekleştirmek amaçlanmıştır. 1960’lı yılların ortalarına kadar gıda ve dokuma gibi temel tüketim malları üreten sektörlerde ihalat yerli üretimle ikame edilmiş, ihal ikamesinin ilk aşaması olarak nitelendirilen bu aşamadan sonra demir-çelik ve petrokimya gibi ara mallarının üretimine geçilmiştir. Bu gelişmeyi tamamlayan bir diğer ihal ikamesi süreci petrol ürünleri, temel metaller, metal-dışı mineraller, kauçuk ürünleri ve taşıt araçları sektöründe yaşanmış, bu sektörlerde önemli ölçüde ihal ikamesi gerçekleştirilmiştir¹⁹⁹.

İthal ikameci sanayileşme stratejisinin ara ve yatırım malları ikamesini amaçlayan ileri aşamalarında, ilk aşamadan farklı olarak, ihalatı ikame eden ürünlerin sermaye yoğunluğu yüksek olmaktadır. İlk zamanlarda, küçük ölçek ve kolay teknolojiyle gerçekleştirilen yatırımlar giderek daha çok sermaye ve daha ileri teknoloji gerektirmektedir. Sanayileşmenin sürmesi ve bunun gerektirdiği hammadde ve yatırım malları ihalatının yapılabilmesi için istikrarlı bir döviz gelinine (yani ihracatın arttırılmasına) ihtiyaç vardır. Bu ise, rekabet gücü olan, yeni teknoloji kullanan, etkin ölçeklerde kurulmuş bir sanayi yapısına, özetle sanayi üretiminin verimliliğine bağlıdır. Oysa, Türkiye’de sanayinin verimlilik düzeyi oldukça düşüktür, ve verimliliğin yeteri kadar arttırılamaması ihal ikameci sanayileşmenin zaman içinde tıkanıp krize girmesinde önemli rol oynamıştır²⁰⁰. 1970 yıllarında döviz kurlarında sanayi ürünlerinin ihracatını arttıracak ayarlamalar (devalüasyon) yapıldığı halde, 1971 -1974 yılları arasında dünya

¹⁹⁹ Uğur ESER, *Türkiye’de Sanayileşme*, İmge Kitabevi, Ankara, 1993, ss.62-64.

²⁰⁰ Geniş bilgi için bkz. T. ARIN, *Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (II): Azgelişmiş Kapitalizm ve Türkiye*, Onbirinci Tez Kitap Dizisi 3, Uluslararası Yayıncılık, İstanbul, 1986.

konjonktürünün Türkiye lehine gelişmesinin sağladığı olumlu ortamdan yararlanılamamıştır. Üstelik düşük verimlilik ve döviz darboğazı sorunlarına paralel olarak ithalat bağımlılığı artmıştır. 1970'lerin sonuna gelindiğinde ithalatın % 90'ından fazlası yerli üretime girdi niteliğindedir. İhracat yönünden katkısı sınırlı olan bir çok sektörde, ara ve yatırım mallarına yönelik talep kayması, ekonominin ithalat gereklerini büyük ölçüde arttırmıştır²⁰¹.

1973 petrol krizi ve 1974-75 dünya resesyonuna karşın Türkiye Ekonomisi Üçüncü Kalkınma Planı Döneminde (1973-1977) oldukça yüksek bir büyüme oranı gerçekleştirmeyi başarmıştır. Bu dönemde GSMH'nın ortalama yıllık büyüme hızı % 7,1 olmuştur. Bu oran Birinci (1963-67) ve İkinci (1968-72) Beş Yıllık Kalkınma dönemlerinde gerçekleştirilen büyüme oranlarından, sırası ile %6,4 ve 6,7, daha büyüktür. Ancak, bu yüksek oranlı büyüme dönemi aniden sona ermiş ve ekonomi, en önemli özelliği azalan üretim ve hızlanan enflasyon olan bir kriz dönemine girmiştir.

Üçüncü planda, sanayiye öncelik verilerek ortalama yıllık % 7,0 büyüme hedeflenmiştir. Dolayısıyla özel yatırımlar özel teşviklerle özendirilmiş, kamu yatırımları ise, dış borçlanma ve bütçe açıkları pahasına artırılmıştır. Reel yatırımlar 1973-75 döneminde ortalama olarak %19,9, 1973-77 döneminde ise yılda ortalama %14,1 büyümüştür. İçer dönük kalkınma stratejisi içerisinde yatırımların süratlendirilmesi kritik sonuçlar doğurmuştur. Ekonomi bu dönemde ithal ikamesinin " ikinci aşamasına " girmiş olduğundan yatırımlar giderek sermaye yoğun üretim dallarına yönlendirilmiştir ve dolayısıyla da yatırımların istihdam ve gelir sağlama etkinliği giderek düşmüştür.

Petrol arıtımı, kimya, temel metaller ve tekstil gibi sermaye yoğun sektörler 1970 - 75 döneminde toplam yatırımların % 161,5'ini almalarına karşılık bu dönemde meydana gelen toplam istihdam artışının sadece % 46,6'sını sağlamışlardır. Yatırımların giderek sermaye yoğun alanlara yönelmesi ile ekonominin marjinal sermaye/işgücü oranı (1976 fiyatları ile) 1962-1967 döneminde 373 bin liradan, 1968-1972 döneminde 523 bin liraya ve nihayet 1973-1977 döneminde 722 bin liraya yükselmiştir²⁰². Marjinal

²⁰¹ U. KORUM, *Türk İmalat Sanayi ve İthal İkamesi: Bir Değerlendirme*, AÜ SBF Yayını, Ankara, 1977, ss.62-63; Yakup KEPENEK, *Türkiye İmalat Sanayinin Üretim Yapısı 1963-1973*, ODTÜ Yayını, Ankara, 1977, s.94.

²⁰² Kutlay EBİRİ, *Türkiye İmalat Sanayinde Sermaye ve İşgücü*, DPT, 1977, Ankara.

sermaye/işgücü oranında yükselme o denli belirgin olmuştur ki, Türk işçilerinin Batı Avrupa'ya akışına ve işgücü katılım oranlarının düşmesine rağmen, işsizlik oranı 1962'de 3,7'den, 1973'de % 6,7'ye ve 1977'de % 8,5'e yükselmiştir²⁰³.

Yatırımlardaki süratli büyümenin bir sonucu da ithalat talebinin kamçılanması olmuştur. Dolar cinsinden ithalat 1973 yılında 2 milyar dolardan, 1977'de 5,8 milyar dolara yükselmiştir. İhracat döviz geliri 1,3 milyar dolardan, 1,7 milyar dolara çıkmış, böylece dış ticaret açığının GSYİH'ya oranı 1973'de % 4,5'ten, 1977'de % 9,2'ye yükselmiştir.

1973 yılından başlayarak dış ticaret açığının büyümesinde dış ticaret hadlerinin de rolü olmuştur. 1973-1977 dönemi boyunca ithalatın dolar fiyatı %87 oranında artarken, ihracatın dolar fiyatı sadece %46 oranında artmış, dolayısıyla dış ticaret hadleri %20 oranında kötüleşmiştir. Ancak, yetkililer dış ticaret hadlerindeki kötüleşmeyi ve iç fiyatlardaki yükselmeyi döviz kurları ayarlamaları ile etkisiz hale getirecek yerde reel döviz kurunun değerlenmesine izin vermişlerdir. Reel döviz kurlarındaki değerlenme ihracat sübvansiyonları ile nötrleştirilemediğine göre, ihracat aleyhine yandaşlığın bu dönemde artmış olması gerekir. Öyleyse, reel ihracatın bu dönemde düşmesi şaşırtıcı değildir.

Reel ihracatın azalmasına ek olarak, reel döviz kurundaki yükselme, 1973-1975 döneminde işçi dövizlerinde sürekli azalmaya neden olmuştur. 1973-1975 döneminde ihracat gelirinin % 92,2'sine ulaşan işçi dövizleri 1974'te 1.426 milyon dolardan 1977'de 982 milyon dolara, 1976-1978 döneminde de ihracata oranı % 49,0'a düşmüştür.

Büyüyen ithalat faturası, durağan ihracat gelirleri ve azalan işçi dövizleri sonucu 1973 yılında 484 milyon dolar fazla veren cari işlemler dengesi 1977 yılında 3.233 milyon dolarlık (GSYİH'nın % 6,7'si) açık vermiştir. Bu dönemdeki açıklar dış borçlanma ve döviz rezervlerinin eritilmesi ile finanse edilmiştir. Döviz rezervlerindeki erime o kadar hızlı olmuştur ki, 1977 yılının sonlarına doğru Merkez Bankası tüm döviz transferlerini durdurmak zorunda kalmıştır²⁰⁴.

²⁰³ Hasan OLGUN-Sübiday TOGAN, Türkiye Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Entegrasyonu, Enka Vakfı Yayını, İstanbul, 1984, s.12.

²⁰⁴ Hasan OLGUN-Sübiday TOGAN, a.g.e., ss.15-16.

1963-1980 döneminde ithal ikameci stratejisinin amaçları doğrultusunda uygulanan dış ticaret ve kambiyo rejimleri, ekonominin özendirici yapısını ithal ikamesi mal üreten sektörler (sanayiler) lehinde geliştirmiştir. İthal yasaklamaları, kotalar, gümrük vergileri söz konusu sanayilere çok yüksek oranlarda koruma sağlarken, yurtiçi nispi fiyatlar (dünya fiyatlarına oranla) Türkiye'nin ihracat sektörleri aleyhine gelişmiş ve doğal olarak, kaynaklar ithal ikamesi mal üreten sanayilere kaymıştır. Tarifelerin ve kotaların ithal ikameci sanayilere sağladığı koruma oranları, ihracat sübvansiyonlarının ihracat sektörlerine sağladığı koruma oranlarından daha yüksektir. Türkiye'nin dış ticaret rejimi yanlı bir yapı oluşturmuş, bu da ithal ikameci sanayileşme lehinde gerçekleşmiştir²⁰⁵

1963-1980 döneminde dış ticaret rejiminin ithal ikameci sanayiler lehinde özendirici bir yapı oluşturmasında kambiyo rejiminin de önemli bir rolü vardır. Bu dönemde kambiyo rejimi, ihracat gelirlerinin ve dolayısıyla ihraç malı üreten sektörlerin gelişmesini engelleyecek şekilde uygulanmıştır. Bunun en açık göstergesi, ihraç mallarına uygulanan efektif döviz kurlarının (EDK) ithal mallarına uygulanan kurlardan çok daha düşük olmasıdır.

Tablo:17'de 1963-1980 döneminde ihraç ve ithal malları efektif döviz kurları verilmiştir. Efektif kurların tüm vergi ve sübvansiyonları yansıttığını dikkate alarak tabloyu incelediğimizde; söz konusu dönemin tamamında ithalata uygulanan EDK'nın ihracata uygulanan EDK'dan daha yüksek olduğu, dolayısıyla, ithal ikameci sanayileri desteklemeye yönelik politikalar izlendiği anlaşılmaktadır. Nitekim, Tablonun 8. Sütununda yeralan ihracat EDK'nın ithalat EDK'na oranı (EDK_x / EDK_m)'nin dönem boyunca 1'den küçük olması; bu politika uygulamalarının bir sonucudur.

1963-1980 döneminde ortalama EDK_x/EDK_m oranı %75 olarak hesaplanmıştır. Bunun ifade ettiği anlam şudur: İhracat endüstrisinde çalışan üreticilerin dünya fiyatlarına göre 1 dolarlık üretim yapmaları durumunda kazanılacak TL gelirleri, ithalatı ikame eden endüstrilerde 1 dolarlık üretim durumunda kazanılacak TL gelirlerinin sadece % 75'ine eşit olacaktır. Böylece sınırlı varsayımlar altında da olsa bu sonuç, ihracat ile ithalat

²⁰⁵ Okan H. AKTAN - Tercan BAYSAN, Türk Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Entegrasyonu: Liberasyon, karşılaştırmalı Üstünlük ve Optimum Politikalar, ODTÜ Gelişme Dergisi, Cilt: 12, sayı: 1-2, 1985, s.69.

ikameci endüstrileri arasındaki çarpıklığı açıkça göstermektedir. Bunun etkisi kuşkusuz iç piyasaya yönelik üretimi özendirmek ve ihracatı caydırıcı etkide bulunmak şeklindedir.

Tablo:17 Sanayi Malları İhracat ve İthalatında Efektif Döviz Kurları

Yıllar	İthalat Vergi Oranı	Teminatın Tarife Karşılığı	İthalat NDK	İthalat EDK	Vergi İade Oranı	İhracat NDK	İhracat EDK	EDK _x /EDK _m
1963	35	0,8	9,04	12,28	-	9	9	0,73
1964	48	1,6	9,08	13,58	3,3	9	9,3	0,68
1965	55,8	4,5	9,08	14,55	3,6	9	9,32	0,64
1966	55,8	4,5	9,08	14,55	3,5	9	9,31	0,64
1967	68,3	4,9	9,08	15,73	3,4	9	9,31	0,59
1968	69,3	4,9	9,08	15,82	9	9	9,81	0,62
1969	72,5	9,9	9,08	16,56	23,9	9	11,15	0,67
1970	58	10	10,84	18,21	25,7	10,89	13,69	0,75
1971	44	4,4	15,14	22,53	21,1	13,43	16,26	0,72
1972	43	2,8	14,3	20,85	22,8	14	17,19	0,82
1973	40	2	14,28	20,28	17,7	14	16,48	0,81
1974	27,9	1,7	14,06	18,22	11,2	13,83	15,38	0,84
1975	28,9	2	14,56	19,04	19,3	14,33	17,1	0,90
1976	31,9	2,2	16,17	21,68	24,5	15,7	19,55	0,90
1977	29,9	5	18,09	24,4	26,7	17,87	22,64	0,93
1978	37,6	10	24,63	36,35	12,3	24,19	27,16	0,75
1979	37,7	10	35,21	52	10,6	33,5	37,05	0,71
1980	15,6	5	74,49	85,83	6,1	73,66	78,15	0,91

Kaynak: H.SEYİDOĞLU, Türkiye'de Sanayileşme..., a.g.e., s.126.

Planlı dönemde içe-dönük kalkınma stratejisi uygulanmasına karşılık, ithal ikamesinin büyümeye katkısı oldukça düşük olmuştur. Konu ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda ithal ikamesinin ölçülmesine yönelik farklı yöntemler uygulanmasına rağmen ortak sonuçlara ulaşılabilmektedir²⁰⁶.

²⁰⁶ Planlı dönemde ithal ikamesinin ölçülmesine yönelik yapılmış olan; Uğur KORUM, *Türk İmalat Sanayi ve İthal İkamesi : Bir Değerlendirme*, AÜ SBF Yayını, No: 408, Ankara, 1977; Zafer TUNCA, *Türkiye İmalat Sanayiinde İthal İkamesi ve Gelişimin Kaynakları (1965 - 1975)*, İTÜ Mat., İstanbul, 1981; Tansu ÇİLLER, *Türk Sanayiinin Büyümesindeki Kaynaklar*, Boğaziçi Ün. Yayını, İstanbul, 1981. gibi çalışmalarda da ithal ikamesinin büyümeye katkısının çok düşük düzeyde ve hatta negatif yönde gerçekleştirildiği vurgulanmıştır.

Derviş-Robinson (1978), üçüncü plan döneminde ithal ikamesinin büyümeye katkısını % 0,6, buna karşı yurtiçi talep ve ihracat gelişmesinin katkısını sırasıyla % 100,4 ve %-1,0 olarak tespit etmiştir. Bu hesaplama girdi-çıktı katsayılarının sabit kaldığını varsaymaktadır. Ancak, teknolojik gelişme ile girdi-çıktı katsayılarının değişebileceği kabul edildiğinde de genel tablo farklı olmamaktadır. Örneğin, Celasun (1978), 1968 - 1973 dönemi için ithal ikamesi, yurtiçi talep ve ihracat genişlemesinin büyümeye katkısını sırasıyla %-1,4, %81,8 ve %4,9 olarak hesaplamıştır. Girdi-çıktı katsayılarındaki değişimin büyümeye katkısının sadece %3,3 olmuştur²⁰⁷. Aynı dönem için (1968-1973) yapılan bir başka çalışmada da Gökçen, 1968-1973 döneminde Türkiye ekonomisinde toplam olarak ithal ikamesi gerçekleştirilemediği, aksine yerli ekonominin ithalatta ikame edildiğini, bir başka ifadeyle negatif yönde ithal ikamesi gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Gökçen'in hesaplamalarına göre; negatif yönde ikame edilen ithalat oranındaki artış -%57,1, mutlak değer olarak ise -12.376,8 milyon TL olmuştur²⁰⁸.

Seyidoğlu'nun planlı dönemin tamamında (1963-1980) ithal ikamesinin ölçülmesine yönelik olarak yaptığı çalışmanın sonuçları aşağıda verilmiştir.

Tablo:18'den de görüleceği gibi Birinci BYKP döneminde (1963-1967) imalat sanayinde %34,2 oranında ithal ikamesi sağlanmıştır. Ancak, İkinci BYKP döneminde ise (1967-1973), imalat sanayinde ithal ikamesi değil aksine yerli üretimin ithalatla ikame edilmesi (negatif ikame) söz konusu olmuştur. 1973 - 1978'de % 21,5 ve 1978 - 1980'de % 29,4 ithal ikamesi sağlanmıştır.

Tablo:18 İmalat Sanayii Ana Sektörlerinde İthalat - İkamesi Oranları (%)

Ana Sektör	1963-67	1967-73	1973-78	1978-80	1963-80
Tüketim Malları End.	-90.7	100	-40.0	116.6	-75.9
Ara Malları End.	-11.6	-6.8	-14.2	-38.3	-56.3
Yatırım Malları End.	-14.3	7.3	-41.3	-4.5	-48.5
İmalat Sanayii	-34.2	7.4	-21.5	-29.4	-60.9

Kaynak: H. Seyidoğlu, Türkiye'de Sanayileşme..., a.g.e., s.91.

İthal ekonomisine yönelik bu sonuçlar bize, Türkiye'de ithal ekonomisinin büyük ölçüde ülkenin döviz rezervleri durumuna bağlı olduğunu göstermektedir. Döviz

²⁰⁷ Hasan OLGUN-Sübüdey TOGAN, a.g.e., s.8.

²⁰⁸ Ahmet GÖKÇEN, Türkiye Ekonomisinde İthal İkamesi ve Üretimin İthalata Bağımlılığı, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1982, s.139.

darboğazının şiddetlendiği yıllarda ithal ikamesinin kapsamı genişletilmekte, rezerv durumunun elverişli olduğu yıllarda ise ikame yumuşatılmaktadır. Nitekim, Birinci BYKP dönemi ile 1973 sonrası dönemde Türkiye'nin döviz sıkıntısı içerisinde olması, toplam arzın ithalattan yerli üretime kaymasına ve ithal ikamesinin yüksek oranda gerçekleşmesine neden olmuştur.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalar planlı dönemde uygulanan içe dönük ve ithal ikamesi politikaların yol açtığı ekonomik krizin çok boyutlu olduğunu ortaya koymaktadır. Enflasyonun giderek şiddetlenmesi, cari işlemler dengesi açığının giderek büyümesi, 1977'den itibaren reel yurtiçi tasarruf ve yatırımların giderek düşmesi ve bununla birlikte GSMH büyüme hızının giderek düşmesi krizin değişik yönlerini oluşturmaktadır.

3. 1980 SONRASI LİBERALİZASYON UYGULAMALARI:

EKONOMİDE YAPISAL DÖNÜŞÜM

İthal ikamesine dayalı sanayileşme politikası 1970'lerin sonlarına doğru başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Döviz darboğazı, giderek hızlanan enflasyon, negatif büyüme oranları ve rekabet gücü olmayan sanayiler ekonomi politikasının değiştirilmesini zorunlu kılmış; 24 Ocak 1980 tarihinde, daha sonraları 24 Ocak Kararları olarak isimlendirilecek, yeni bir ekonomik istikrar programı uygulamaya konulmuştur. Söz konusu program ile, ihracat ve görünmeyen işlem gelirleri artırılarak döviz darboğazı sorununun çözülmesi, enflasyonun kontrol altına alınması ve ekonominin dışa açılarak uluslararası rekabet ortamına uygun dinamik bir yapıya kavuşturulması amaçlanmıştır.

24 Ocak 1980 Ekonomik İstikrar Programı ve onu izleyen politika reformları ekonomide istikrarı sağlamanın ötesinde de amaçlar taşımaktadır. Gerçekleştirilen reformlar temelde merkezden yönetim yerine piyasa mekanizmasına ağırlık vermeyi, dışa açılmayı, mal ve faktör piyasalarındaki çarpıklıkları azaltmayı dolayısıyla ekonominin kalkınma stratejisini değiştirmeyi amaçlamıştır. Kalkınma stratejisini değiştirmek için alınan önlemler; KİT fiyatlarının serbest bırakılması, ihracat teşviklerinin genişletilmesi, sabit kur sisteminden kaygan kur(sliding peg) sistemine geçilmesi, ithalat kısıtlamalarının

azaltılması ve para piyasalarının liberalleştirilmesi olmuştur. Bu temel özelliği ile 1980 ekonomik istikrar programı, Türkiye'nin daha önce uyguladığı istikrar programlarından ayrılmaktadır. Programın bir diğer ayırıcı özelliği, mali, parasal ve gelirler politikalarının birbirlerini tamamlayacak biçimde kullanılmasıdır²⁰⁹

Bakanlar Kurulu'nun 24 Ocak 1980 tarihli 20 adet Kararından oluşan Ekonomik İstikrar Programı ve bu tarihten günümüze kadar devam eden süreç içerisinde alınan kararlarla belirginleşen dışa açık, ihracata yönelik ekonomi politikası uygulamasını dört ana başlık altında inceleyebiliriz:

- Fiyat politikası
- Kurumsal reformlar
- Kambiyo rejimi ve döviz kuru politikası
- Dış ticaret politikası.

3.1. FİYAT POLİTİKASI

24 Ocak ekonomik istikrar programı ile başlayan süreçte liberalizasyonun ilk adımı olarak fiyat kontrolüne ve saptanmasına son verilmiştir²¹⁰. Bakanlar Kurulunun 8/173 Sayılı Kararı ile Fiyat Kontrol Komitesi kaldırılmış ve 8/177 Sayılı Kararı ile de fiyat kontrol ve saptanmasına olanak tanıyan Türk Parasının Kıymetinin Korunması Hakkındaki 19 Sayılı Karar ve yayımlanmış tüm tebliğleri yürürlükten kaldırılmıştır. Bu kararlara paralel olarak, KİT ürünlerinin fiyatlarının da (temel mal ve hizmetler hariç) serbest olarak belirleneceği ve sübvansiyonların kaldırıldığı ilan edilmiştir. Temel mal ve hizmet tanımı yeniden yapılmış; Bakanlar Kurulunun 8/180 Sayılı Kararı ile temel mallar, elektrik-ferrokrom ve alüminyum üretimi için-, kömür, her çeşit suni gübre; temel hizmetler ise, DDY, Denizcilik Bankası ve D.B. Nakliyatı T.A.O.'nun yük taşımaları olarak saptanmıştır. Aynı karar ile bu temel mal ve hizmetlerin fiyatlarının ilgili kurum tarafından tespit edilerek, ilgili bakanlık tarafından Bakanlar Kurulu'na sunulacağı ve Bakanlar Kurulunun da bir ay içerisinde kesin fiyatı tespit ve ilan edeceği hükmü

²⁰⁹ Hasan OLGUN-Sübidey TOGAN, a.g.e., s.20

²¹⁰ Koray BAŞOL, *Türkiye Ekonomisi*, Anadolu Matbaası, İzmir, 1994, s.50-51.,

getirilmiştir. Böylece KİT'lerin Hazine ve Merkez Bankası üzerindeki baskısının hafifletilmesi ve kaynak oluşturmalarına olanak sağlanması amaçlanmıştır.

Bakanlar Kurulunun 8/173, 8/177 ve 8/180 Sayılı Kararları tüm fiyat denetim ve saptama kararlarını ekonomik yaşamdan kaldırmıştır. Bu uygulama mal fiyatlarının piyasa koşullarında belirlenmesini sağlamış, 1970'li yıllarda sıkça görülen karaborsanın ve çift fiyatlandırmanın kalkmasına yol açmıştır.

KİT ürün fiyatlarının serbest bırakılmasının hemen ardından fuel oil, kömür, demiryolu ve denizyolu ulaşımı ile tekstil ürünlerine %100; benzine %45; diesel oil ve elektriğe %120; demir-çelik ürünleri, posta, telefon ve telgraf hizmetlerine %75; kağıda %300; kimyasal gübreye %400; çimento, sigara, içkiye %55 ve şeker %80 oranında zam yapılmıştır.²¹¹

29 Aralık 1983 tarihinde alınan kararlar ile KİT'ler "kara dönük çalışanlar ve "kamu hizmeti yapanlar" olarak ikiye ayrıldı. Kara dönük çalışanlar kendi fiyatlarını belirlemede serbest bırakılmış ve devletten sübvansiyon alma gereklerinin ortadan kalkması sağlanmıştır. 29 Aralık kararlarıyla hükümet, iç piyasadaki fiyat denetimini serbest ithalat yoluyla gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Buna göre ithalattaki serbestleşmenin devletçe yapılan fiyat denetiminin yerini alabileceği düşünülmüştür.²¹²

3.2. KURUMSAL DEĞİŞİKLİKLER

24 Ocak programı, özel sektörün gücünü arttırmayı ve devletin ekonomik faaliyetlerdeki kontrol yetkisini azaltmayı hedeflemiştir. Bu amaçla iki yeni kurum: Koordinasyon Kurulu ve Para-Kredi Kurulu oluşturulmuştur. Koordinasyon Kurulu DPT Müsteşarlığı'nın başkanlığında, Maliye Bakanlığı, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Dış İşleri Bakanlığı ve Merkez Bankası'nın temsilcilerinden oluşturuldu. Koordinasyon Kurulu, kalkınma planları ve yıllık programların koordinasyonunu sağlamak, ihracat ve ithalat rejimlerini düzenlemek, diğer ülkeler ve uluslararası organizasyonlarla ilgili tüm ekonomik faaliyetlerin koordinasyonunu sağlamakla görevlendirilmiştir. Para-Kredi

²¹¹ Anne O.KRUEGER-Okan H. AKTAN, *Swimming Against the Tide*, International Center for Economic Growth Publication, California, 1992, s.42.

²¹² Gülten KAZGAN, a.g.e., s.344.

Kurulu ise, Başbakanlık Müsteşarı başkanlığında Maliye ve Ticaret bakanlıkları müsteşarları ile Merkez Bankası Başkanı gibi üyelerden oluşturulmuştur. Kurul, para ve kredi politikalarını koordine etmek ve genel politikalar çerçevesinde kredi tahsisini yapmakla görevlendirilmiştir

Yabancı sermaye uygulamalarındaki yetki dağılımını gidermek için Yabancı Sermaye Dairesi kurulmuş ve bu konudaki yetkiler bu kuruma devredilmiştir. Yabancı sermaye girişimi ile ilgili karar ülkenin ekonomik kalkınmasına yararlı olmak, Türk özel kesimine açık bir faaliyet alanında çalışmak, tekel veya özel imtiyaz içermemek kaydıyla Yabancı Sermaye Dairesi'nin yetkisine bırakılmıştır.

Ayrıca, 24.12.1980 tarihinde süresi sona eren toplu iş sözleşmelerinin sosyal zorunluluk hallerinde yeniden yürürlüğe konması için 2364 sayılı yasa çıkarıldı ve Yüksek Hakem Kurulu oluşturuldu. Yüksek Hakem Kurulu, süresi sona eren toplu iş sözleşmelerini yeni duruma göre yenileyerek yürürlüğe koyma görevini üstlendi. Böylece, piyasa ekonomisine geçiş ve dışa açılma sürecinde, ücretlerin belirlenmesi toplu pazarlık yerine, idari kararlara bırakılmış oldu. 5.5.1983 tarihinde Toplu İş Sözleşmeleri Grev ve Lokavt Kanunu ile Sendikalar Kanununun çıkarılması ve 6.Kasım 1983 tarihinde ara rejimin son bulmasını takiben sendikal haklar kullanılmaya başlanmış ve Yüksek Hakem Kurulu işlevini yitirmiştir.

Kasım 1983'te, 83/7285 nolu kararname ile de dış ticareti ve reeksport faaliyetini teşvik etmek yanında yabancı sermaye girişlerini de arttırmak amacıyla, Serbest Bölgeler Genel Müdürlüğü Kurulmuş ve Başbakanlığa bağlanmıştır.

24 Ocak Kararlarıyla başlayan kurumsal değişiklikler dönem boyunca devam etmiştir. Devletin ekonomi üzerindeki kontrol araçlarının kaldırılmasını amaçlayan bu kurumsal değişim hareketi çerçevesinde; özelleştirme uygulamalarına hız verilmiş,²¹³ özel eğitim ve sağlık işletmeleri teşvik edilmiş, temel mal ve hizmet kapsamı daraltılmış, döviz kurunun ve faiz oranlarının piyasada serbestçe belirlenmesi yolunda adımlar atılmış, haberleşme, ulaşım, iletişim alanları ile elektrik, tütün, şeker ve çay üretiminde devlet tekeli kaldırılmıştır.

²¹³ M.Faysal GÖKALP, *Türkiye'de Özelleştirme Uygulamalarının Değerlendirilmesi*, DEÜ İİBF Dergisi, Cilt:9, Sayı:11, Yıl:1994, ss.361-379.

3.3. KAMBİYO REJİMİ VE DÖVİZ KURU POLİTİKASI

1980 yılı başında, döviz kurlarının, ihracat potansiyeli bulunan sektörlerin gelişmesini engelleyecek biçimde, Türk lirasının gerçek değerinin üzerinde belirlenmesi uygulanmasına son verilmiştir. Türk Parasının Kıymetinin Korunması Hakkındaki Kanun (TPKKHK)'un verdiği yetkiye dayanarak, Bakanlar Kurulu, 25.1.1980 tarihli, 25 sayılı Karar ile 1 dolar = 47 TL şeklindeki dolar kurunu %32.7 (serten) oranında devalüe ederek 1 dolar = 70 TL olarak belirlemiştir. Bazı istisnalar dışında (gübre ve gübre hammaddeleri ile zirai ilaç hammaddeleri ithalatında 1 dolar = 55 TL olarak belirlenmiştir) katlı kur uygulamasından vazgeçilmiş, tek kur uygulamasına geçilmiştir. Böylece, TL'nin gerçek değerinin biraz altında bir kambiyo kuru belirlenerek, ihracatın teşvik edilmesi istenmiştir. 1980'lerde izlenen daha esnek kur politikası - ki, buna esnekleştirilmiş sabit kur politikası da denilmektedir²¹⁴ - 1980 öncesi dönemde izlenen sabit kur politikasının bir sonucu olarak ortaya çıkan TL'nin aşırı değerlenmesi olgusunu azaltmış ve hatta zaman zaman eksik değerlemeye yol açmıştır.

Türk parasının değerindeki bu yüksek oranlı ayarlamaların ardından döviz kurlarının ihracatın rekabet gücünü koruyacak, piyasadaki eğilimleri yansıtacak ve çapraz kur değişmelerini dikkate alacak şekilde belirlenmesi temel yaklaşım olmuştur. Ayrıca orta vadede, ekonomik yapının ihracat ve döviz kazandırıcı hizmetler ağırlıklı olabilmesi, kısa dönemde ise, ithal talebinin kontrol altında tutulabilmesi için kur politikasından yararlanılmıştır. Bu amaçla, önce Maliye Bakanlığı'nın T.C. Merkez Bankasının(TCMB) görüşüne dayanarak., Türk parasının yabancı paralar karşısındaki paritesini tespit etmesi kararı alınmış ve 1 Mayıs 1981 tarihinde ise, kurlarının uluslararası piyasalar ile ekonomideki gelişmeler dikkate alınarak günlük olarak tespiti ve ilanı konusunda TCMB'na yetki verilmiştir. Böylece günlük kur uygulamasına geçilmiştir. Döviz kurunun günlük olarak TCMB tarafından belirlenmesi, piyasa güçleri yoluyla belirlenmesi sürecine geçişin bir aşaması olarak düzenlenmiştir. Kurların günlük olarak belirlenmesi ile dış piyasalarda meydana gelen değişimler de göz önüne alınarak TL'nin değerinde yapılması

²¹⁴ Sadık ACAR, *Türkiye'de İktisadi Yapılanmadan Kaynaklanan Sorunlar ve Çözüme Yönelik Politikalar (1930-1988)*, Konya Ticaret Odası Yayını, Yayın No:6, Konya, 1988, s.30.

gereken değişiklerin kısa sürede gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir. Uygulamanın sürekliliği ölçüsünde istikrar sağlanacağından dış ticaret açısından döviz kuru riski minimize edilecek ve ileriye tahminlemek mümkün olabilecektir.

Türkiye ekonomisinin liberalizasyonu ve dışa açılması politikasına paralel olarak, 29.12.1983 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren Türk Parasının Kıymetinin Korunması Hakkındaki 28 Sayılı Karar, 2.7.1984 tarihinde bir kısım eksiklikleri tamamlanarak 30 Sayılı Karar haline getirilmiş ve kambiyo rejiminde köklü bir değişikliğe yol açmıştır. Bu Kararla, Türk parasının yabancı paralar ve altın karşısındaki değerinin belirlenmesine, döviz ve dövizini temsil eden belgelere ilişkin tüm işlemler ile dövizlerin tasarruf ve idaresine, Türk parası ve Türk parasını temsil eden belgelerin ithal ve ihracına, kıymetli maden, taş ve eşyalara ilişkin işlemlere, prim tahsili suretiyle bedelsiz ihracat ve ithalata, görünmeyen işlemlere, sermaye hareketlerine ilişkin kambiyo işlemlerine ait düzenleyici, sınırlayıcı ve yasaklayıcı esaslar yeniden belirlenmiştir.

Söz konusu Karar, Türk parası ve Türk parası ile ödemeyi sağlayan belgelerin yurda ithalini bir sınırlamaya tabi tutmayıp, ihracını Bakanlığın iznine bağlamıştır. Türkiye'ye döviz ithali, Türkiye'deki kişilerin beraberlerinde döviz bulundurmaları ve dilerlerse söz konusu dövizleri bankalarda açacakları hesaplarda tutmaları serbest bırakılmıştır. Dışarıda yerleşik kişilerin, Türkiye'de Türk parasıyla ödeme, tahsilat ve tevdiatta bulunmaları da serbestleştirilmiş, işlenmiş kıymetli madenlerle (altın ve platin) kıymetli taş ve eşyaların yurda ithal ve ihracı ithalat ve ihracat rejimi kapsamına alınmış, işlenmemiş külçe altının TCMB'nca ithal ve ihracı esası getirilmiştir.

Yine bu Kararla, yabancı paralarla altının Türk parası karşısındaki değerinin uluslararası piyasalar ve ülke ekonomisinde gelişmeler dikkate alınarak, TCMB'nca tespit edilen usuller çerçevesinde belirlenmesi öngörülmüştür. Merkez Bankası'nın konu ile ilgili 13 temmuz 1984 tarihli genelgesi gereğince de bankaların, Merkez Bankası'nca günlük olarak belirlenecek "esas kur"un dövizler için %6, efektifler için %8 altını veya üstünü geçmemek üzere, döviz ve efektif alış- satış kurlarını serbestçe tespit etmelerine izin verilmiş²¹⁵; ancak döviz alış ve satış kurları arasındaki farkın %2'yi aşmaması şart koşulmuştur.

²¹⁵ TCMB, Yıllık Rapor 1984, Ankara, 1985.s.35.

Ayrıca, her türlü menkul kıymetin ithali ihracı ile yabancı paralar üzerinden düzenlenen menkul kıymetlerin Türkiye’de, yurtdışında yerleşik kişilere devrine izin verilmiştir. Döviz bozdurulmak suretiyle satın alınan Türk menkul kıymetlerine ait gelirler ile bunların satış bedellerinin transferi, Türkiye’de ve yurtdışında yerleşik kişilerin bankalar nezdinde döviz hesabı açtırması ve bu hesapların faiz oranlarının bankalar ve hesap sahipleri arasında belirlenmesi serbest bırakılmıştır.

Bunların dışında, ihracat bedelinin %20’si ilgilinin serbest tasarrufuna bırakılmış, görünmeyen işlemlere ilişkin dövizlerin ilgililerince serbestçe tasarruf edilebilmesi imkanı getirilmiştir.

Öte yandan, 30 Sayılı Karar, diğer konularda olduğu gibi sermaye hareketlerinde de önemli oranda serbestlik getirmiştir. Karara göre, dışarıda yerleşik kişilerin Türkiye’de yatırım yapmaları, ticari faaliyette bulunmaları, ortaklığa katılmaları, şube açmaları, hisse almaları, büro, temsilcilik, acente kurmaları için gereken sermayeyi döviz olarak yurda getirmek, ilgili mercilerden gerekli izni almak ve verilen izin çerçevesinde faaliyette bulunmak koşuluyla serbesttir. Patent, lisans, know-how gibi hakların Türkiye’ye ithali de aynı esaslara bağlıdır. Bu karar çerçevesinde, Türkiye’de faaliyette bulunan müteşebbislere ait kar, temettü ve benzeri transfer istekleri ilgililerin talepleri üzerine bankalarca bekletilmeksizin yapılması öngörülmüştür.²¹⁶

9.6.1985 tarihinde yayımlanan I / H Sayılı Genelge ile o güne kadar uygulanan, bankaların, Merkez Bankası’nca günlük olarak belirlenen Türk lirasının yabancı paralar karşısındaki değerinin dövizler için %6, efektifler için %8 altında veya üstünde kur tespit edebilmeleri uygulamasına son verilmiş, bankaların ticari ve gayri ticari işlemler ile bankalar arası işlemlerde uygulayacakları döviz ve efektif alış-satış kurlarını serbestçe tayin edebilmeleri esası getirilmiştir²¹⁷. 1986 yılının ilk üç ayında Türk lirasının yabancı paralara karşı değeri üzerindeki baskılar karşısında, bankaların kendi kurlarını tespit etme serbestisi Mart 1986’da daraltılmış ve bankaların kur tespitinin Merkez Bankası kurlarının yüzde 1 altında veya üstünde olması prensibi benimsenmiştir. Uygulamada sakıncaları görülen bu sistem, Ekim 1986’da yeniden değiştirilmiştir. Yeni düzenlemeyle Merkez

²¹⁶ TCMB, Yıllık Rapor 1984, Ankara, 1985, s.37.

²¹⁷ TCMB, Yıllık Rapor 1985, Ankara, 1986, s.30.

Bankası, döviz satış kurunu günlük olarak belirlemekte, alış kurunu ise, satış kurunun binde 5 altında tespit etmektedir. Bankaların döviz satış kuru Merkez Bankası'nın satış kurunu geçmemekte, alış kurları ise serbestçe belirlenmektedir. Bankalar arası işlemlerde uygulanacak döviz kurları eskiden olduğu gibi serbest bırakılmıştır. Döviz kurlarının tespitinde getirilen bu yeni düzenleme ile, Merkez Bankası'nın ve bankaların uyguladıkları döviz satış kurları arasında uyum sağlanarak, kamu kesimi ile özel kesim arasında, kamu kesimi lehine oluşan maliyet farkı giderilmiştir. Ayrıca eski sistemde, ihracatçıya külfet oluşturan, döviz alış ve satış kurları arasındaki yüzde 2'lik marj kaldırılmıştır²¹⁸.

Ticari bankaların gereğinden fazla dövizle yönelmelerinin önlenmesi, Merkez Bankası'na düzenli döviz akışının sağlanması ve Merkez Bankası'nın bankalararası piyasaların gelişmesinde daha etkin ve düzenli bir çalışmaya girmesi için gerekli zeminin oluşturulması amacıyla, Ocak 1986'dan itibaren , bankaların ihracat ve görünmeyen işlemlerden sağladıkları döviz ve efektiflerin yüzde 20'sini Merkez Bankası'na devretme zorunluluğu getirilmiştir. Mart 1986'da ise, bu oran yüzde 15'e düşürülmüştür²¹⁹. Ocak 1987'de kambiyo denetiminin gevşetilmesi ve döviz kurunun serbestçe belirlenmesi yönünde bir adım daha atılarak, bankalar dışında bazı kuruluşlara(Yetkili Döviz Müesseseleri) belirli şartlar altında döviz alım-satım yetkisi verilmiştir. Bu müesseselere döviz alış-satış kurlarını TCMB döviz satış kurlarının en fazla yüzde 2 üzerinde belirleme imkanı tanınmıştır²²⁰.

Döviz işlemlerinde tanınan serbestlik ve TL'yi destekleyen faiz politikasının uygulanmasıyla, 1984 yılının ikinci yarısından itibaren görece döviz bolluğu yaşanmış ve TL'nin reel değer kaybı 1985 yılında durdurulmuştur. Ancak, 1985 yılının son aylarından itibaren bu durum bozulmaya başlamış, sorun sistemin en hassas olduğu noktadan, TCMB'na düzenli döviz akışının sektöre uğramasından kaynaklanmıştır. TCMB'na düzenli döviz akışının yavaşlamasının nedeni ekonominin döviz kazançlarının azalması değil, para ikamesi dolayısıyla döviz elinde tutan kesimlerin bunları TCMB'na satmak konusundaki isteksizliklerinin bir sonucudur. Para ikamesinin seyri, dövizin beklenen

²¹⁸ TCMB, Yıllık Rapor 1986, Ankara, 1987, s.33-34

²¹⁹ TCMB, Yıllık Rapor 1986, Ankara, 1987, s.33.

²²⁰ TCMB, Yıllık Rapor 1987, Ankara, 1988, s.35.

nominal getirisine bağlıdır. Herhangi bir nedenle nominal devalüasyon veya depresiasyon oranının hızlanacağı beklentisinin yaygınlaşması, para ikamesini hızlandırmaktadır. 1985 sonlarında yaşanan olaylar da gerçekte para ikamesinden kaynaklanmaktadır. Diğer bir önemli nokta da, sistemi zora sokan esas olgunun, para ikamesinin, finansal kuruluşlarca, özellikle bankalar tarafından yapılmış olmasıdır. Nitekim, 1986 yılı başlarında alınan önlemlerin banka sistemine yönelik olması da bunu göstermektedir²²¹.

1988 yılı Ağustos ayında, mali piyasalarda yapılan bir değişiklikle döviz kurlarının piyasa koşullarında belirlenmesi sistemine geçilmiştir. Bu amaçla TCMB bünyesinde döviz ve efektif piyasaları açılmıştır. Döviz ve efektif piyasalarına bankalar, özel finans kurumları, Bakanlıkça faaliyetleri uygun görülen yetkili müesseseler ve Merkez Bankasının döviz pozisyonunu yöneten Döviz İşlemleri Müdürlüğü katılmaktadır. Merkez Bankası Döviz ve Efektif Piyasaları Müdürlüğü ise, bu piyasalarda tarafsız aracı olmak ve bilgi aktarımında bulunmak görevlerini üstlenmiştir. Döviz ve efektif piyasaları faaliyetleri 8.8.1988 kur belirleme seansları ile başlamıştır²²².

Ancak, 1988 yılı Eylül ayından itibaren, piyasalarda yeni bir spekülative dalgalanma başlamış, resmi ve paralel piyasalardaki döviz kurlarında yüzde 20'lere varan fiyat farklılıkları meydana gelmiştir. TCMB'nin ödeyeceği dış borç tutarının (aynı yıl) 6,8 milyar doları bulması ile liberalizasyon nedeniyle artan ithalat dövize olan talebi artırırken, petrol geliri azalan komşu ülkelerin (fiyatlardaki düşme nedeniyle) durumu ve uygulanan kur politikası döviz arzını azaltmıştır.²²³ Bunun sonucunda, 1988 Ekimi'nde, TCMB'nin müdahalesiyle Türkiye'de sekiz yıllık reel devalüasyon trendi iki yıllık bir süre için tersine çevrilmiştir. 1988 yılı Ekim ayındaki gelişmeler daha öncekilerden iki açıdan farklıdır. İlk olarak, o tarihte TCMB bünyesinde kurulan bankalar arası döviz-efektif piyasası çalışır durumdadır. Dolayısıyla TCMB'nin piyasaya doğrudan müdahalesi hem kuramsal olarak olanaklıdır hem de biriken likit döviz varlıkları nedeniyle böyle bir müdahaleyi yapabilecek durumdadır. İkinci olarak, müdahale gününden birkaç gün önce mevduat faizleri serbest bırakılmış ve bir hafta içerisinde bütün vadelerde ortalama yirmi puan

²²¹ Nazım EKİNCİ, Türkiye'de 1980 Sonrasında Para Politikaları, Türkiye'de Kamu Maliyesi Finansal Yapı ve Politikalar, Ed. T.Berksoy-K.Boratay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 1993, ss.190-191.

²²² TCMB, Yıllık Rapor 1988, Ankara, 1989, s.41.

²²³ Nilgün ACAR, Döviz Kuru Sistem ve Politikalarının Dış Ticaret Açısından Analizi (1980 Sonrası Türkiye Örneği), Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, DEÜ SBE, İzmir, 1995, s.66.

artmıştır. Aynı ay içerisinde, kamu borçlanma senetlerinde üç ve altı aylıklar ortalama 5, bir yıllıklar ise ortalama 15 puan artmıştır. 14 Ekim 1988 günü, TL'nin dolar karşısında %10 nominal değer kazanması ve artan TL faizleri, para ikamesini tersine çevirmiştir.

Bu koşullar altında 4 Şubat Kararları olarak isimlendirilen bir takım önlemler alınmıştır. İhracat gelirini ve ülkeye döviz girişini artırmak, ithalatı kısmak amacına yönelik olarak alınan bu önlemler çerçevesinde; döviz gelirini ve ihracatı özendirmek amacıyla, döviz gelirini gecikmeden getiren ihracatçıya ek vergi iadesi ve ek ihracat teşviki verilmesi öngörülmüştür²²⁴. Buna göre, ihracatçıların dövizlerini 30 gün içerisinde yurda getirmeleri durumunda vergi iade oranı yüzde 20 oranında arttırılmış, ithalatı kısmak için ithalat depozitoları yüzde 15'e çıkarılmış, ihracat gelirlerinin yurda getirilmesi zorunlu kısmı yüzde 80'den yüzde 100'e çıkarılmış, yabancı kaynak kullanımını kolaylaştırmak için iç ve dış faiz oranları arasındaki fark yükseltilmeye çalışılmıştır.

Kambiyo rejiminin serbestleştirilmesi yönünde atılan son önemli adım, 11.8.1989 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan "Türk Parasının Kıymetinin Korunması Hakkında 32 Sayılı Karar" ile 25.2.1990, 20.6.1991 ve 21.3.1993 tarihli Resmi Gazetelerde yayımlanan ek kararlar ile gerçekleştirilmiştir. Bu Karar, ekleriyle birlikte, Türk parasının konvertibiliteye geçişi için gerekli ortamı hazırlamış, Avrupa Topluluğu'nun(AT) ekonomik ve mali politikaları ile uyumun sağlanmasını hedeflemiş ve kısıtlayıcı hükümleri kaldırarak liberal bir kambiyo rejimi oluşturmuştur.

32 Sayılı Karar ve Karardaki ek değişikliklerle döviz, döviz kuru ve dış ticaret alanında getirilen başlıca yenilikler şunlardır²²⁵:

- 1- Türk parası hakkında:
 - Türk parası ve Türk parası ile ödemeyi sağlayan belgeleri ithal ve ihracı serbest bırakılmıştır.

²²⁴ Gülten KAZGAN. *Yeni Ekonomik Düzendeki Türkiye'nin Yeri*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1994. s.199.

²²⁵ TCMB, *Yıllık Rapor 1990*, Ankara, 1991. s.48-49 ; TCMB, *Yıllık Rapor 1991*, Ankara, 1992. s.49 -50 ; Ahmet KIZIL, *Türk Kambiyo Mevzuatında Liberalleşme ve Bunun Uluslararası İlişkilerimize Yansıması*, 1980-1990 Döneminde Türkiye'de Ekonomik Politika ve Uygulamaları, HDTM Yayını, Ankara, 1991, ss.94-98 ; Nilgün ACAR, a.g.t., ss.68-71.

- Dışarıda yerleşik kişilerin bankalar nezdinde Türk lirası mevduat hesabı açtırmaları ve bu hesapların ana para ve faiz gelirini yurt dışına Türk lirası veya döviz olarak transfer etmeleri serbest bırakılmıştır.

- Türkiye’de yerleşik kişilerin yurt dışına menkul kıymet ihraç etmeleri ve yurt dışında satmaları tümüyle serbest bırakılmıştır.

-Merkez Bankası ve bankaların uluslararası piyasalarda döviz ve Türk parası ile ilgili işlemleri yapmaları ve gerektiğinde Türk lirası banknotları ihraç etmeleri serbest bırakılmıştır

- Türk lirası ile ödemeyi sağlayan belgeler tanımına kredi kartları ve seyahat çekleri dahil edilmiştir.

2. Döviz hakkında:

- Türkiye’de yerleşik kişilerin bankalar ve özel finans kurumlarından istedikleri kadar döviz satın almaları ve bunları yurt dışına transfer etmeleri serbest bırakılmıştır.

- Türkiye’de yerleşik kişilerin yurt dışına çıkışlarında 5000 ABD doları veya eşiti efektifli beraberlerinde götürmeleri serbest bırakılmıştır.

- Dışarıda yerleşik kişilere herhangi bir limit olmaksızın bankalardan, özel finans kurumlarından ve yetkili müesseselerden döviz satın alabilme ve transfer ettirebilme olanağı tanınarak, bu kişilerin bankalar ve özel finans kurumları aracılığıyla yurt dışına Türk lirası göndermesi de serbest bırakılmıştır.

- Bankalar, yetkili müesseseler ve özel finans kurumlarının ticari ve gayri ticari işlemlere uygulayacakları gişe alış ve satış kurlarını, TCMB'nca saptanan günlük kurlardan bağımsız ve serbestçe belirlemelerine imkan tanınmıştır.

- PTT'ye dövize ilişkin işlem yapabilme yetkisi verilmiştir.

3. İhracat hakkında:

-İhraç edilen mal bedelinin 90 gün içerisinde yurda getirilmesi zorunlu miktarı, mal bedelinin yüzde70'ine düşürülmüştür.

- Türk lirası üzerinden ihracat yapılması ve ihraç bedelinin beyan edilen Türk lirası üzerinden yurda getirilmesine izin verilmiştir.

- Kredili ihracatta, ihraç bedeli dövizlerin, kredi satış sözleşmesinde belirtilen süreler içinde yurda getirilmesi esası benimsenerek ihracatçıya bu yönden önemli kolaylıklar getirilmiştir.

- 3000 ABD dolarına kadar açık ihracat bedellerinin bankalar ve özel finans kurumlarınca resen kapatılmasına imkan verilmiştir.

- Yurt dışında müteahhitlik yapan Türk firmalarının yapacakları ihracata ilişkin bedellerin yurda getirilme süreleri mevzuatla belirlenerek bu konudaki belirsizlik giderilmiştir.

- İhracat rejimi esasları çerçevesinde altın ihracı tümüyle serbest bırakılmış, işlenmemiş altın ithali dışında işlenmiş ve işlenmemiş kıymetli maden ve taşların ithali ve ihracıyla ilgili usul ve esaslar belirlenmiştir. Bu çerçevede yetkili müesseselerin yanı sıra diğer gerçek ve tüzel kişilerinde bu işlemleri yapmasına olanak tanınmış olup, işlenmemiş altın ihracatında ihraç bedelinin yurda getirilmesi zorunluluğu kaldırılmıştır.

4. İthalat Hakkında:

- İthalat bedellerinin TL olarak transfer edilebilmesine izin verilmiştir.

- 3000 dolara kadar açık ithalat hesaplarının bankalar ve özel finans kurumlarınca resen kapatılmasına imkan sağlanmıştır.

- Yatırım malları ithalatında döviz tevdiat hesabından ödeme serbest bırakılmış olup ayrıca ihracatçıların, turizm işletmelerinin, uluslararası taşımacılık yapan firmaların ve yurt dışı müteahhitlik firmalarının bu işlerden kazandıkları dövizlerle açtıkları döviz tevdiat hesaplarından ithalatlarının karşılanabilmesi esası getirilmiştir.

5. Görünmeyen işlemler:

-Turizm, nakliyat, müteahhitlik ve müşavirlik gibi görünmeyen işlemlerden elde edilen dövizlerin sahiplerince serbestçe kullanılabilesine imkan tanınmıştır. Ayrıca, görünmeyen işlemlerden dolayı yurt dışına yapılacak ödemelerin TL ile de yapılması serbest bırakılmıştır.

6. Yabancı sermaye:

- Yabancı sermaye mevzuatı dışında, dışarıda yerleşik kişilerin Türkiye'de faaliyette bulunmaları, temsilcilik, acenta açmaları, adi ortaklık tesis etmeleri ile Türkiye'de yerleşik kişilerin yurt dışında yerleşik kredi kartı kuruluşları ile lisans ve temsilcilik sözleşmeleri yapmaları imkanı getirilerek bu hususta çeşitli mevzuatlar arasındaki yetki kargaşası ve boşluklar giderilmiş ve bu konudaki usul ve esaslar netleştirilmiştir.

Bu düzenlemelerle kambiyo rejimi bir çok OECD ülkesinden (örneğin: İtalya, Fransa, İspanya, Yunanistan, Portekiz, İrlanda ve İzlanda) daha liberal bir yapıya kavuşmuştur. TPKKH 32 Sayılı Karar ve Ek Kararlarla Türk parasının konvertibilitesi için gerekli yasal çerçeveyi büyük ölçüde sağlamış bulunan Türkiye, IMF Ana Sözleşmesi Madde XIV statüsünden, Madde VIII statüsüne geçerek Türk parasının konvertibilitesi konusunda önemli bir adım daha atmıştır. 22.3.1990 tarihinde, Türkiye, Madde XIV statüsünden Madde VIII statüsüne geçtiğini ve Madde VIII statüsünün yükümlülüklerini kabul ettiğini IMF yetkililerine resmen bildirmiştir. Bu durum IMF İcra Direktörleri Kurulu'nca tescil edilmiş ve 3.4.1990 tarihinde bir basın bildirisiyle açıklanmıştır.

Türkiye, Madde VIII statüsüne geçmekle; uluslararası cari işlemlere ilişkin ödeme ve transferlere herhangi bir sınırlama getirilmeyeceğini, yabancılara IMF nezdinde güvence vermiş bulunmaktadır. Bir başka ifadeyle, piyasaya dövizle ilişkin sınırlamalar getirmek şeklinde herhangi bir müdahalenin olmayacağı garantisi verilmiştir. Ayrıca, piyasanın yetersiz kalması durumunda, T.C. Merkez Bankası'nın kendisine getirilecek Türk liralardan satın alacağı da bildirilmiştir.

Döviz piyasası ve kambiyo alanındaki ortaya çıkan liberalleşme yönündeki bu gelişmeler, bir yandan piyasa mekanizmasının iktisadi kararlar üzerindeki rolünü artırırken, bir yandan da Türkiye ekonomisini giderek dış alemden gelen etkilere karşı daha duyarlı hale getirmiştir.

Diğer taraftan, 1989-1990 döneminde, TL'nin reel olarak değer kazanması, TCMB'nin kurları isteyerek düşük tutmasına bağlanmaktadır. Ancak, bu iddiaların geçerliliği kuşkuludur²²⁶.

TL'nin dolar ve mark karşısında değer kazanması 1993 yılının son çeyreğine kadar sürmüştür. Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı(HDTM)'nin Ekim 1993'ten itibaren izlediği iç borçlanma politikası nedeniyle ortaya çıkan likidite fazlasını piyasadan çekmek için TCMB iki uygulama birden başlatmıştır. TCMB, bir yandan açık piyasa işlemleri ve bankalararası para piyasası işlemleri ile TL faizlerini yükseltmiş, diğer yandan döviz ve efektif piyasalarında satışları artırmıştır. Başvurulan bu iki önleme karşın, döviz piyasalarında açıklanan kurlar ile piyasa kurları arasındaki marjın %23'e kadar çıkması

²²⁶ Geniş bilgi için bkz. Nazım EKİNCİ, a.g.e., s.195.

karşısında 26 Ocak 1994 tarihinde, TL'nin yabancı paralara göre değeri düşürülmüştür. Ancak, döviz piyasalarında dalgalanma kontrol altına alınamamış; Ocak ayı içerisinde TL/dolar kurunda artış %19, Şubat ayında %7, Mart ayında %22 ve Nisan ayında %51 olmuştur. Mart 1994'te TCMB rekor düzeyde döviz ve efektif satışı gerçekleştirmiş ve bankalararası para piyasalarında bir gecelik faiz oranı (rekor sayılan) %350 düzeyine çıkarılmıştır. Döviz piyasalarında devam eden kriz nihayet Hazine'nin 26 Mayıs 1994 tarihinde %200 faizli Hazine Bonosunun halka arz yoluyla satılması sonucu kontrol altına alınmıştır. Böylece döviz kurları üzerindeki baskılar kalkmış, 5 Nisan Kararları olarak isimlendirilen kararlar işlemeye başlamıştır²²⁷.

1995 yılı başında IMF ile yapılan "stand-by" anlaşması çerçevesinde, 1.5 Alman Markı ve 1 ABD Doları olarak tanımlanan bir kur sepeti oluşturulmuş ve bu kur sepetinin öngörülen aylık enflasyon oranları kadar arttırılması hedeflenmiştir. 1995 yılı için öngörülen enflasyon oranına bağlı olarak hedeflenen kur sepetindeki artış %38.4 olarak belirlenmiş ve bu tarihten itibaren kur sepetinin hedef değerleri piyasalara duyurulmuştur. Ancak, yılın son üç ayında ortaya çıkan siyasi belirsizlik ve gerçekleşen enflasyon oranlarının yılbaşındaki öngörülerini aşması nedeniyle, TCMB, kur politikasını yeniden şekillendirmiştir. Bu nedenle yılın son üç ayında kur sepetindeki artış hızlanmış ve 1995 yılı sonu itibariyle kur sepeti karşısında TL %60.1 oranında değer kaybetmiştir²²⁸.

3.4. DIŞ TİCARET REJİMİNDEKİ DEĞİŞMELER

3.4.1. İhracat Rejimindeki Değişmeler

24 Ocak Ekonomik İstikrar Programı ile benimsenen liberal, dışa yönelik, ihracata dayalı ekonomi politikasında ihracat miktar ve gelirlerindeki artışın önemli bir yeri bulunmaktadır. İhracatın arttırılması amacıyla, ihracatı engelleyen faktörlerin kaldırılması, ihracata karşı yandaşlığın azaltılması için çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler çerçevesinde 1980 sonrasında ihracatta devlet denetimi, tescil ve lisans uygulaması kaldırılmış; kanun, kararname ve uluslararası anlaşmalarla ihracı yasak olan

²²⁷ Erdinç TOKGÖZ, T.C.Merkez Bankası ve Döviz Piyasası, Hacettepe Ün. İİBF Dergisi, Cilt XIV, Sayı:1/Temmuz-1996, Ankara, s.14.

²²⁸ TCMB, 1996 Yıllık Rapor, Ankara, 1997, s.57.

mallar dışında kalan bütün malların ihracı serbest bırakılmış; 1985 Yılı İhracat Rejimi ile ilk defa Türk Lirası ile ihracat yapma imkanı getirilmiş, döviz kurunun piyasa koşulları içerisinde belirlenmesi politikası uygulanarak ekonomide nispi fiyat yapısının ihracat aleyhine değişmesinin engellenmesine çalışılmış, ihracat gelirlerinin arttırılabilmesi için ürün çeşitlendirilmesiyle birlikte, katma değer oranı yüksek sanayi ürünlerinin ihracı özendirilmiştir.

1980 sonrasında uygulanmakta olan ihracat rejiminin genel çerçevesi, 02.02.1984 tarih ve 2976 sayılı “Dış Ticaretin Düzenlenmesi Hakkında Kanun” ile düzenlenmiştir. Söz konusu Kanunun amacı, dış ticaretin ülke yararına düzenlenmesini sağlamak amacıyla ithalat, ihracat ve diğer dış ticaret işlemleri üzerine vergi ve benzeri yükümlülükler dışında ek mali yükümlülükler konulması ve kaldırılmasını düzenlemek üzere Bakanlar Kurulu’na yetki vermektir. Kanun, aynı zamanda ihracat işlemlerini düzenleyen “İhracat Rejimi Kararı” ile “İhracat Yönetmeliği”nin yasal dayanağını oluşturmaktadır. Bunların dışında, ihracat, T.C.Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı(daha sonraları DTM)’nin yayımlandığı ihracat tebliğleri, sirkülerler ve DPT(sonralarıHM) Teşvik ve Uygulama Genel Müdürlüğü’nce çıkarılan ihracatı teşvik kararları ve tebliğleri ile düzenlenmektedir.

İhracatı engelleyen faktörlerin giderilmesinin yanı sıra, 1980 öncesinde de uygulanmakta olan ihracat teşviklerinin kapsamı ve etkinliği arttırılmış ve yeni gereksinimlere uygun ihracat teşvikleri de yürürlüğe konmuştur. İhracat teşviklerinin genel amacı, mevcut sanayinin uluslararası rekabete hazırlanması, dış ticaret ve özellikle uluslararası pazarlarda ve mal bazında uzmanlaşma çabalarına yardımcı olmak ve hızlandırmaktır. Böylece, kısa vadede ülke ürünlerine ihraç gücü kazandırmak, uzun vadede ise ihracatın yapısını sanayi ürünleri lehine değiştirmek hedeflenmiştir.

İhracat teşvik tedbirleri, uygulandığı aşamalar bakımından üretim aşaması, pazarlama aşaması ve ihracat sonrası aşama olarak üç grupta toplanabilir. 1980 sonrası dönemde Türkiye’de ihracat teşvik araçları, ihracat sonrası mali teşviklere ağırlık verecek şekilde uygulanmıştır

Bu dönemde uygulanan ihracatı teşvik tedbirleri zaman içerisinde ağırlıkları değişmek üzere üç grup halinde uygulanmıştır. Bunlar:

(i)- İhracatçıya doğrudan katkılar sağlayan teşvikler:

- İhracatta vergi iadesi sistemi,
- Destekleme Fiyat İstikrar Fonu'ndan yapılan ödemeler,
- Kaynak Kullanımı Destekleme Fonu Ödemeleri,
- Navlun Primi.

(ii)-İhracatçının girdi maliyetini düşürücü önlemler:

- Ucuz maliyetli ihracat kredisi,
- İhracat karşılığı gümrük muafiyeti ve mal ithalatı imkanı,
- Döviz tahsisi,
- Dış Ticaret Sermaye Şirketi uygulaması,
- İhracat karşılığı dövizlerden mahsup.

(iii)- İhracatın vergi sonrası karlılığını yükseltecek önlemler:

- Katma Değer Vergisi muafiyeti,
- Kurumlar Vergisi muafiyeti,
- Konut Fonu muafiyeti,
- Vergi, resim ve harç istisnası,

olarak sıralanabilir. Bu tür doğrudan müdahalelerin, 1980 sonrası dönemde belirlenen, ekonomide liberalizasyonu sağlamaya yönelik amaca uygun düşmediği açıktır. Ancak bu çelişkiye rağmen söz konusu teşvikler etkin bir şekilde uygulanmıştır. Bu ihracat teşviklerinin başlıcaları, önemli noktalarının açıklığa kavuşturulması amacıyla aşağıda incelenmiştir.

3.4.1.1. Vergi İadesi

1980'li yıllardaki ihracatı teşvik araçları arasında en etkililerinden²²⁹ olan vergi iadesi uygulaması, esas olarak 16.9.1975 tarih ve 7/10624 sayılı "İhracatta Vergi İadesi Kararı" ve buna ek karar ve tebliğlere göre düzenlenmiştir. Vergi iadesinden yararlanacak mallar listeler halinde gösterilmiş, uygulanacak vergi iade oranları açık olarak belirtilmiştir.

²²⁹ Gülten KAZGAN-N.TUNCER-H.KİRMANOĞLU, Vergi İadesi Uygulamasının İmalat Sanayi İhracatı Üzerindeki Etkisi(1970-1988), TÜSES - Vakfı Yayını, İstanbul, 1991. ss.3-28.

23 Nisan 1981 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanan “10 Sayılı Kararname” ile vergi iade oranları değiştirilmiş, en yüksek oran %20 olarak belirlenmiştir. Daha sonraları, 23 Aralık 1983 tarih ve 18266 sayılı Resmi Gazete ile 26 Aralık 1985 tarih ve 18970 sayılı Resmi Gazete’lerde yayımlanan kararlarla vergi iade oranları değiştirilmiştir(Bkz. Tablo:19).

Vergi iadesi uygulaması, piyasa ile resmi döviz arasındaki farkın çok üzerinde teşvik sağlanması nedeniyle, “ hayali ihracat ” olarak popülerize edilen, özünde ihracata tanınan teşviklerden ve özellikle de vergi iadelerinden yararlanabilmek için yapılan yasadışı bir işlemin yaygınlaşmasına yol açmıştır. Ayrıca, Türkiye’nin ihracata uyguladığı yüksek vergi iadelerini bir sübvansiyon olarak gören ABD, bu mallara % 16 - 17 oranında “ telafi edici ” vergi koyarak kısıtlamaya yönelmek istemiştir. ABD’nin bu girişiminin AET (AB), Kanada, İsveç gibi diğer ülkelere de yayılmasından çekinen Türk hükümeti, ABD ile bir anlaşma imzalayarak bu tip teşvikleri kademeli olarak kaldırmayı kabul etmiş, ardından Şubat 1985’te GATT Sübvansiyon Kodunu imzalamıştır²³⁰.

Tablo:19 İhracatta Vergi İade Oranları 1981-1989

Tarihler	Listeler									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
23 Nisan 1981	20	18	15	13	10	8	5	5	0	s
22 Nisan 1982	20	18	15	13	10	8	5	5	0	s
1 Nisan 1984	16	14	12	10	8	6	4	4	0	s
1 Eylül 1984	11	10	8	7	6	4	3	3	0	s
1 Mart 1986	10	9	8	7	5	4	3	3	0	s
1 Temmuz 1986	9	8	7	6	5	4	2	2	0	s
1 Kasım 1986	8	7	6	5	4	3	2	2	0	s
1 Ocak 1987	8	6	4	2	0	-	-	-	-	-
1 Nisan 1988	7	5	4	2	0	-	-	-	-	-
1 Haziran 1988	6	4	3	4	0	-	-	-	-	-
1 Ekim 1988	3	2	2	1	0	-	-	-	-	-
1 Ocak 1989	0	0	0	0	0	-	-	-	-	-

Kaynak: Okan AKTAN, a.g.m., 1993, s.20.

Not: Vergi iade oranları tam sayıya yuvarlatılmıştır.

s: spesifik vergi iade oranları.

“-”: söz konusu liste kaldırılmıştır.

²³⁰ Selim İLKİN, 1980 sonrasında Büyük İhracatçıların Örgütlenmesi ve Türkiye Dış Ticaret Derneği. ODTÜ Gelişme Dergisi, Cilt : 19, sayı: 2, 1992.

Vergi iade uygulamasının kaldırılmasının kabulünden sonra, 1 Aralık 1986 tarih ve 19298 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan Kararla vergi iadesinden faydalananak mallar 4 liste halinde belirlenmiş, bilahare, 31.03.1988 tarih ve 88/12813 Sayılı Kararla, Nisan 1988 tarihinden itibaren yıl sonuna kadar her ay için vergi iade listesindeki yüzde miktarlar 1/10 nispetinde düşürülerek ödeme yapılmasına ve 1. 1. 1989 tarihi itibariyle vergi iadesi uygulamasına son verilmesine karar verilmiştir. Ancak, 15 Ekim 1988 tarih 19960 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan karar ile, “ 1 Ocak 1980 tarihinden sonraki fiili ihracatta vergi iadesi verilmeyecektir ” şeklinde daha önce yayımlanmış olan karar değiştirilmiştir. Söz konusu değişiklik ile, 15 Nisan 1988 tarihi sonuna kadar devlet bağlantısı yapılmış veya gayri kabili rücu akredifi gelmiş olanların 15 Nisan 1989 tarihine kadar ihraç edilmeleri halinde vergi iadesinden yararlanabilecekleri; temdit var ise, temdit ve yenileme tarihlerindeki oranların uygulanabileceği kararlaştırılmıştır.

Tablo:20’de 1992 yılına kadar ki vergi iadesi tutarları ve vergi iadesi ile sağlanmış olan ortalama sübvansiyon oranları verilmiştir. Görüldüğü gibi, vergi iadesine tabi ihracatın toplam ihracat içerisindeki payı hızla yükselerek 1984 yılında % 60,71’e kadar çıkmış, uygulamanın son bulunduğu yıl olan 1989’da % 20’ye düşmüştür. Sütun 6 ve

Tablo:20 1980-1992 Dönemi İhracatta Vergi İadesi Tutarları ve Vergi İade Oranları

Yıllar	İhracat (Milyon TL)	Vergi İadesine Tabi İhracat (Milyon TL)	Vergi İadesi Tutarı (milyon TL)	Vergi İadesine Tabi İhracatın Toplama Oranı (%)	Vergi İadesine Tabi İhracata Göre Vergi İade Oranı (%)	Toplam İhracata Göre Vergi İade Oranı (%)
1980	221498.15	55030.98	4905.16	24.84	8.91	2.21
1981	530715.74	174220.42	24653.14	32.83	14.15	4.65
1982	937310.58	412611.81	86816.02	44.02	21.04	9.26
1983	1298945.23	667930.92	148989.91	51.42	22.31	11.47
1984	2608331.53	1583406.00	329059.00	60.71	20.78	12.62
1985	4152927.05	2268406.00	2872238.00	54.62	12.66	6.92
1986	5012345.48	2761355.70	281959.60	55.09	10.21	5.63
1987	8844330.50	5183997.20	438475.30	58.61	8.46	4.96
1988	16809242.01	7902032.90	674802.22	47.01	8.54	4.01
1989	24819337.00	5202613.95	389516.70	20.96	7.49	1.57
1990	33629902.50	341474.78	240101.32	1.01	7.06	0.07
1991	56880015.70	57527.97	5349.05	0.10	9.30	0.009
1992	101283345.00	6313.36	26571.76	0.006	420.88	0.02

Kaynak: İTO, Türkiye’de Teşvik Sistemi, İstanbul, 1995, s.11.

7'deki sübvansiyon (vergi iadesiyle sağlanan) oranlarının 1983 - 1984 yıllarında en yüksek değerlerine çıktığı, 1989'da 1,57'ye, 1992'de ise 0,02'ye düştüğü görülmektedir.

Yukarıda açıkladığımız normal vergi iadesine ilave olarak, ihracatın belirli limitleri aşması durumunda ek vergi iadesi de uygulanmıştır. 10 Sayılı İhracatta Vergi İadesi Kararı'na göre; bir takvim yılı içinde 4 milyon dolar ihraç barajının aşılması halinde vergi iade oranı beş puan, 15 milyon doları aşması halinde ise on puan arttırılmıştır²³¹. Ek vergi iade oranları da 1989'a kadar sık sık değiştirilmiş ve bu da normal vergi iadesi ile birlikte kaldırılmıştır.

3.4.1.2. Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu (DEFİF) Ödemeleri

Belirli ihraç ürünlerine doğrudan ödemede bulunarak bu malların ihracatını, pazarlamasını, ihracata yönelik yatırımları ve ihracat sigorta sistemini desteklemek amacıyla 1980 yılında Destekleme Fiyat ve İstikrar Fonu (DEFİF) kurulmuştur.

1986 yılı sonundan itibaren Destekleme Fiyat ve İstikrar Fonu'ndan yapılan ödeme sisteminde, Para ve Kredi Kurulunun 16. 5. 1987 tarih ve 87/16 sayılı; 16. 1. 1988 tarih ve 88/1 sayılı; 29. 12. 1988 tarih ve 88/32 sayılı; 24. 1. 1990 tarih ve 90/2 sayılı; 4. 12. 1990 tarih ve 90/20 sayılı Tebliğleri ile değişiklikler yapılmış ve bu yıldan başlayarak fondan yararlanacak malların kapsamı genişletilmiştir. 20 Ağustos 1991 tarih ve 20966 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 91/9 sayılı Para Kredi Kurulu Kararı ile uygulanacak ödeme miktarları aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir²³²:

Fiili İhracatın Gerçekleştirilme Dönemi	Uygulanacak Ödeme Tutarı
1 Ekim 1991'e kadar	% 100
1-31 Ekim 1991	% 80
1-30 Kasım 1991	% 60
1-31 Aralık 1991	% 40
1-31 Ocak 1992	% 20

²³¹ Okan H.AKTAN, *GATT ve AT Mevzuatı Karşısında...*, a.g.m., s.21.

²³² Sübidey TOGAN, *1980'li Yıllarda Türk Dış Ticaret Rejimi ve Dış Ticaretin Liberizasyonu*, Türk Eximbank Yayını, (Yer ve tarih belirtilmemiş)...., a.g.e., s.126.

Aynı karar çerçevesinde, Destekleme Fiyat İstikrar Fonu'ndan yapılan ödemelerin, 1992 yılının Şubat ayından itibaren tümüyle kaldırılmasına karar verilmiştir.

3.4.1.3. Navlun Primi

86/6 sayılı ve 7. 4. 1986 tarihli Para Kredi Kuruluna Kararına göre, Türkiye limanlarından, 4 gruba ayrılan ülke limanlarına yapılan ihrac ürün nakliyelerinde, brüt ton bazında bir destek ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bu ödeme, ton başına Türk bayraklı gemilerde 3 \$ - 12 \$, yabancı bayraklı gemilerde ise 1,5 \$ - 6 \$'dır. Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu'nda yapılan bu prim ödemesi, Türk bayraklı gemilerle yapılan ihracatta, Kuzey Afrika ülkeleri için 3 \$ / ton, Doğu Amerika sahilleri ve Uzak Doğu için 8 \$ / ton, Avustralya ve Batı Amerika sahilleri için ise 12 \$ / ton'dur.

3.4.1.4. İhracat Kredileri

1980'lerde ihracatı ön plana çıkaran politikalara ağırlık verilmesiyle geçmişte uygulamaya konmuş olan ihracat kredileri sistemi geliştirilmiş, bunlara yenileri eklenmiştir.

İlk olarak 13 Eylül 1968 tarih ve 6/10649 sayılı kararla çıkarılmış olan belgeli ihracat kredileri, vergi iade listelerinde yer alan mamulleri ihraç etmek isteyen firmaların ihracata hazırlık ve imalat safhalarında hammadde, yardımcı mamul ve işletme giderlerini karşılamak amacıyla verilmiştir. Kredi, 25 Ocak 1980 tarih ve 8/182 sayılı kararname ile "İhracatı Teşvik Belgesi Kredisi" olarak isimlendirilmiştir. Belgenin alınmasıyla sağlanan teşvikler, vergi, resim ve harç istisnası ile faiz farkı iadesidir.

İhracatı teşvik kredileri, "İhracatı Teşvik Fonu" kurulduktan sonra uygulanmaya başlamıştır. Söz konusu Fon, 25.1.1980 tarih ve 8/182 sayılı "İhracatı Teşvik Kararı" ile kurulmuştur. Fonun kaynakları; ithalat rejimi çerçevesinde alınan teminatlardan belirli oranlarda sağlanan pay ile Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu'ndan Para Kredi Kurulu kararları ile aktarılan miktarlardan oluşmaktadır. İhracat Teşvik Belgesi alan ihracatçılara bu fondan kredi kullandırılabilir. Kredinin vadesi azami bir yıldır. Ancak, taahhüt edilen ihracatın en az % 50'sinin fiilen gerçekleşmesi halinde; aracı banka, süreyi üç ay daha uzatabilir.

Belgeli krediler arasından 18 Temmuz 1980 tarih ve 17051 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 8/1173 sayılı "İhracatçı Şirketleri Teşvik Kararı" çerçevesinde

verilen krediler de önemli yer tutmaktadır. İhracatçı sermaye şirketlerine, İhracatçı Teşvik Fonu'ndan bir yıl vadeli kredi verilmektedir. Bu kredinin miktarı taahhüt edilen mal bedelinin % 90'ıdır.

Kısa vadeli ihracat kredilerinin yanı sıra, orta ve uzun vadeli ihracat kredileri de verilmektedir. Bunlar; ihracat garantili yatırım kredileri ve yatırım malları imalatçı satıcı kredileri şeklinde iki başlık altında toplanabilir.

İhracat garantili yatırım kredileri, donatım, özel maksatlı ve özel yapılı gemi, çekici ve treyler alımları kredilerinden ibarettir. Bankalar ve T.C. Merkez Bankası, teşvik belgesine dayanarak sekiz yıla kadar vadeli yatırım ve donatım kredisi vermiştir

Yatırım malları imalatçı satıcı kredisi, 26 Ekim 1985 tarih ve 18910 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 85/9967 sayılı kararname ile uygulanmaya başlanmıştır. Bu Kararnameye dayanarak T.C. Merkez Bankası nezdinde “Yatırım Malları İmalatçı Teşvik Fonu” kurulmuştur. Fonun kaynakları, sağlanacak dış krediler ile gerektiğinde kanun ve kararname ile kurulmuş diğer fonlardan yapılacak aktarmalardan oluşmaktadır. Fon, yatırım malları üreten firmaların ürettikleri yatırım mallarının kredili satışına imkan sağlamak ve böylece satış tutarının % 80'ine kadar kredi verebilmektedir. Bu tutarın % 20'si banka kaynağından, % 80'i de reeskont kaynağından karşılanır.

Kısa ve orta vadeli ihracat kredilerinden başka bir de prefinansman kredileri bulunmaktadır. Bu krediler 7 Temmuz 1984 tarih ve 18451 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 30 Sayılı Kararın yürürlüğe girmesiyle, ihracat ve döviz geliri sağlayan hizmetlerin finansmanı için düzenlenmiştir. Söz konusu krediler en çok bir yıla kadar vadeler için alınabilmekte ve bu krediler ile ilgili faiz, teminat ve dövizlerin iadesi gibi hususlar taraflar arasında belirlenmektedir.

1985 yılına kadar uygulanan sistemde ihracat kredileri,

- Belgeli ihracat kredisi;
- Belgesiz ihracat kredisi;
- İhracatı Teşvik Fonu;
- Tütün Finansmanı;
- Vesikalı senet kredileri.

olmak üzere beş grupta yürütülmüştür²³³. 1985 yılından itibaren ihracat kredileri uygulamasında ikinci bir döneme girilmiş ve spesifik ihracat kredisi uygulamasına son verilmiştir.

20 Kasım 1986 tarih ve 19287 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan T.C. Merkez Bankası’nın “İhracat Kredileri Hakkında 1 Nolu Tebliğ ”i ile 1 Aralık 1986’dan itibaren, yeniden,

-İhracat reeskont kredisi ve

-Vesaik mukabili kredi uygulamalarına başlanmıştır.

İhracat reeskont kredisi, daha önce ihracat yapmış, ihracat belgesi ve ruhsatnamesi sahibi olan firmalara kanun, kararname ve tebliğlere ihracı yasaklanan malların dışında kalan Türk orijinli bütün malların serbest dövizle kesin ihracı taahhüdü karşılığı kullandırılmak üzere aracı bankalara tahsis edilmektedir. Kredi, Teşvik ve Uygulama Dairesi Başkanlığı’nca yayınlanan “İhracatı ve Döviz Kazandırıcı İşlemleri Teşvik Kararı ” ve bu karara ilişkin tebliğ hükümleri dahilinde vergi, resim ve harç istisnasından yararlandırılmaktadır.

1987 yılında EXİMBANK’ın kuruluşu ile, kısa vadeli ihracat kredisi uygulaması bu bankaya devredilmiştir. 1988 yılında yürürlüğe konulan “Özel İhracat Reeskont Kredisi ” uygulaması, 28 Ekim 1989 tarih ve 20236 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan TCMB’nin “İhracat Reeskont Kredileri Hakkında 6 nolu Tebliğ”i ile yürürlükten kaldırılmış; “Dış Ticaret Sermaye Şirketleri Reeskont Kredisi ” adı altında yeni bir kredi ihdas edilmiştir. Bu Tebliğe göre, dış ticaret sermaye şirketleri reeskont kredisinden, bir yıl içinde en az 100 milyon dolar tutarında ihracat yapan firmalar yararlanabilmektedir. Kredi vadesi üç ay olup, kredi tutarı FOB ihracat değerinin % 20’sini geçmemektedir.

Vesaik mukabili kredi, ihraç vesaikin tahsile gönderildiğini gösteren belge karşılığında Türk Parasının Kıymetini Koruma Mevzuatı’nda öngörülen döviz getirme sürelerinin içinde kalmak kaydıyla, en fazla 45 gün süre ile kullandırılan bir kredidir. Verilebilecek azami kredi miktarı, vesaik tutarı FOB ihracatın % 50’sini geçmemektedir. Vesaik mukabili krediye de ihracat reeskont kredisi faiz oranı uygulanmakta vergi, resim ve harç istisnasından yararlandırılmaktadır.

²³³ Okan H.AKTAN, GATT ve AT Mevzuatı Karşısında..., a.g.m., s.11

3.4.1.5.Dış Ticaret Sermaye Şirketleri

17.07. 1980 tarihli Resmi Gazetede yayımlanan 8/1173 sayılı İhracatçı Şirketleri Teşvik Kararı ile belirli bir sermayeye sahip ve belirli ihracat değerine ulaşan firmalar için ek teşvikler getirilmiştir. Teşvikler, ihracatta uzmanlaşmış büyük sermaye şirketlerinin oluşturulmasını amaçlamıştır. Dış ticaretin büyük ve entegre şirketler aracılığı ile yapılmasıyla, risklerin azaltılması, ölçek ekonomilerinden yararlanılması, dış piyasalarda yüksek bir rekabet gücüne ulaşılması hedeflenmiştir. Zaman içerisinde İhracatçı Sermaye Şirketi olabilme şartları değişikliğe uğramış; 1984 yılında yayımlanan 84/8256 sayılı ithalat rejimi kararına ek karar ile sınırlayıcı bir isim olan ihracatçı sermaye şirketi yerine “Dış Ticaret Sermaye Şirketi” (DTSS) ünvanı getirilerek bu şirketlerin ihracat dışındaki alanlarda da çalışmalarına zemin hazırlamışlardır.

Bu şirketlere sağlanan avantajlar şunlardır:

- İhracatı Teşvik Fonu’ndan elverişli koşullarda kredi sağlama;
- Döviz tahsisinde kolaylıklar-hatta iç pazara yönelik üretimde gerekli girdi ithali için döviz tahsisi;
- Yatırım malı, malzeme ve yedek parça ithali için ihracat koşulu aranmaksızın döviz tahsisi;
- Geçici ithal rejimi kapsamında ithal ettikleri malları yerli sanayi üreticisine satma izni;
- Vergi iadesinde ek iadedden yararlanma olanağı.

Dış ticaret sermaye şirketlerinin yatırım yapabileceği alanlar, ancak, ihraç amaçlı ambalajlama, paketlenme, depolama ve benzeri gibi alanlarla sınırlandırılmıştır.

1985 yılında teşviklerin genelde azaltılmasına paralel olarak, yukarıda sayılan avantajların büyük kısmını kaybeden DTSS’e en az 50 milyon dolar ihracat yapma koşuluyla, orta vadeli dış kredi kullanabilme olanağı ve dış ticareti devletleştirilmiş ülkelerden ithalat yapma tekeli bırakılmıştır ki, bunlar DTSS’e önemli avantajlar sağlamıştır. Bunlara ek olarak, 1989 yılında vergi iade oranlarının sıfıra indirilmesi dolayısıyla, ek vergi iadesinden yararlanma avantajını kaybeden DTSS’e 1989’da en az 100 milyon dolarlık ihracat yapma koşuluyla, % 2 oranında prim ödenmesi olanağı getirilmiştir.

1994 yılında modern pazarlama yöntemlerini ve tekniklerini kullanarak ihracatta başarılı olmak amacıyla, Küçük ve Orta İşletmelerin (KOBİ) dış ticarete sektörel bazda örgütlenmelerini sağlamak için Sektörel Dış Ticaret Şirketi (SDŞ) modeli geliştirilmiştir²³⁴.

22.12.1995 tarih ve 95/7623 sayılı İhracat Rejimi Kararı'nın üçüncü maddesinin (K) bendine istinaden, KOBİ'lerin ihracat sektörü içinde bir organizasyon altında toplanarak dünya pazarlarına yönlendirilmesi amacıyla ihracatla ilgili konularda finansman, nakliye, sigorta, gümrükleme vb. hizmet sağlayarak dış ticarete uzmanlaşmalarını ve bu suretle daha etkin faaliyet göstermelerini teminen kurulan şirketlere Dış Ticaret Müsteşarlığı'na " Sektörel Dış Ticaret Şirketi " statüsü verilmesi kararlaştırılmıştır.

Diğer taraftan, kurulacak şirket ve ortaklarda aranacak başlıca şartlar:

-1 - Şirketlerin 1 - 200 arasında işçi istihdam etmesi,

2 - Normal yörelerde :

-Şirketlerin aynı ürün dalında faaliyette bulunmaları,

-Asgari 10 KOBİ'nin bir araya gelmesi,

-En az 10 (on) milyar TL ödenmiş sermayeli anonim şirket olması.

3 - Kalkınmada öncelikli yörelerde:

-Aynı veya farklı sektörlerden oluşabilmesi,

-Asgari 5 KOBİ'nin bir araya gelmesi,

-En az 5 (beş) milyar TL ödenmiş sermayeli anonim şirket olması, şeklinde düzenlenmiştir.

SDŞ'lerinin KOBİ'lere ve ihracata şu yararlarının olacağı beklenmektedir:

-Yeni pazarlara ve alıcılara ulaşabilmek,

-Uzun dönemli yatırım ve üretim planları yapabilmek,

-Hammadde alımlarını toptan ve ucuz yapabilmek,

-Pazarlık gücü elde etmek,

-Eximbank dış ticaret kredisinden uygun şartlardan yararlanmak,

-KDV geri ödemesinde ve bunu kullanmada, kolaylık ve imkanlar elde etmek.

²³⁴ DTM, Beyaz Kitap 1996. Ankara, 1997, S.2.

Bunların yanı sıra, tarım ürünlerine yönelik olarak "Tarımsal Ürünlerde İhracat İadesi Yardımı" uygulaması GATT taahhütlerimiz çerçevesinde yürürlükte bulunmaktadır.

Ayrıca, GATT taahhütlerimiz ve AB ile gerçekleştirdiğimiz Gümrük Birliği çerçevesinde, ihracata doğrudan nakdi teşviklerin uygulanması 1.1.1995 tarihinden itibaren sona erdirilmiş, yerine 1.6.1995 tarihi itibarıyla GATT normlarına uygun "İhracatta Devlet Yardımları" uygulanmaya konulmuştur. Bu yardım programları;

- Araştırma-geliştirme yardımı
- Çevre Maliyetlerinin desteklenmesi
- Yurt dışında düzenlenen fuar ve sergilere ulusal düzeyde veya bağımsız olarak katılımın desteklenmesi
- Uluslararası nitelikteki yurt içi ihtisas fuar ve sergilerin desteklenmesi
- Pazar araştırması desteği
- Yurt dışı ofis ve mağaza işletme ve tanıtım faaliyetlerinin desteklenmesi olarak sayılabilir.

Diğer taraftan, ülkemiz ile AB arasında gerçekleştirilen gümrük birliği çerçevesinde hazırlanan Dahilde ve Hariçte İşleme Rejimleri 1.1.1996 tarihi itibarıyla yürürlüğe konulmuştur. Dahilde işleme rejimi ile ihracat taahhüdünde bulunan ihracatçılarımıza, ihraç mamullerinin üretimi için gerekli olan ham ve yardımcı maddeler ile ambalaj malzemelerini ticaret önlemlerine tabi tutulmaksızın, her türlü vergiden muaf olarak ithal edilmesine imkan tanınmıştır.

Firmalarımıza ihracat veya ihracat sayılan satış ve teslimlerle ilgili faaliyetlerde doğan vergi, resim ve harçlar için herhangi bir merciin iznine gerek olmadan re'sen istisna uygulanmakta, ancak, ihracat sayılan satış ve teslimler ile döviz kazandırıcı hizmetlerin bu tür istisnadan yararlanabilmesi için Dış Ticaret Müsteşarlığı'nca Vergi, Resim ve Harç İstisnası Belgesi düzenlenmesi gerekmektedir. Bu uygulamanın amacı, ihracat ve döviz kazandırıcı faaliyetlerden doğan vergi, resim ve harçların alınmaması suretiyle ihracat maliyetlerinin düşürülmesidir.

3.4.1.6. Konut Fonu Muafiyeti

Aralık 1986'da yürürlüğe giren bu teşvik uygulamasına göre; petrol ve petrolden üretilen yan ürünlerden Türkiye üzerinden üçüncü ülkelere yönelik karayolu taşımalarında, gümrük giriş ve çıkışlarında yapılması gereken (her metrik ton için 3 \$) Konut Fonu tahsilatına ihracatı teşvik belgesi almak kaydıyla muafiyet uygulanmaktadır²³⁵.

3.4.1.7. Kurumlar Vergisi İstisnası

1980 yılında getirilen bir uygulamayla (2362 sayılı 24. 12. 1980 tarihli kanun), ihracatçıların ihracatla ilgili kurum kazançlarından belirli bir indirim yapılması olanağı getirilmiştir. Çeşitli tarihlerde değişikliğe uğrayan bu teşvik unsurundan sanayi ürünlerinin yanı sıra, yaş meyve, sebze ve su ürünleri, navlun gelirleri ve belirli özellikteki turizm kuruluşlarının sağladığı döviz gelirleri de yararlanmaktadır. Sanayi ürünleri için en az 250 bin dolarlık ihracat koşulu getirilmişken, diğer mal ve hizmet ihracında bu sınır yoktur. Başlangıçta % 20 olarak belirlenen vergiden istisna edilen gelirin oranı 1990 yılında önce % 18'e, daha sonra yine aynı yılda % 16'ya indirilmiştir. İhraç ettiği malları üretmeyen ihracatçı kurumlar, bu istisnadan 1/4 oranında yararlanmaktadır. İstisna oranları 1991 için % 12, 1992'de ise % 8 olarak belirlenmiştir.

3.4.2. İthalat Rejiminde Değişmeler

1980 sonrası dönemde ithalat rejiminde meydana gelen değişimleri otonom değişimler ve AB'ne bağlı olarak yapılan değişimler şeklinde iki başlık altında inceleyebiliriz.

3.4.2.1. Otonom Değişmeler

24 Ocak 1980 ve sonrası dönemde Türkiye'de ekonomi politikası amaç ve araçlarındaki köklü değişmelere paralel olarak ithalat rejiminde de önemli değişiklikler yapılmıştır. 1981 ithalat rejimi ile ithalata uygulanan kotalar azaltılıp 1 nolu liberasyon

²³⁵ Emin ÇARIKÇI, Türkiye'de İhracatı Teşvik Politikası Uygulamaları ve Sonuçları, Dış Ticaret Durum Dergisi, sayı: 23 - 24, Ocak, 1991.

listesi genişletilmiş, geçmişteki miktar kısıtlamalarını kaldıran ve liste yaklaşımını ters yüz eden, radikal ve kapsamlı değişiklikler ise 1984 İthalat Rejimi ile gerçekleştirilmiştir. 1984 rejimi ile ithal edilebilecek mallar değil, ithali yasak ve izne bağlı mallar açıklanmaya başlanmıştır. 1984 yılı başından itibaren uygulanmaya başlanan bu yeni yaklaşımla üç yeni liste ilan edilmiş ve bu listelerin içinde yer almayan herhangi bir malın, önceki yaklaşımın tersine, serbestçe ithal edilebilmesi imkanı getirilmiştir.

1984 İthalat Rejimi ile getirilen üç liste;

- 1 - Libere mallar listesi,
- 2 - İthali yasak mallar listesi,
- 3 - İthali izne tabi mallar listesidir.

1982 İthalat Rejiminde de yer alan libere mallar listesi, belirli bir fon ödemesi yapıldıktan sonra serbestçe ithal edilebilecek ve daha çok lüks mal niteliğinde olan malları kapsamına almaktadır.

İthali yasak mallar listesi, hemen hemen hiçbir koşulda ithali mümkün olmayan ve ilk zamanlar daha çok tüketim malı olan 219 malı içermekteydi. 1985 sonrasında silah, cephane ve uyuşturucu dışında ithali yasak mal bırakılmamıştır²³⁶.

İzne tabi mallar listesi ise, herhangi bir miktar ya da değer kısıtlamaları gerektirmemektedir. İlk zamanlar listede 369 mal yer alırken 1985 yılında ithali yasak malların büyük kısmının bu listeye aktarılması ile, ithali izne bağlı mal sayısı 523'e yükselmiş, daha sonra bu sayı 1986'da 290, 1987'de 111'e gerilemiştir. 1990'da ise bu liste tümüyle kaldırılmıştır. Ancak, yine 1990 yılında yayımlanan bir tebliğ (1990/11) ile 17 madde malın ithali için Hazine'ye başvurulması zorunluluğu getirilmiştir. (Ayrıca, ithali belirli kuruluşlar tarafından yapılabilen (tütün, alkol, vs.) ya da belirli makamların izni alındıktan sonra yapılabilen bazı maddelerin hâlâ mevcut olduğuna dikkat etmek gerekir.) Başka bir ifadeyle, bu liste halen tarife dışı koruma işlevi gören bir liste olarak varlığını sürdürmektedir.

İthalat rejimine getirilen en önemli değişiklik, tahsisli ithal malları listesinin ve dolayısıyla miktar kısıtlamalarının kaldırılması olmuştur. Ancak, ithali izne bağlı mallar

²³⁶ Nazım ENGİN - Erol KATIRCIOĞLU, **İthalat Liberalizasyonu ve Kâr Marjları Türkiye Deneyimi**, İSO Yayını No: 1994/5, İstanbul, 1994, s.40.

listesinde yer alan malların ithali için resmi izin gereği, hükümete ithalat miktarını kısmen denetleme olanağı vermiştir. Bu listenin varlığı bir müdahale potansiyelini rejim içerisinde bulundurmakla beraber, 1984 ve sonrasında ithalatın büyük ölçüde serbestleştiği, ithalat hacminin kontrolü ve ulusal sanayileri koruma işlevlerinin bütünüyle fiyat önlemlerine bırakıldığı söylenebilir²³⁷. 1980 sonrasında, gümrük vergisinin yanı sıra damga resmi, belediye resmi, ulaştırma-altyapı resmi, konut fonu, destekleme fiyat istikrar fonu

(DEFİF), kaynak kullanımı destekleme fonu (KKDF) ve KDV gibi araçlar ithalata uygulanan fiyat işlemleri arasında yer almıştır. Bu dönemde bu fiyat önlemlerinde de yapılan düzenlemeler sınırlı dozda da olsa koruma oranını azaltmıştır.

3.4.2.1.1. Gümrük Vergisi ve Fon İndirimleri

Dış ticaret rejiminde serbestleşme hareketlerinin başladığı 1980 yılından sonra, 1984 yılından itibaren, madde politikasının takibini mümkün kılmak için ithalat rejimi kararı ekinde “ Uygulanacak Gümrük Vergi Nispetleri ” ve “ Fon Ödemek Suretiyle İthal Edilecek Maddeler ” listeleri yayınlanmaya başlamıştır. Bu uygulama ile sektörel ve zümre ayrıcalıkları yerine, maddelerin serbestleştirilmesi, diğer bir ifade ile ithalatta eşitlik, açıklık ve serbest rekabet koşullarının tesisi amaçlanmıştır²³⁸.

Ekonomik konjonktürde meydana gelen gelişmelere paralel olarak bu listeler zaman zaman gözden geçirilmiş ve duyulan ihtiyaca göre vergi ve fon oranlarında indirimler yapılmış, yeni maddeler fona tabi tutulmuş veya fon listesinden çıkarılmıştır. Bu değişiklikler Bakanlar Kurulu Kararı olarak Resmi Gazete aracılığıyla kamuoyuna duyurulmuştur.

3.4.2.1.2. Teminatlar

Temelde ithalatta ciddiyetin sağlanması amacıyla uygulanan, ancak, zaman zaman makro ekonomik hedeflere ulaşmada araç olarak da kullanılan ithalat teminat oranları dönem boyunca azaltılmıştır.

²³⁷ Uğur ESER, 1980’lerde Türkiye’de Sanayi, Türkiye’de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT’ler, Ed. K. Boratav - E. Türkcan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 1993, s.44.

²³⁸ Tamer DİZİOĞLU, İthalat Rejimi ve Politikasındaki Son Değişiklikler ve Gelişmeler, Türkiye Ekonomisi ve Dış Ticaretindeki Son Gelişmeler, HDTM Yayını, Ankara, 1990, s.60.

1. 1. 1989 tarihinde yürürlüğe giren İthalat Rejimini Kararı'nın 10. Maddesinin ikinci fıkrası uyarınca teminat oranları bir takvime bağlanmıştır. Söz konusu madde ile, talep edilen dövizin satış bedelinin % 15'i olarak belirlenmiş olan teminat oranının;

1.4.1989 tarihinden itibaren % 12

5.5.1989 tarihinden itibaren % 10 ve

1. 6. 1989 tarihinden itibaren % 7 olarak uygulanacağı hükme bağlanmıştır.

19. 4. 1989 tarih ve 20144 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 89/14006 sayılı İthalat Rejimi Kararında Değişiklik Yapılmasına Dair Karar ile teminat oranları yeniden düzenlenmeye tabi tutulmuş ve bu oranın;

1.5.1989 tarihinden itibaren % 7

1. 6. 1989 tarihinden itibaren % 5 olarak uygulanacağı hükmü getirilmiştir.

1996 yılından itibaren de teminat oranları % 2 olarak uygulanmaya başlanmıştır.

3.4.2.1.3. Armonize Sisteme Geçiş

Ülkemizde 1. 1. 1989 tarihine kadar Gümrük İşbirliği Konseyi Nomanklatürü (CCCN)'e dayalı bulunan 1141 yayın nolu " İstatistik Pozisyonlarına Bölünmüş Gümrük Giriş tarife Cetveli " kullanılmıştır. Bu nomanklatür " Brüksel Nomanklatürü " olarak da adlandırılmaktaydı. Söz konusu nomanklatür üç kez geniş çapta değişikliğe uğramış olmasına rağmen, teknolojik gelişmeler sonucunda ortaya çıkan mal çeşitlerinin sınıflandırılmasına cevap veremez hale gelmiştir.

1. 1. 1988 tarihinden itibaren AB üyesi ülkeler başta olmak üzere birçok ülke Brüksel Nomanklatürünü terk ederek Armonize Sistem Nomanklatürünü uygulamaya başlamıştır. Armonize Sistem Nomanklatürü Brüksel Nomanklatüründen beş kat daha geniş olup, 5019 mal kategorisini, 21 bölümü, 97 faslı ve 1241 pozisyonu içermektedir. Brüksel Nomanklatüründe mal tanımları dördü kodlama ile yapılırken, Armonize Sistem Nomanklatüründe mal tanımları altı kodlama ile yapılmış olup, ilave alt pozisyonlara ve kodlamalara da imkan tanımaktadır.

Türkiye'de ithalat rejimi ekinde yer alan listelerin uygulama amacı madde politikasının takibidir. İthalat rejiminin serbestleştirilmeye başlanmasıyla, sektörel ayrıcalıklar yerine, maddelerin serbestleştirilmesi, diğer bir ifade ile ithalatta eşitlik, açıklık ve serbest rekabet koşullarının tesisi amaçlanmıştır. Bu ise, malların açıklıkla tanımlanması (belirlenmesi) sorununu gündeme getirmektedir. Ancak, Brüksel

Nomanklatürünün uygulanması nedeniyle gerek gümrük işlemlerinde gerekse istatistiklerin ayrıntılı ve sağlıklı bir şekilde tutulmasında zorluklarla karşılaşmıştır. Bu zorluklar açılımların daha detaylı olması nedeniyle Armonize Sistem Nomanklatüründe giderilmiş bulunmaktadır.

Türkiye bütün bunları dikkate alarak 1. 1. 1989 tarihinden itibaren Armonize Sistem Nomanklatürüne geçmiştir.

3.4.2.2. Avrupa Birliği'ne Bağlı Olarak Yapılan Düzenlemeler

Önceki bölümlerde de belirttiğimiz gibi, Türkiye ile AB arasındaki ilişkilerin ikinci aşamasını düzenleyen Katma Protokol 1.1.1973 yılında yürürlüğe girmiştir. Katma Protokol'e göre Türkiye ile AB arasındaki gümrük birliği sanayi malları için 12 yılda gerçekleştirilecektir. Ancak, rekabet gücü olmayan sektörlerin korunmasına ve geliştirilmesine imkan vermek için, bazı malların (ki bu mallar Katma Protokolün 3 sayılı ekinde belirtilmiştir). 22 yıllık bir geçiş dönemi ile gümrük birliğinin sağlanması kabul edilmiştir. Böylece 1 ve 2 sayılı listeler belirlenmiş ve Türkiye'nin yükümlülükleri yıllara yayılmıştır. Türkiye söz konusu listelerde yer alan listelere (bkz. Ek Tablo:1-Ek Tablo:2) ilişkin yükümlülüklerini 1976 yılına kadar yerine getirmiş bu yıldan itibaren yapılması gereken indirimler dondurulmuştur. 1. 1. 1988 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere 1978 yılında yapılması gereken 12 yıllık listeye ait % 10'luk 3. indirim, 1979 ve 1983 yılları arasında yapılması gereken 22 yıllık listeye ait % 5'lik indirimler yürürlüğe konmuştur. Türkiye bu tarihten itibaren 12 ve 22 yıllık listelere ait olan yükümlülüklerini 1995 yılı sonuna kadar tamamlayarak 1996 yılı itibariyle AB ile gümrük birliğini sağlamıştır.

Türkiye-AB Gümrük Birliği kapsamında sanayi ve işlenmiş tarım ürünlerinde taraflar arasındaki gümrük vergileri, miktar kısıtlamaları (bu çerçevede AB'nin Türkiye'ye uyguladığı tekstil kotaları) ve eş etkili tedbirler kaldırılmış, Türkiye üçüncü ülkelere karşı Topluluk Ortak Gümrük Tarifesi'ni uygulamaya başlamıştır. Ayrıca, sanayi ürünleri ithalatında tahsil edilen Toplu Konut Fonu uygulaması da tamamen kaldırılmıştır.

31. 12. 1995 tarihli Resmi Gazetede yayımlanarak, 1. 1. 1996 tarihinde yürürlüğe giren 1996 İthalat Rejimi Kararı, Türkiye'nin AB ile gümrük birliğine ilişkin

yükümlülüklerin yerine getirilmesini hedefleyen ithalat politikasına uyumlu olarak hazırlanmıştır. Yeni ithalat rejimi kararı ile yapılan değişiklikler ana hatları itibariyle şöyle özetlenebilir²³⁹.

(1)- Avrupa Birliği mevzuatında yer alan “Ürünlerin Gümrük Birliğine Girişi”, “Gümrük Beyanları”, “ Serbest Dolaşıma Giriş”, “Malların Dolaşımı” gibi konulara ait hükümler ile eski adı GATT olan ve yeniden yapılanan, Dünya Ticaret Örgütü (WTO)nun kuruluş anlaşmasında yer verilen ithalatta kullanılan belgelerin basitleştirilmesine yönelik hususlar göz önünde bulundurularak, bundan önceki karar hükümleri doğrultusunda ithalat yapmak isteyen kişilerin alması gereken “İthalat Belgesi” uygulamasına son verilmiştir. Aynı şekilde, İthalat Yönetmeliğinde yer alan ve bankalarca düzenlenen “İthalat Müsaadeleri”de yürürlükten kaldırılmıştır.

(2)- İthalat belgesi uygulamasına son verilmesine paralel olarak Vergi Usul Kanunu hükümleri uyarınca “ vergi numarası ” verilen her gerçek ve tüzel kişiye ithalat yapma olanağı tanınmıştır.

(3)- Sanayi ürünleri ithalatında tahsil edilen Toplu Konut Fonu uygulaması yürürlükten kaldırılmıştır.

(4)- Kamu teşebbüslerine ve diğer teşebbüslere verilen özel ve tekel niteliğindeki yetkiler ile ticari nitelikteki devlet tekellerinin Avrupa Birliği mevzuatı ile uyumlu hale getirilmesini sağlamak amacıyla aşağıda yer alan hükümlerin uygulanmasına son verilmiştir.

- İthalat rejimi kararına ekli listelerde sadece belli kurum ve kuruluşlar için kayıt bulunan maddelerin ithalatının sadece bu kurum ve kuruluşlarca yapılmasına ilişkin hükümler,

²³⁹ Yusuf GÜNEY, Gümrük Birliği Çerçevesinde İthalat Rejiminde Yapılan Değişiklikler, Gümrük Birliği sürecinde Türkiye Dergisi, sayı: 21 - 22, 1996, ss.92-93; M. Sait AKMAN, Gümrük Birliği Çerçevesinde Türk İthalat Politikası ve İthalat Rejimi, G.B. Sürecinde Türkiye Dergisi sayı: 21 - 22, 1996, s.49; Mehmet ÖZGEN, Gümrük Birliği Ortak Ticaret Politikalarına Uyum Çerçevesinde Dış Ticaret, Kambiyo ve Gümrük Mevzuatlarında Yapılan Düzenlemeler, Maliye Dergisi, sayı: 122, Ankara, Mayıs - Ağustos 1996, ss.33-34; Nejdet KÜLÜNK, Yeni İthalat Rejimi ve Gümrük Uygulaması, G.B. Sürecinde Türkiye Dergisi, sayı: 21 - 22, Ankara , 1996, s.62.

- Kamu güvenliği ve kamu düzeninin korunmasına ilişkin hükümler hariç olmak üzere, gümrük vergisi ve toplu konut fonundan muafiyet ve istisna tanınan ithalat durumuna ilişkin hükümler,
- Türk müteahhitlik firmalarınca yapılacak bir kısım iş makineleri ithalatında, kesin ithalat sırasında alınan gümrük vergisi ve toplu konut fonu miktarının sadece % 30'unun tahsiline ilişkin hükümler.

(5)- İthalat rejimine ekli listelerin sayısı yediye çıkarılmıştır.

I sayılı listede; tarım ürünleri için öngörülen gümrük vergisi ve fon oranları,

II sayılı listede; sanayi ürünleri ve AKÇT (Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu) ürünlerine uygulanacak gümrük vergisi oranları

III, IV, V sayılı listelerde; işlenmiş tarım ürünlerinden tahsil edilecek gümrük vergisi oranları ile tarım payına tekabül eden Toplu Konut Fonu miktarları, gösterilmektedir.

VI ve VII sayılı listeler ise, 1995 İthalat Rejimi Kararı eki II ve III sayılı listelerini aynısı olup bunların yerini almıştır.

1980 sonrası dönemde izlenen gerek fiyat politikası ve kurumsal değişiklikler ile gerekse kambiyo ve dış ticaret rejimindeki değişiklikler bir bütün olarak ele alındığında, ekonomide liberalizasyonu sağlama yönündeki bir amaç çerçevesinde yapılan değişiklikler olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, 24 Ocak Kararları ile başlayan süreçte, ekonomide piyasa güçlerini harekete geçirmek ve liberalizasyonu sağlamanın amaçlandığı belirtilmiştir. Bu nedenle 1980 sonrasındaki politika değişikliği sonucu gerçekleştirilen uygulamaların ekonominin liberalizasyonunu sağlama yönündeki başarısını incelemek faydalı olacaktır.

4. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE LİBERALİZASYONUN ÖLÇÜLMESİ

4.1. LİBERALİZASYON ÖLÇÜSÜ OLARAK KORUMA ORANLARINDAKİ DEĞİŞMELER

Ekonominin liberalizasyonunu ölçmeyi sağlayan en önemli göstergeler nominal ve efektif koruma oranlarıdır. Liberalizasyona yönelmiş ekonomilerde, koruma oranları mümkün olan en alt seviyeye indirilir.

Koruma, yurtdışında üretilen bir ürünün fiyatının, dünyada serbest rekabet kurallarına göre oluşmuş olan fiyattan daha yukarıya çekilerek, yeni bir fiyat oluşturulmasıdır. Dünya piyasalarındaki fiyat ile yurt içindeki fiyat arasındaki fark, o malın nominal koruma oranı olmaktadır. O halde nominal koruma oranı, ithalattan fiilen alınan vergi ve fonların toplam ithalata oranı şeklinde tanımlanabilir. Mamul mal üretiminde kullanılan girdilerde de yurtiçi ve yurtdışı fiyat farklılığı oluşturulmaktadır. Sektörde üretilen ürünün nominal koruma oranı ile üretim girdileri üzerinden ödenen nominal birikimli nominal koruma oranı arasındaki farkın ilgili sektörde oluşturulan katma değere oranı da efektif koruma oranını vermektedir.

1980 sonrasında, Türkiye ekonomisindeki koruma oranlarını hesaplamak amacıyla birçok çalışma yapılmıştır. Ancak, bu çalışmalarda kullanılan yöntem farklılığından ve istatistiki bilgilerin yetersizliğinden dolayı, aynı yıllar için hesaplanan efektif ve nominal koruma oranları birbirlerini doğrulamamaktadır. Buna rağmen her çalışmayı ele aldığı zaman süreci içerisindeki gelişmeler yönüyle değerlendirdiğimizde çalışmalar bize önemli veriler sağlayacaktır.

1980 sonrası dönemde, Türkiye ekonomisindeki sektörel nominal ve efektif koruma oranlarını hesaplamaya yönelik olarak, Togan (1993) tarafından yapılan ve 1983-1991 yıllarını kapsayan çalışmada (Bkz.Tablo:21), sektörel nominal koruma oranları hesaplanmıştır. Girdi-çıktı tablosunda yer alan ve dış ticarete konu mal üreten 49 sektörden 1983 yılında 30'unda, 1984'de 32'sinde, 1988'de 24'ünde, 1990'da 12'sinde ve 1991 yılında 8'inde nominal koruma oranının %50'nin üzerinde olduğu hesaplanmıştır. 1983 yılında ortalama %65.22 olan nominal koruma oranı 1984 yılında %70.19'a yükselmiş, bu yıldan itibaren azalarak 1988 yılında %55.42'ye ve 1991 yılında %28.25'e düşmüştür. 1984 yılında koruma oranları önemli oranda düşürüldüğü halde, 1983'de

%65.22 olan nominal koruma oranının 1984'te %70.19'a yükselmesinin nedeni, 1984 yılında Toplu Konut Fonu vergisinin konulması ve damga resminin yükseltilmesidir.

Tablo:21 Türkiye Ekonomisinde Nominal Koruma Oranları (1983-1991)

I-O	SEKTÖR ADI	1983	1984	1988	1989	1990	1991
1	Tarım	25.05	36.12	53	32.12	9.86	22.45
2	Hayvancılık	21.66	25.89	21.65	23.69	11.57	12.72
3	Ormancılık	36.37	41.11	17.61	61.81	4.68	5.90
4	Balıkçılık	40.67	45.03	82.82	128.58	55.93	55.25
5	Kömür Madenciligi	81.02	85.38	29.21	28.59	17.70	16.96
6	Ham Petrol Çıkarımı	24.36	29.49	24.34	44.83	34.11	30.91
7	Demir Cevheri Çıkarımı	15.91	20.27	12.43	41.42	4.35	3.55
8	Diğer Metalik Cevher Çıkarımı	15.74	20.10	36.82	48.42	4.36	3.56
9	Metalik Olmayan Madenler	102.06	107.07	70.91	60.47	20.65	31.66
10	Taşocakçılığı	25.80	27.59	17.15	21.03	8.20	7.28
11	Mezbaha Ürünleri	78.28	78.68	40	47.26	10.03	20.54
12	Sebze ve Meyve İşleme	140.71	145.54	94.85	48.91	69.97	69.30
13	Bitkisel ve Hayvansal Yağlar	56.71	61.29	16.23	147.32	17.90	12.65
14	Un ve Unlu Mamuller	46.80	51.16	104.75	103.92	38.61	45.19
15	Seker Üretimi	139.66	144.43	103.17	80.96	44.71	44.09
16	Diğer Besin Maddeleri	108.36	131.73	104.24	88.58	39.79	48.36
17	Alkollü İçkiler	90.42	95.02	224.82	194.05	232.34	182.25
18	Alkolsüz İçkiler	63.99	68.35	172.62	107.72	152.37	151.70
19	Tütün Sanayii	372.79	378.68	78.16	75.02	87.63	86.96
20	Çırcırlama	7.42	9.67	22.52	15.62	4.35	3.55
21	Dokuma Sanayii	109.07	104.44	64.20	47.28	34.37	34.49
22	Elbise ve Giyim Eşyası	154.89	160.46	169.45	78.22	122.03	123.07
23	Deri ve Kürk Ürünleri	152.48	157.05	40.77	45.16	15.85	17.36
24	Ayakkabı Sanayii	157	161.75	57.56	62.49	54.48	51.89
25	Ağac ve Manar Ürünleri	83.25	88.67	24.64	59.77	42.30	39.33
26	Ağac Mobilya ve Mefrusat	129.49	133.85	163.32	83.46	84.72	46.04
27	Kağıt ve Kağıt Ürünleri	63.23	63.97	19.77	59.64	26.66	25.69
28	Basım-Yayım ve Ciltçilik	26.07	26.83	21.70	34.40	35.13	12.17
29	Kimyasal Gübreler	31.12	35.48	20.69	30.02	12.49	12.21
30	İlaç Sanayii	26.89	30.47	27.48	50.56	37.97	32.44
31	Diğer Kimyasal Maddeler	51.46	45.17	47.48	46.64	28.93	25.43
32	Petrol Arıtımı	57.60	62.88	41.27	46.50	26.24	24.49
33	Diğer Petrol ve Kömür Ürünleri	65.26	69.85	11.56	39.18	23.84	13.78
34	Kauçuk ve Kauçuk Ürünleri	53.78	61.70	52.78	41.20	37.93	37
35	Plastik ürünleri	250.98	256.34	105.04	78.69	54.91	50.80
36	Cam ve Camdan Mamul Eşya	67.13	74.29	146.51	80.35	79.75	40.62
37	Cimento Sanayii	48.16	5.87	8.41	36.21	32.52	25.22
38	Diğer Metalik ve Toprağa Dayalı S.	54.05	58.75	42.31	58.68	42.57	34.74
39	Demir Çelik Ana Sanayii	39.53	42.48	31.56	28.72	9.74	9.37
40	Diğer Metal Ana Sanayii	61.93	53.43	35.20	43.11	12.59	11.66
41	Metal Eşya Sanayiii	82.17	86.87	95.91	75.06	35.77	33.94
42	Elektriksiz Makineler	53.58	57.06	73.43	59.30	23.62	21.17
43	Tarımsal Makina ve Teçhizat	47.37	60.43	84.16	70.47	27.25	23.68
44	Elektirli Makinalar	49.45	58.96	76.43	54.99	33.36	33.26
45	Deniz Ulaşım Araçları	63.27	66.79	90.35	97.43	38.56	37.88
46	Demiryolu Ulaşım Araçları	19.28	23.64	43.71	50.11	26.14	3.55
47	Diğer Kara Ulaşım Araçları	65	70.70	106.62	73.53	59.42	45.14
48	Diğer Taşıma Araçları	14.62	19.01	34.08	16.80	6.50	3.56
49	Diğer İmalat Sanayii	70.09	125.76	69.12	51.71	21.30	19.52
	Ortalama	65.22	70.19	55.42	48.84	28.68	28.25

Kaynak: Sübidey TOGAN, 1980'li Yıllarda..., a.g.e., s.57; S.TOGAN-H.OLGUN, 1980'li Yıllarda Türkiye'de İthalatın Liberalizasyonu ve Gümrük Vergilerinin Yeniden Düzenlenmesi: Bir Değerlendirme, ASO Dergisi, Yıl.13, Sayı:100, 1989, s.29.

1984 ile 1991 yılları karşılaştırıldığında, nominal koruma oranlarının ormancılık, kömür madenciliği, tütün, şeker sanayii, plastik ürünleri, deri ve kürk ürünleri ile diğer imalat sanayiinde önemli oranda düştüğü; balıkçılık, ham petrol çıkarımı, alkollü ve alkolsüz içkiler ile ilaç sanayiinde arttığı görülmektedir.

1990-1994 yıllarını kapsayan diğer bir çalışmada ise, sektörel nominal koruma oranları Tablo:22'de verilmiştir. Tablo:22'den de görüleceği gibi, 1990-1994 yıllarını kapsayan dönem içerisinde tarım, hayvancılık, sebze ve meyve işletme, bitkisel veyahıvansal yağlar, un ve unlu mamuller, şeker üretimi, tütün sanayii, çırçırılama, kimyasal gübreler, çimento sanayii ve demir-çelik ana sanayiinde nominal koruma oranları artmıştır. Kömür madenciliğinde nominal koruma oranları değişmemiştir; balıkçılık, ham petrol çıkarımı, alkollü ve alkolsüz içkiler, ağaç ve mantar ürünleri, basım-yayım ve ciltçilik, metal eşya sanayii ve elektrikli makineler de büyük oranlı olmak üzere, diğer sektörlerde nominal koruma oranları düşmüştür. Nitekim, 1990 yılında ortalama %13.3 olan nominal koruma oranı 1994 yılında ortalama %6.6'ya gerilemiştir.

Ayrıca, gruplandırılmış sektörler itibariyle nominal koruma oranlarındaki değişimleri incelediğimizde (Bkz. Tablo:23 ve Tablo:24), 1985-1989 yılları arasında, madencilik ve enerji sektörü başta olmak üzere bütün sektörlerde nominal koruma oranlarının büyük ölçüde düştüğü, dış ticaret gruplarında da ithalata rakip olmayan sanayiiler daha az olmak üzere diğer sektörlerde önemli ölçüde azalmalar meydana geldiği görülmektedir.

1990-1994 döneminde ise, temel üretim sektörlerinde nominal koruma oranları yükselmiş, diğer sektörlerde düşmüştür. Dış ticaret grupları açısından yine ithalata rakip olmayan sanayiiler de daha az olmak üzere bütün sektörlerde nominal koruma oranları azalmıştır. En yüksek oranlı azalma ithalata rakip sanayilerde gerçekleşmiştir.

Efektif koruma oranlarındaki gelişmeler de nominal koruma oranları ile paralellik göstermektedir(Bkz. Tablo:25). 1983-1991 dönemi bir bütün olarak değerlendirildiğinde 1983'te %70.99 olan ortalama efektif koruma oranı 1984'te %74.71'e yükselmiş ardından 1988'de %68.50'ye ve 1991'de %38.38'e gerilemiştir. Sektörel bazda ise, sebze ve meyve işleme, diğer besin maddeleri, tütün sanayii, elbise ve giyim eşyası, plastik ürünleri, tarım ve hayvancılık sektörleri başta olmak üzere 1983'ten

1991 yılına kadar 18 sektörde efektif koruma oranları yükselmiştir. 1983 yılında 6 sektörde efektif koruma oranı negatif iken, 1991 yılında bir sektörde negatiftir.

Tablo:22 Türkiye Ekonomisinde 1990-1994 Dönemi Sektörel Nominal Koruma Oranları (%)

L.O	SEKTÖR ADI	1990	1991	1992	1993	1994
1	Tarım	10.2	30.9	32.4	40.7	27.9
2	Hayvancılık	4.3	4.2	4.8	25.2	8.6
3	Ormancılık	3.3	3	3.1	2.2	0.2
4	Balıkçılık	41.5	40.4	38.9	27.4	12.9
5	Kömür Madenciliği	3	3	3	4.8	3.0
6	Ham Petrol Cıkarımı	9.3	0	0.1	0.0	0.0
7	Demir Cevheri Cıkarımı	3	2.8	2.5	1.5	1.4
8	Diğer Metalik Cevher Cıkarımı	3	3	2.9	1.5	0.9
9	Metalik Olmayan Madenler	6	7.1	6.1	5.6	5.8
10	Tasocakçılığı	8.6	8.3	8.8	9.8	4.7
11	Mezbaha Ürünleri	7.4	19.8	23.7	18.9	5.0
12	Sebze ve Meyve İşleme	45.1	43.5	52.3	52.9	59.7
13	Bitkisel ve Hayvansal Yağlar	3.8	4.1	3.7	12.4	7.8
14	Un ve Unlu Mamuller	24.5	39.8	40.7	42.8	43.6
15	Şeker Üretimi	4.9	19.6	12	37.6	18.3
16	Diğer Besin Maddeleri	42.3	56.6	49.8	39.7	30.7
17	Alkollü İçkiler	141.5	172.5	132.1	62.3	62.0
18	Alkolsüz İçkiler	118.7	117.6	109.8	86.1	50.8
19	Tütün Sanayii	54.6	55.8	40.6	75.4	71.1
20	Çırcırlama	1.4	1.3	2.3	2.2	1.5
21	Dokuma Sanayii	11.2	12.8	14	13.5	6.8
22	Elbise ve Giyim Eşyası	38	40.8	38.9	27.3	19.4
23	Deri ve Kürk Ürünleri	3	3.0	4	5.7	2.9
24	Ayakkabı Sanayii	31.3	32.7	28.5	28.5	24.8
25	Ağaç ve Manar Ürünleri	25.9	21.6	25.3	23.7	13.6
26	Ağaç Mobilya ve Mefrusat	26.2	30.1	24.9	24.3	22.0
27	Kağıt ve Kağıt Ürünleri	18.1	19.7	19.6	21.4	11.8
28	Basım-Yayım ve Ciltçilik	13.4	14.9	12.9	5.7	4.3
29	Kimyasal Gübreler	2.3	5.3	3.4	9.9	5.8
30	İlaç Sanayii	4.9	4.6	4.7	1.1	0.9
31	Diğer Kimyasal Maddeler	14.8	13.6	13.6	12.6	7.6
32	Petrol Arıtımı	12	8.3	6	4.8	3.0
33	Diğer Petrol ve Kömür Ürünleri	17.8	14.8	17.6	14.5	8.4
34	Kauçuk ve Kauçuk Ürünleri	22.6	20	17.7	20.8	12.2
35	Plastik ürünleri	18	27.4	25.6	24.2	17.3
36	Cam ve Camdan Mamul Eşya	27.5	27	28.4	23.7	15.4
37	Cimento Sanayii	3.5	4	2.9	19.8	16.2
38	Diğer Metalik ve Toprağa Dayalı S.	23.1	19.9	20.5	20.5	12.5
39	Demir Çelik Ana Sanayiii	3	3.5	3	4.8	3.1
40	Diğer Metal Ana Sanayiii	4.2	5.8	6	6.1	4.1
41	Metal Eşya Sanayii	21.5	18.7	19.8	17.1	10.3
42	Elektriksiz Makineler	11.7	11.3	9.5	7.2	5.0
43	Tarımsal Makina ve Teçhizat	24.3	19.9	18.2	18.6	14.8
44	Elektirli Makinalar	21.3	16.7	15.7	11.8	6.7
45	Deniz Ulaşım Araçları	11.2	9.1	9.8	2.8	2.9
46	Demir yolu Ulaşım Araçları	2.9	8.6	0.9	0.2	0.1
47	Diğer Kara Ulaşım Araçları	33.1	29.8	29.7	31.2	22.4
48	Diğer Taşıma Araçları	0.5	0.2	6.2	0.1	0.0
49	Diğer İmalat Sanayii	15.4	14.9	12.9	10.9	6.9
	İthalatla Ağırlıklandırılmış Ortalama	13.3	12	11.5	11.5	6.6

Kaynak: DPT, AB ile İlişkiler Gen.Md. bulgularından aktaran; Adil TEMEL-K.TANRIKULU vd.,
Türk Ekonomisi'nin Rekabet Gücündeki Gelişmeler,DPT Yayını, Ankara, 1995, s.61.

Tablo:23 Türkiye Ekonomisi'nde Gruplandırılmış Sektörlerde Nominal Koruma Oranları (1985-1989)

Mal Grupları	1985 (%)	1989 (%)
I. Temel Üretim Sektörleri ⁽¹⁾	12.3	5.7
II. Madencilik ve Enerji ⁽²⁾	7.9	0.4
III. İmalat Sanayii	21.8	10.8
1. Tüketim Malları	36.0	14.8
-İşlenmiş Gıda ⁽³⁾	14.2	4.2
-İçki ve Tütün ⁽⁴⁾	179.3	48.5
-Dayanıksız ve Dayanıklı Tüketim	28.9	12.1
2. Ara Malları ⁽⁶⁾	16.7	7.7
3. Yatırım Malları	23.8	14.1
-Makina ⁽⁷⁾	22.4	13.8
-Ulaşım Araçları ⁽⁸⁾	27.4	15.2
4. Diğer İmalat Sanayii ⁽⁹⁾	21.0	19.4
Dış Ticaret Grupları		
I. İhracata Yönelik Sanayiler ⁽¹⁰⁾	45.7	20.7
II.İhracat Yapan -İthalata Rakip Sanayiler ⁽¹¹⁾	18.9	8.3
III. İthalata Rakip Sanayiler ⁽¹²⁾	12.8	5.7
IV. İthalata Rakip Olmayan Sanayiler ⁽¹³⁾	15.1	13.1
İthalatla Ağırlıklandırılmış Ortalamalar	16.0	8.7

Kaynak: Adil TEMEL-K. TANRIKULU vd., Türkiye Ekonomisi'nin

Rekabet Gücündeki Gelişmeler, DPT Yayını, Ankara, 1995, s.60.

(1): 1-4 nolu sektörleri kapsar

(2): 5-10 nolu sektörleri kapsar

(3): 11-16 nolu sektörleri kapsar

(4): 17-19 nolu sektörleri kapsar

(5): 21, 22, 24 ve 26 nolu sektörleri kapsar

(6): 20, 23, 25 ve 27-40 nolu sektörleri kapsar

(7): 41-44 nolu sektörleri kapsar

(8): 45-48 nolu sektörleri kapsar

(9): 49 nolu sektörü kapsar

(10):12, 16-23, 36 ve 41 nolu sektörleri kapsar

(11):8-9, 29, 31, 39-40, 42-43, ve 49 nolu sektörleri kapsar

(12):3, 5-7, 10, 13, 27, 30, ve 44-48 nolu sektörleri kapsar

(13):1-2, 4, 11, 14-15, 24-26, 28, 32-35 ve 37-38 nolu sektörleri kapsar

Tablo:24

Türkiye Ekonomisi'nde 1990-1994 Dönemi

Nominal Koruma Oranları (%)

Mal Grupları	1990	1991	1992	1993	1994
I. Temel Üretim Sektörleri ⁽¹⁾	8.1	13.1	15.0	23.9	14.4
II. Madencilik ve Enerji ⁽²⁾	8.7	0.6	0.5	0.6	0.4
III. İmalat Sanayii	14.7	14.2	13.4	12.4	7.5
1. Tüketim Malları	19.9	26.6	22.3	26.4	14.7
-İşlenmiş Gıda ⁽³⁾	9.2	15.4	18.6	20.7	11.6
-İçki ve Tütün ⁽⁴⁾	57.3	61.7	44.0	75.0	70.4
-Dayanıksız ve Dayanıklı	13.1	15.4	15.8	15.0	8.0
2. Ara Malları ⁽⁶⁾	10.4	10.1	9.9	9.7	5.9
3. Yatırım Malları	17.8	15.3	14.7	12.1	7.2
-Makina ⁽⁷⁾	15.6	13.9	12.5	9.6	6.2
-Ulaşım Araçları ⁽⁸⁾	25.0	20.9	20.4	16.9	9.7
4. Diğer İmalat Sanayii ⁽⁹⁾	15.4	14.9	12.9	10.9	6.9
Dış Ticaret Grupları					
I. İhracata Yönelik Sanayiler ⁽¹⁰⁾	24.6	27.2	21.4	22.9	13.2
III. İhracat Yapan-İthalata Rakip Sanayiler ⁽¹¹⁾	10.6	10.4	9.6	8.5	5.6
III. İthalata Rakip Sanayiler ⁽¹²⁾	14.4	9.7	10.1	10.1	5.0
IV. İthalata Rakip Olmayan Sanayiler ⁽¹³⁾	12.8	16.4	19.0	20.6	11.7
İthalatla Ağırlıklandırılmış Ortalamalar	13.3	12.0	11.5	11.5	6.6

Kaynak: Adil TEMEL-K. TANRIKULU vd., Türkiye Ekonomisi'nin

Rekabet Gücündeki Gelişmeler, DPT Yayını, Ankara, 1995, s.60.

(1): 1-4 nolu sektörleri kapsar

(2): 5-10 nolu sektörleri kapsar

(3): 11-16 nolu sektörleri kapsar

(4): 17-19 nolu sektörleri kapsar

(5): 21, 22, 24 ve 26 nolu sektörleri kapsar

(6): 20, 23, 25 ve 27-40 nolu sektörleri kapsar

(7): 41-44 nolu sektörleri kapsar

(8): 45-48 nolu sektörleri kapsar

(9): 49 nolu sektörü kapsar

(10): 12, 16-23, 36 ve 41 nolu sektörleri kapsar

(11): 8-9, 29, 31, 39-40, 42-43, ve 49 nolu sektörleri kapsar

(12): 3, 5-7, 10, 13, 27, 30, ve 44-48 nolu sektörleri kapsar

(13): 1-2, 4, 11, 14-15, 24-26, 28, 32-35 ve 37-38 nolu sektörleri kapsar

Tablo:25

**Türkiye Ekonomisinde 1983-1991 Döneminde Sektörel
Efektif Koruma Oranları (%)**

I-O	SEKTÖR ADI	1983	1984	1988	1990	1991
1	Tarım	22.35	34.49	59.98	13.81	28.92
2	Hayvancılık	13.91	15.24	7.32	21.13	16.13
3	Ormancılık	45.62	50.38	19.11	13.50	16.21
4	Balıkçılık	38.43	42.74	88.10	64.42	63.88
5	Kömür Madenciligi	100.43	105.83	34.9	31.34	30.51
6	Ham Petrol Cıkarımı	39.11	44.48	44.05	46.66	43.29
7	Demir Cevheri Cıkarımı	10.80	15.31	9.55	10.95	10.55
8	Diğer Metalik Cevher Cıkarımı	14.05	18.78	44.08	13.43	12.80
9	Metalik Olmayan Madenler	124.81	130.73	88.53	32.79	46.57
10	Taşocakçılığı	21.95	23.37	18.15	15.58	15.03
11	Mezbaha Ürünleri	364.66	301.94	79.59	16.43	40.85
12	Sebze ve Meyve İşleme	-	3835.00	227.29	413.51	244.96
13	Bitkisel ve Hayvansal Yağlar	83.18	83.57	9.76	25.19	12.00
14	Un ve Unlu Mamuller	182.87	117.38	-793.92	512.60	261.01
15	Seker Üretimi	-21.47	-24.86	-19.75	141.83	105.01
16	Diğer Besin Maddeleri	-	-	346.76	93.21	107.93
17	Alkollü İçkiler	623.82	709.79	870.41	642.31	382.30
18	Alkolsüz İçkiler	129.73	142.73	-	902.08	1001.50
19	Tütün Sanayi	-	-	97.58	180.96	157.38
20	Cırcırlama	-12.03	-15.62	-0.71	12.67	-2.55
21	Dokuma Sanayii	330.77	285.01	114.50	70.32	68.43
22	Elbise ve Giyim Eşyası	234.38	258.88	25418.0	5969.60	6106.00
23	Deri ve Kürk Ürünleri	779.91	819.27	55.46	30.97	27.76
24	Ayakkabı Sanayii	187.95	191.10	74.82	93.66	86.95
25	Ağaç ve Manar Ürünleri	154.14	162.91	36.47	128.31	109.15
26	Ağaç Mobilya ve Mefruşat	198.92	205.79	657.91	151.94	68.79
27	Kağıt ve Kağıt Ürünleri	113.71	113.97	40.05	56.04	54.08
28	Basım-Yayım ve Ciltçilik	11.04	12.03	27.00	53.89	17.04
29	Kimyasal Gübreler	17.30	23.89	13.52	17.02	16.79
30	İlaç Sanayii	22.16	26.04	29.14	48.38	44.49
31	Diğer Kimyasal Maddeler	61.23	48.54	66.61	49.04	43.04
32	Petrol Arıtımı	105.41	110.84	82.07	27.14	27.14
33	Diğer Petrol ve Kömür Ürünleri	76.30	82.09	0.02	32.12	13.31
34	Kauçuk ve Kauçuk Ürünleri	49.43	63.34	68.07	61.09	60.59
35	Plastik ürünleri	-890.50	-753.93	310.20	124.99	116.66
36	Cam ve Camdan Mamul Eşya	91.00	102.29	238.68	123.39	59.88
37	Cimento Sanayii	103.35	4.05	8.35	82.70	62.34
38	Diğer Metalik ve Toprağa Dayalı S.	74.66	88.71	64.51	76.71	62.77
39	Demir Çelik Ana Sanayii	55.19	59.39	57.44	22.48	22.45
40	Diğer Metal Ana Sanayii	146.78	113.08	59.69	31.54	30.58
41	Metal Eşya Sanayii	159.43	179.10	388.68	96.44	91.48
42	Elektriksiz Makineler	55.78	59.84	107.66	39.54	35.85
43	Tarımsal Makina ve Teçhizat	43.33	68.44	167.68	43.48	39.66
44	Elektirli Makinalar	47.46	63.69	109.94	54.39	56.28
45	Deniz Ulaşım Araçları	67.16	71.76	120.82	57.31	56.99
46	Demiryolu Ulaşım Araçları	2.12	6.71	47.80	37.90	3.94
47	Diğer Kara Ulaşım Araçları	87.36	94.93	185.01	103.3	76.33
48	Diğer Tasıma Araçları	17.47	22.06	42.38	16.88	13.81
49	Diğer İmalat Sanayii	75.62	197.39	92.44	38.56	36.50
	Ortalama	70.99	74.71	68.56	39.12	38.38
	<i>Standart Sapma</i>	<i>213.01</i>	<i>205.39</i>	<i>212.72</i>	<i>116.26</i>	<i>65.83</i>

Kaynak: S.TOGAN, 1980'li yıllarda ..., a.g.e., s.58.

1990-1994 dönemini ele alan diğer bir çalışmayı incelediğimizde(Bkz. Tablo:26) 1990 yılında %19.9 olarak hesaplanan ortalama efektif koruma oranının 1992’de %17.0’a ve 1994 yılında %9.0’a düştüğü görülmektedir.

Tablo:26 Türkiye Ekonomisinde 1990-1994 Dönemi Sektörel Efektif Koruma Oranları (%)

L-O	SEKTÖR ADI	1990	1991	1992	1993	1994
1	Tarım	11.5	37.6	39.6	49.5	34.2
2	Hayvancılık	-4.0	-19.2	-17.9	17.2	-5.5
3	Ormancılık	3.5	3.3	3.4	2.3	0.0
4	Balıkçılık	48.8	47.3	45.8	31.7	14.2
5	Kömür Madenciliği	2.1	2.4	2.6	5.1	3.2
6	Ham Petrol Cıkarımı	10.3	-0.6	-0.5	-0.6	-0.4
7	Demir Cevheri Cıkarımı	-0.1	0.4	0.5	-0.9	0.0
8	Diğer Metalik Cevher Cıkarımı	1.1	1.6	1.7	-0.4	-0.5
9	Metalik Olmayan Madenler	5.9	7.3	6.3	5.8	6.1
10	Tasocakçılığı	8.2	8.2	9.0	10.5	4.7
11	Mezbaha Ürünleri	15.8	66.9	82.8	17.3	-2.8
12	Sebze ve Meyve İşleme	111.7	81.6	105.7	97.5	134.9
13	Bitkisel ve Hayvansal Yağlar	-0.3	-13.3	-15.3	2.9	0.1
14	Un ve Unlu Mamüller	104.6	108.8	107.9	84.7	145.7
15	Seker Üretimi	-3.3	14.4	-16.8	64.9	16.4
16	Diğer Besin Maddeleri	122.4	152.7	127.6	74.8	59.4
17	Alkollü İçkiler	188.0	227.3	172.4	76.6	78.7
18	Alkolsüz İçkiler	241.4	236.5	218.6	162.7	90.1
19	Tütün Sanayii	90.3	79.7	51.4	109.2	110.2
20	Cırcırlama	-35.7	-122.0	-22.4	-157.7	-108.2
21	Dokuma Sanayii	20.1	20.9	22.8	20.8	9.4
22	Elbise ve Givim Eşyası	104.1	110.8	103.2	67.6	51.8
23	Deri ve Kürk Ürünleri	-0.4	-5.3	-4.8	-4.4	0.5
24	Ayakkabı Sanayii	80.3	84.2	70.4	69.7	65.8
25	Ağac ve Manar Ürünleri	53.3	44.1	52.3	49.3	28.9
26	Ağac Mobilya ve Mefrusat	42.8	57.8	40.1	40.2	45.3
27	Kağıt ve Kağıt Ürünleri	30.2	33.7	33.7	37.8	20.6
28	Basım-Yayım ve Ciltcilik	17.2	19.9	14.6	-7.5	-1.0
29	Kimyasal Gübreler	-11.8	0.3	-5.5	16.6	9.0
30	İlaç Sanayii	4.2	3.5	3.8	-1.5	-0.7
31	Diğer Kimyasal Maddeler	21.9	20.6	21.4	19.8	12.0
32	Petrol Arıtımı	15.2	16.1	11.6	9.3	5.9
33	Diğer Petrol ve Kömür Ürünleri	36.4	31.5	42.7	34.7	19.6
34	Kauçuk ve Kauçuk Ürünleri	51.1	45.3	39.6	48.5	28.6
35	Plastik ürünleri	59.5	59.3	54.4	51.9	38.8
36	Cam ve Camdan Mamul Eşya	40.1	39.9	42.5	34.9	22.9
37	Cimento Sanayii	0.2	1.8	-0.3	30.5	26.2
38	Diğer Metalik ve Toprağa Dayalı S.	37.8	32.5	33.7	32.5	19.7
39	Demir Çelik Ana Sanayii	2.0	4.4	3.4	8.9	5.8
40	Diğer Metal Ana Sanayii	4.0	7.5	8.1	8.6	5.9
41	Metal Eşya Sanayii	44.3	37.6	40.5	33.4	19.8
42	Elektriksiz Makineler	14.9	14.7	11.2	7.0	5.5
43	Tarımsal Makina ve Teçhizat	40.2	31.9	28.6	28.5	23.8
44	Elektirkli Makinalar	38.9	28.6	26.6	18.4	9.8
45	Deniz Ulaşım Araçları	13.0	9.4	10.8	-3.3	0.2
46	Demiryolu Ulaşım Araçları	1.0	10.1	-1.6	-2.6	-1.5
47	Diğer Kara Ulaşım Araçları	56.6	50.7	50.7	53.4	38.8
48	Diğer Taşıma Araçları	-0.2	-0.5	7.1	-0.6	-0.4
49	Diğer İmalat Sanayii	36.2	32.6	26.5	20.6	12.7
	İthalatla Ağırlıklandırılmış Ortalama	19.9	18.3	17.0	15.9	9.0

Kaynak:A.TEMEL-K.TANRIKULU vd., Türk Ekonomisi’nin..., a.g.e., s.61.

Aynı dönemde, sebze ve meyve işletmeleri, un ve unlu mamuller, tütün, kimyasal gübre ve çimento sanayii başta olmak üzere 15 sektörde efektif koruma oranı yükselmiştir. 1990 yılında 8 sektörde negatif efektif koruma oranı hesaplanmışken, 1994 yılında 9 sektörde negatif koruma oranı hesaplanmıştır.

Ele alınan alt sektörler gruplandırıldığında ise (Bkz. Tablo:27), bütün mal gruplarında, 1985-1989 dönemi için, efektif koruma oranının azaldığı, madencilik ve enerji alanında negatif olduğu (-1.4) hesaplanmıştır. Dış ticaret gruplarında, ithalata rakip olmayan sanayiilerde efektif korumanın yükseldiği, ihracata yönelik sanayiilerde daha az olmak üzere diğer dış ticaret gruplarında efektif korumanın azaldığı gözlenmektedir.

Tablo:27 Türkiye Ekonomisinde Gruplandırılmış Sektörlerde Efektif Koruma Oranları (1985-1989)

Mal Grupları	1985 (%)	1989 (%)
I. Temel Üretim Sektörleri ⁽¹⁾	11.8	3.8
II. Madencilik ve Enerji ⁽²⁾	7.0	-1.4
III. İmalat Sanayii	25.2	11.9
1. Tüketim Malları	45.8	16.7
-İşlenmiş Gıda ⁽³⁾	15.3	1.6
-İçki ve Tütün ⁽⁴⁾	236.0	63.2
-Dayanaksız ve Dayanıklı Tüketim Malları ⁽⁵⁾	36.6	14.4
2. Ara Malları ⁽⁶⁾	19.5	7.5
3. Yatırım Malları	26.4	17.0
-Makina ⁽⁷⁾	25.1	16.9
-Ulaşım Araçları ⁽⁸⁾	30.2	17.0
4. Diğer İmalat Sanayii ⁽⁹⁾	22.8	22.6
Dış Ticaret Grupları		
I. İhracata Yönelik Sanayiler ⁽¹⁰⁾	61.7	28.3
II. İhracat Yapan-İthalata Rakip Sanayiler ⁽¹¹⁾	20.6	7.3
III. İthalata Rakip Sanayiler ⁽¹²⁾	12.9	5.2
IV. İthalata Rakip Olmayan Sanayiler ⁽¹³⁾	19.2	20.1
İthalatla Ağırlıklandırılmış Ortalamalar	19.2	9.1

Kaynak: Adil TEMEL-K. TANRIKULU vd., Türkiye Ekonomisi'nin Rekabet Gücündeki Gelişmeler, DPT Yayını, Ankara, 1995, s.60.

(1): 1-4 nolu sektörleri kapsar

(2): 5-10 nolu sektörleri kapsar

(3): 11-16 nolu sektörleri kapsar

(4): 17-19 nolu sektörleri kapsar

(5): 21, 22, 24 ve 26 nolu sektörleri kapsar

(6): 20, 23, 25 ve 27-40 nolu sektörleri kapsar

(7): 41-44 nolu sektörleri kapsar

(8): 45-48 nolu sektörleri kapsar

(9): 49 nolu sektörü kapsar

(10): 12, 16-23, 36 ve 41 nolu sektörleri kapsar

(11): 8-9, 29, 31, 39-40, 42-43, ve 49 nolu sektörleri kapsar

(12): 3, 5-7, 10, 13, 27, 30, ve 44-48 nolu sektörleri kapsar

(13): 1-2, 4, 11, 14-15, 24-26, 28, 32-35 ve 37-38 nolu sektörleri kapsar

1990-1994 döneminde ise, temel üretim sektörlerinde efektif koruma oranı yükselmiş, diğer sektörlerde azalmıştır. Dış ticaret gruplarında da ihracata yönelik sanayiler başta olmak üzere diğer sektörlerde de efektif koruma oranları azalmıştır(Bkz. Tablo:28).

Tablo:28 Türkiye Ekonomisi'nde 1990-1994 Dönemi Efektif Koruma Oranları

Mal Grupları	1990	1991	1992	1993	1994
I. Temel Üretim Sektörleri ⁽¹⁾	7.5	8.4	11.3	26.7	15.7
II. Madencilik ve Enerji ⁽²⁾	9.4	-0.0	-0.0	0.2	0.1
III. İmalat Sanayii	23.2	22.1	20.0	17.6	10.3
1. Tüketim Malları	35.2	43.5	39.4	37.1	21.5
-İşlenmiş Gıda ⁽³⁾	18.4	30.1	41.2	23.8	14.8
-İçki ve Tütün ⁽⁴⁾	93.6	87.4	56.1	108.4	108.0
-Dayanaksız ve Dayanıklı Tüketim Malları ⁽⁵⁾	25.1	28.7	28.0	25.1	13.1
2. Ara Malları ⁽⁶⁾	13.7	14.3	12.3	12.3	6.9
3. Yatırım Malları	28.8	24.2	22.8	18.1	10.6
-Makina ⁽⁷⁾	24.8	21.6	19.0	12.9	8.5
-Ulaşım Araçları ⁽⁸⁾	41.9	34.3	33.2	27.8	16.1
4. Diğer İmalat Sanayii ⁽⁹⁾	36.2	32.6	26.5	20.6	12.7
Dış Ticaret Grupları					
I. İhracata Yönelik Sanayiler ⁽¹⁰⁾	41.8	40.2	24.5	20.4	10.4
II. İhracat Yapan -İthalata Rakip Sanayiler ⁽¹¹⁾	14.5	15.0	13.5	12.4	8.2
III. İthalata Rakip Sanayiler ⁽¹²⁾	18.3	14.6	15.1	15.5	7.1
IV. İthalata Rakip Olmayan Sanayiler ⁽¹³⁾	32.7	31.1	34.7	30.5	19.2
İthalatla Ağırlıklandırılmış Ortalamalar	19.9	18.3	17.0	15.9	9.0

Kaynak:Adil TEMEL-K.TANRIKULU vd., Türkiye Ekonomisi'nin

Rekabet Gücündeki Gelişmeler, DPT Yayını, Ankara, 1995, s.62.

(1): 1-4 nolu sektörleri kapsar

(2): 5-10 nolu sektörleri kapsar

(3): 11-16 nolu sektörleri kapsar

(4): 17-19 nolu sektörleri kapsar

(5): 21, 22, 24 ve 26 nolu sektörleri kapsar

(6): 20, 23, 25 ve 27-40 nolu sektörleri kapsar

(7): 41-44 nolu sektörleri kapsar

(8): 45-48 nolu sektörleri kapsar

(9): 49 nolu sektörü kapsar

(10):12, 16-23, 36 ve 41 nolu sektörleri kapsar

(11):8-9, 29, 31, 39-40, 42-43, ve 49 nolu sektörleri kapsar

(12):3, 5-7, 10, 13, 27, 30, ve 44-48 nolu sektörleri kapsar

(13):1-2, 4, 11, 14-15, 24-26, 28, 32-35 ve 37-38 nolu sektörleri kapsar

Bir bütün olarak 1980 sonrası dönemi ele aldığımızda, hem nominal hem de efektif koruma oranlarında istikrarlı bir düşüş olduğu gözlenmektedir. Tablolardan görülebileceği gibi, nominal koruma oranları bütün sektörlerde tanımları gereği pozitif olduğu halde, efektif koruma oranları; girdileri üzerinden ödedikleri birikimli vergileri katma değerden aldıkları koruma paylarını aşan bazı sektörlerde negatif olabilmektedir. Genel koruma oranı yıllar boyu düşerken, negatif koruma yani gerçekte korunmayıp tersine engellenen sektörler de vardır.

Gerek nominal koruma oranının gerekse efektif koruma oranının 1980 sonrası dönemde sergiledikleri istikrarlı düşüş eğilimi, dış ticarete etkili bir serbestleşme politikası uygulandığının göstergesi olarak kabul edilmektedir.

4.2. BAYSAN-BLITZER ENDEKSİ

Türkiye ekonomisinin liberalizasyonunu ölçmeye yönelik olarak yapılmış olan çalışmalardan bir diğeri, bir Dünya Bankası projesine dayanmaktadır. Dünya Bankası, Asya, Latin Amerika ve Akdeniz’de bulunan 19 ülkenin liberalizasyon uygulamalarını incelemek üzere bir araştırma projesi hazırlamıştır.

İncelenen 19 ülkenin her birinin dış ticaret rejiminin yapısını ve bu yapıdaki değişimleri göstermek amacıyla bir liberalizasyon endeksi oluşturulmuştur. Endeks, anılan ülkelerin ticaret rejimleri ve serbestleştirme derecelerindeki değişim hakkında geniş kapsamlı verilere dayalı olarak yapılan araştırmalara ve araştırmacıların değer yargılarına dayanmaktadır. Endeks, sıfır ile 20 arasında değişmekte olup, 0 tam korumacılığı ifade etmektedir. Endeks değerlerinin yükselmesi daha fazla liberalizasyonu, 20 rakamı ise tam liberalizasyonu gösterir. Endeks, uluslararası karşılaştırmalar yapmaktan çok, her bir ülkedeki değişmeyi göstermeyi amaçlamaktadır²⁴⁰.

Dünya Bankası projesi çerçevesinde Türkiye’deki liberalizasyon uygulamaları T.Baysan ve C.Blitzer²⁴¹ tarafından incelenmiştir. 1991 yılında yayımlanan bu çalışmada, 1950-1985 yılları arasındaki değişimler incelenmiş ve dış ticaretin liberalizasyonu açısından dört dönem ön plana çıkmıştır. Bunlar, 1950, 1958, 1970 ve 1980 yıllarıdır.

²⁴⁰ Michael MICHAELY-A:CHOKSI-D.PAPAGEORGIOU, The Design of Trade Liberalization, Finance and Development, Volume:26, Number:1, March-1989

²⁴¹ T. BAYSAN -C.BLITZER, Turkey, a.g.e.

Ancak, ilk üç dönemdeki liberalizasyon yönündeki politika değişiklikleri sürdürülebilir ve planlı bir liberalizasyon programına dayalı bulunmamış, buna karşılık, 1980 liberalizasyonu, yapısal değişimleri içeren planlı bir liberalizasyon programı olarak görülmüştür.

1950-1985 yılları arasında, Türkiye dış ticaretindeki liberalizasyona yönelik değişimleri gösteren Baysan-Blitzer Liberalizasyon Endeksi Tablo:29'da verilmiştir.

Tablo:29 Baysan-Blitzer Liberalizasyon Endeksi

Yıllar	BB Liberalizasyon Endeksi	Yıllar	BB Liberalizasyon Endeksi	Yıllar	BB Liberalizasyon Endeksi
1950	8	1962	7	1974	5
1951	8	1963	6	1975	5
1952	8	1964	6	1976	4
1953	7	1965	6	1977	4
1954	7	1966	5	1978	3
1955	6	1967	5	1979	2
1956	6	1968	5	1980	6
1957	5	1969	4	1981	8
1958	8	1970	7	1982	9
1959	8	1971	7	1983	8
1960	7	1972	6	1984	13
1961	7	1973	6	1985	14

Kaynak : T. BAYSAN -C.BLITZER, Turkey, a.g.e.,s.294-324.

Tablo:29'dan da görüleceği gibi, 1950-52 yıllarında 8 olan liberalizasyon endeksi, ekonomi politikası değişikliklerine paralel olarak dalgalanma göstermiş ve 1979 yılında en düşük değer olan 2'ye düşmüştür. 1980 yılından itibaren tekrar yükselen endeks 1985 yılında dönemin en yüksek değeri olan 14'e yükselmiştir. Endeksin 1980 sonrasında, liberalizasyon politikalarına paralel olarak yükseldiği görülmektedir.

4.3. DIŞA AÇIKLIK ENDEKSİ

Türkiye ekonomisindeki liberalleşmeyi ölçmek için kullanılabilecek diğer bir gösterge de "dışa açıklık endeksi" (openness index) olarak tanımlanan ve dış ticaretin GSMH içindeki payının gelişimini gösteren endekstir. Önceki bölümde de tanımlandığı gibi bu endeks X/Y , M/Y veya $X+M/Y$ olarak kullanılabilir.

Türkiye'nin dış ticaretinin GSMH içindeki payının gelişimini gösren dışa açıklık endeksi Tablo:30'da verilmiştir.

Tablo:30 1963-1997 Döneminde Dışa Açıklık İndeksinin Gelişimi

Yıllar	İhracat (X) (Milyon TL)	İthalat (M) (Milyon TL)	GSMH (Y) (Milyon TL)	Yıllar	X/Y	M/Y	Dışa Açıklık Endeksi (X+M)/Y
1963	3313	6216	66801.4	1963	0.05	0.09	0.14
1964	3697	4878	71312.8	1964	0.05	0.07	0.12
1965	4174	5193	76726.3	1965	0.05	0.07	0.12
1966	4415	6522	91419	1966	0.05	0.07	0.12
1967	4701	6217	101480.6	1967	0.05	0.06	0.11
1968	4468	6934	112493.4	1968	0.04	0.06	0.10
1969	4832	6785	124892.9	1969	0.04	0.05	0.09
1970	6408	9598	147776.1	1970	0.04	0.06	0.11
1971	9090	16474	192602.3	1971	0.05	0.09	0.13
1972	11876	21564	240809.2	1972	0.05	0.09	0.14
1973	18037	29083	309829.4	1973	0.06	0.09	0.15
1974	21197	52311	427097.5	1974	0.05	0.12	0.17
1975	20075	68987	535771	1975	0.04	0.13	0.17
1976	30775	82941	674985.7	1976	0.05	0.12	0.17
1977	31338	104882	872893.8	1977	0.04	0.12	0.16
1978	55358	113290	1290723.4	1978	0.04	0.09	0.13
1979	75743	178505	2199520	1979	0.03	0.08	0.12
1980	221498	613267	5303000	1980	0.04	0.12	0.16
1981	530716	1002356	8023000	1981	0.07	0.12	0.19
1982	937311	1461425	10612000	1982	0.09	0.14	0.23
1983	1298945	2127081	13933000	1983	0.09	0.15	0.25
1984	2608332	4034897	22168000	1984	0.12	0.18	0.30
1985	4152927	5994754	35350000	1985	0.12	0.17	0.29
1986	5012345	7561157	51185000	1986	0.10	0.15	0.25
1987	8844331	12353041	75019000	1987	0.12	0.16	0.28
1988	16809242	20470614	129175000	1988	0.13	0.16	0.29
1989	24819337	33762160	230370000	1989	0.11	0.15	0.25
1990	34070324	58755207	397178000	1990	0.09	0.15	0.23
1991	57373403	88914271	634393000	1991	0.09	0.14	0.23
1992	101895201	159624008	1103605000	1992	0.09	0.14	0.24
1993	168576303	323291244.3	1997323000	1993	0.08	0.16	0.25
1994	537822254	691219625.4	3887903000	1994	0.14	0.18	0.32
1995	990186726	1634169325	7854887000	1995	0.13	0.21	0.33
1996	1899648742	3485287727	14978067300	1996	0.13	0.23	0.36
1997	3996631843	7122361178	29137000000	1997	0.14	0.24	0.38

Kaynak: Ekonomik Göstergeler 1923-1995, DİE, Ankara, 1996; DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-1998, Ankara, 1997; TCMB, Yıllık Rapor 1997, Ankara, 1998.

Tablo:30'dan da görüleceği gibi, 1963-1997 döneminin başlangıcından itibaren günümüze kadar ithalatın GSMH içindeki payı ihracatın payından daha fazla olmuştur. İhracatın GSMH içindeki payı 1980 yılına kadar ortalama %5 seviyesinde gerçekleşirken, bu yıldan itibaren ortalama %10 civarında gerçekleşmiştir. En düşük değeri 1979 yılında %3, en yüksek değeri 1994 ve 1997 yıllarındaki %14'tür. Özellikle 1980'li yıllarda uygulanan ihracatı teşvik edici politikaların etkili olduğu görülmektedir.

İthalatın GSMH içindeki payı ise, 1980 yılına kadar ortalama %9 düzeyinde gerçekleşirken, 1980 yılından itibaren artmaya başlamış ve ortalama %16 civarında gerçekleşmiştir. Gerek ithalatın gerekse ihracatın GSMH içindeki payında meydana gelen artışlar dolayısıyla bir bütün olarak dış ticaretin (X+M) GSMH içindeki payı artmıştır.

1980 yılına kadar ortalama %13 düzeyinde GSMH içerisinde yer alan dış ticaret, bu yıldan itibaren gittikçe yükselmiş ve ortalama %27 düzeyinde gerçekleşmiştir. 1992 yılından itibaren yeni bir artış eğilimine girmiştir.

Dış ticaretin, özellikle ithalat hacminin GSMH içindeki payının artması, 1980 sonrası dönemde uygulanan ticareti engelleyen kısıtlamaların kaldırılmasının bir ölçüsü olarak, dolayısıyla liberalizasyonun bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.

4.4. DÖVİZ KURU LIBERALLEŞME ENDEKSİ (ERLI)

Türkiye ekonomisinin liberalizasyonunu ölçmek amacıyla kullanabileceğimiz bir diğer gösterge ise, döviz kuru liberalleşme endeksi (Exchange Rate Liberalisation Index-ERLI) dir.

Döviz kurunun piyasa (karaborsa) fiyatı ile resmi fiyatı arasındaki farkın, piyasa döviz kuruna bölünmesi ile elde edilen endeks; korumacı politikaların uygulandığı dönemlerde, aşırı değerli yurt içi para politikası uygulandığından (resmi kur ile piyasa kuru arasındaki fark açılacağı için) yükselmekte, liberalizasyon dönemlerinde ise, gerçekçi kur uygulamaları ile (piyasa kuru ile resmi kur arasındaki fark azalacağından) düşmektedir.

Türkiye Ekonomisi'nin 1955-1997 yıllarına ait piyasa döviz kuru ile resmi döviz kuru Tablo:31'de verilmiştir. Bu rakamlardan hareketle hesaplanan ERLI'de tabloda yer almaktadır.

Tablo:31

Döviz Kuru Liberalleşme Endeksi (ERLI)

Yıllar	Karaborsa (Piyasa) Döviz Kuru*	Resmi Döviz Kuru(**)	Yıllar	Döviz Kuru Liberalleşme Endeksi (ERLI)
1955	8.6	2.8	1955	0.67
1956	11.4	2.8	1956	0.75
1957	13.9	2.8	1957	0.80
1958	16.5	2.8	1958	0.83
1959	14.1	2.8	1959	0.80
1960	14.5	4.7	1960	0.67
1961	13.3	9.0	1961	0.32
1962	12.9	9.0	1962	0.30
1963	13.1	9.0	1963	0.31
1964	12.7	9.1	1964	0.28
1965	12.2	9.1	1965	0.25
1966	12.1	9.1	1966	0.25
1967	12.8	9.1	1967	0.29
1968	13.8	9.1	1968	0.34
1969	13.8	9.1	1969	0.34
1970	15.9	11.5	1970	0.28
1971	15.4	14.9	1971	0.03
1972	14.6	14.2	1972	0.03
1973	14.7	14.1	1973	0.04
1974	14.9	13.9	1974	0.06
1975	16.9	14.5	1975	0.14
1976	18.1	16.1	1976	0.11
1977	26.3	18.1	1977	0.31
1978	37.9	24.3	1978	0.36
1979	54.0	31.4	1979	0.42
1980	104.5	78.7	1980	0.25
1981	159.0	112.8	1981	0.29
1982	215.0	164.4	1982	0.24
1983	315.0	230.4	1983	0.27
1984	450.0	373.4	1984	0.17
1985	593.0	525.5	1985	0.11
1986	812.0	681.9	1986	0.16
1987	1100.0	868.3	1987	0.21
1988	1980.0	1451.0	1988	0.27
1989	2350.0	2140.0	1989	0.09
1990	3000.0	2637.1	1990	0.12
1991	5275.0	4268.8	1991	0.19
1992	7376.0	6887.5	1992	0.07
1993	11199.0	10986.0	1993	0.02
1994	30302.0	29704.3	1994	0.02
1995	46023.0	45705.4	1995	0.01
1996	82045.0	81137.2	1996	0.01
1997	155000.0	152161.0	1997	0.02

Kaynak: Pick Currency Year Book (Sonraları, World Currency Year Book), Çeşitli Yıllar; TCMB, Yıllık Rapor 1997, Ankara, 1998; Finans-İnvest, Yatırım Stratejisi, Finans-İnvest Yayını, İstanbul, 1998, s.15'ten yararlanılarak tarafımızdan düzenlenmiştir.

(*) 1955-1991 yılları piyasa döviz kurları; Pick Currency Year Book'tan, 1992-1997 yılları; Finans İntest , Yatırım Stratejisi'nden alınmıştır.

(**)TCMB yıllık ortalama döviz kuru.

Tablo:31'den de görülebileceği gibi, döviz kuru liberalleşme endeksi 1955-1958 yılları arasında bir miktar yükseldikten sonra, büyük ölçüde 1958 yılında alınan ekonomik istikrar tedbirleri çerçevesinde yapılan fiili devalüasyonun etkisiyle, 1958 yılından itibaren düşmeye başlamış ve 1958 yılında 0.83 olan endeks 1970 yılında 0.28'e gerilemiştir. 1970 yılında yapılan devalüasyonun sonucu olarak endeks 1971 yılından itibaren büyük ölçüde düşmüş ancak, özellikle 1975 yılından itibaren tekrar yükselmeye başlamıştır. 1971 yılında 0.03 olan endeks 1979 yılında 0.42 olarak gerçekleşmiştir.

1980 yılında alınan ekonomik istikrar tedbirlerinin etkisiyle, bu yıldan itibaren endeksin düşme eğilimi içerisine girdiği, 1986-1988 yılları arasında kısmen yükselme gösterse de, düşme eğiliminin günümüze kadar devam ettiği görülmektedir. Nitekim, 1980 yılında 0.25 olan endeks, 1996 yılında 0.01, 1997 yılında ise 0.02 olarak gerçekleşmiştir.

Döviz kuru liberalleşme endeksinin ekonominin dışa açıldığı ve müdahaleciliğin azaltıldığı yıllarda düştüğü, korumacılığın arttığı yıllarda ise yükseldiği dikkate alındığında, ekonomideki liberalizasyonu başarı ile gösterdiği söylenebilir.

5. TÜRKİYE'DE LIBERALİZASYON SÜRECİNDE EKONOMİK YAPI DEĞİŞMELERİ

1980 sonrası dönemde izlenen ve önceki bölümlerde ana hatlarıyla açıklamaya çalıştığımız politika değişikliklerinin etkisiyle ekonomik yapıda önemli değişimler meydana gelmiştir. Şüphesiz bu politika değişimleri ithalat ve ihracatın yanı sıra ekonomik büyüme ve sanayileşme üzerinde de etkileri olmuştur. Öte yandan, önceki bölümlerde belirttiğimiz politikaların dışında, ekonominin genel yapısı ve izlenen diğer politikalar (para, maliye, yatırım teşvik v.b.) da dış ticarete ortaya çıkan gelişmeleri etkilemiştir.

5.1. EKONOMİK BÜYÜME VE SANAYİLEŞMEDE MEYDANA GELEN DEĞİŞMELER

Ekonomide 1980 yapısal dönüşümü, büyüme ve büyümenin kaynakları üzerinde önemli değişmelere neden olmuştur. Bu dönemde ekonomik büyüme amaç olmaktan çıkarılmış, ihracatın artırılması birinci amaç durumuna getirilmiştir.

24 Ocak 1980 Ekonomik İstikrar Tedbirlerinde yer alan önlemler iç ve dış piyasalarda fiyat serbestisini ve piyasa mekanizmasının kamusal düzenlemelere konu olmadan serbestçe işlemlerini öngörmektedir. Ekonomide kamu kesimi olabildiğince daraltılacak, tarımsal ve sınai üretimin artırılması piyasa koşullarına bırakılacaktır. Bu düzenlemeler uzun dönemde ekonominin dünya ekonomisi ile bütünleşmesini hedeflemektedir. Bunun için ekonominin dışa açılma yönünde yeniden yapılanması, özellikle sanayide mamul mal ihracatına dayalı bir üretim yapısının oluşturulması gerekiyordu. Piyasa koşullarında dışa açılma, bu yıllarda uygulanan ekonomi politikasının temel ögesi idi. 1977 ekonomik krizi kendisini en somut şekilde, yüksek enflasyon ve döviz darboğazı şeklinde gösterdiğinden, istikrar programıyla öncelikle fiyat istikrarını sağlamak ve döviz sorununu aşmak yönünde kısa dönemli politikalar uygulamaya konuldu. Ancak, bu program kısa dönemli istikrar önlemlerinin çok ötesinde ekonomide uzun dönemde, dışa açık bir yapısal değişimi hedeflemişti.

Bu genel çerçevede içinde, dışa dönük/ihracata dayalı ve rekabetçi olan bu yeni ekonomi politikasının uygulamaya konulduğu ilk yıllarda, öncelik dış dengenin yeniden kurulmasına ve dış borçların düzenli olarak ödenmesine verilmiştir. İç dengenin sağlanması esas olarak bu amaca bağımlı kılınmış, ekonomik büyüme ve işsizliği azaltma hedefleri 1980 yılı ve sonrasında öncelik almamıştır. Büyümenin amaç edinilmesi kaçınılmaz olarak sabit sermaye yatırımları konusunda kamu kesiminin etkin kılınmasını gerektirir. Oysa, 1980 sonrası ekonomi politikası ile yatırım kararlarının esas olarak özel sektöre bırakılması öngörülmüştür. Bunda ekonomideki ödemeler dengesi ve dış borç krizinin ciddi boyutlara ulaşmasının rolü büyüktür. Bu yıllarda enflasyonla mücadelede yönelik politikalarda da fiyat artışlarının makul sınırlar içinde tutulması amacının dışına fazlaca çıkmamıştır.

Ayrıca, ihracatın arttırılmasına yönelik politikalar büyük ölçüde sanayii ürünleri ihracatına dayandırılmıştır²⁴². İhracatın canlandıracağı bir sanayileşme, önce varolan üretim kapasitelerinin daha yüksek oranda kullanımına sonra da yeni yatırımlarla kapasitelerin arttırılmasına yol açacaktır. Özetle, 1980 sonrasında, bu tür bir dolaylı sanayileşme ve büyüme yaklaşımı söz konusudur. Ödemeler dengesi ve dış borç sorununun çözümü için dış ticarete daha açık, ihracatı ve diğer döviz kazandırıcı işlemleri ön plana çıkaran bir kaynak tahsisi ve yapısal değişim 1980 sonrası dönemin en belirgin özelliğidir. Bunun için mal ve faktör piyasalarında fiyatların serbestçe oluşmasına çalışılmış, uzun süren enflasyonun gerisinde kalan nispi fiyatlar yükseltilmiş ve ihracat aleyhine sapma gösteren fiyatlarda dışa açılma yönünde gerekli ayarlamalar yapılmıştır.

Bu anlamda 1980 sonrası iktisat politikaları düşük ücret, yüksek faiz oranı ve yüksek döviz kuru şeklinde formüle edilebilir. Dış dengelerin bozulmasının başlıca sorumlusu olarak aşırı değerli döviz kuru, ithal yasakları ve ihracatın özendirilmemesi görüldüğünden, istikrar ve dışa açılma programında öncelikler ulusal paranın dış değerinin sürekli düşürülmesi ve günlük ayarlamalara dayalı esnek kur politikasının izlenmesi, ihracatın ve diğer döviz kazandırıcı faaliyetlerin özendirilmesi ve ithalatın serbestleştirilmesi olarak belirlenmiştir. İhracat, kur ayarlamaları yanında mali ve parasal teşvik araçlarıyla da özendirilmiş , böylece ihracat karlı bir ekonomik faaliyet haline getirilmiş ve ihracat mallarının dış piyasalarda fiyat yönünden rekabet güçleri artış göstermiştir.²⁴³ Sürekli reel devalüasyonlara dayalı kur politikası ihracata yönelik en önemli teşvik aracı olmuş, bunun sonucunda özellikle sınai ürün ihracatında önemli artışlar sağlanmıştır. İhracatın artması bazı yıllarda kesintiye uğramasına karşılık programın en başarılı yönünü oluşturmuştur. Bunun önemli bir sonucu döviz darboğazından kaynaklanan ithalat tıkanıklıklarının büyük ölçüde giderilmesi olmuştur.

Gerçekten, 1980 sonrası dönemde ekonomik büyümenin kaynakları incelendiğinde ihracata bağımlı bir ekonomik büyüme gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

²⁴² Koray BAŞOL, a.g.e., s.171.

²⁴³ Uğur ESER, Türkiye’de Sanayileşme, a.g.e., s.74.

Konu ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda, ihracat artışının büyümeye olan nispi katkısının 1980 öncesi dönemle kıyaslanamayacak kadar büyük olduğu belirlenmiştir²⁴⁴.

Türkiye ekonomisinde sektörel büyüme hızları Tablo:32’de verilmiştir. 1980-1997 döneminde yıllık ortalama reel GSMH artış hızının %4.3 olduğu görülmektedir. Söz konusu dönemde 1980 ve 1994 yıllarında ekonomi küçülmüş, 1987 ve 1990 yıllarında ise yüksek oranlı büyüme gerçekleştirilmiştir. Sektörler itibariyle büyüme incelendiğinde, tarım sektörünün büyüme hızının yıllar itibariyle dalgalanma gösterdiği ve 1980-1997 döneminde yıllık ortalama %1.06 oranında arttığı görülmektedir. Dönem içerisinde tarım sektöründe sekiz yıl negatif büyüme gerçekleşmiştir.

Sanayi sektörü ise büyümede öncü rolü üstlenmiştir. Bu sektörde 1980-1997 döneminde yıllık ortalama %5.9 oranında büyüme gerçekleşmiştir. Hizmetler sektörü de iç ve dış talepte, konut ve altyapı yatırımlarındaki canlanmaya bağlı olarak reel üretim artışları sağlamış, yıllık ortalama %4.3 oranında büyümüştür.

Tablo:32 Türkiye Ekonomisinde Sektörel Büyüme Hızları

1987 Fiyatlarıyla (%)				
Yıllar	Tarım	Sanayii	Hizmetler	GSMH
1980	1.1	-3.3	-3.7	-2.8
1981	-1.9	9.2	6.2	4.8
1982	3.1	4.9	3.2	3.1
1983	-0.9	6.3	7	4.2
1984	0.5	9.9	7.9	7.1
1985	-0.5	6.2	5.1	4.3
1986	4.6	11.1	6	6.8
1987	0.4	9.1	12.9	9.8
1988	7.8	1.8	0.5	1.5
1989	-7.6	4.6	0.9	1.6
1990	6.8	8.6	10.3	9.4
1991	-0.9	2.7	0.6	0.3
1992	4.3	5.9	6.5	6.4
1993	-1.3	8.2	10.7	8.1
1994	-0.7	-5.7	-6.6	-6.1
1995	2	12.1	6.3	8
1996	4.4	7.1	7.6	7.1
1997	-2.8	9.5	7	6
Yıllık Ortalama	1.06	5.9	4.3	4.3

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1998), Ankara, 1997, s.4.

²⁴⁴ Osman AYDOĞUŞ, Türkiye İmalat Sanayiinde İthal İkamesi, İhracat Artışı ve Toplam Faktör Verimliliği İlişkileri: 1971-1988, ODTÜ Gelişme Dergisi, Cilt:20, Sayı:4, 1993, s.464.

İhracat atılımında reel döviz kuru uygulamaları, sınai ürün ihracatının toplam ihracat içindeki payının arttırılmasına dönük teşvik uygulamaları, ithalatın serbestleştirilmesi, enerji darboğazının giderilmesi ve iş barışının sağlanmasının yanı sıra toplumsal talebin kısılmasının da payı vardır. İstikrarın daha düşük bir gelir ve istihdam düzeyinde gerçekleştirilmesi ve iç talebin belirli gelir guruplarında önemli ölçüde düşürülmesi hem ithalat talebini hem de yerli üretime talebi azalttığından içerde oluşturulan üretim fazlasını dış pazarlara yöneltmek mümkün olmuştur.

1980 sonrasında istikrar ve dışa açılma programının en tartışmalı bölümlerinden biri faiz düzenlemeleridir. Bu dönemde uygulanan yüksek faiz politikası uzun süre iç talebi kısmanın ve ekonomiyi düşük bir gelir ve istihdam düzeyinde dengeye getirmenin aracı olarak kullanılmıştır. Dışa açık ekonomi politikasının dayandığı monetarist politika modeline göre, makro ekonomik dengelerin bozulmasının nedeni parasal genişleme ve aşırı kredi arzıdır. Bu nedenle para arzı ve kredi hacminin genişlemesi durdurulmalıdır. Bu modele göre, sıkı para politikasının sonucu olarak yükselen faiz oranları tüketimi caydırma ve tasarrufları özendirmenin bir aracıdır. Bu görüş doğrultusunda 1980 yılı ortalarında faiz oranları serbest bırakılmış, reel ölçülerde pozitif faiz oranlarıyla yatırım talebi kısılrken yurt içi tasarrufların arttırılması hedeflenmiştir. Bu arada, belirli ekonomik faaliyetlerde yüksek faiz oranlarının yol açacağı maliyet artışının yatırımlar üzerindeki olumsuz etkisini en aza indirmek için vergi teşvik sistemi uygulamaya konmuştur. Dönemin ikinci yarısında pozitif reel faiz politikası, artık sadece yatırımları gerileterek iç talebi kısmanın ve tasarrufları arttırmanın bir aracı olarak değil, fakat döviz piyasalarındaki spekülatif hareketleri önlemek ve kurlardaki iniş çıkışları dengelemek amacıyla kullanılmaya başlanmıştır.

Başlangıçta talebi kısıp iç pazarı daraltarak ekonomiyi dışa açmanın bir aracı olarak kullanılan yüksek faiz politikası kamu kesimini ve sanayiye bir iç borç tuzağına sürüklemek, bölüşüm ilişkilerini bozarak toplumun üretken kesimlerinden rant kesimine reel bir gelir transferine yol açmak, bankaların mali sistemdeki egemenliğini pekiştirerek sermaye piyasasının gelişmesini uzun süre engellemek ve üretken yatırımları caydırarak ülkenin yeni bir sınai yapılanma sürecine girmesini geciktirmek gibi sonuçların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Gerçekten, liberalizasyon süreci olarak ifade ettiğimiz 1980 ve sonrası dönemdeki en olumsuz gelişmelerden biri sanayi yatırımlarında meydana gelmiştir²⁴⁵. Tablo:33'de de görüleceği gibi, 1980-1984 döneminde toplam sabit sermaye yatırımlarının GSMH'ye oranı %18.6'dır ve 1970'lerin sonunda (1977-1979) gerçekleşen %23.2'lik ortalamanın altındadır. Yatırımların GSMH'ye oranı 1985-1997 döneminde nisbi bir artış göstermiştir. Bu dönemde yatırımların GSMH'ye oranı 25.3'e çıkmakla birlikte, bunda daha çok alt yapıya ve hizmetler sektörüne yönelik yatırımlar etkili olmuştur. İmalat sanayii yatırımlarının toplam yatırımlar içindeki payı ele aldığımız dönemde sürekli gerilemiş, 1977-1979 döneminde %30.2'den 1980-1986 döneminde önce %25.7'ye, 1987-1997 döneminde ise %18.8'e düşmüştür. Dünyada yeni ve ileri teknoloji kullanımı hızla yaygınlaşırken ve bu teknolojilerin üretim süreçlerine uyarlanmasıyla verimliliği ve rekabet gücü yüksek yeni sanayii dalları ortaya çıkarken Türkiye, teknolojisi eski, sermaye stoku yıpranmış ve verimliliği düşük bir sanayii yapısıyla karşı karşıya kalmıştır.

İmalat sanayiinde kapasite kullanım oranları 1980 sonrası dönemde hızla artarak günümüzde %75-80 dolaylarına ulaşmıştır (Bkz. Tablo:34). Bu durum söz konusu dönemde meydana gelen üretim artışlarının kapasite kullanım oranlarındaki artışlarla gerçekleştiğini, ancak, sanayinin mevcut üretim kapasitelerinin kullanımıyla sağlayacağı büyümenin aşağı yukarı sınırına geldiğini ve geri kalan %20-25 kapasitenin büyük bir olasılıkla artık kullanılamayacak, ömrünü tamamlamış kapasite olduğunu göstermektedir.

Tablo:33 Yurt İçi Tasarrufların ve Sabit Sermaye Yatırımlarının GSMH İçindeki Payı (%)

Yıllar	Yurt İçi Tasarruflar/GSMH	Sabit Sermaye Yatırımları/GSMH
1980	16.0	19.6
1981	18.3	18.7
1982	17.1	18.0
1983	16.5	18.9
1984	16.5	17.9
1985	18.9	20.0
1986	21.9	23.1
1987	23.9	24.6
1988	27.2	26.1
1989	22.1	22.5
1990	22.0	22.6
1991	21.4	23.7
1992	21.6	23.4
1993	22.7	26.3
1994	23.1	24.5
1995	22.1	24.0
1996	20.0	25.0
1997	20.1	25.3

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1998), a.g.e., s.25.

²⁴⁵ Koray BAŞOL, a.g.e., s.72-75.

Tablo:34**İmalat Sanayiinde Kapasite Kullanım Oranları**

Yıllar	Kapasite Kullanım Oranları	Yıllar	Kapasite Kullanım Oranları	Yıllar	Kapasite Kullanım Oranları
1980	55.2	1986	70.0	1992	77.3
1981	56.6	1987	77.5	1993	80.5
1982	59.3	1988	76.8	1994	72.9
1983	60.2	1989	69.5	1995	78.5
1984	75.2	1990	74.4	1996	78.0
1985	70.3	1991	75.6	1997	79.0

Kaynak:DTM, Ekonomik Göstergeler (<http://www.foreigntrade.gov.tr/TICARET/ekolar/Eko3.htm>), 1998

5.2. İHRACATTA MEYDANA GELEN DEĞİŞMELER

Özellikle 1980’li yılların ortalarına kadar yoğun olarak uygulanan TL’yi aşırı değerlenmişlikten kurtaran kur politikası, daha liberal kambiyo rejimi, ihracat teşvikleri ve ithalatın liberalizasyonu yönündeki politikalar; 1980 öncesi dönemde mevcut olan ihracat aleyhine yandaşlığı azaltıcı etkileri nedeniyle, ihracat üzerinde olumlu bir rol oynamıştır. Bu politikaların etkisiyle ihracat 1980 sonrası dönemde bazı yılların dışında önemli artışlar göstermiştir. Nitekim Tablo: ‘dan da izlenebileceği gibi 1980-1997 döneminde toplam ihracat yaklaşık dokuz katlık bir artışla, 1980 yılında 2.9 milyar dolar iken 1997 yılında 26.0 milyon dolara ulaşmıştır. Aynı dönemde ithalat 6.2 kat artışla 1980 yılında 7.9 milyar dolardan 1997 yılında 46.7 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. 1980 yılında %36.8 olan ihracatın ithalatı karşılama oranı, 1988 yılında %81.4’e yükselmiş, sonraki yıllarda ise azalarak 1997 yılında %55.7 olarak gerçekleşmiştir. İhracat ve ithalattaki bu gelişmelere paralel olarak Türkiye’nin dış ticaret hacmi de 1980’de 10.8 milyon dolar iken yaklaşık 7 kat (6.7) artış göstererek 1997’de 72.7 milyar dolara ulaşmıştır.

İhracattaki gelişmenin diğer bir göstergesi ihracat/GSMH oranındaki değişimlerdir. Bu oran 1980 yılında %4.2 gibi düşük bir düzeyden, dönem boyunca önemli artışlar göstererek 1984 yılında %11.8’e, 1988 de %13.0’a, 1994’te %14.1’e yükselmiş, 1997’de %13.6 olarak gerçekleşmiştir.(Bkz. Tablo:35)

İhracatın global olarak gösterdiği gelişmenin yanı sıra 1980 sonrası dönemde ihracatın yapısında da köklü bir değişim ortaya çıkmıştır. İhracatın tarım ürünlerinin hakim olduğu bir yapıdan sanayi ürünlerinin hakim olduğu bir yapıya geçmesi şeklinde özetlenebilecek olan bu değişim, Türkiye Ekonomisi’nde 1980 sonrası dönemde sanayileşme yönünde yapısal değişim olgusunun hızlandığını gösteren bir gelişme olarak da yorumlanabilir. Tablo:36’dan da görüleceği gibi, sanayi ürünleri ihracatının toplam

İhracat içerisindeki payı 1980 yılında %36.0 iken hızla yükselerek 1997 yılında %87.1 oranında gerçekleşmiştir.

Tablo:35 1980-1997 Dönemi Dış Ticaret Göstergeleri

Yıllar	Toplam İhracat (Milyon \$)	Toplam İthalat (Milyon \$)	Dış Ticaret Hacmi (Milyon\$)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)	İhracat/GSMH (%)
1980	2 910.1	7 909.4	10 819.5	36.8	4.2
1981	4 702.9	8 933.4	13 636.3	52.6	6.6
1982	5 746.0	8 842.7	14 588.6	65.0	8.8
1983	5 727.8	9 235.0	14 962.8	62.0	9.3
1984	7 133.6	10 756.9	17 890.5	66.3	11.8
1985	7 958.0	11 343.4	19 301.4	70.2	11.7
1986	7 456.7	11 104.8	18 561.5	67.1	9.8
1987	10 190.0	14 157.8	24 347.8	72.0	11.8
1988	11 662.0	14 335.4	25 997.4	81.4	13.0
1989	11 624.7	15 792.1	27 416.8	73.6	10.8
1990	12 959.3	22 302.1	35 261.4	58.1	8.6
1991	13 593.5	21 047.0	34 640.5	64.6	9.0
1992	14 714.7	22 870.9	37 585.6	64.3	9.2
1993	15 345.1	29 428.4	44 773.5	52.1	8.6
1994	18 106.1	23 270.0	41 376.1	77.8	14.1
1995	21 635.9	35 709.0	57 344.9	60.6	13.1
1996	23 122.6	42 732.8	65 855.4	54.1	12.6
1997	26 009.0	46 655.3	72 664.3	55.7	13.6

Kaynak: DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1995, Ankara, 1996, s.262-263 ;DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-1998, ss.34-38 ;
DTM, Ekonomik Göstergeler(<http://www.foreigntrade.gov.tr/TICARET/ekolar>), 1998.

Tablo :36 Ana Sektörlere Göre İhracat (Milyon \$)

Yıllar	Tarım	(%)	Madencilik	(%)	Sanayii	(%)	TOPLAM
1980	1 671.7	57.4	191.0	6.6	1 047.4	36.0	2 910.1
1983	1 880.7	32.8	188.9	3.3	3 658.2	63.9	5 727.8
1984	1 749.2	24.5	239.8	3.4	5 144.6	72.1	7 133.6
1985	1 719.4	21.6	243.8	3.1	5 994.8	75.3	7 958.0
1986	1 885.6	25.3	246.9	3.3	5 324.2	71.4	7 456.7
1987	1 852.5	18.2	272.3	2.7	8 065.2	79.1	10 190.0
1988	2 341.4	20.1	377.2	3.2	8 943.4	76.7	11 662.0
1989	2 012.1	17.3	411.2	3.5	9 170.1	78.9	11 624.7
1990	2 249.1	17.4	326.1	2.5	10 348.6	79.9	12 959.3
1991	2 584.9	19.0	285.0	2.1	10 685.8	78.6	13 593.5
1992	2 134.1	14.5	267.0	1.8	12 286.3	83.5	14 714.7
1993	2 292.1	14.9	233.4	1.5	12 793.9	83.4	15 345.1
1994	2 301.4	12.7	263.0	1.5	15 517.8	85.7	18 105.9
1995	2 133.2	9.9	391.3	1.8	19 089.3	88.2	21 635.9
1996	2 450.6	10.6	364.4	1.6	20 220.4	87.4	23 122.6
1997	2 943.4	11.3	415.7	1.6	22 650.0	87.1	26 009.1

Kaynak: DPT,Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, a.g.e., s.35.

DTM, Ekonomik Göstergeler(<http://www.foreigntrade.gov.tr/TICARET/ekolar>), 1998.

İhracatın yapısıyla ilgili diğer önemli bir gelişme de, imalat sanayi ihracatının ürün bileşiminde, zaman içerisinde ortaya çıkan değişimlerdir(Bkz. Tablo:37) 1980 yılı itibarı ile imalat sanayi ihracatında hammadde yoğun endüstriler %52.37 emek yoğun endüstriler %37.59, ölçek yoğun endüstriler %8.60, farklılaştırılmış mallar %1.31, bilim bazlı endüstriler ise % 0.13'lük pay almışlardır. Buna göre toplam imalat sanayi ihracatı içerisinde en büyük payı katma değeri nispeten düşük olan hammadde ve emek yoğun endüstriler (toplam %89.96) alırken, katma değeri nispeten daha yüksek ve sermaye-bilgi yoğun mallar ise %10.04'lük paya sahip olmuşlardır. 1993 yılında ise, hammadde yoğun endüstriler %22.63, emek-yoğun endüstriler %45.22 ölçek yoğun endüstriler %25.08 farklılaştırılmış mallar %6.55 bilim bazlı endüstriler %0.52' lik pay almışlardır. Böylece, toplam ihracatımız içerisinde katma değeri nispeten düşük olan hammadde ve emek-yoğun malların oranı %67.85'e düşmüş, katma değeri nispeten daha yüksek olan malların oranı ise %32.15'e yükselmiştir. 1980-1993 dönemi içerisinde hammadde yoğun endüstriler ortalama olarak yılda %9.3, emek yoğun endüstriler %17.4, ölçek yoğun endüstriler %26.9, farklılaştırılmış mallar %33.1 ve bilim bazlı endüstriler ise %27.6 artış göstermişlerdir. Katma değeri yüksek alt sektörlerin ihracat artış hızlarının daha yüksek olduğu görülmektedir.

İhracatın sektörel dağılımının sanayi ürünleri lehine değişmesinde, bu ürünleri üreten sektörlerin 1980 öncesi dönemde korumacı politikalarla belirli bir gelişmişlik düzeyine ulaşmış olmalarının yanı sıra, izlenen yatırım ve ihracat teşviklerinde ve koruma politikalarında bu sektörler lehine yapılan selektif uygulamaların da etkisi olmuştur. Gerçekten de özellikle 1980' li yılların ilk yarısında yoğun bir biçimde kullanılan ihracata vergi iadesi uygulamasının hemen hemen tamamından sanayi ürünleri yararlandığı gibi, alt sektörler itibarıyla vergi iadesi oranları da farklılık göstermiştir²⁴⁶. Ayrıca, koruma oranları ile ilgili olarak yapılan bir çalışmada , 1983-1988 dönemi boyunca ihracata yönelik sanayilerin ithalat ile rekabet eden sanayilerden daha fazla korunmuş olduğu sonucuna

²⁴⁶ Halil SEYİDOĞLU, *Türkiye'de İhracatı Teşvik Önlemleri ve Ekonomik Etkinlikleri*, Marmara Ün. Yayını, İstanbul, 1986, s.33-34.

Tablo:37

İmalat Sanayiinde Sektörel İhracat ve Yüzde Paylar

(Milyon Dolar)

YILLAR	HAMMADDE YOĞUN ENDÜSTRİLER (%)	EMEK YOĞUN ENDÜSTRİLER (%)	ÖLÇEK- YOĞUN ENDÜSTRİLER (%)	FARKLI- TIRILMIŞ MALLAR (%)	BİLİM BAZLI ENDÜSTRİLER (%)	TOPLAM (%)	(%)
1980	1165	836,1	191,3	29,1	2,9	2224,4	100
1981	1648,8	1326,6	485	85	5,9	3551,3	100
1982	1927,9	1567,2	818,2	186,1	11,5	4510,8	100
1983	1655,3	1803,3	808,7	231,6	8,8	4507,7	100
1984	2001,9	2562,7	1173,3	253	7,9	5998,9	100
1985	2068,5	2698,5	1683,1	500,6	14,7	6477,3	100
1986	1937,3	2487,8	1625,1	334,5	13,2	6397,8	100
1987	2314,7	3624	2080,6	999,5	31	9049,9	100
1988	2381,8	4015,9	2963,9	628,1	45,3	10034,9	100
1989	2549,9	4274,6	2912,2	428,3	117,1	10282,1	100
1990	2861,3	5039,9	3074,7	633,6	72,2	11681,7	100
1991	3179,5	5199,8	2892,7	754,7	51,3	12078	100
1992	3019	6075,9	3222,3	901,9	44,4	13263,6	100
1993	3184,2	6363,9	3529,2	921,9	73	14072,3	100
Yıllık Ortalama Artış	9.3	17.4	26.9	33.1	27.6	16.1	

Kaynak: A. TEMEL-K. TANRIKULU vd., a.g.e., s.35'ten yararlanılarak düzenlenmiştir.

ulaşmakta ve genel olarak beklenenin tam tersi olan bu sonuca dayanılarak,ihracat artışlarının yüksek bir koruma duvarı arkasında gerçekleştirildiği ifade edilmektedir²⁴⁷.

İhracattaki bütün bu gelişmelere rağmen, Türkiye'nin Dünya ihracatındaki payı1980 yılında %0,15 iken, 1985 yılında %0,41'e yükselmiş, bu tarihten itibaren ise, önemli bir değişikliğe uğramamıştır. 1997 yılında Türkiye'nin dünya ihracatındaki payı %0,49 olarak gerçekleşmiştir(Bkz. Tablo:38). 1980 yılından itibaren Türkiye'de görülen ihracat artışına rağmen, Türkiye'nin dünya ihracatındaki payının 1950 yılındaki payı civarında olması, Türkiye'nin uluslararası ticarete almış olduğu mesafenin bir göstergesi olarak kullanılabilir. Türkiye'nin toplam dünya ihracatında önemli bir paya sahip olmadığı gibi, ihracatın zaman zaman %50'lere varan kısmının gerçekleştirildiği AB'ne yönelik ihracat da toplam AB ithalatı içinde pek önemli bir yer tutmamaktadır. Bununla birlikte 1980'li yıllarda ihracatta gösterilen performansın etkisiyle söz konusu paylarda kısmi bir artış meydana gelmiştir. 1988 yılı itibariyle, Türkiye'nin AB'ye ihracatı, AB'nin toplam ithalatı içerisinde %0.5'lik paya sahipken, bu oran 1996 yılında %0,6'ya yükselebilmiştir²⁴⁸.

Tablo:38 Türkiye'nin Dünya İhracatındaki Payı

Yıllar	% Pay
1950	0.43
1960	0.25
1970	0.19
1980	0.15
1985	0.41
1990	0.38
1993	0.42
1996	0.45
1997	0.49

Kaynak: DIE, Türkiye ve Dünya Ticareti 1950-1993, Ankara, 1996, s.214; DTM, Ekonomik Göstergeler(<http://www.foreigntrade.gov.tr/TICARET/ekolar>), 1998.

²⁴⁷ Subidey TOGAN-Hasan OLGUN; 1980'li Yıllarda Türkiye'de İthalatın Liberalizasyonu ve Gümrük Vergilerinin Yeniden Düzenlenmesi, Ankara San. Od. Dergisi, Eylül-Ekim 1989, s.28

²⁴⁸ DTM, 1988-1996 Yılları Türkiye'nin AB Üyesi Ülkelere Yönelik İhracat Performansı Üzerine İnceleme, Ankara, 1997, s.8.

İhracattaki gelişmelere bakıldığında, 1980 sonrası dönemde izlenen döviz kuru ve ihracatı teşvik politikalarının ihracat üzerinde olumlu etkide bulunduğu söylenebilir. 1980-1984 döneminde ihracat üzerinde sübvans edici nitelikteki teşviklerin nispi olarak kura göre daha etkili olduğu²⁴⁹, 1984-1987 döneminde ise döviz kuru değişmelerinin (reel döviz kuru) teşviklere göre ihracat artışında daha etkili olduğu hesaplanmıştır²⁵⁰.

1980-1988 dönemini kapsayan bir başka çalışmada²⁵¹, Deri, Kimya, Gıda ve İçki sektörlerinin döviz kurundan ; Dokuma-Giyim, Lastik-Plastik, Cam, Kağıt ve Metal Ana Sanayileri, Metal Eşya, Elektriksiz-Elektrikli Makineler ve Taşıt Araçlarının vergi iadesinden; Taş ve Toprağa Dayalı Sanayii ihracatlarının ise kapasite kullanımlarındaki artıştan daha çok etkilendiği ortaya konulmuştur.

Bu alanda yapılmış bir diğer çalışmada ise, reel kurda 1980 sonrasında meydana gelen gerilemenin ihracat artışına katkısının %30 olduğu hesaplanmıştır²⁵².

Diğer taraftan, Türkiye'nin özellikle 1980'lerin ikinci yarısından itibaren geçen süredeki ihracat artış hızının çok yüksek olmadığı, diğer ülkelerle yapılan karşılaştırmalarda ortaya çıkmaktadır. Türkiye, 1985-1995 yılları arasında ihracatını yaklaşık üç katına çıkarmayı başarmıştır. Tek başına ele aldığımızda önemli bir başarı olarak görülen bu artış oranını başka ülkelerle karşılaştırdığımızda, Türkiye'nin ihracat potansiyelini geliştirmek konusunda pek de başarılı olmadığı ortaya çıkmaktadır. 1985-1995 döneminde Uzak Doğu Asya Ülkeleri, Türkiye'nin gerçekleştirdiğinin çok üzerinde bir ihracat artışı gerçekleştirmişlerdir. Tayland, Malezya, Endonezya, Singapur ve Güney Kore'nin 1995 yılı ihracatları, 1985 yılı ihracatlarının sırasıyla 15, 13, 9, 8, ve 4 katından fazladır.²⁵³

²⁴⁹ -H.ARSEL-A.TEMEL, Türkiye'nin 1984 Sonrası Dışsattım Başarısının Değerlendirilmesi Üzerine Bir Deneme, Toplum ve Bilim, Güz, Ankara, 1984.

²⁵⁰ -A.TIĞLALI, 1984-1987 Döneminde İmalat sanayi İhracatında Teşvik Tedbirlerinin Etkileri Üzerine Bir çalışma, HDTM Ekonomik Araştırma ve Değerlendirme Gen.Müd., Ankara, 1988.

²⁵¹ -G.KAZGAN-B.TUNCER-H.KİRMANOĞLU, Vergi İadesi a.g.e., 1990.

²⁵² -M.CELASUN-D.RODRİK, Turkish Experience with Debt: Macroeconomic Policy and Performance, Developing Country and Economy, Der.J.D.Sachs, NBER Chicago, 1989.

²⁵³ Kamil YILMAZ, İhracatın Görünümü 1996-1997, TİM Yayın No: 12, İstanbul, 1997, s.5.

5.3. İTHALATTA MEYDANA GELEN DEĞİŞMELER

İhracatta olduğu gibi ithalattaki gelişmelerde de izlenen politikaların yanı sıra, iç ve dış ekonomik koşullarla ilgili pek çok faktör rol oynamıştır. Ancak, ithalattaki gelişmeler üzerinde asıl belirleyici rolü, ithalatın liberalizasyonu ve korumacılığın azaltılması yönündeki politikaların oynadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Gerçekten de ithalattaki liberalleşme eğilimi, “ihracat aleyhine yandaşlığı”²⁵⁴ azaltıcı bir faktör olmanın yanı sıra, bizi ithalatın hacim ve kompozisyon olarak gelişimini de kuşkusuz etkilemiştir. İthalatın gelişiminde döviz kuru politikası, petrol fiyatlarında ki değişimler gibi bir çok faktörün etkisi olmakla birlikte, ithalat liberalizasyonunun ve korumacılığın azalmasının ithalatı yukarı itici (veya ters yöndeki uygulamaların 1986,1991, 1994 yıllarında olduğu gibi ithalatı aşağı çekici) bir faktör olarak rol oynadığı söylenebilir

İthalat liberalizasyonunun ithal ikamesi sektörleri zor duruma sokmuş olmasının yanı sıra; aşırı kârları azaltıcı, üreticileri maliyet ve fiyatlarını düşürüp verimliliklerini artırmaya yöneltici etkilerinden de söz edilebilir²⁵⁵.

1980 sonrasında ithalatın yapısı ana hatları itibariyle aynı kalmışsa da, ithalat rejimindeki liberalizasyon ve ekonomik yapının değişmesine paralel olarak, ithalatın mal gruplarına göre dağılımında değişimler meydana gelmiştir (Bkz. Tablo:39).

Tablo:39'dan da görüleceği gibi, tüketim malı ithalatının toplam ithalat içindeki payı 1980 yılında %2.2 iken, 1984 yılından itibaren yükselmeye başlamış, 1990'da %13.6'ya ve 1997'de %17.4'e yükselmiştir. Ancak, tüketim malı ithalatındaki miktar ve pay olarak ortaya çıkan artışlarının bir kısmının, daha önce kaçak olarak yapılan dolayısıyla kayıtlarda görülmeyen bir kısım lüks mal ithalatının kayıtlara yansımından kaynaklandığı ifade edilebilir.

²⁵⁴ “İhracat aleyhine yandaşlık” veya “ihracat aleyhine sapma” deyimi, İthalat üzerindeki tarife ve tarife dışı kontrol araçlarının ve ulusal parayı aşırı değerlendiren döviz kuru uygulamalarının yol açtığı, “iç piyasaya yönelik üretimde cazip hale getirerek ihracatı cezalandırma” biçimindeki etkiyi ifade etmekte kullanılmıştır. Bkz. Nevzat GÜRAN, *Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Rekabet Gücü*, DPT Yayını, No:2231, Ankara, 1990, s.15.

²⁵⁵ Nazım ENGİN-Erol KATIRCIOĞLU, *İthalat Liberalizasyonu ve Kâr Marjları Türkiye Deneyimi*, İSO Yayını No: 1994/5, İstanbul, 1994, ss.58-60.

Tablo:39 İthalatın Mal Gruplarına Göre Dağılımı (Milyon \$)

Yıllar	Yatırım Malları	(%)	Tüketim Malları	(%)	Hammadde ve Ara Malları	(%)	Toplam	(%)
1980	1581.4	20.0	170.5	2.2	6157.7	77.9	7909.6	100.0
1981	2206.0	24.7	179.2	2.0	6547.9	73.3	8933.1	100.0
1982	2323.6	26.3	181.2	2.0	6337.9	71.7	8842.7	100.0
1983	2317.4	25.1	242.3	2.6	6675.5	72.3	9235.2	100.0
1984	2659.6	24.7	473.7	4.4	7623.8	70.9	10757.1	100.0
1985	2886.4	25.4	647.2	5.7	7809.8	68.8	11343.4	100.0
1986	3474.2	31.3	989.9	8.9	6640.8	59.8	11104.9	100.0
1987	3820.4	27.0	1166.6	8.2	9170.9	64.8	14157.9	100.0
1988	3988.8	27.8	1109.9	7.7	9236.7	64.4	14335.4	100.0
1989	3844.5	24.3	1381.0	8.7	10566.7	66.9	15792.2	100.0
1990	5787.1	25.9	3024.9	13.6	13490.3	60.5	22302.3	100.0
1991	6051.3	28.8	2910.5	13.8	12085.1	57.4	21046.9	100.0
1992	6772.5	29.6	2971.4	13.0	13127.1	57.4	22871.0	100.0
1993	9565.4	32.5	4116.4	14.0	15746.6	53.5	29428.4	100.0
1994	6894.5	29.6	2779.7	11.9	13595.8	58.4	23270.0	100.0
1995	10488.1	29.4	4414.3	12.4	20806.7	58.3	35709.1	100.0
1996	13257.2	31.0	6620.3	15.5	22856.0	53.5	42733.5	100.0
1997	15025.9	32.2	8127.3	17.4	22858.2	50.4	46655.3	100.0

Kaynak: TCMB, Üç Aylık Bülten 1996 IV, s.97 ve 1997 IV s.85;

DTM, Ekonomik Göstergeler (<http://www.foreigntrade.gov.tr/TICARET/ekolar>), 1998.

1980'li yılların başlarında %70'lerin üzerinde seyreden hammadde ve ara malı ithalatının payının, 1986 yılında %59.8, 1990'da %60.5 ve 1997'de %50.4 olarak gerçekleşmesinde petrol fiyatlarının düşmesiyle, ham petrol ithalatına ödenen dövizin fazla artmamasının veya düşmesinin etkili olduğu söylenebilir. Nitekim, Tablo:40'da verilen petrol fiyatlarına bakıldığında, petrol fiyatlarının düşük (yüksek) olduğu yıllarda, hammadde ve ara malı ithalatının toplam ithalat içindeki payının da düşük (yüksek) olduğu görülmektedir. Aynı şekilde, petrol fiyatlarındaki düşmelere paralel olarak, hammadde ve ara malı ithalatı ile toplam ithalat içerisinde ham petrol ithalatının payı büyük ölçüde düşmüştür. Petrol fiyatlarındaki düşmelere bağlı olarak aynı miktar petrolün daha az döviz ödenerek sağlanması ülkeye dış dünyadan reel olarak bir gelir transferi anlamına gelmekte ve kıt döviz kaynaklarıyla daha çok petrol veya diğer mal ve hizmetlerin alınabilmesini de mümkün kılmaktadır. Kuşkusuz petrol fiyatlarındaki artışlar da tersi bir anlam ifade etmektedir.

Ayrıca, ithalatımız içerisindeki ham petrol ithalatının önemi (payı) dikkate alındığında, 1980 sonrasında ham petrol fiyatlarında meydana gelen azalmaların, ithalat fiyat endeksini etkileyerek, dış ticaret hadlerinin Türkiye lehine gelişmesini sağlayıcı faktörlerden birisi olduğu söylenebilir.

Tablo:40

Ham Petrol Fiyatları ve İthalatındaki Gelişmeler

Yıllar	Ham Petrol Fiyatları (Varil/\$)	Ham Petrol İthalatı (Milyon \$)	Hammadde ve Ara Malı İthalatı İçindeki Payı (%)	Toplam İthalat İçindeki Payı (%)
1980	33	2952,2	47,9	37,3
1981	38	3257,5	49,7	36,5
1982	34,5	3526,6	55,6	39,9
1983	30,8	3242,2	48,6	35,1
1984	29,5	3373,1	44,2	31,4
1985	29	3321,3	42,5	29,3
1986	14,6	1807,8	27,2	16,3
1987	18,7	2711,2	29,6	19,1
1988	15,2	2429,9	26,3	17,0
1989	17,9	2455,6	23,2	15,5
1990	23,9	3494,6	25,9	15,7
1991	19	2456,2	20,3	11,7
1992	18,7	2632,2	20,1	11,5
1993	15,9	2549,4	16,2	8,7
1994	15,6	2432,2	17,9	10,5
1995	16,7	3017,2	14,5	8,4
1996	20,5	3417,3	15,0	8,0

Kaynak: TCMB, Üç Aylık Bülten 1996 IV. s.97 ve DPT. Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1998). Ankara, 1997, s.50.

İmalat sanayii ithalatının sektörel dağılımı incelendiğinde de, ithalatın yapısında meydana gelen değişimler görülebilir (Bkz.Tablo:41). Hammadde yoğun endüstrilerin imalat sanayi ithalatındaki payı 1980-1993 döneminde %27.3'den %11.6'ya düşerken, emek yoğun, ölçek yoğun, bilim bazlı endüstriler ile farklılaştırılmış mallar ithalatın paylarında artış meydana gelmiştir.

Dönem bir bütün olarak ele alındığında, 1980-1993 döneminde hammadde yoğun endüstriler ithalatında yıllık ortalama %8.6 emek yoğun endüstriler ithalatında %20, ölçek yoğun endüstrilerde %14.8 farklılaştırılmış mallar ithalatında %14.4 ve bilim bazlı endüstriler ithalatında %17.7 oranında artışlar meydana gelmiştir. Söz konusu dönemde toplam imalat sanayi ithalatı yıllık ortalama 14.1 oranında artmıştır.

İmalat sanayii sektörel ithalat artış oranları, sektörel ihracat artış oranları ile karşılaştırıldığında, Türkiye ekonomisinin emek yoğun üretim alanlarından, sermaye yoğun üretim alanlarına doğru yöneldiği görülebilecektir. Nitekim, ölçek yoğun endüstriler, farklılaştırılmış mallar ve bilim bazlı endüstriler gibi imalat sanayi alt sektörlerde 1980-1993 döneminde yıllık ortalama ihracat artış hızının ithalat artış hızından daha yüksek olması, Türkiye ekonomisindeki yapı değişikliğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Tablo:41

İmalat Sanayiinde Sektörel İthalat ve Yüzde Paylar

Yıllar	HAMMADDE YOĞUN ENDÜSTRİLER	(%)	EMEK YOĞUN ENDÜSTRİLER	(%)	ÖLÇEK-YOĞUN ENDÜSTRİLER	(%)	FARKLI LAŞ -TIRILMIŞ MALLAR	(%)	BİLİM BAZLI ENDÜSTRİLER	(%)	TOPLAM	(%)
1980	1295,7	27,3	342,8	7,2	2034,6	42,9	1005,5	21,2	59,9	1,3	4738,6	100
1981	983,7	18,5	365,6	6,9	2415,4	45,5	1488,7	28,0	55,9	1,1	5309,3	100
1982	491,9	10,0	385,5	7,8	2462	50,0	1539,8	31,2	49,5	1,0	4928,8	100
1983	797,5	14,1	360,7	6,4	2711,3	48,0	1726,5	30,5	55,4	1,0	5651,4	100
1984	925,7	13,7	403,3	6,0	3252,8	48,3	2090,1	31,0	65,3	1,0	6737,3	100
1985	1019,5	13,8	423,1	5,7	3714,7	50,3	2154,4	29,2	76,2	1,0	7387,8	100
1986	989,9	11,5	632,3	7,4	3733,1	43,4	3131,7	36,4	105,9	1,2	8592,9	100
1987	1595,8	15,0	891,4	8,4	4723,5	44,4	3261,9	30,7	159,7	1,5	10632,3	100
1988	1505	13,7	886,1	8,1	5231,5	47,6	3203,7	29,1	165,3	1,5	10991,6	100
1989	1756,2	14,7	981,5	8,2	5917,4	49,6	3065,4	25,7	210,5	1,8	11931	100
1990	2713	15,9	1654,8	9,7	7277,9	42,6	5188,2	30,4	243,2	1,4	17077	100
1991	2482,5	14,4	1773,7	10,3	7059,6	41,0	5611	32,6	271,3	1,6	17198,2	100
1992	2462,4	13,0	2181,2	11,5	8288,9	43,9	5654,2	29,9	302,9	1,6	18889,6	100
1993	2893,7	11,6	2855,2	11,4	11795,4	47,2	7081,9	28,3	371,6	1,5	24997,8	100
Yıllık Ortalama Artış	8.6		20.0		14.8		14.4		17.7		14.1	

Kaynak: A. TEMEL-K. TANRIKULU vd., a.g.e., s.36'dan yararlanılarak düzenlenmiştir.

5.4. DIŞ TİCARETİN ÜLKE GRUPLARI İTİBARIYLA DAĞILIMI

Türkiye'nin dış ticareti incelendiğinde, OECD ülkelerinin Türkiye'nin en büyük ticaret ortağı olduğu görülmektedir. OECD ülkeleri içinde AB ülkeleri ile yapılan dış ticaretin önemli bir yeri bulunmaktadır. 1980 yılında toplam ihracatımız içinde OECD ülkelere yapılan ihracatın payı %57.7 iken bu oran 1982'de %44.5'e düşmüş, sonraları tekrar yükselerek 1984'de %52.4'e, 1988'de %57.5'e, 1996'da %62.1'e ulaşmış, 1997'de ise %58.9 olarak gerçekleşmiştir. Toplam ihracatımız içinde AB ülkelerinin payı da benzer bir trend göstermektedir. Bu pay 1980 yılında %44.6 iken, 1982 yılında %31.4'e düşmüş, sonraki yıllarda yükselerek 1987'de %47.8'e, 1995'te %51.2'ye çıkmış, 1997 yılında ise, %46.6 olarak gerçekleşmiştir.(Bkz.Tablo:42).

İthalatımızda ise, OECD ve AB ülkelerinin payı daha yüksektir. Toplam ithalatımızda OECD ülkelerinden yapılan ithalatın payı 1980 yılında %45.3 iken, 1984'te %51.6'ya, 1994'te %65.6'ya, 1997'de 69.6'ya yükselmiştir. AB ülkelerinin payı ise, 1980 yılında %29.8 iken 1996'da %53.1' çıkmış, 1997'de %51.5 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'nin AB ve OECD ile olan dış ticaret hacminin 1980'li yıllarda istikrarlı bir şekilde yükseldiği görülmektedir.(Bkz.Tablo:43).

Diğer taraftan 1980'li yılların başlarında Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki İslam Ülkeleri ile dış ticaretimizde de bir canlanma olduğu görülmektedir. Bunda, 1973-1974 dünya petrol fiyatlarındaki yükselişin bu ülkelerin alım gücü üzerindeki olumlu etkisi önemli olmuştur. 1970'li yılların başlarından itibaren İslam Konferansı çerçevesinde İslam Ülkeleriyle dış ticareti geliştirmeye yönelik yapılan çalışmalar, 1980 yılında patlak veren İran-İrak savaşının başlamasıyla önem kazanmış, bu iki ülkeye yapılan dış ticaret hacmi hızla artmıştır. 1984 yılından itibaren Türkiye'nin İslam Ülkeleriyle olan dış ticareti daralmaya başlamış, 1981 yılında ihracatımızın %42'si bu ülkelere yönelik iken, 1986'da bu oran %35, 1989'da %25 ve 1997'de %15.4'e kadar düşmüştür. Benzer gelişme ithalatta da gözlenmiştir. 1981'de toplam ithalatımızda İslam Ülkeleri %40'lık bir paya sahipken 1985'de bu oran %33'e, 1989'da %18.5'e ve 1997'de %11'e düşmüştür. Bu gelişmeler ve genel eğilim, İslam Ülkelerinin Türkiye için istikrarlı bir pazar oluşturmadığını, bu ülkelerdeki ekonomik ve politik istikrarsızlığın dış ticaret ilişkilerimizi olumsuz yönde etkilediğini ortaya koymaktadır.

Tablo:42

İhracatın Ülke Gruplarına Dağılımı (Milyon \$)

	1980	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1996	1997
OECD ÜLKELERİ	1679,7	2555,9	2759,5	3739,7	4106,2	4292,2	6443,7	6707,7	7177,1	8809,9	8856,5	9346,0	9066,5	10740,3	14355	15317
Avrupa Birliği (AB)	1299,7	1801,5	2066,1	2780,5	3203,8	3263,1	4867,6	5098,2	5415,5	7177,0	7347,2	7933,9	7597,5	8635,4	11492	12115
Diğer OECD Ülkeleri	380	754,4	693,4	959,2	902,4	1029,1	1576,1	1608,8	1761,6	1299,5	1223,5	1113,7	1221,3	1828,1	2528	2801
OECD DIŞI ÜLKELER	1230,4	3190,1	2968,3	3393,8	3851,9	3164,4	3746,3	4954,3	4450,2	4149,1	4736,9	5368,6	6278,6	7365,5	8767	10693
KEİB ÜLKELERİ	-	-	-	-	-	-	-	-	208,4	238,6	346,2	1003,3	1041,0	1636,5	2898	3756
ECO (EKT) ÜLKELERİ	-	-	-	-	-	-	-	-	604,4	544,5	538,7	686,3	788,6	752,1	1129	1278
BAĞIMSIZ DEV. TOP.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	680,3	1035,9	1412,2	2663	3492
TÜRK CUMHURİYETLERİ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	185,4	450,4	429,6	747	900
İSLAM KONFERANSI TEŞ.	655,4	2769,1	2637,8	3001,3	3408,2	2607,1	3083,6	3529,5	2875,5	2428,8	2614,5	2815,0	3038,7	3176,4	3865	4001
TOPLAM İHRACAT	2910,1	5746	5727,8	7133,5	7958,1	7456,6	10190	11662	11627,3	12959,3	13593,4	14714,6	15345,1	18105,9	23122,6	26009

Kaynak: DPT, 1980'den 1990'a Makro Ekonomik Politikalar Türkiye Ekonomisindeki Gelişmelerin Analizi ve Bazı Değerlendirmeler, Ankara, 1990, s.44; DİE, Dış Ticaret İstatistikleri 1994, s.28-29; DTM, Dış Ticaret İstatistikleri, 1998.

Tablo:43

İthalatın Ülke Gruplarına Dağılımı (Milyon \$)

	1980	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1996	1997
OECD ÜLKELERİ	3583,4	4434,2	4481,2	5557,3	6361,7	7303,0	9030,9	9237,2	9908,1	14225,2	14071,0	15423,5	19973,8	15312,2	30349	32454
Avrupa Birliği (AB)	2360,5	2565,8	2775,5	3316,7	3895,1	4564,9	5667,8	5894,2	6058,7	9897,5	9896,1	10656,5	13873,3	10915,2	22688	24013
Diğer OECD Ülkeleri	1222,9	1868,4	1705,7	2240,6	2466,6	2738,1	3363,1	3343,0	3849,4	3730,6	3634,2	3975,8	5373,4	3834,4	6554	7183
OECD DIŞI ÜLKELER	4326	4408,4	4753,7	5199,5	4981,7	3801,8	5126,9	5098,2	5854,5	8076,9	6976,0	7447,6	9454,5	7957,8	12385	14201
KEİB ÜLKELERİ	-	-	-	-	-	-	-	-	343,5	364,4	416,2	1743,8	2766,0	2166,5	3817	4216
ECO (EKT) ÜLKELERİ	-	-	-	-	-	-	-	-	237,2	577,2	160,6	505,8	979,7	922,2	1185	1068
BAĞIMSIZ DEV. TOP.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1239,6	2264,2	1820,8	3025	3380
TÜRK CUMHURİYETLERİ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	89,3	189,8	189,7	294	353
İSLAM KONFERANSI TEŞ.	3276,2	3802,4	3703,0	3903,6	3744,8	2139,0	3152,1	2935,2	2926,6	3844,1	3180,4	3497,0	3664,5	3513,3	5475	5151
TOPLAM İTHALAT	7909,4	8842,6	9234,9	10756,8	11343,4	11104,8	14157,8	14335,4	15762,6	22302,1	21047,0	22871,0	29428,4	23270,0	42734	46655

Kaynak: DPT, 1980'den 1990'a Makro Ekonomik Politikalar Türkiye Ekonomisindeki Gelişmelerin Analizi ve Bazı Değerlendirmeler, Ankara, 1990, s.44; DİE, Dış Ticaret İstatistikleri 1994, s.28-29; DTM, Dış Ticaret İstatistikleri, 1998.

1990 yılında eski Sovyetler Birliği'nin yıkılması ile ortaya çıkan cumhuriyetler ile Türkiye'nin dış ticareti önemli gelişmeler göstermiştir. Özellikle Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB) içerisinde yer alan ülkeler ile, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Türkiye ekonomisi ile tamamlayıcı bir ekonomik yapıda olmaları²⁵⁶, bu ülkelerin Türkiye'nin dış ticaretindeki önemini arttırmaktadır²⁵⁷.

Diğer taraftan, Türkiye'nin yeni pazarlara girmekte ve geleneksel pazarlarda pazar payını yükseltmekte zorlandığı görülmektedir. Türkiye'nin ihracatının yaklaşık yarısı Avrupa Birliği (AB) ülkelerine yapılmaktadır. Hem siyasi hem de ekonomik eğilimler açısından birbiriyle önemli benzerlikler gösteren bu ülkelerin ekonomilerindeki durgunluk Türkiye'nin ihracatını olumsuz yönde etkilemektedir. Nitekim, 1992 ve 1993'te bu ülkelerde yaşanan ekonomik durgunluk sonuçta ihracatımızın ciddi bir duraklamaya girmesine yol açmıştır.

Özellikle son Lüksemburg Zirvesinin ardından Türkiye'nin Avrupa pazarına verdiği ağırlığın yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Orta ve Doğu Avrupa Ülkelerinin AB'ye tam üyeliğe "aday" ülkeler olarak açıklanmasına karşılık Türkiye'nin dışarıda bırakılması kararı, uzun vadede Türkiye'nin Avrupa pazarında daha fazla rekabetle karşı karşıya kalacağını göstermektedir. Lüksemburg Zirvesinin ardından, AB'ye tam üyelik yolu açılan Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ve Kıbrıs Rum Kesimi, Türkiye'nin gümrük birliği ile birlikte kazandığı haklara sahip olmuşlardır. Bu durumda bu ülkelerin Türkiye'den daha avantajlı bir konuma ulaştıklarını söyleyemsek de, tam üyelik müzakerelerinin başlamasıyla AB'nin bu ülkelere yapacağı yardımların bir kısmının bile bu ülkeler tarafından ihracata yönelik sektörlerin desteklenmesi amacıyla kullanılmasıyla birlikte bu ülkelerin Türkiye karşısında daha avantajlı bir konuma ulaşması mümkün olabilecektir.

²⁵⁶ Geniş bilgi için bkz: M.Faysal GÖKALP, **Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi Çerçevesinde Türk Deniz Ticaret Sektörünün Gelişme Olanakları**, DEÜ, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1993.

²⁵⁷ Rıdvan KARLUK, **Türkiye Ekonomisi**, Beta Basım Yayın, İstanbul, 1996, s.505.

Nitekim, Türkiye'nin Tablo:44'te verilen ve 1991-1995 yıllarını kapsayan ihracat benzerlik endeksi incelendiğinde, Türkiye'nin ihracat yapısının Portekiz, Tunus, İspanya, Yunanistan ve Fransa gibi Akdeniz ülkelerinin yanı sıra, Polonya, Romanya, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan gibi ülkelerle büyük benzerlik gösterdiği gözlenmektedir. İmalat sanayii ihracatı açısından durum ele alındığında da aynı ülkelerin sanayii ürünleri ihracatı ile Türkiye'nin sanayii ürünleri ihracatının da benzediği görülmektedir.

Sosyalist yönetimler altında, ağırlıklı olarak sermaye yoğun sektörlerde yoğunlaşan ve tüketim maddeleri üretiminde başarısız olan bu ülkeler son bir kaç yıldır emek-yoğun üretim tekniklerine sahip tüketim maddesi ihracatlarını hızla arttırmaktadırlar²⁵⁸. Bu geçişi ne kadar hızlı gerçekleştirirlerse Avrupa pazarında Türkiye'nin önemli rakipleri konumuna yükseleceklerdir. İşte, ihracat benzerlik endeksleri de bu eğilimin bir habercisidir.

Tablo:44 Türkiye'nin İhracat Benzerlik Endeksi (1991-1995)

Genel İhracat Benzerlik Endeksi							İmalat Sanayii İhracatı Benzerlik Endeksi						
		1991	1992	1993	1994	1995			1991	1992	1993	1994	1995
1	Portekiz	44	45	43	44	46	1	Portekiz	50	51	50	50	51
2	Polonya	-	40	44	46	45	2	Polonya	-	45	50	51	50
3	Tunus	39	41	41	40	44	3	Tunus	46	47	48	47	48
4	Romanya	-	36	42	42	43	4	Romanya	-	40	48	47	48
5	İspanya	38	40	39	41	43	5	Çek Cum.	-	-	42	44	44
6	Çek Cum.	-	-	40	43	42	6	Macaristan	-	-	-	-	43
7	Macaristan	-	-	-	-	42	7	Endonezya	39	40	40	41	42
8	Yunanistan	35	41	41	38	-	8	Yunanistan	28	38	43	41	-
9	Fransa	32	33	33	35	35	9	Tayland	40	39	39	39	38
10	Meksika	3	29	29	30	34	10	İspanya	32	33	33	35	38
11	Tayland	35	36	37	36	34	11	G. Kore	39	39	37	38	36
12	G. Kore	36	36	33	35	34	12	Fransa	31	32	32	34	35
13	İtalya	27	28	28	30	32	13	Meksika	29	29	28	29	34
14	Almanya	27	28	28	30	31	14	İtalya	28	28	29	31	32
15	İngiltere	26	27	26	29	31	15	Almanya	28	28	28	30	32
16	Endonezya	24	27	28	29	29	16	İngiltere	26	26	26	28	30

Kaynak: Kamil YILMAZ, *İhracatın Görünümü 1996-1997*, a.g.e., s.33.

²⁵⁸ Kamil YILMAZ, a.g.e., s.33.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE DIŞ TİCARET HADLERİNİN DEĞİŞİMİ VE DIŞ TİCARET HADLERİNDEKİ DEĞİŞMELERİ ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN EKONOMETRİK ANALİZİ

1. TÜRKİYE'DE DIŞ TİCARET HADLERİNDEKİ DEĞİŞMELER

Ülkemizde dış ticaret endeksleri ile ilgili olarak yapılan ilk çalışmalar Ticaret Bakanlığı Konjonktür Dairesi tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarda biri 1953, diğeri 1967 yıllarını baz yıl olarak alan ve 1953-1962 ile 1963-1973 yıllarını kapsayan iki ayrı endeks serisi oluşturulmuştur. Bu çalışmalarda endeks kapsamında yer alan malların toplam ihracat ve ithalat içerisindeki paylarının oldukça düşük olması, endekslerin fiyat dalgalanmalarını yeterince yansıtmadığı kuşkularını uyandırmıştır.

Daha sonraları DİE, 1968 ve 1973 yıllarını ayrı ayrı baz yıllar olarak alan dış ticaret fiyat endeksleri düzenlemiştir. Bu çalışmalar 1973-1984 yıllarını kapsamaktadır. Endekslerde yer alan maddelerin toplam ticaret içerisindeki payları, Ticaret Bakanlığı serilerine göre oldukça yüksektir. Ancak, endekslerin 1973 gibi olağan dışı bir yıl ile başlatılması eleştiri konusu olmuştur. DİE 1984 yılı sonunda söz konusu endekslerin yayımını durdurmuş, 1990'lı yıllardan itibaren 1989 yılını baz yıl olarak alan yeni bir endeks(bu endeksin baz yılı daha sonra 1994=100 olarak değiştirilmiştir) yayımlamaya başlamıştır.

Dış ticaret endeksleri ile ilgili çok sayıda kişisel çalışma da yapılmıştır. Bunlar değişik yılları baz olarak alan ve farklı yılları kapsayan çalışmalardır. Bu çalışmalar içinde en önemlileri; 1948-1967 dönemi için N. Serin' in yaptığı çalışma²⁵⁹; 1951-1964 dönemi için H. Çetin ve Ü. Eğeci²⁶⁰; 1967-1982 dönemi için H. Nebioğlu²⁶¹; 1970-1982 dönemi

²⁵⁹ N.SERİN, Kalkınma ve Dış Ticareta.g.e., Ankara, 1981.

²⁶⁰ H.ÇETİN-Ü. EĞECİ, Türkiye'nin Ticaret Hadleri,DPT,Ankara 1965.

²⁶¹ H.NEBİOĞLU, Sectoral Price Movements in Foreign Trade and the Terms of Trade, DPT,1983,Ankara.

için M.K. Yozgatlı²⁶², 1970-1985 dönemi için F. Balıkcıoğlu²⁶³; 1969-1988 yılları için S.Altay²⁶⁴ ve 1970-1990 yılları için F. Dülger²⁶⁵ tarafından yapılan çalışmalardır.

Diğer taraftan TCMB ve DTM 'de dış ticaret fiyat ve miktar endeksleri yayınlamışlardır. TCMB, 1970 yılından günümüze kadar gelen 1984-1986=100 bazlı bir endeks yayımlamaktadır. TCMB tarafından yayımlanan endekste 1980 sonrası meydana gelen yapısal değişimlerin daha iyi yansıtılabilmesi ve yıllar itibariyle-bir ölçüde de olsa dalgalanmaların ortadan kaldırılabilmesi amacıyla, baz dönemi olarak 3 yılın (1984,1985 ve 1986) ortalaması alınmıştır.

DTM'nin yayınladığı endeks te ise, SITC klasifikasyonu kullanılmış ve 1989 yılı baz yıl olarak alınmıştır. 1989 yılı ülke ekonomisinde dalgalanmaların fazla olmadığı bir yıl olarak kabul edildiği için, baz yılı olarak alınmıştır. DTM, dış ticarete konu olan malların tümünü hesaplamalara dahil etmek yerine, ithalat ve ihracat endeksleri için ayrı ayrı mal sepetleri oluşturmuş ve hesaplamalara dış ticarete konu olan malların kompozisyonunda yıllar itibariyle ortaya çıkan değişikliğin de kavranabilmesi için 552 ihraç malı ve 900 ithal malını hesaplamalarına dahil etmiştir.

Çalışmamızda, Türkiye'deki dış ticaret hadlerinin gelişimi 1950-1979 dönemi ve 1980-1997 dönemi olarak iki kısımda incelenmiştir

1.1. 1950-1979 DÖNEMİNDE DIŞ TİCARET HADLERİNDEKİ DEĞİŞMELER

Dış ticaret endekslerinin farklı kişi ve kurumlar tarafından farklı dönemleri kapsayacak şekilde yapılmasına rağmen, 1950-1979 dönemini bir bütün olarak kapsayan dış ticaret endeksleri elimizde mevcut değildir. Bu nedenle 1980 öncesi dönem incelenirken 1950-1967 dönemi için N. Serin' in hesaplamış olduğu endekslerden 1970 ve 1980 arası dönem içinde TCMB tarafından yayımlanan endekslerden yararlanılmıştır. Ayrıca, 1950-1979 dönemini bir bütün olarak değerlendirebilmek amacıyla, A.S.Akat

²⁶² MK. YOZGATLI, *Dış Ticaret İndeksleri*, Ticaret Bakanlığı, Ankara, 1983.

²⁶³ F. BALIKÇIOĞLU, *Türkiye'nin Dış Ticaret Hadlerindeki Değişmeler ve Gelir Etkisi: 1970-1985*, İGEME, Ankara, 1988.

²⁶⁴ S.ALTAY, *Türkiye'de Dış Ticaret Fiyatları ve İthalatın Gelir Esnekliği: Bir Tahmin Denemesi*, TCMB Üç Aylık Bülten, 1988 III, Ankara 1988.

²⁶⁵ Fikret DÜLGER, *Dış Ticaretin Gelir Etkisi: Türkiye İçin Bir Deneme (1970-1990)*, ODTÜ Gelişme Dergisi, Cilt 21, Sayı:4, Ankara, 1994.

tarafından²⁶⁶, Birleşmiş Milletlerin yayımladığı endekslerin Türkiye'ye uyarlanması ile, elde edilen 1950-1979 dönemini kapsayan endeksler de kullanılmıştır.

Tablo:45'te görüldüğü gibi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası piyasalarda, Türkiye'nin ihraç mallarının büyük kısmını oluşturan tarım ürünleri talebinin artması ve Kore savaşı ile bu talep artışının 1950'li yıllarda da devam etmesi ile 1958 yılına kadar Türkiye'nin ihraç fiyatları endeksi (1954 yılı hariç) olumlu bir seyir izlemiştir. Endeks 1958-1960 yılları arasında azalma eğilimine girmişse de 1961 yılından itibaren tekrar artmaya başlamıştır.

Tablo:45 1950-1967 DÖNEMİNDE TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARET HADLERİ
(1958 = 100 Dolar Cinsinden)

Yıllar	Miktar Endeksi İhracat İthalat		Fiyat Endeksi İhracat İthalat		Net Dış Ticaret Haddi	Brüt Dış Ticaret Haddi	Gelir Dış Ticaret Haddi
1950	113	116	95	79	120,3	102,7	135,9
1951	104	145	115	88	130,7	139,4	135,9
1952	128	208	114	85	134,1	162,5	171,7
1953	155	224	104	76	136,8	144,5	212,1
1954	144	206	97	74	131,1	143,1	188,8
1955	120	162	107	98	109,2	135,0	131,0
1956	112	131	110	99	111,1	117,0	124,4
1957	113	130	108	97	111,3	115,0	125,8
1958	100	100	100	100	100,0	100,0	100,0
1959	159	163	91	92	98,9	102,5	157,3
1960	134	122	81	97	83,5	91,0	111,9
1961	152	194	96	92	104,3	127,6	158,6
1962	162	196	97	109	89,0	121,0	144,2
1963	141	193	99	111	89,2	136,9	125,8
1964	150	143	102	115	88,7	95,3	133,0
1965	177	181	106	112	94,6	102,3	167,5
1966	201	255	109	112	97,3	126,9	195,6
1967	203	206	111	112	99,1	101,5	201,2

Kaynak: N.SERİN, Dış Ticaret, a.g.e., ss.62-63'ten yararlanılarak düzenlenmiştir

İthalat fiyat endeksindeki gelişmeler de 1961 yılına kadar Türkiye'nin lehine seyretmiş, bu yıldan sonra artmaya başlamıştır.

Dış ticaret fiyat ve miktar endekslerinden yararlanılarak hesaplanan dış ticaret hadleri de Tablo:45'te yer almaktadır. Net dış ticaret hadleri ihracat ve ithalat fiyat endekslerinin hareketlerine bağlı olarak 1953 yılına kadar artmış, bu yıldan itibaren azalmaya başlamıştır. 1953-1958 döneminde net dış ticaret hadleri Türkiye'nin lehinedir.

²⁶⁶ A. Savaş AKAT, Türkiye'nin Dış Ticareti Üzerine Gözlemler, Alternatif Büyüme Stratejisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, S.59.

İhracat ve ithalat miktar endeksleriyle hesaplanan brüt dış ticaret hadleri de (1960 ve 1964 yılları hariç) dönem boyunca Türkiye'nin lehine seyretmiştir. Dönem boyunca dalgalanmalar gösterse de brüt dış ticaret hadlerinin bu lehteki seyri, ithalat miktarının ihracat miktarından daha fazla olmasından, Türkiye'nin ihracatı karşılığında daha fazla ithalat yapılabilmesinden kaynaklanmaktadır.

Gelir dış ticaret hadleri açısından da gelişmeler olumludur. Net ve brüt dış ticaret hadlerindeki lehte gelişmeyi desteklemektedir. 1950 yılında 135,9 olan gelir dış ticaret haddi 1967 yılında 201,2 olmuştur. Bu, dönem boyunca Türkiye'nin ithalat kapasitesinin arttığının bir göstergesi olarak da kabul edilebilir.

1970-1979 yıllarına ait dış ticaret endeksleri ve dış ticaret hadleri Tablo:46'da verilmiştir. Görüldüğü gibi söz konusu dönem içerisinde ihracat ve ithalat fiyat endeksleri I.petrol krizi ile hızla yükselmiş, 1970 yılında 42.9 olan ihracat fiyatları endeksi 1975 yılında 84.1'e, 1970 yılında 26,8 olan ithalat fiyatları endeksi ise 1975 yılında 71.7'ye yükselmiştir. Dönem sonunda ihracat fiyat endeksi 103.3, ithalat fiyat endeksi ise 81.1 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo:46 1970-1979 Döneminde Türkiye'de Dış Ticaret Hadleri (1984-1986=100)

Yıllar	Fiyat Endeksleri		Net Dış Ticaret Hadleri
	İhracat	İthalat	
1970	42.9	26.8	160.1
1971	42.5	28.0	151.8
1972	46.0	29.8	154.4
1973	60.1	35.0	171.7
1974	84.0	59.0	142.4
1975	84.1	71.7	117.3
1976	75.5	63.9	118.2
1977	88.0	66.9	131.5
1978	85.5	70.4	121.4
1979	103.3	81.1	127.4

Kaynak: TCMB, Üç Aylık Bülten 1996 IV, Ankara, 1997, ss.106-107'den yararlanarak düzenlenmiştir.

Dönem boyunca gerek net gerekse brüt dış ticaret hadleri Türkiye'nin lehine seyretmiştir. Gelir dış ticaret hadlerinde de dalgalanmalar olmakla birlikte lehte bir gelişme olduğu söylenebilir.

A.S. Akat, 1950-1979 dönemi dış ticaret hadlerindeki değişimleri bir bütün olarak incelemek amacıyla (Türkiye'deki endekslerin yetersizliği nedeniyle); Türkiye'nin

bir tarım ürünleri ihracatçısı ve sanayi ürünleri ithalatçısı niteliğinin hiç değişmediğini göz önünde tutarak, Birleşmiş Milletler'in 1950 yılına kadar giden sınai mamuller ihracat fiyatları endeksini Türkiye'nin ithalat fiyatları endeksi, aynı kuruluşun ilksel maddeler ihracat fiyat endeksini de Türkiye'nin ihracat fiyatları endeksi olarak almış ve 1968 yılından itibaren ise, DİE'nin dolar bazında hesapladığı ihracat ve ithalat fiyatları endeksini kullanarak bir dış ticaret fiyat endeksi serisi oluşturmuştur. (Bkz. Tablo:47)

Tablo:47 1950-1979 Dönemi Net Dış Ticaret Hadleri (1950=100)

Yıllar	İhracat Fiyat Endeksi	İthalat Fiyat Endeksi	Net Dış Ticaret Hadleri
1950	100	100	100
1951	128	105	122
1952	119	109	109
1953	111	105	106
1954	110	103	107
1955	110	104	106
1956	108	108	100
1957	107	111	96
1958	99	110	90
1959	101	109	93
1960	101	111	91
1961	99	112	88
1962	98	112	88
1963	102	113	90
1964	106	114	93
1965	106	116	91
1966	107	119	90
1967	105	120	88
1968	108	121	89
1969	109	123	89
1970	107	124	86
1971	115	132	87
1972	126	136	93
1973	157	165	95
1974	211	274	77
1975	207	306	68
1976	214	305	70
1977	229	332	69
1978	243	344	71
1979	286	408	70

Kaynak: A.Savaş AKAT, a.g.e.,s.59.

Tablo:47'den de görüleceği gibi, 1950'li yıllar fiyat hareketleri açısından Türkiye'nin lehine gelişmelere sahne olmuştur. 1960'lı yıllar da ise dalgalanmalara rağmen, Türkiye'nin dış ticaret hadleri 90-91 civarında sabittir. Ancak özellikle 1974 petrol krizinden itibaren ithal fiyatları endeksinde büyük bir sıçrama olmuş 1974 yılında 274 olan ithal fiyatları endeksi 1979 yılında 408'e çıkmıştır. İhracat fiyatları endeksi de

yükselmiş olmasına rağmen ithal malları kadar fiyat artışları gerçekleşmediği için dış ticaret hadleri 1973 yılında 95 iken 1977 yılında 69'a düşmüştür. Dönem bir bütün olarak ele alındığında özellikle 1970'li yıllarda dış ticaret hadlerinin Türkiye'nin aleyhine geliştiği ve 1950 yılında 100 iken 1979 yılında 70'e düştüğü görülmektedir. 1974 yılından sonra dış ticaret hadleri 70'ler civarında istikrar kazanmıştır.

1.2. 1980 SONRASI DÖNEMDE DIŞ TİCARET HADLERİNDEKİ DEĞİŞMELER

1980 sonrası dönemde , Türkiye'de dış ticaret hadlerindeki değişmelerin analizi için kullanılabilecek dış ticaret fiyat ve miktar endeksleri çeşitli kurumlar tarafından yayımlanmaktadır. DİE, DTM, TCMB gibi kurumlar tarafından ayrı ayrı yayımlanan bu endeksler , Türkiye gibi, istatistiki veri tabanı zayıf bir ülkede, araştırmacıların çalışmalarını kolaylaştırmaktadır. Ancak, her kurum tarafından yayımlanan endeksin, aynı dönemler için farklı sonuçlar vermesi, söz konusu dönemdeki eğilimi belirlemeyi oldukça zorlaştırmaktadır.

1980 sonrası döneme yönelik olarak, DİE'nin yayımladığı fiyat ve miktar endeksleri 1982-1997 dönemini, TCMB'nin yayımladığı endeks 1970-1995 dönemini ve DTM'nin yayımladığı endeks 1980-1997 dönemini içermektedir. DTM 1989, DİE 1994 yılını baz yıl olarak almışken, TCMB 1984-1986 yıllarını (üç yıl) baz olarak almıştır. Ayrıca, OECD²⁶⁷'de Türkiye için dış ticaret hadlerini hesaplayarak yayımlamaktadır. OECD'nin yayımladığı dış ticaret hadleri 1987=100 bazlıdır. Her kurumun hesapladığı endeksler, 1980 sonrasında dış ticaret hadlerindeki değişmelerin eğilimini farklı hesaplamışlardır. Tablo:48'de bu kurumların yayımladığı dış ticaret fiyat endekslerine dayanılarak hesaplanan net dış ticaret hadlerinin gösterdikleri trendler verilmiştir. Görüleceği gibi, liberalizasyon dönemi olarak isimlendirdiğimiz 1980 sonrası dönemde net dış ticaret hadleri DTM ve OECD endekslerine göre gerilemiş , DİE ve TCMB endekslerine göre ise yükselmiştir. DTM'nin endeksine göre yıllık ortalama -%0,98 oranında , OECD endeksine göre, yıllık ortalama -% 0,22 oranında bir bozulma mevcuttur. DİE ve TCMB endekslerine göre ise, net dış ticaret hadlerinde sırasıyla yıllık ortalama % 1,04 ve % 0,35 lik düzelme vardır.

²⁶⁷ OECD, Economic Surveys Turkey 1997, OECD, June 1997, Paris, s.105.

Tablo :48 Liberalizasyon Sürecinde Net Dış Ticaret Hadleri Trendleri

Kurumlar	Dönem	b	Regresyon Eşitliği
DTM	(1980-1997)	-0,00979 -	$\ln Y = 4.812 - 0,00979t$
DİE	(1982-1997)	0,01454	$\ln Y = 4.508 + 0,01454t$
OECD	(1980-1995)	-0,00217	$\ln Y = 4.729 - 0.00217 t$
TCMB	(1980-1995)	0,03513	$\ln Y = 4.560 + 0,003513t$

Kaynak:Tablo:49, Tablo:53, Tablo:54 ve Ek Tablo:3'ten yararlanılarak hesaplanmıştır.

Farklı kurumlar tarafından yayımlanan endekslerin farklı sonuçlar vermesi, net dış ticaret hadlerinin 1980 sonrası dönemde gösterdiği eğilimi doğru olarak belirlememizi güçleştirmektedir. Ancak, 1980 sonrası dönemde uygulanan ekonomi politikaları değerlendirildiğinde, özellikle ihracat teşviklerinin etkin bir şekilde uygulanması , reel döviz kuru uygulamaları ve kotaların kaldırılıp tarifelerin düşürülmesi gibi politikalar dikkate alındığında, ihracat fiyat endeksinin düşmesi ve ithalat fiyat endeksinin yükselmesinin dolayısıyla , net dış ticaret hadlerinin bozulmasının beklenebileceği açıktır. Bu nedenle, gerek beklentilerimize uygun negatif bir trend tesbit ettiğinden gerekse , liberalizasyon döneminin tamamını (1980-1997) kapsadığından dolayı, Dış Ticaret Müsteşarlığı(DTM)'nın hesaplayıp yayımladığı endeksten yararlanarak, net dış ticaret hadlerindeki değişimler açıklanmaya çalışılacaktır.

Tablo:49'da DTM tarafından yayımlanan ihracat ve ithalat fiyat endeksleri ile bu endekslerden hesapladığımız dış ticaret hadlerini 1980 sonrası dönemdeki gelişimi verilmiştir.

İhracat teşviklerinin özellikle 1980-1986 yılları arasında etkin bir şekilde uygulanması , ihracat aleyhine yandaşlığın azaltılması ve reel döviz kuru politikalarının uygulanması ihracat fiyatları endeksinin 1980-1986 yılları arasında önemli ölçüde düşmesine yol açmıştır. 1987 yılından itibaren , ihracata verilen doğrudan teşviklerin nispeten azalması, özellikle ihracata vergi iadesi uygulanmasının tasfiye edilmeye başlanması ve döviz kurlarının baskı altına alınmasına yönelik , yurtiçine sıcak para akışını sağlamayı amaçlayan finansal politikaların uygulanması sonucu, ihracat fiyatları endeksi

Tablo:49**1980-1997 Dönemi Net Dış Ticaret Hadleri**

Yıllar	İhracat Fiyat Endeksi	İthalat Fiyat Endeksi	Net Dış Ticaret Hadleri
1980	106,9	97,2	110,0
1981	103,0	92,2	111,7
1982	98,6	103,1	95,6
1983	91,8	90,0	102,0
1984	91,4	73,5	124,4
1985	83,9	75,3	111,4
1986	82,3	55,7	147,8
1987	88,0	56,7	155,2
1988	89,1	64,1	139,0
1989	100,0	100,0	100,0
1990	108,0	92,2	117,1
1991	108,2	98,6	109,7
1992	108,7	95,7	113,6
1993	105,8	89,6	118,1
1994	98,5	90,9	108,4
1995	116,7	98,0	119,1
1996	71,8	81,5	88,1
1997	59,6	79,2	75,3

Kaynak: DTM, Dış Ticaret Endeksleri Bülteni Mart-1998, Ankara, 1998

yükselmeye başlamış ve bu yükseliş trendi 1992 yılı sonuna kadar devam etmiştir. 1993 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranının % 52.1 e kadar düşmesi ve ekonomik birimlerin döviz talebinin engellenmesi amacıyla yapılan düşük oranlı bir devalüasyon ile 1994 yılında alınan 5 Nisan kararlarının etkisiyle, ihracat fiyatları endeksi 1993 ve özellikle 1994 yıllarında düşmüştür. 1995 yılında büyük ölçüde düşük kur yüksek faiz politikalarının etkisiyle ihracat fiyatları endeksi yeniden yükselmiş, ancak 1996 ve 1997 yıllarında çok büyük oranlı düşüşlere maruz kalmıştır.

İthalat fiyatları endeksi ise, özellikle 1980-1985 yılları arasında toplam ithalatımız içerisinde % 30-35 paya sahip olan ham petrol fiyatlarındaki düşmenin etkisiyle , ithalat fiyatları endeksi 1987 yılına kadar istikrarlı bir azalma göstermiştir.

1988-1989 yıllarında, yükselen endeks, 1990-1995 döneminde küçük dalgalanmalarla birlikte istikrarlı bir seyir izlemiştir. 1996 ve 1997 yıllarında, büyük ölçüde, AB ile gümrük birliğine geçişimizin etkisiyle, endekste önemli düşmeler yaşanmıştır.

1980 sonrasına yönelik olarak, DTM tarafından hesaplanan ihracat ve ithalat fiyat endeksleri ile net ve gelir dış ticaret hadleri trendi Tablo:50’de verilmiştir.

Tablo:50 Liberalizasyon Sürecinde Dış Ticaret Fiyat Endeksleri Trendi

	b	Regresyon Eşitliği
İhracat F. Endeksi	-0,00738	$\ln Y = 4.613 - 0.00738 t$
İhracat Miktar End.	0,076086	$\ln Y = 3.750 + 0.076086 t$
İthalat F. End.	0,002412	$\ln Y = 4.405 + 0.002412 t$
Net Dış.T.Had.	0,00979	$\ln Y = 4.812 - 0.00979 t$
Gelir Dış.Tic.Had.	0,06629	$\ln Y = 3.957 + 0.06629 t$

Kaynak: Ek Tablo:4’teki verilerden yararlanılarak hesaplanmıştır.

İhracat fiyat endeksinin 1980 sonrası dönemde yıllık ortalama -%0,74 oranında azaldığı, ithalat fiyatları endeksinin ise yıllık ortalama % 0,24 oranında arttığı görülmektedir. Net dış ticaret hadlerinde (daha önce belirttiğimiz gibi) yıllık ortalama -%0,98 oranında azalma, gelir dış ticaret hadlerinde ise yıllık ortalama % 6,85 oranında artış vardır.

Net dış ticaret hadlerinde meydana gelen azalma ithalat fiyat endeksindeki küçük oranlı artışların yanı sıra, büyük ölçüde, ihracat fiyat endeksinde meydana gelen düşmeden kaynaklanmaktadır. Ancak yıllık ortalama artış/azalış oranları, %5 önem düzeyinde istatistiki olarak anlamlı bulunmamıştır. Bu durum, söz konusu değişkenlerin (ihracat fiyat end., ithalat fiyat end.,ve net dış ticaret hadleri) gösterdiği trendlerin kararsız olduğu anlamına gelmektedir. Nitekim, düşük determinasyon katsayısı da bunu doğrulamaktadır. O halde 1980 sonrası dönemde ihracat fiyatları endeksi ve net dış ticaret hadlerindeki azalmalar ile ithalat fiyatları endeksindeki artışların istikrarlı bir trende sahip olmadığı, bu dönemde söz konusu değişkenlerin dalgalanmalara maruz kaldığı söylenebilir. Teorik analizler çerçevesinde, 1980 sonrasında uygulanan ihracat teşvikleri, reel döviz kuru, kotaların kaldırılması, tarifelerin düşürülmesi v.b. ekonomi politikaları uygulamaları bir arada değerlendirildiğinde, böyle bir sonucun ortaya çıkmasının beklenebileceği açıktır.

Gelir dış ticaret hadlerinin gelişimi incelendiğinde ise, 1980 sonrası dönemde yıllık ortalama % 6,85 oranında arttığı görülmektedir. Gelir dış ticaret hadlerindeki değişimlerin, % 5 önem düzeyinde istatistiki olarak anlamlı olduğu ve determinasyon katsayısının yüksek olduğu dikkate alındığında, istikrarlı trende sahip olduğu ifade

edilebilir. İhracat fiyatları endeksindeki azalmalara rağmen ihracat miktar endeksinde yıllık ortalama % 7,9 oranında meydana gelen artışlar gelir dış ticaret hadlerinin yükselmesini sağlamıştır. Böylece Türkiye'nin ithalat kapasitesinde artma meydana gelmiştir.

Liberalizasyon sürecinde Türkiye'de net dış ticaret hadlerinin bozulması, Singer-Prebisch hipotezinin Türkiye için geçerliliğini koruduğu şeklinde yorumlanabilir. Ancak, hipotezin geçerliliği, nedensellik analizinin sonuçlarına göre yeniden sorgulanacaktır..

2. DIŞ TİCARET HADLERİNDEKİ DEĞİŞMELERİN GELİR ETKİSİ

Ülke ekonomilerinin ihracat ve ithalat fiyat endeksindeki değişimler nedeniyle uğradığı kayıplar veya elde ettiği kazançlar dış ticaret hadlerinin gelir etkisinin ölçülmesi yoluyla hesaplanmaktadır.

2.1. DIŞ TİCARET HADLERİNİN GELİR ETKİSİNİ ÖLÇME YÖNTEMLERİ

Gelir etkisinin belirlenmesi için, dış ticaret dengesinin sabit fiyatlarla belirlenmesi gerekmektedir. Bunun için de uygun bir deflatörün seçilmesi zorunludur. Dış ticaretin gelir etkisinin belirlenmesi konusunda başlıca yöntemler şunlardır²⁶⁸ :

2.1.1. İthalat Fiyat Endeksi Yöntemi (Nicholson Yöntemi)

İthalat giderlerinin ihracat giderlerinden fazla olduğu ve tüm ihracat gelirlerini ithalatını finanse etmekte kullanan ülkeler için ithalat fiyat endeksi en uygun endekstir. Bu yöntemde dış ticaretten doğan kazanç şu şekilde verilmektedir;

R = dış ticaret kazancı

P_x = ihracat fiyat endeksi

P_m = ithalat fiyat endeksi

X = ihracat

²⁶⁸ Geniş bilgi için bkz., J.L.NICHOLSON, The Effect of International Trade on the Measurement of Real National Income, The Economic Journal, (70), 1960, ss.608-612 ; G.STUVEL, Asset Revaluation and Terms of Trade Effects in the Framework of the national Accounts, The Economic Journal, (69), 1959, ss.275-292; F.DÜLGER, Dış Ticaretina.g.m., ss.514-515; Ebru ARISOY, Dış Ticaret Hadlerinin Gelir Etkisi, Dış Ticaret Dergisi , DTM Yayını, Ankara, Temmuz 1997.

$X' =$ Sabit fiyatlarla ihracat olarak tanımlandığında,

$$R = X (1/P_m) - 1/P_x = (X/P_m) - X' \text{ dir.}$$

Bu yöntemde ticaret kazancı, ihracat geliri karşılığında yapılan ithalatın, ihracat hacmini aşan bölümü olarak tanımlanmaktadır. Cari ihracat geliri karşılığında, baz yılda ve cari yılda, baz yılı fiyatlarıyla satın alınabilecek ithalat büyüklükleri karşılaştırılmaktadır. Dolayısıyla, ticaret hadlerindeki gelişmelere bağlı olarak ikincisinin daha büyük olması halinde reel milli gelirde bir artış, birincinin daha büyük olması halinde ise milli gelirde bir düşme söz konusu olacaktır.

Dış Ticaretten doğan kazancın bu şekilde ifade edilmesi, hem dış ticaret hadlerinin hem de ihracat hacminin dikkate alındığını göstermektedir. İhracat fiyat endeksi, ithalat fiyat endeksinden büyük ($P_x > P_m$) olduğu zaman, dış ticaretin olumlu gelir etkisinden söz etmek mümkündür. Aksi halde dış ticaretin gelir etkisi olumsuz olacaktır.

2.1.2. İhracat Fiyat Endeksi Yöntemi (Geary Yöntemi)

Bu yöntemde ihracat gelir ithalat gelirinden yüksekse ihracat fazlasının ihracat fiyat endeksi ile, ithalat gideri ihracat gelirinden büyükse ithalat fazlasının ithalat fiyat endeksi ile deflate edilmesi esastır.

2.1.3. Karma Yöntem

Courbis ve Stuvell yöntemleri olmak üzere iki karma yöntem vardır. Courbis, Geary yöntemini tek ifade de toplamaktadır. İhracat ve ithalat fiyat endekslerinin aritmetik ortalaması veya toplam ihracat ve ithalat için karma bir fiyat endeksi deflatör olarak kullanılır. Bu yöntem genellikle ithalat ve ihracatları büyük ölçüde mamül ve temel maddeleri içeren ve ihracatın gerektirdiği ithalat yapısı sonucunda fiyatların birbirine bağlı olduğu gelişmiş ülkeler için kullanılmaktadır.

Stuvell yönteminde, ithalat ve ihracat malları önce paranın satın alma gücündeki değişiklikleri elimine etmek için genel fiyat düzeyindeki değişikliklerle düzeltilmektedir. Daha sonra, yine nispi fiyatları yansıtmak için her malın kendi deflatörü ile deflate edilmektedir. Sonuç olarak aynı büyüklük için elde edilen iki reel ifade arasındaki fark fiyat yapısı etkisini vermektedir.

Türkiye, dış ticaretinde sürekli açık vermekte ve ihracat gelirini ithalatını finanse etmek için kullanmaktadır. Bu nedenle, Nicholson yöntemi Türkiye için en uygun yöntem olarak görülmektedir. Çalışmamızda da bu yöntem kullanılacaktır.

Diğer taraftan, Sachs²⁶⁹ ve Dornbusch²⁷⁰, dış ticaret hadlerinin reel gelir etkisinin; dış ticaret hadlerindeki yüzde değişimin, ithalatın GSYİH içindeki payı ile çarpılarak da bulunabileceğini belirtmişlerdir. Böylece, dış ticaret hadlerindeki yüzde değişimlerin, GSYİH'yı nasıl ve ne oranda etkileyeceği belirlenebilecektir²⁷¹. Çalışmamızda bu yöntem de başvurulacak, Türkiye için dış ticaret hadlerindeki değişimlerin reel gelir etkisi hesaplanacaktır.

2.2. TÜRKİYE'DE DIŞ TİCARET HADLERİNİN GELİR ETKİSİNİ ÖLÇMEYE YÖNELİK YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

Türkiye'de dış ticaret hadlerinin gelir etkisini ölçmeye yönelik önemli çalışmalar yapılmıştır. 1950-1972 dönemi için N.Serin, 1950-1979 dönemi için A.S.Akat, 1968-1980 dönemi için H. Boysal, 1970-1985 dönemi için F. Balıkcıoğlu, 1970-1990 yılları için F. Dülger ve 1970-1995 yılları için E. Arısoy Türkiye'de dış ticaret hadlerinin gelir etkisini hesaplamışlardır.

Ancak, bu çalışmalar arasında kapsanan dönem ve/veya hesaplama yöntemi bakımından bazı farklılıklar bulunmaktadır.

i- Serin'in Gelir Etkisi Tahmini:

İlk çalışma N. Serin tarafından 1950-1972 dönemi için yapılmıştır²⁷². Çalışmada aşağıdaki formül kullanılmıştır:

$$G_t = X_t (P_{x_t} - 1) - M_t (P_{m_t} - 1)$$

$$M_t = t \text{ dönemindeki ithalat}$$

$$X_t = t \text{ dönemindeki ihracat}$$

$$G_t = t \text{ dönemindeki gelir kazancı}$$

²⁶⁹ J.D.SACHS, External Debt and Macroeconomic Performance in Latin America and East Asia, Brookings Papers on Economic Activity, 2, 1985, ss.523-556.

²⁷⁰ Geniş bilgi için bkz.R.DORNBUSCH, Balance of Payments Issues in The Open Economy: Tools for Policymakers in Developing Countries, Ed. R.Dornbusch-F.Helmers, Oxford University Press, New York, 1988.

²⁷¹ Örneğin bir uygulama için bkz. John GAFAR, Recent Trends in the Terms of Trade of Jamaica: 1955-1986, Applied Economics, 27, 1995, s.161-165.

²⁷² Necdet SERİN, Dış Ticaret ve Dış Ticaret..., a.g.e., s.64.

P_m = ithalat fiyat endeksi

P_x = ihracat fiyat endeksi

Serin, çalışmasında 1950-1972 döneminde ticaret hadlerindeki değişmeden doğan toplam net kaybı (1958 fiyatlarıyla) 271.01 milyon dolar olarak hesaplanmıştır. İhracat fiyat endeksindeki değişmelerden dolayı 622.16 milyon dolar kazanç varken, ithalat fiyat endeksindeki değişmelerden dolayı 893.17 milyon dolarlık kayıp meydana gelmiştir. Özellikle 1962 yılından sonra ithalat fiyat endeksinin Türkiye'nin büyük ölçüde aleyhine geliştiği gözlenmektedir.

ii- Boysal'ın Gelir Etkisi Tahmini

Boysal,²⁷³ çalışmasında, 1968-1980 döneminde Türkiye'nin gelir kaybı ve kazancını ithalat fiyat endeksi, ihracat fiyat endeksi, GSYİH zımni deflatörü, toplam ihracat ve ithalat için karma bir fiyat endeksi gibi çeşitli deflatörleri kullanarak, Nicholson, Geary, Courbis ve Sturel metodlarına göre hesaplamıştır.

Boysal'ın gelir kayıp ve kazanç hesaplamalarında kullandığı çeşitli deflatörlerin farklı sonuçlar verdiği görülmüştür. Dolayısıyla deflatör seçiminin de önemli olduğu saptanmıştır.

iii- Akat'ın Gelir Etkisi Tahmini:

A.S. Akat ise, 1950-1979 yıllarını kapsayan çalışmasında reel olarak kayıp ve kazançları aşağıdaki formülle hesaplanmıştır.²⁷⁴

$$G_t = X_t (1 - (P_m / P_x))$$

Nominal kayıp ve kazançların hesaplanmasında ise, şu formül kullanılmıştır:

$$G_t = X_t (1/P_{m_t} - 1/P_{x_t})$$

Akat, 1950-1979 yıllarını kapsayan dönemde dış ticaret hadlerinin aleyhe dönmesinden dolayı cari fiyatlarla 5 389 milyon dolar, sabit fiyatlarla ise 1 999 milyon dolar kayıp olduğunu hesaplamıştır. (Bkz. Tablo:51).

²⁷³H.BOYSAL, Milli gelirin Sabit Fiyatlarla Hazırlanmasında Dış Alem Kalemlerine İlişkin Sorunlar, ODTÜ Gelişme Dergisi, 9 (1), 1982 s.49-73.

²⁷⁴A.Savaş AKAT, a.g.e., s.

Tablo:51

1950-1979 Dönemi Dış Ticaret hadlerinin gelir Etkisi

Yıllar	İhracat Sabit Fiyatlarla (a)	İthalat Fiyat Endeksi	İhracat Fiyat Endeksi	Cari İhracat	Potansiyel İhracat	Cari Fiy. İhracat Kaybı(-) Kazancı (+)	(1/pm)/(1/px) (b)	(a) * (b) (c)	Sabit Fiy İhracat Kaybı (-) Kazancı (+)
1950	263	100	100	263	263	0	1.00	263.00	0
1951	245	105	128	314	258	56	1.22	298.67	54
1952	305	109	119	363	332	31	1.09	332.98	28
1953	357	105	111	396	375	21	1.06	377.40	20
1954	305	103	110	335	314	21	1.07	325.73	21
1955	285	104	110	313	296	17	1.06	301.44	16
1956	282	108	108	305	305	0	1.00	282.00	0
1957	322	111	107	345	358	-13	0.96	310.40	-12
1958	249	110	99	247	274	-27	0.90	224.10	-25
1959	350	109	101	354	382	-28	0.93	324.31	-26
1960	318	111	101	321	353	-32	0.91	289.35	-29
1961	351	112	99	347	393	-46	0.88	310.26	-41
1962	389	112	98	381	435	-54	0.88	340.38	-49
1963	361	113	102	368	408	-40	0.90	325.86	-35
1964	388	114	106	411	442	-31	0.93	360.77	-27
1965	438	116	106	464	508	-44	0.91	400.24	-38
1966	458	119	107	490	545	-55	0.90	411.82	-46
1967	498	120	105	523	598	-75	0.88	435.75	-62
1968	459	121	108	496	556	-60	0.89	409.69	-49
1969	493	123	109	537	606	-69	0.89	436.89	-56
1970	550	124	107	588	681	-93	0.86	474.60	-75
1971	589	132	115	677	777	-100	0.87	513.14	-76
1972	702	136	126	885	955	-70	0.93	650.38	-52
1973	839	165	157	1317	1384	-67	0.95	798.32	-41
1974	726	274	211	1532	1989	-457	0.77	559.07	-167
1975	669	306	207	1384	2046	-662	0.68	452.56	-216
1976	916	305	214	1960	2793	-833	0.70	642.70	-273
1977	766	332	229	1753	2541	-788	0.69	528.36	-238
1978	917	344	243	2228	3154	-926	0.71	647.76	-269
1979	791	408	286	2261	3225	-964	0.70	554.48	-237
Toplam						-5389			-1999

Kaynak: A.Savaş AKAT, Türkiye'nin Dış Ticareti Üzerine Gözlemler, Alternatif Büyüme Stratejisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.59.

iv- Balıkçioğlu'nun Gelir Etkisi Tahmini

Balıkçioğlu²⁷⁵, kendisinin hesapladığı ithalat ve ihracat fiyat endekslerini kullanarak, 1970-1985 dönemine ait kazanç ve kayıpları Nicholson yöntemine göre hesaplamıştır. Balıkçioğlu, sözkonusu dönem için Türkiye'nin dış ticaret hadlerindeki kötüleşmeden doğan gelir kaybının, 1973 fiyatlarıyla, 11 milyar ABD doları civarında olduğunu hesaplamıştır. Bu kaybın büyük bölümünün, 1980-1985 dönemine ait olduğu belirtilmektedir.

²⁷⁵ F. BALIKÇIOĞLU, Türkiye'de Dış Ticaret Hadlerindeki Değişmelerin Gelir Etkisi, 1970-1985, İGEME Yayını, Ankara, 1988.

v- F.Dölger'in Gelir Etkisi Tahmini

F.Dölger²⁷⁶, 1970-1990 dönemi için kendisinin hesapladığı ihracat ve ithalat fiyat endekslerini kullanarak, dış ticaret hadlerindeki değışmelerden doğan kayıp ve kazançları Nicholson yöntemine göre hesaplamıştır.

Dölger, 1984-1986 = 100 ve 1971-1973 = 100 bazlı olmak üzere iki ayrı ihracat ve ithalat fiyat endeksi hesaplamıştır. 1984-1986 = 100 bazlı endeksler, kullanıldığında 1970-1990 döneminde 7.820.4 milyon dolarlık kazanç hesaplanmışken, 1971-1973 = 100 bazlı endeksler kullanıldığında aynı dönem için 13.484.5 milyon dolarlık kayıp hesaplanmıştır.

vi- Arısoy' un Gelir Etkisi Tahmini

Arısoy²⁷⁷ 1980-1995 döneminde, DTM'nin yayımladığı ihracat ve ithalat fiyat endekslerinden yararlanarak, Nicholson yöntemi ile dış ticaretin gelir etkisini hesaplamıştır. Ham petrol fiyatlarının hariç olduğu ihracat ve ithalat fiyat endeksleri kullanıldığında, 1980-1995 dönemi için 515.11 milyon dolarlık kazanç varken, ham petrol fiyatlarının dahil olduğu endeksler kullanıldığında, aynı dönem için bu kazanç 323.0 milyon dolara düşmüştür.

vii- Çakmak' ın Gelir Etkisi Tahmini

E.Çakmak'da yapmış olduğu çalışmada²⁷⁸, Nicholson yöntemini kullanmıştır. 1969-1988 yıllarını kapsayan çalışmada, dış ticaret hadlerinde meydana gelen bozulmaların reel milli gelirde 10.613. milyon dolarlık olumsuz bir etki yarattığı hesaplanmıştır. 1980 sonrası dönem dikkate alındığında ise 9.6 milyon dolarlık bir olumsuz etki olduğu belirlenmiştir.

²⁷⁶Fikret DÖLGER, Dış Ticaretin Gelir Etkisi: Türkiye İçin Bir Deneme 1970-1990, ODTÜ Gelişme Dergisi, 21(4), 1994, s.514-519.

²⁷⁷Ebru ARISOY, Dış Ticaret Hadlerinin Gelir Etkisi, Dış Ticaret Dergisi, DTM Yayını, Ankara, Temmuz 1997, s.1-7.

²⁷⁸Erol ÇAKMAK, a.g.t., s.102.

2.3. 1980-1997 DÖNEMİNDE DIŞ TİCARET HADLERİNİN GELİR ETKİSİ

1980 sonrası dönemde, dış ticaret hadlerinin gelir etkisi TCMB, DİE ve DTM'nin yayımlamış olduğu, dış ticaret fiyat endekslerinden yararlanarak ayrı ayrı hesaplanmıştır.

Türkiye'nin sürekli dış ticaret açığı veren bir ülke olduğu dikkate alınarak, bu durumdaki ülkeler için en uygun yöntem olan Nicholson yöntemi kullanılmıştır.

Tablo:52 ve Tablo:53'de TCMB istatistiklerinden yararlanarak hesaplanan dış ticaret hadlerinin gelir etkisi verilmiştir. TCMB'nin yayımlamış olduğu dış ticaret fiyat endeksleri 1970-1995 dönemini kapsadığından, gelir etkisi 1970-1979 ve 1980-1995 dönemi olarak iki tablo halinde verilmiştir. Böylece, 1980 öncesi dönemle mukayese olanağı da verilmek istenmiştir.

Tablo:52'den de görüleceği gibi, 1970-1979 döneminde dış ticaret hadlerinin 100'ün üzerinde olması nedeniyle, dış ticaret hadlerinin gelir etkisi her yıl için pozitifdir. Dönem boyunca gelir etkisi 7.599 milyon dolar olarak hesaplanmıştır ki, bu dönemde ihracat ve ithal mallarının fiyatlarındaki gelişmelerin milli geliri olumlu yönde etkilediği anlaşılmaktadır.

Tablo:52 1970-1979 Döneminde Dış Ticaret Hadlerinin Gelir Etkisi (1984-1986=100)

Yıllar	İhracat Fiyat Endeksi (Px)	İthalat Fiyat Endeksi (Pm)	NDTH	1/Px (a)	1/Pm (b)	(b) - (a)	İhracat Değeri (Milyon \$)	Gelir Etkisi (Milyon \$)
1970	42,9	26,8	160.1	2,331002	3,731343	1,400341	588	823,40048
1971	42,5	28	151.8	2,352941	3,571429	1,218487	677	824,91597
1972	46	29,8	154.4	2,173913	3,355705	1,181792	885	1045,8856
1973	60,1	35	171.7	1,663894	2,857143	1,193249	1317	1571,5094
1974	84	59	142.4	1,190476	1,694915	0,504439	1532	772,80065
1975	84,1	71,7	117.3	1,189061	1,3947	0,205639	1401	288,10094
1976	75,5	63,9	118.2	1,324503	1,564945	0,240442	1960	471,26615
1977	88	66,9	131.5	1,136364	1,494768	0,358405	1753	628,28339
1978	85,5	70,4	121.4	1,169591	1,420455	0,250864	2288	573,97661
1979	103,3	81,1	127.4	0,968054	1,233046	0,264991	2261	599,14558
Toplam Gelir Etkisi								7599.3

Kaynak: TCMB istatistiklerinden yararlanılarak, tarafımızdan hesaplanmıştır.

1980-1995 dönemindeki gelişmeler ise, Tablo:53'de yer almaktadır. Bu dönemde, 1981-1985, 1989-1991 ve 1994-1995 yılları arasında dış ticaret hadlerinin gelir etkisinin negatif olduğu görülmektedir. Dönem boyunca, toplam gelir etkisinin -1.376 milyon dolar olduğu ve fiyat hareketlerinin milli geliri olumsuz yönde etkilediği hesaplanmıştır.

Tablo:53 1980-1995 Döneminde Dış Ticaret Hadlerinin Gelir Etkisi (1984-1986=100)

Yıllar	İhracat Fiyat Endeksi (Px)	İthalat Fiyat Endeksi (Pm)	NDTH	1/Px (a)	1/Pm (b)	(b) - (a)	İhracat Değeri (Milyon \$)	Gelir Etkisi (Milyon \$)
1980	122,1	114,5	107	0,819001	0,873362	0,054362	2910	158,19233
1981	120,3	128,2	94	0,831255	0,780031	-0,05122	4703	-240,90644
1982	106,4	126,3	84	0,93985	0,791766	-0,14808	5746	-850,89059
1983	100,1	109,9	91	0,999001	0,909918	-0,08908	5728	-510,2668
1984	100,4	106,9	94	0,996016	0,935454	-0,06056	7134	-432,05103
1985	98,8	103,6	95	1,012146	0,965251	-0,04689	7958	-373,18869
1986	96,3	88	109	1,038422	1,136364	0,097942	7457	730,35377
1987	106,5	97,4	109	0,938967	1,026694	0,087727	10190	893,9372
1988	106,1	106	100	0,942507	0,943396	0,000889	11662	10,369356
1989	111,6	112,6	99	0,896057	0,888099	-0,00796	11625	-92,510361
1990	125,7	127,9	98	0,795545	0,781861	-0,01368	12959	-177,3325
1991	120,9	124,1	97	0,82713	0,805802	-0,02133	13593	-289,91268
1992	126,4	124,2	102	0,791139	0,805153	0,014014	14715	206,21216
1993	129,9	114,8	113	0,769823	0,87108	0,101257	15345	1553,7917
1994	113,3	124,2	91	0,882613	0,805153	-0,07746	18106	-1402,4827
1995	137,9	143	96	0,725163	0,699301	-0,02586	21636	-559,56024
Toplam Gelir Etkisi								-1376.2

Kaynak: TCMB istatistiklerinden yararlanılarak, tarafımızdan hesaplanmıştır.

DİE istatistiklerinden yararlanarak hesapladığımız dış ticaret hadlerinin gelir etkisi Tablo:54'de verilmiştir. 1982-1997 yıllarını kapsayan bu dönemde de yıllar itibariyle dalgalanmaların olduğu ve dönem boyunca hesaplanan toplam gelir etkisinin -1.788.3 milyon dolar olduğu görülmektedir. DİE verileri ile yaptığımız hesaplamalarda da, dış ticaret fiyat hareketlerinin milli geliri azaltıcı sonuçlar vermiştir.

DTM'nin istatistiklerinden yararlanarak, 1980-1997 döneminde dış ticaret hadlerinin gelir etkisini hesapladığımızda ise (Bkz. Tablo:55) TCMB ve DİE verileri ile yapmış olduğumuz hesaplamaların aksine, 1980-1997 döneminde dış ticaret fiyat hareketlerinin, milli geliri olumlu yönde etkileyerek sonuçlar verdiği görülmüştür. Dış ticaret hadlerinin gelişimine bağlı olarak, sadece 1982 yılı ile 1996 ve 1997 yıllarında

negatif olarak hesaplanan gelir etkisi, dönem boyunca toplam olarak 17.680.9 milyon dolar olarak gerçekleştiği hesaplanmıştır. 1980-1995 yılları ele alındığında toplam gelir etkisi 32.313.4 milyon dolar dır. Bu rakam Türkiye’ de 1980 sonrasında fiilen

Tablo:54 1982-1997 Döneminde Dış Ticaret Hadlerinin Gelir Etkisi (1994 = 100)

Yıllar	İhracat Fiyat Endeksi (Px)	İthalat Fiyat Endeksi (Pm)	NDTH	1/Px (a)	1/Pm (b)	(b) - (a) (c)	İhracat (Milyon \$)	Gelir Etkisi (Milyon \$)
1982	104,5	117,8	88,8	0,956482	0,848946	-0,107536	5.746,00	-617,90
1983	100,0	110,0	90,9	1,000289	0,909220	-0,091069	5.727,80	-521,62
1984	93,2	105,3	88,5	1,073138	0,949309	-0,123829	7.133,60	-883,35
1985	88,8	106,9	83,1	1,125708	0,935139	-0,190569	7.958,00	-1516,54
1986	86,3	89,7	96,2	1,158683	1,115012	-0,043671	7.456,70	-325,64
1987	98,8	96,7	102,2	1,012219	1,034068	0,021849	10.190,00	222,65
1988	95,4	96,1	99,3	1,048064	1,040650	-0,007415	11.662,00	-86,47
1989	95,8	99,5	96,2	1,044358	1,004958	-0,039400	11.624,70	-458,01
1990	105,6	104,8	100,7	0,947260	0,953964	0,006705	12.959,30	86,89
1991	104,6	101,5	103,0	0,956146	0,984869	0,028723	13.593,50	390,45
1992	106,0	99,6	106,4	0,943452	1,003819	0,060367	14.714,70	888,28
1993	103,0	93,4	110,3	0,970545	1,070649	0,100104	15.345,10	1536,11
1994	100,0	100,0	100,0	1,000000	1,000000	0,000000	18.106,10	0,00
1995	112,6	116,8	96,4	0,887797	0,856014	-0,031783	21.635,90	-687,65
1996	107,6	109,7	98,1	0,929092	0,911195	-0,017897	23.122,60	-413,81
1997	102,5	100,2	102,4	0,975286	0,998288	0,023002	26.009,00	598,26
Toplam Gelir Etkisi								-1788,36

Kaynak. DİE İstatistiklerinden yararlanılarak tarafımızdan hesaplanmıştır.

gerçekleştirilen yabancı sermaye yatırımlarının yaklaşık üç katı kadar fazladır. Ancak, 1996 ve 1997 yıllarında, gerek uluslararası konjonktür hareketlerinden kaynaklanan gerekse Türkiye’nin AB ile gümrük birliğine girmesinden kaynaklanan etkilerle, dış ticaret hadlerinin gelir etkisi toplam -14.632.5 milyon dolarlık olumsuz bir etkiye sahip olmuştur. Böylece 1980-1997 döneminin toplam gelir etkisi 17.680.9 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Dış ticaret hadlerinin gelir etkisinin TCMB ve DİE verilerine göre olumsuz, DTM verilerine göre olumlu olarak gerçekleşmesinin, söz konusu kurumların yayımlanmış oldukları dış ticaret fiyat istatistiklerinin kapsadığı mal ve ağırlık farklılıkları ile baz yılların farklılığından kaynaklandığı ifade edilebilir.

Tablo:55 1980-1997 Döneminde Dış Ticaret Hadlerinin Gelir Etkisi
(1989 = 100)

Yıllar	İhracat Fiyat Endeksi (Px)	İthalat Fiyat Endeksi (Pm)	NDTH	1/Px (a)	1/Pm (b)	(b) - (a)	İhracat Değeri (Milyon \$)	Gelir Etkisi (Milyon \$)
1980	106,9	97,2	110,0	0,935454	1,028807	0,093353	2910	271,6662
1981	103,0	92,2	111,7	0,970874	1,084599	0,113725	4703	534,8369
1982	98,6	103,1	95,6	1,014199	0,969932	-0,04427	5746	-241,076
1983	91,8	90,0	102,0	1,089325	1,111111	0,021786	5728	124,7887
1984	91,4	73,5	124,4	1,094092	1,360544	0,266452	7134	1900,764
1985	83,9	75,3	111,4	1,191895	1,328021	0,136126	7958	1083,292
1986	82,3	55,7	147,8	1,215067	1,795332	0,580265	7457	4326,864
1987	88,0	56,7	155,2	1,136364	1,763668	0,627305	10190	6392,236
1988	89,1	64,1	139,0	1,122334	1,560062	0,437728	11662	5104,783
1989	100,0	100,0	100,0	1	1	0	11625	0
1990	108,0	92,2	117,1	0,925926	1,084599	0,158673	12959	2056,288
1991	108,2	98,6	109,7	0,924214	1,014199	0,089984	13593	1223,202
1992	108,7	95,7	113,6	0,919963	1,044932	0,124969	14715	1838,88
1993	105,8	89,6	118,1	0,94518	1,116071	0,170892	15345	2622,352
1994	98,5	90,9	108,4	1,015228	1,10011	0,084882	18106	1536,874
1995	116,7	98,0	119,1	0,856898	1,020408	0,16351	21636	3537,689
1996	71,8	81,5	88,1	1,392758	1,226994	-0,16576	23123	-3832,89
1997	59,6	79,2	75,3	1,677852	1,262626	-0,41523	26009	-10799,6
Toplam Gelir Etkisi								17680,94

Kaynak: DTM İstatistiklerinden yararlanılarak tarafımızdan hesaplanmıştır.

Diğer taraftan, Sachs ve Dornbusch tarafından kullanılan dış ticaret hadlerinin reel gelir etkisini ölçmeye yönelik yöntem de, 1980 sonrası Türkiye için uygulanmıştır. Tablo:56'da görüleceği gibi, yıllar itibariyle ithalatın GSYİH içindeki payı, dış ticaret hadlerindeki yüzde değişme ile çarpılarak, dış ticaret hadlerinin GSYİH üzerindeki etkisi belirlenmiş ve 5. Sütunda verilmiştir.

Yine DTM verilerinin kullanılmış olmasına rağmen, 1981-1997 döneminde, dış ticaret hadlerindeki değişmelerin GSYİH'ı yıllık ortalama -%2,72 oranında azalttığı hesaplanmıştır.

Tablo:56 Dış Ticaret Hadlerindeki Değişmelerin GSYİH Üzerine Etkisi (1980-1997 Dönemi)

Yıllar	İthalat/GSYİH*	NDTH**	NDTH % Değişme	Yıllık Ortalama Reel Gelir Etkisi (%)
1980	0,118996	109,9794	-	-
1981	0,127539	111,7137	0,015769	0,20
1982	0,138557	95,63531	-0,14392	-1,99
1983	0,153009	102	0,066552	1,02
1984	0,182599	124,3537	0,219154	4,00
1985	0,16982	111,421	-0,104	-1,77
1986	0,148248	147,7558	0,326104	4,83
1987	0,164519	155,2028	0,050401	0,83
1988	0,160965	139,0016	-0,10439	-1,68
1989	0,148665	100	-0,28058	-4,17
1990	0,149628	117,1367	0,171367	2,56
1991	0,142585	109,7363	-0,06318	-0,90
1992	0,144076	113,5841	0,035064	0,51
1993	0,163129	118,0804	0,039585	0,65
1994	0,178682	108,3608	-0,08231	-1,47
1995	0,210255	119,0816	0,098936	2,08
1996	0,234714	88,09816	-0,26019	-6,11
1997	0,243641	75,25253	-0,14581	-3,55
Yıllık ortalama reel gelir etkisi				-2,72

* DPT, Temel Ekonomik Göstergeler Temmuz-1998, Ankara, 1998, s.13; TCMB, Yıllık Rapor 1997, Ankara, 1998'den yararlanılarak hesaplanmıştır.

**DTM, Dış Ticaret Endeksleri Bülteni Mart-1998, Ankara, 1998.

Nicholson yönteminde, dış ticaret hadlerindeki değişmelerin negatif etki yapabilmesi için dış ticaret hadlerinin 100'ün altına düşmesi ($P_x < P_m$) gerekmektedir. Sachs ve Dornbusch tarafından kullanılan yöntemde ise, dış ticaret hadlerinde meydana gelen düşme, dış ticaret hadleri 100'ün üzerinde kalsa bile negatif etki yapabilmektedir.

Türkiye'de de DTM tarafından hesaplanan dış ticaret fiyat endekslerini dikkate aldığımızda, dış ticaret hadleri 1982-1996 ve 1997 yıllarında 100'ün altına düşmüş diğer yıllarda 100'ün üzerinde seyretmiştir. 1980 sonrasında dış ticaret hadlerinin aritmetik ortalaması 113.7 dir. Bu dış ticaret hadlerinde, aynı dönem yıllık ortalama $-0,98$ oranındaki azalmaya rağmen gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, Nicholson yöntemiyle yapılan dış ticaret hadlerinin gelir etkisi ölçümünün pozitif sonuç vermesi doğaldır. Ancak, bu durum 1980 sonrası dönemde dış ticaret hadlerinde bir düşmenin meydana geldiğini dikkatimizden kaçırmamalıdır.

Sachs ve Dornbusch tarafından kullanılan yöntem ise, dış ticaret hadleri 100'ün üzerinde seyretse dahi, meydana gelen bozulmaların reel gelir etkisini negatif olarak ölçmektedir. Dolayısıyla dış ticaret hadlerindeki değişmelerin gelir etkisini ölçmeye yönelik, amaca daha uygun bir yöntem olduğu söylenebilir.

3. 1980-1997 DÖNEMİNDE DIŞ TİCARET FİYAT VE GELİR ELASTİKİYETLERİ

1980 sonrası dönemde, dış ticaret hadlerindeki değişmelerin analizinde, dış ticaret fiyat ve gelir elastikiyetlerinin hesaplanması önem kazanmaktadır.

3.1. DIŞ TİCARET FİYAT ELASTİKİYETLERİ

Elastikiyet yaklaşımı, daha önce de açıklandığı gibi, A. Marshall'ın fiyat elastikiyetleri analizinin dış ticarete uyarlamasıdır. Bu yaklaşımda yalnızca dış ticarete konu olan malların ve buna bağlı olarak döviz arz ve talebinin denge koşulları arandığından bu bir "kısmi denge analizi"dir.

Diğer taraftan elastikiyet yaklaşımının kısmi denge analizi sayılması, ticarete konu olan malların nispi fiyatlarındaki değişmeyi ifade etmektedir. Tanım gereği, ihracat iç talebi aşan bir arz fazlası ve ithalat da iç arzı aşan bir talep fazlası olduğundan, fiyat değişimleri bu fazlalıklara ilişkin bulunmaktadır.²⁷⁹ Başka bir ifadeyle, fiyat değişmelerinin yalnızca ithal ve ihraç malları için söz konusu olduğu, diğer malların fiyatlarının sabit kaldığı kabul edilmektedir. Bu sebeple, bu yaklaşıma aynı zamanda "nispi fiyat yaklaşımı" da denilmektedir²⁸⁰.

3.1.1. İthal Mallarının Talep Elastikiyeti

İthal mallarının talep elastikiyeti kısaca, fiyat değişimleri karşısında, ithal edilen mallarının talebinin gösterdiği duyarlılık derecesidir. Burada fiyat değişimleri milli para cinsinden ifade edilmektedir. Buna göre ithal mallarının talep elastikiyeti;

$$d_m = \frac{\Delta M / M}{\Delta P / P}$$

²⁷⁹ F.MACHLUP, Relative Price and Aggregate Spending in the Analysis of Devaluation, International Monetary Economics, London, 1970, s.172.

²⁸⁰ Sadık ACAR, Devalüasyonun Ödemeler Bilançosu Üzerindeki Etkisi-Türkiye Uygulaması, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İzmir, 1980, s.35.

şeklinde ifade edilebilir.²⁸¹

d_m : ithal mallarının milli para cinsinden talep elastikiyetini,

M : ithal mallarının talep miktarını,

ΔM : ithal mallarının talep miktarındaki değişmeyi,

P : ithal mallarının milli para cinsinden fiyatını,

ΔP : ithal mallarının milli para cinsinden fiyatındaki değişmeyi

göstermektedir.

Burada sözkonusu olan elastikiyet, belirli bir malın dünya piyasasındaki toplam talebinin elastikiyeti değil; bir ülkenin ithal mallarının talep elastikiyetidir. Bir malın dünya piyasasındaki talep elastikiyeti düşük olsa bile, belirli bir ülkenin o mala olan talebi elastik olabilir.

Uygulamada, ithal edilen çeşitli malların miktar ve fiyatlarını tespit etmek ve bunları elastikiyetini ayrı ayrı hesaplamak oldukça zordur. Bunun yerine, ithalat miktar endeksini kullanmak mümkündür. Devalüasyon/depresiasyon oranı da ortalama fiyat değişmesi olarak kullanılabilir²⁸².

Bu yaklaşımdan hareketle, 1980-1997 döneminde Türkiye’de ithal mallarının talep elastikiyeti, tam logaritmik model²⁸³ kullanılarak, en küçük kareler yöntemi²⁸⁴ ile hesaplanmış, sonuçlar Tablo:57’de verilmiştir. İthal mallarının yurt içi fiyatları olarak, TCMB tarafından açıklanan yıllık ortalama nominal döviz kurları(enserten) alınmış, İthalat göstergesi olarak da DTM tarafından hesaplanan(1989=100 bazlı) ithalat miktar endeksi kullanılmıştır. Model istatistiki olarak %5 önem düzeyinde anlamlıdır.

Tablo:57’de de görüldüğü gibi, 1980-1997 döneminde ithalatın talep elastikiyeti negatif olup, -0,141219’dur. İthalatın iç fiyatlarında meydana gelen %1’lik artış, ithalatımızı -%0,14 oranında azaltmaktadır. Türkiye’nin talep elastikiyetinin oldukça sert olduğu görülmektedir. Bu Türkiye ekonomisinin 1980 sonrasında uygulamış olduğu

²⁸¹ R.M.STERN, The Balance of Payments: Theory and Economic Policy, The Macmillan Press Ltd., London 1976, s.64. (Kaynaktaki notasyonlar kullanılmamıştır).

²⁸² M.A.G. Van MEERHAEGNE, Economics: A Critical Approach, Wiedenfeld and Nicolson, London 1971, s.414-415’den aktaran; Sadık ACAR, a.g.t., s.40.

²⁸³ Elastikiyet hesabında; tam logaritmik model kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz.Vedat PAZARLIOĞLU, Ekonometri I, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1998, ss.155-172.

²⁸⁴ Ercan BALDEMİR, Ridge Regresyon Yöntemiyle Parametre Tahmini ve Bir Uygulaması, Yayınlanmamış Doktora Tezi. DEÜ SBE, İzmir, 1995, ss.18-35.

Tablo:57**İthalatın Talep Elastikiyeti (1980-1997)**

$\ln Y = 3.504266 - 0.14122 \ln X$	$R^2 = 0.7547$
$S(b_i) (0.16152) (0.020125)$	$S = 0.191603$
$t (21.69556) (-7.01715)$	$F_{1,16} = 49.24043 [0.0000]$
$P (0.0000) (0.0000)$	$n = 18$

Kaynak: Ek Tablo:5 te verilen istatistiklerden yararlanılarak hesaplanmıştır.

liberalizasyona yönelik politikaların bir sonucu olarak yorumlanabilir. Nitekim, ithalat sınırlamalarının kaldırılması ile Türkiye ekonomisinde ihtisaslaşmanın arttığı, mevcut sanayi yapısının da ara ve yatırım malları ithalatına bağımlı olduğu dikkate alındığında, ithalatın talep elastikiyetinin düşük olması beklenen bir sonuç olarak yorumlanabilir. Diğer taraftan, ithalat fiyatlarının artmasına rağmen, ithalat miktarının fazla azalmaması, Türkiye'nin ithalat kapasitesindeki gelişmenin de bir göstergesi olarak ifade edilebilir. Nitekim önceki bölümde açıklanan gelir dış ticaret hadlerindeki yükselmelerde bu kapasite artışını doğrulamaktadır.

3.1.2. İhraç Malları Talep Elastikiyeti

İhraç mallarının talep elastikiyeti, bir ülkenin ihraç ettiği malların fiyatındaki değişme karşısında, dış talebin gösterdiği duyarlılık derecesidir. İhraç malları yabancılar tarafından talep edildiği için, fiyat değişimleri de yabancı para cinsinden ifade edilecektir. Buna göre ihraç mallarının talep elastikiyeti;

$$d_x = \frac{\Delta X/X}{\Delta P_{fx}/P_{fx}}$$

şeklinde ifade edilebilir.²⁸⁵ Burada,

d_x : ihraç mallarının döviz cinsinden talep elastikiyetini,

X : ihraç mallarının talep miktarını,

ΔX : ihraç mallarının talep miktarındaki değişmeyi,

P_{fx} ihraç mallarının döviz cinsinden fiyatını,

ΔP_{fx} : ihraç mallarının döviz cinsinden fiyatındaki değişmeyi

göstermektedir.

²⁸⁵ R.M.STERN, a.g.e., s.64.

Bir ülkenin ihraç mallarına olan talep elastikiyetlerini ayrı ayrı hesaplamak oldukça zordur. Bu nedenle, ihraç talep elastikiyeti hesaplanırken, DTM tarafından hesaplanan, ihracat miktar endeksi ve ihracat fiyat endeksi(dolar cinsinden) kullanılmıştır.

1980-1997 döneminde ihracatın talep elastikiyeti, tam logaritmik model kullanılarak en küçük kareler yöntemiyle hesaplanmış ve sonuçlar Tablo:58'de verilmiştir.

Tablo:58 İhracatın Talep Elastikiyeti (1980-1997 Dönemi)

$\ln Y = 6.710545 - 0.49251 \ln X$	$R^2 = 0.038147$
$S(b_i) (2.810537) (0.618271)$	$S = 0.425436$
$t (2.387638) (-0.7966)$	$F_{1,16} = 0.634567 [0.437346]$
$P (0.029639) (0.437346)$	$n = 18$

Kaynak: Ek Tablo:5 te verilen istatistiklerden yararlanılarak hesaplanmıştır.

Tablo:58'den de görüldüğü gibi 1980-1997 döneminde hesaplanan ihracatın talep elastikiyeti negatif olup, -0,49251'dir. İhracat fiyatlarında meydana gelen %1 artış, ihracat miktarında -%0,49 oranında azalmaya neden olmaktadır.

İhracat talep elastikiyetinin 1'den küçük ve negatif olması (sert olması), Türkiye'nin ihracat miktarını arttırmak için devalüasyon ile fiyatlarını düşürmenin etkili olamayacağını göstermektedir. Bu durumda Türkiye, sanayileşme politikasına yeni bir yön vermek durumundadır.

Robinson'un ifade ettiği gibi; ülkelerin tükettikleri mallardan çok ürettikleri mallarda uzmanlaştıkları dikkate alındığında, arz elastikiyetlerinin talep elastikiyetlerinden büyük olacağı, dolayısıyla devalüasyon / depresiasyonun dış ticaret hadlerini aleyhe çevireceği ve bu durumun Türkiye için de geçerli olduğu söylenebilir.

3.2. İTHALATIN GELİR ELASTİKİYETİ

Türkiye'nin dış ticaret hadlerindeki değişmelerin analizinde kullanılacak faktörlerden birisi de ithalatın gelir elastikiyetidir.

Bu bölümde, nominal ithalatın, DTM ithalat fiyat endeksine bölünmesiyle elde edilen reel ithalatın, reel GSMH'ya göre esnekliği tahmin edilmiştir.

İthalatın reel GSMH'ya göre esnekliğinin sabit olduğu varsayılarak, ithalat denklemini:

$$M_t^* = AY_t^b \quad (1)$$

şeklinde yazılmıştır. Burada b, ithalatın milli gelire göre esnekliğini göstermektedir. Her iki tarafın logaritması alındığında:

$$\ln M_t = a_0 + a_1 \ln Y_t \quad (2)$$

elde edilmektedir. Burada a_1 , ithalatın reel milli gelire göre esnekliğini göstermektedir.²⁸⁶

(2) numaralı denklemdeki katsayılar, yıllık veriler ve logaritmik fonksiyon kullanılarak, en küçük kareler yöntemiyle tahmin edilmiş ve Tablo:59'da verilmiştir. Reel ithalat, ithalat rakamlarının DTM tarafından hesaplanan ithalat fiyatları endeksine bölünmesi ile elde edilmiştir. Reel GSMH rakamları olarak da, DİE tarafından, 1987 yılı sabit fiyatlarıyla hesaplanan GSMH rakamları kullanılmıştır. Tablo'da da görüleceği gibi, 1980-1997 döneminde, reel ithalatın reel GSMH elastikiyeti 2.208365 olarak hesaplanmıştır. %5 önem düzeyinde istatistiki olarak anlamlı olan bu katsayı, reel GSMH'da meydana gelen %1 artışın, reel ithalatı %2.20 oranında arttırdığını ifade etmektedir.

Tablo:59 İthalatın Gelir Elastikiyeti (1980-1997 Dönemi)

$\ln Y = -19.5091 + 2.208365 \ln X$	$R^2 = 0.919916$
$S(b_i) (1.831043) (0.162896)$	$S = 0.167786$
$t (-106546) (13.55688)$	$F_{1,16} = 183.789 [0.0000]$
$P (0.0000) (0.0000)$	$n = 18$

Kaynak: Ek Tablo:5 te verilen istatistiklerden yararlanılarak hesaplanmıştır.

Bu katsayı, Türkiye'nin ithal ettiği malların süperior (yüksek) mallar olduğunu, büyüme sürecinde ithalatın sürdürülebilmesinin önemli bir rol oynadığını ve söz konusu dönemde Türkiye'nin ticarete yönelik büyüme sürecinde olduğunu göstermekte olup, dış ticaret hadlerinin Türkiye'nin aleyhine dönmesini sağlayan faktörlerden biri olarak yorumlanabilir.

²⁸⁶ Selmin ALTAY, Türkiye'de Dış Ticaret Fiyatları ve İthalatın Gelir Esnekliği Bir Tahmin denemesi, TCMB Üç Aylık Bülten 1988 III, TCMB Yayını, Ankara, 1988, s.26.

4. LİBERALİZASYON SÜRECİNDE DIŞ TİCARET HADLERİNDEKİ DEĞİŞMELERİ BELİRLEYEN FAKTÖRLER: BİR NEDENSELLİK ANALİZİ

Çalışmanın bu bölümünün amacı, liberalizasyon süreci olarak tanımlanan 1980 sonrası dönemde , dış ticaret hadlerindeki değişmelerin nedenlerini ortaya koymaktır. Bu çerçevede net dış ticaret hadleri ile liberalizasyon, büyüme , enflasyon, sanayi ürünleri ihracatı, döviz kuru ve dış ticaret dengesi arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmıştır.

4.1. VERİLERİN ANALİZİ

Kullanılan veriler, üç aylık olup, 1980'in ilk üç ayından 1997'nin son üç ayına (1980-1:1997-4) kadar olan aralığı içermektedir. Sağlıklı bir zaman serisi oluşturmak için gözlem sayısının yüksek olması amaçlanmış, bu nedenle üç aylık verilerle çalışılmıştır.

Net dış ticaret hadleri, DTM tarafından üç aylık olarak Paasche yöntemiyle hesaplanan, ihracat ve ithalat fiyat endeksleri ile ihracat miktar endeksi(1989=100 bazlı), kullanılarak hesaplanmıştır. Büyüme rakamları, DİE 'nin 1987 sabit fiyatlarıyla hesapladığı üç aylık gayri safi milli hasıla (GSMH) rakamları kullanılarak hesaplanmış ve büyüme rakamları endeks haline getirilmiştir. Sanayi ihracatı, toplam ihracat içerisinde sanayi ihracatının payı şeklinde kullanılmış ve DİE istatistiklerinden elde edilmiştir. Nominal döviz kuru olarak TCMB rakamları kullanılmıştır. Liberalizasyon göstergesi olarak ise, birinci bölümde dışa açıklık endeksi olarak tanımlanan, dış ticaretin GSMH'ya oranı kullanılmıştır. Enflasyon göstergesi olarak DİE tarafından (1987=100 bazlı) hesaplanan toptan eşya fiyatları endeksi(TEFE) alınmıştır. DİE'nin hesapladığı toptan eşya fiyatları endeksi 1982 ye kadar geriye gittiği için, 1980 ve 1981 yıllarına ait veriler Hazine Müsteşarlığının 1963=100 bazlı endeksinden yararlanılarak hesaplanmıştır. Dış ticaret dengesi rakamları ise, DTM'nin yayımladığı ihracat ile ithalat rakamları arasındaki fark olarak alınmıştır. Nedensellik analizinde kullanılan veriler, Ek Tablo:6'da verilmiştir.

4.2. YÖNTEM

Zaman serisi analizlerine dayalı çoğu ekonometrik çalışma, değişkenlerin trend göstermediği varsayımından hareket ederek gerçekleştirilmektedir. Ancak, ekonomik veriler incelendiğinde bunların genellikle zamanla ilişkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede öncelikle durağanlık kavramı üzerinde durulmuş, serilerin durağanlığı sağlandıktan sonra nedensellik analizi yapılmıştır..

4.2.1. Zaman Serilerinde Durağanlık

Bir stokastik sürecin ortak ve koşullu (Joint and Conditional) olasılık dağılımı zaman içinde değişmiyorsa bu seri güçlü anlamda (strict or strong) durağan olarak adlandırılmaktadır. Eğer verilerin istatistiki özellikleri zaman içerisinde sabit ise, bunlar zayıf anlamda durağandır. Başka bir ifadeyle, bunların ortalama ve varyansları zaman içerisinde değişmemektedir.

Ekonomik analizlerde durağan olmayan zaman serilerinin kullanılması önemli sorunlara neden olmaktadır. Stokastik veya deterministik* trend içeren zaman serileri ile yapılan tahminlerde R^2 , t , F gibi istatistikler iyi sonuçlar vermekte, ancak elde edilen sonuçlar abartılı olduğundan, söz konusu iktisadi kuramın verilerle desteklenip desteklenmediğine karar vermek mümkün olmamaktadır. Bu durumda trend içeren zaman serileri sahte (spurious) regresyon sonuçları vermekte, bu ise t ve diğer istatistikleri dolayısıyla regresyon sonuçlarını geçersiz kılmaktadır²⁸⁷. Kısaca , regresyon analizi ancak trend içermeyen veriler için anlamlı olmaktadır. Fakat çoğu iktisadi zaman serisinin trend içerdiği bilindiğine göre, tahmin işlemine geçmeden önce bu serilerin trendden arındırılması gerekir. Bunun bir yolu, serilerin düzeyleri yerine farklarını kullanmaktır. Durağanlığı sağlamak için bazen serinin birden fazla fark alma işlemine tabi tutulması gerekebilir. Bu bağlamda entegre seri kavramı şöyle tanımlanmaktadır:

Durağan olmayan X_t gibi bir seri, d kez fark alma sonucunda durağan bir seri haline dönüştürülebiliyorsa, d . Sıradan entegredir. d . sıradan entegre X_t serisi $X_t \sim I(d)$

* Stokastik ve deterministik olmak üzere iki tür trendden söz edebiliriz. Trend belirli bir matematiksel fonksiyon ile veriliyorsa bu deterministik trendi ifade etmektedir ($y_t = \alpha + \beta_t + \varepsilon_t$ gibi). Eğer trend zaman içeriyorsa, bu durumda stokastik trendden söz edilmektedir ($y_t - y_{t-1} = \beta + \varepsilon_t$ gibi).

²⁸⁷Utku UTKULU, *Cointegration Analysis: An Introductory Survey With Applications to Turkey*. I. Ulusal Ekonometri Sempozyumu, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 11-12 Kasım 1993, S.303.

biçiminde gösterilmektedir. Örneğin, X_t serisi için $X_t \sim I(2)$ durumu söz konusu ise, bu seri, ikinci farklarda (birinci farkın birinci farkında) durağan olmaktadır.

$$\Delta\Delta X_t = \Delta X_t^2 = \Delta(X_t - X_{t-1}) = (X_t - X_{t-1}) - (X_{t-1} - X_{t-2}) = X_t - 2X_{t-1} + X_{t-2} \quad (1)$$

Böylece, sıfırıncı dereceden entegre bir zaman serisi, $I(0)$ düzeyde durağandır.

Entegrasyonun sırasını test etmede kullanılan basit ve uygun yöntemlerden biri, birim kök (unit root) testi olarak adlandırılan Dickey-Fuller (DF) testidir. Stokastik bir trend hakkındaki istatistiki değerlendirmeyi, deterministik bir trendle birleştirmek de olanaklıdır. Hem drift hem de bir doğrusal deterministik trend dikkate alındığında, DF denklemi,

$$\Delta X_t = \mu + \alpha t + \delta X_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

biçimindedir. DF testi regresyon yöntemi ile 2 nolu denklemdeki δ 'nin negatifliğini test etmektedir. Boş hipotez, X_t durağan olmayan bir seridir, biçiminde kurulmakta ($H_0: \delta = 0$) ve yeterince büyük (mutlak olarak) negatif değerler bulunması durumunda reddedilmektedir. Boş hipotezin reddedilmediği durumlarda, değişken sıfırıncı dereceden daha yüksek bir sıradan entegre olmakta veya hiçbir biçimde entegre olamamaktadır. Bu denklemde stokastik trendin yokluğu ($\delta < 0$) ve deterministik trendin varlığı ($\alpha \neq 0$) eş anlı olarak test edilebilmektedir. Kritik değerler için Dickey-Fuller tablosu kullanılmaktadır.

DF testi entegre derecesini ölçmekte önemli bir adım olmasına rağmen hata terimlerindeki otokorelasyonu dikkate almamaktadır. Eğer hata terimi ε_t , otokorelasyon içeriyorsa DF testi geçersiz olacaktır. Buradan hareketle, açıklayıcı değişkenlere bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin eklendiği Genişletilmiş Dickey-Fuller testi (Augmented Dickey-Fuller ADF) geliştirilmiştir. Bu test entegrasyon sırasını belirlemede kullanılan testlerin en etkini olarak kabul edilmekte ve yaygın olarak kullanılmaktadır. ADF testi için denklem (2),

$$\Delta X_t = \mu + \alpha t + \delta X_{t-1} + \sum_{i=1}^k \delta_i \cdot \Delta X_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

biçimine dönüşmektedir. Yukarıdaki k 'nın değeri (ΔX_{t-i} 'nin kaç kere gecikmeli

değerinin alınacağı) önemlidir ve hata terimleri arasında otokorelasyona yol açmayacak sayıda olmalıdır. Örneğin, $k=2$ için Durbin Watson içsel bağlantı (otokorelasyon) istatistiği küçükse (ki, bu birinci sıradan otokorelasyonu gösterecektir), böyle bir içsel bağlantının ortadan kalkacağı beklentisi ile k yı arttırmak anlamlı olacaktır.

ADF testi için de DF testlerinde kullanılan kritik değerler tablosu kullanılmaktadır²⁸⁸.

Çalışmamızda verilerin durağanlığını ölçmek için ADF birim kök testi uygulanmıştır. Test sonuçları Tablo:60'da verilmiştir.

Tablo:60 **ADF Birim Kök Testi Sonuçları**
(1980:1-1997:4)

DEĞİŞKENLER*	DÜZEYLER ADF	BİRİNCİ FARKLAR ADF
ABD	3.079188	-4.673575
LİBER	-5.139884	-11.42660
NDTH	-2.794192	-7.991813
SAN	-3.877937	-13.94190
TEFE	-3.967905	-4.685517
BUYEN	-4.582759	-24.53567
DENGE	-2.119322	-7.311392
GDTH	-4.637067	-8.619023

(*) Değişkenler logaritmik değerlidir. Değişkenler için Fuller'in kritik değerler tablosunda yer alan değerler % 1 önem düzeyinde -3,5239, %5 önem düzeyinde -2.9023 ve % 10 önem düzeyinde -2.5882 'dir. Birinci farklarda her üç önem düzeyinde de değişkenlerin durağan oldukları görülmektedir.

Birinci farklarda durağanlığı sağlanan değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi aşağıda incelenmiştir.

²⁸⁸ W.W.CHAREMZA-D.F.DEADMAN, New Directions in Econometric Practise, Edward Elgar Publishing, England, 1993,ss.133-134

4.2.2. Nedensellik Analizi

İki değişken arasında zamana bağlı geçikmeli ilişki varken, nedenselliğin yönünün (neden sonuç ilişkisi) istatistiksel olarak belirlenmesini araştırmak için geliştirilen testlerden biri Granger testidir²⁸⁹. Granger değişkenlerarası nedensellik testi, zaman serisi verilerine dayanır. Testin standart yöntemi aşağıdaki denklemin en küçük kareler yöntemi (EKK) ile tahminini gerektirir²⁹⁰.

$$X_t = a + \sum_{j=1}^J b_j X_{t-j} + \sum_{i=1}^I c_i Y_{t-i} + u_t \quad (4)$$

ve

$$Y_t = a + \sum_{j=1}^J b_j Y_{t-j} + \sum_{i=1}^I c_i X_{t-i} + u_t \quad (5)$$

Granger nedensellik test yönteminde mümkün olan üç durum vardır. X 'den Y 'ye veya Y 'den X 'e tek yönlü nedensellik, X ve Y arasında karşılıklı ilişki veya X ve Y 'nin birbirini etkilememesi, birbirinden bağımsız olmasıdır²⁹¹. Bu durum (4) ve (5) nolu denklemlerde parametre setlerinin sıfırdan farklı olup olmamasına göre değişiklik göstermektedir. Boş hipotez “nedenselliğin yönü geçersizdir” şeklindedir. Bu denklemlerde değişkenlerin gecikme yapısı keyfi olarak seçilmiştir. Birçok deneysel araştırma, gecikmelerin keyfi seçiminin nedensellik test sonuçlarının yorumunda ciddi sapmalar oluşturduğunu ortaya çıkarmıştır. Çözüm olarak farklı yöntemler önerilmektedir. Bunlardan birisi Hendry'nin tümdengelim(general to specific) yaklaşımıdır²⁹². Diğeri ise, Hsiao²⁹³ tarafından geliştirilen “Akaike Final Prediction

²⁸⁹ Geniş bilgi için bakınız; Haluk ERLAT, Nedensellik Sınamaları Üzerine, ODTÜ Gelişme Dergisi, 10 (1),1983, ss.65-69

²⁹⁰ Şenay ÜÇDOĞRUK, Türkiyede Para Talebi, Fiyatlar, Gelir ve Faiz Oranı Arasındaki Nedensel İlişkiler, II. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu, Ed. M.GÜNEŞ-Ş.ÜÇDOĞRUK, DEÜ Yayınları, İzmir, 1995,s. 149

²⁹¹ Peter J. SAUNDERS, Empirical Evidence on Causal Relationships Between the Money, Prices and Wages in the U.K., British Review Economic Issues, June 1994, Vol: 16, No:19,ss.45-63.

²⁹² Örnek bir uygulama için bkz. S.GHATAK-C.MILNER-U.UTKULU, Trade Liberalisation and Endogenous Growth: Some Evidence for Turkey, Economics of Planning, 28, 1995, 147-167.

²⁹³ C.HSIAO, Autoregressive Modelling and Money-Income Causality Detection, Journal of Monetary Economics, 7, 1981, ss.85-106.

Error”(FPE) yöntemidir. Çalışmamızda, Hsiao tarafından geliştirilen yöntem benimsenmiştir.

Değişkenlerin uygun gecikme uzunluğu nihai öngörüm hata ölçütü (FPE) nin en küçüklenmesiyle elde edilebilir²⁹⁴. FPE;

$$F P E = (T - k) \tilde{\sigma}^2 / (T - k)$$

dan hesaplanır. Bu tanımlamada,

$$\tilde{\sigma}^2 = \frac{T}{T - k} \cdot \hat{\sigma}^2$$

olup, k parametre sayısı ve T gözlem sayısıdır²⁹⁵. Ayrıca en küçük nihai öngörüm hata ölçütü (FPE), dar veri aralığındaki nedensel ilişkiyi araştırmak için de uygundur. Standart Granger nedensellik testinde model iki değişkenle sınırlı kalırken, FPE ölçütü ikiden çok değişkenli durumların analizinde kullanılabilir.

En küçük FPE ölçütüne dayanarak gerçekleştirilen nedensellik testinde önce tek değişkenli setteki X değişkeninin gecikme uzunluğu saptanır (FPE_x). X deki bu gecikme korunarak Y 'nin gecikme değerleri denkleme eklenir

En küçük FPE_{xy} en küçük FPE_x den küçükse “nedenselliğin yönü geçersizdir” şeklinde kurulan boş hipotez reddedilir ve Y nin X 'e neden olduğu ifade edilir. Aynı Yöntem her denklem için yenilenir.

4.3. NEDENSELLİK ANALİZİ SONUÇLARI

Net dış ticaret hadlerinin bağımlı değişken olarak alındığı nedensellik analizinin sonuçları Tablo:61’de verilmiştir. Buna göre, Türkiye’de liberalizasyon sürecinde nominal döviz kuru (DABD) ve toptan eşya fiyatları endeksinin (DTEFE) net dış ticaret hadlerinin (DNDTH) Granger nedeni olduğu, büyüme, liberalizasyon, sanayi ihracatının toplam ihracat içerisindeki payı ve dış ticaret dengesi değişkenlerinin ise net dış ticaret hadlerinin Granger nedeni olmadığı tahmin edilmiştir.

²⁹⁴ D.GILES-J.GILES-E.McCANN, Causality, Unit Roots and Export-led Growth: the New Zealand Experience, Journal of International Trade and Economic Development, 1993, 1, s.203.

²⁹⁵ G.C.JUDGE-W.E.GRIFFITHS-R.C.HILL and T.C.LEE, The Theory and Practice of Econometrics, John Wiley and Sons, New York, 1985’den aktaran; Ş.ÜÇDOĞRUK,a.g.m., s.150

Tablo:61 Nihai Öngörüm Hatalarının (FPE) Hesaplanmasıyla Elde Edilen İki Değişkenli Nedensellik Test Sonuçları (DNDTH Bağımlı Değişken)

No	Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	FPE	Nedensel İlişkiler
1	DNDTH(2)	-	0.01733	-
2	DNDTH(2)	DABD(1)	0.01676	0.01733 > 0.01676 DABD $\Rightarrow$ DNDTH
3	DNDTH(2)	DBÜYEN(1)	0.018019	0.01733 < 0.018019 DBÜYEN $\Rightarrow$ DNDTH
4	DNDTH(2)	DLİBER(1)	0.017395	0.01733 < 0.017395 DLİBER $\Rightarrow$ DNDTH
5	DNDTH(2)	DSAN(1)	0.018108	0.01733 < 0.018108 DSAN $\Rightarrow$ DNDTH
6	DNDTH(2)	DTEFE(1)	0.016176	0.01733 > 0.016176 DTEFE $\Rightarrow$ DNDTH
7	DNDTH(2)	DDENGE(2)	0.017663	0.01733 < 0.017663 DDENGE $\Rightarrow$ DNDTH

$X \Rightarrow Y$: X'ten Y'ye doğru nedensel ilişkinin olduğunu,

$X \nRightarrow Y$: X'ten Y'ye doğru nedensel ilişkinin olmadığını göstermektedir.

Parantez içerisindeki değerler, en küçük FPE için uygun gecikmeyi göstermektedir.

Karşılıklı nedensellik durumunun varlığı da incelenmiş ve analiz sonuçları Tablo:62'de de görüleceği gibi, net dış ticaret hadlerinden toptan eşya fiyatları endeksine doğru bir nedensellik ilişkisinin mevcut olduğu, net dış ticaret hadlerinden, nominal döviz kuru, liberalizasyon, büyüme, sanayi ihracatının toplam ihracat içerisindeki payı ve dış ticaret dengesi değişkenlerine doğru ise , bir nedensellik ilişkisinin olmadığı tahmin edilmiştir.

Tablo:62 Nihai Öngörüm Hatalarının (FPE) Hesaplanmasıyla Elde Edilen İki Değişkenli Nedensellik Test Sonuçları (DNDTH Bağımsız Değişken)

No	Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	FPE	Nedensel İlişkiler
1	DABD(1)	-	0.004613	-
2	DABD(1)	DNDTH(1)	0.004640	0.004613 < 0.004640 DNDTH $\Rightarrow$ DABD
3	DLİBER(4)	-	0.0078105	-
4	DLİBER(4)	DNDTH(1)	0.0079515	0.0078105 < 0.0079515 DNDTH $\Rightarrow$ DLİBER
5	DBÜYEN(8)	-	0.0013225	-
6	DBÜYEN(8)	DNDTH(1)	0.0014011	0.0013225 < 0.0014011 DNDTH $\Rightarrow$ DBÜYEN
7	DSAN(9)	-	0.0028657	-
8	DSAN(9)	DNDTH(1)	0.0030244	0.0028657 < 0.0030244 DNDTH $\Rightarrow$ DSAN
9	DTEFE(3)	-	0.00329414	-
10	DTEFE(3)	DNDTH(1)	0.003135	0.00329414 > 0.003135 DNDTH $\Rightarrow$ DTEFE
11	DDENGE(2)	-	0.17292	-
12	DDENGE(2)	DNDTH(2)	0.17530	0.17292 < 0.17530 DNDTH $\Rightarrow$ DDENGE

Tablo:61 ve Tablo:62 deki sonuçlar bir arada değerlendirildiğinde, nominal döviz kurunun net dış ticaret hadlerinin nedeni olduğu ve toptan eşya fiyatları endeksi ile net dış ticaret hadleri arasında karşılıklı nedensellik ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Tablo:61 ve Tablo:62'deki nedensel ilişkinin varlığını gösteren denklemlerin açılımı Tablo:63 , Tablo:64 ve Tablo:65'te verilmiştir.

Tablo:63'te nominal döviz kuru ile net dış ticaret hadleri arasındaki nedensel ilişkiyi gösteren denklemin açılımı yer almaktadır. Görüleceği gibi, net dış ticaret hadlerinin bir ve iki dönem, nominal döviz kurunun ise bir dönem gecikmeli değerlerinin katsayıları negatiftir ve bir ve iki dönem gecikmeli değerlerinin katsayılarının toplanması ile net dış ticaret hadlerinin gecikmeli değerlerinin, bağımlı değişken olan net dış ticaret hadleri üzerindeki toplam etkisi -0,49233 olarak hesaplanabilir. Net dış ticaret hadlerindeki % 1 artış iki dönem gecikmeyle kendi değerini -% 0,49 oranında azalttığı görülmektedir.

Tablo:63 Net Dış Ticaret Hadleri ve Nominal Döviz Kuru Arasındaki Nedensel İlişkiyi Gösteren Denklemin Açılımı

LS // Bağımlı Değişken : DNDTH Sample(adjusted): 1980:3 1997:3				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.064018	0.032959	1.942359	0.0565
DNDTH(-1)	-0.196556	0.120245	-1.634631	0.1070
DNDTH(-2)	-0.295770	0.116208	-2.545173	0.0133
DABD(-1)	-0.159212	0.234968	-0.677593	0.5005
R-squared	0.167774	Mean dependent var	-0.002112	
Adjusted R-squared	0.115760	S.D. dependent var	0.132951	
S.E. of regression	0.125019	Akaike info criterion	-4.088877	
Sum squared resid	1.000302	Schwarz criterion	-3.926985	
Log likelihood	48.15950	F-statistic	3.225553	
Durbin-Watson stat	2.048944	Prob(F-statistic)	0.017856	
Information Criteria : SC = -3.92699 ; HQ = -4.02465 ; FPE = 0.0167623				
AR 1- 5F (5, 59) = 0.35174 [0.8791]				
ARCH 4 F (4, 56) = 0.19608 [0.9394]				
Xi ² F (8, 55) = 0.27173 [0.9725]				
Xi*Xj F (14, 49) = 0.46216 [0.9423]				
RESET F (1, 63) = 0.96239 [0.3303]				

Nominal döviz kuru ise denklemde bir dönem gecikmeyle yer almaktadır. Nominal döviz kurunun katsayısının -0,15921 olduğu ve nominal döviz kurundaki % 1 artışın, net dış ticaret hadlerini -% 0,16 oranında azalttığı görülmektedir.

Nominal döviz kurundaki artışların net dış ticaret hadlerindeki bozulmanın nedeni olması, teorik beklentilere de uygundur. Türkiye gibi ihracat arz elastikiyeti nispeten düşük, ithalat talep elastikiyeti sert ülkelerde, kambiyo kurunda meydana gelen artışların, dış ticaret hadlerini aleyhe geliştirebileceği açıktır.

Toptan eşya fiyatları endeksi ile net dış ticaret hadlerindeki nedensel ilişkiyi gösteren denklemin açılımı Tablo:64' te yer almaktadır. Net dış ticaret hadlerinin bir ve iki dönem gecikmeli değerlerinin de bağımsız değişken olarak yer aldığı denklemde,

Tablo:64 Net Dış Ticaret Hadleri ve Toptan Eşya Fiyatları Endeksi Arasındaki

Nedensellik İlişkisini Gösteren Denklemin Açılımı

LS // Bağımlı Değişken: DNDTH Sample(adjusted): 1980:3 1997:3				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.049059	0.040058	1.224690	0.2252
DNDTH(-1)	-0.178761	0.120116	-1.488241	0.1416
DNDTH(-2)	-0.267502	0.115943	-2.307195	0.0243
DTEFE(-1)	0.297004	0.274696	1.081209	0.2837
R-squared	0.196862	Mean dependent var		-0.002112
Adjusted R-squared	0.146665	S.D. dependent var		0.132951
S.E. of regression	0.122815	Akaike info criterion		-4.124454
Sum squared resid	0.965340	Schwarz criterion		-3.962562
Log likelihood	49.38689	F-statistic		3.921847
Durbin-Watson stat	2.041875	Prob(F-statistic)		0.006555
Information Criteria : SC = -3.96256 ; HQ = -4.06023 ; FPE = 0.0161764				
AR 1- 5F (5, 59) = 0.76815 [0.5765] ARCH 4 F (4, 56) = 0.19036 [0.9425] Xi ² F (8, 55) = 0.18163 [0.9925] Xi*Xj F (14, 49) = 0.2249 [0.9981] RESET F (1, 63) = 1.7277 [0.1935]				

toptan eşya fiyatları endeksi bir dönem gecikmeyle yer almaktadır. Net dış ticaret hadlerinin gecikmeli değerlerinin toplam etkisi -0,44626 dır. Net dış ticaret hadlerinde

meydana gelen % 1 artış iki dönem sonra kendi değerini toplam olarak -% 0,45 oranında azaltmaktadır. Toptan eşya fiyatları endeksinin toplam etkisi ise 0,2970'tir. Toptan eşya fiyatları endeksinde meydana gelen % 1 artış bir dönem sonra net dış ticaret hadlerini % 0,29 oranında arttırmaktadır.

Dünya ihracatı içerisindeki payı oldukça düşük, "küçük ülke - önemsiz ülke"olan Türkiye'nin toptan eşya fiyatlarındaki artışın dış ticaret hadlerini iyileştirmesi, ihracat fiyatları üzerinde Türkiye'nin etkili olabildiği ve kendi maliyet artışlarını dış piyasalara yansıtılabildiği şeklinde, yorumlanmamalıdır. Türkiye'nin toptan eşya fiyatlarındaki değişimleri dış piyasalara yansıtabilmesi uluslararası konjonktürün uygun olmasına bağlıdır. Uluslararası piyasalarda, Türkiye'nin ihraç ettiği malların maliyetlerinin ve fiyatlarının yükselmesi ile Türkiye'nin ihraç mallarının fiyatlarının yükseleceği ve dış ticaret hadlerinin lehe döneceği söylenebilir. Nitekim, konu ile ilgili olarak yapılan bir araştırmada²⁹⁶ ihracat fiyatlarını en fazla etkileyen değişkenin, dünya ihracat fiyat endeksi olduğu sonucuna varılmıştır. Dünya fiyatlarında meydana gelecek % 10'luk bir artışın sonucunda, Türkiye'nin ihracat fiyatlarının % 8.75 ile % 9.27 arasında artacağı ileri sürülmektedir. Bu kadar yüksek oranda bir esneklik katsayısı, Türkiye'nin dünya piyasalarında pazarlık payının çok küçük olduğunu, uluslararası fiyat hareketlerinin Türkiye'nin fiyat hareketlerini büyük ölçüde belirlediğini ortaya koymaktadır.

Tablo:65'te net dış ticaret hadlerinden toptan eşya fiyatları endeksine doğru tahmin edilen nedensel ilişkinin incelenmesi ile bu durum daha açıklığa kavuşturulabilir. Tablo:65'te de görüleceği gibi, toptan eşya fiyatları endeksinin bağımlı değişken olarak alındığı denklemde toptan eşya fiyatları endeksinin bir, iki ve üç dönem gecikmeli değerleri ile, net dış ticaret hadlerinin bir dönem gecikmeli değerleri bağımsız değişken olarak alınmıştır. Net dış ticaret hadlerinin bir dönem gecikmeli değerinin toptan eşya fiyatları üzerindeki etkisi -0,067534'tür. Net dış ticaret hadlerinde meydana gelen %1 artış, toptan eşya fiyatları endeksini -%0.067 oranında azaltmaktadır.

Türkiye'de 24 Ocak Kararları ile başlayan süreçte uygulanan liberal politikaların, dış ticaret hadleri üzerine etkisi incelendiğinde, liberalizasyon göstergesi olarak kullanılan dışa açıklık endeksinin, dış ticaret hadlerinin Granger nedeni olmadığı tahmin edilmiştir.

²⁹⁶ Kamil YILMAZ, İhracatın Görünümü 1996-1997, TİM Yayını, İstanbul, 1997, s.49

1980 sonrası dönemde, tezin ikinci bölümünde açıklanmaya çalışılan liberal politika uygulamalarına rağmen nedensel ilişkinin olmadığı yönünde çıkan sonuç; D.Greenaway ve D.Sapsford tarafından, Türkiye üzerine yapılan bir çalışmada²⁹⁷ ulaşılan, liberalizasyon uygulamalarının dış ticaret hadlerindeki değişmelerin nedeni olmadığı şeklindeki sonucu doğrulamaktadır.

Tablo:65 Toptan Eşya Fiyatları Endeksi ve Net Dış Ticaret Hadleri Arasındaki Nedensellik İlişkisini Gösteren Denklemin Açılımı

LS // Dependent Variable is DTEFE Sample(adjusted): 1980:4 1997:3				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.052857	0.019351	2.731535	0.0082
DTEFE(-1)	0.250969	0.122137	2.054808	0.0441
DTEFE(-2)	0.017601	0.120986	0.145481	0.8848
DTEFE(-3)	0.266180	0.115601	2.302572	0.0247
DNDTH(-1)	-0.067534	0.053443	-1.263675	0.2111
R-squared	0.255084	Mean dependent var		0.113756
Adjusted R-squared	0.195010	S.D. dependent var		0.059823
S.E. of regression	0.053674	Akaike info criterion		-5.765572
Sum squared resid	0.178613	Schwarz criterion		-5.569733
Log likelihood	105.5416	F-statistic		4.246168
Durbin-Watson stat	2.040727	Prob(F-statistic)		0.002200
Information Criteria : SC = -5.56973 ; HQ = -5.68797 ; FPE = 0.00313504				
AR 1- 5F (5, 57) = 0.77073 [0.5748]				
ARCH 4 F (4, 54) = 0.75446 [0.5595]				
Xi ² F (10, 51) = 1.0165 [0.4430]				
Xi*Xj F (20, 41) = 1.5197 [0.1266]				
RESET F (1, 61) = 1.2512 [0.2677]				

Liberalizasyonun net dış ticaret hadlerinin Granger nedeni olmadığının tahminlenmesine rağmen, bu iki değişken arasındaki nedensel ilişkiyi araştıran denklemin açılımı incelendiğinde, iktisadi olarak anlamlı sonuçlara ulaşılabilir. (Bkz.Tablo:66).

Tablo:66'da da görüldüğü gibi denklemde liberalizasyon bir dönem gecikmeli olarak yer almaktadır. Liberalizasyonun katsayısının büyüklüğü %5 önem düzeyinde

²⁹⁷ David GREENAWAY-David SAPSFORD, Liberalization and the Terms of Trade in Turkey: A Causal Analysis, Applied Economics, 27, 1995, ss.953-959.

istatistiki olarak anlamlı değildir. Ancak, model istatistik olarak anlamlıdır. Katsayının işareti, 1980 sonrası dönemde liberalizasyon ile net dış ticaret hadleri arasında negatif bir ilişkinin varlığını göstermektedir. Liberalizasyon uygulamaları bir dönem gecikmeyle net dış ticaret hadlerini negatif yönde etkilemektedir.

Tablo:66 Net Dış Ticaret Hadleri ile Liberalizasyon Arasındaki Denklemin Açılımı

LS // Dependent Variable is DNDTH Sample(adjusted): 1980:3 1997:3				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-0.002158	0.015415	-0.139986	0.8891
DNDTH(-1)	-0.218482	0.122158	-1.788528	0.0784
DNDTH(-2)	-0.237453	0.122512	-1.938200	0.0570
DLIBER(-1)	-0.075470	0.052867	-1.427547	0.1583
R-squared	0.136339	Mean dependent var	-0.002112	
Adjusted R-squared	0.082361	S.D. dependent var	0.132951	
S.E. of regression	0.127358	Akaike info criterion	-4.051801	
Sum squared resid	1.038086	Schwarz criterion	-3.889909	
Log likelihood	46.88037	F-statistic	2.525794	
Durbin-Watson stat	1.949137	Prob(F-statistic)	0.049247	
Information Criteria : SC = -3.88991 ; HQ = -3.98757 ; FPE = 0.0173955				
AR 1- 5F (5, 59) = 0.77983 [0.5682]				
ARCH 4 F (4, 56) = 0.25326 [0.9165]				
Xi ² F (8, 55) = 0.34428 [0.9445]				
Xi*Xj F (14, 49) = 0.64736 [0.8117]				
RESET F (1, 63) = 2.9254 [0.0921]				

Büyüme ve dış ticaret dengesi de net dış ticaret hadlerinin Granger nedeni olarak tahmin edilmemiştir.

Büyüme ile net dış ticaret hadleri arasındaki nedensel ilişkiyi araştıran denklemin açılımı incelendiğinde (Bkz. Tablo:67) büyümenin bir dönem gecikmeyle denkleminde yer aldığı görülmektedir. Büyümenin katsayısı istatistiki olarak %5 önem düzeyinde anlamsızdır. Ancak katsayının işareti pozitifdir. Katsayının pozitif olmasına rağmen çok küçük olması (0,003430), söz konusu dönemde büyümenin net dış ticaret haddi üzerinde etkili olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Türkiye'nin dünya ihracatındaki ve ithalatındaki payı dikkate alındığında böyle bir sonuç beklentilerimize uygun olarak görülmektedir.

Tablo:67**Net Dış Ticaret Hadleri ile Büyüme Arasındaki
Denklemin Açılımı**

LS // Dependent Variable is DNDTH Sample(adjusted): 1980:3 1997:3				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-0.004903	0.015680	-0.312666	0.7556
DNDTH(-1)	-0.182731	0.123082	-1.484633	0.1425
DNDTH(-2)	-0.250889	0.122542	-2.047364	0.0447
DBUYEN(-1)	0.003430	0.052512	0.065322	0.9481
R-squared	0.105380	Mean dependent var	-0.002112	
Adjusted R-squared	0.049466	S.D. dependent var	0.132951	
S.E. of regression	0.129621	Akaike info criterion	-4.016582	
Sum squared resid	1.075298	Schwarz criterion	-3.854690	
Log likelihood	45.66531	F-statistic	1.884686	
Durbin-Watson stat	2.015754	Prob(F-statistic)	0.123918	
Information Criteria : SC =-3.85469 ; HQ = -3.95235 ; FPE = 0.018019				
AR 1- 5F (5, 59) = 0.46089	[0.8037]			
ARCH 4 F (4, 56) = 0.22462	[0.9235]			
Xi ² F (8, 55) = 0.37005	[0.9320]			
Xi*Xj F (14, 49) = 0.58179	[0.8661]			
RESET F (1, 63) = 2.8313	[0.0974]			

Dış ticaret dengesi ile net dış ticaret hadleri arasındaki nedensel ilişkiyi araştıran denklem de incelendiğinde (Bkz. Tablo:68), nedensel ilişki bulunmamış olmasına rağmen, iktisadi açıdan önemli bulgular elde edilebilir. Dış ticaret dengesi, denklemde iki dönem gecikmeli olarak yer almaktadır. Dış ticaret dengesi değişkenin katsayısı %15 önem düzeyinde istatistiki olarak anlamlıdır. Katsayının işaretinin negatif olması, 1980 sonrası dönemde dış ticaret açıklarının net dış ticaret hadleri ile ters yönlü bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Bu esasen beklenen bir sonuçtur. Türkiye gibi gelişmekte olan ve ithalata bağımlı bir ülke, sanayileşmek için ithalatını sürdürmek zorundadır. İhracat gelirleri de ithalat giderlerini karşılayan en önemli kaynak olduğundan dış ticaret açıkları karşısında ihracat gelirlerinin arttırılması amacıyla ihracat fiyatları üzerinde baskı oluşmakta ve net dış ticaret hadleri aleyhe dönmektedir. Söz konusu dönemde, Türkiye'nin borçlanabilme imkanlarının genişlemiş olmasına, işçi dövizleri ve sermaye

Tablo:68**Net Dış Ticaret Hadleri ile Dış Ticaret Dengesi Arasındaki Denklemin Açılımı**

LS // Dependent Variable is DNDTH Sample(adjusted): 1980:3 1997:3				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-0.008468	0.015505	-0.546149	0.5869
DNDTH(-1)	-0.200592	0.120077	-1.670531	0.0998
DNDTH(-2)	-0.291656	0.121960	-2.391406	0.0198
DDENGE(-1)	-0.056210	0.038342	1.465989	0.1476
DDENGE(-2)	-0.065662	0.038069	1.724816	0.0895
R-squared	0.148235	Mean dependent var	-0.002112	
Adjusted R-squared	0.080635	S.D. dependent var	0.132951	
S.E. of regression	0.127478	Akaike info criterion	-4.036684	
Sum squared resid	1.023787	Schwarz criterion	-3.842414	
Log likelihood	47.35886	F-statistic	2.192812	
Durbin-Watson stat	2.002223	Prob(F-statistic)	0.066073	
Information Criteria : SC =-3.84241 ; HQ = -3.95961 ; FPE = 0.0176637				
AR 1- 5F (5, 58) = 0.89021 [0.4937]				
ARCH 4 F (4, 55) = 0.18389 [0.9458]				
χ^2 F (10, 52) = 0.51839 [0.8694]				
χ^2 F (20, 42) = 0.61806 [0.8764]				
RESET F (1, 62) = 1.265 [0.2650]				

hareketlerine rağmen böyle bir sonucun ortaya çıkması, dış ticaret açıklarının çok yüksek rakamlara ulaşmasından kaynaklandığı ileri sürülebilir.

Net dış ticaret hadleri ile sanayi ihracatının toplam ihracat içerisindeki payı arasındaki nedensel ilişkiyi araştırarak denklemin açılımı incelendiğinde ise (bkz. Tablo:69) sanayi ihracatının bir dönem gecikmeyle denkleminde yer aldığı görülmektedir. Ayrıca, katsayının işareti pozitif ve 1980 sonrası dönemde sanayi ihracatının toplam ihracat içerisindeki payının artmasının, net dış ticaret hadlerini olumlu yönde etkilediğini göstermektedir.

Ancak, 1980 sonrası dönemde, Türkiye'nin toplam ihracatı içerisinde sanayi ürünlerinin ihracatının payı %36'dan %87'ye yükselmiş olmasına rağmen, net dış ticaret hadlerinde yılda ortalama -%0.98 oranında gerileme olması bir çelişki olarak

Tablo:69**Net Dış Ticaret Hadleri ile Sanayi İhracatı Arasındaki
Denklemin Açılımı**

LS // Bağımlı Değişken : DNDTH Sample(adjusted): 1980:3 1997:3				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-0.006804	0.015871	-0.428720	0.6696
DNDTH(-1)	-0.164361	0.121961	-1.347658	0.1825
DNDTH(-2)	-0.255523	0.121402	-2.104763	0.0392
DSAN(-1)	0.081868	0.161491	0.506950	0.6139
R-squared	0.100951	Mean dependent var		-0.002112
Adjusted R-squared	0.044761	S.D. dependent var		0.132951
S.E. of regression	0.129941	Akaike info criterion		-4.011643
Sum squared resid	1.080621	Schwarz criterion		-3.849752
Log likelihood	45.49494	F-statistic		1.796587
Durbin-Watson stat	2.019402	Prob(F-statistic)		0.140427
Information Criteria : SC =-3.84975 ; HQ = -3.94742 ; FPE = 0.0181082				
AR 1- 5F (5, 59) = 0.48365 [0.7871]				
ARCH 4 F (4, 56) = 0.17725 [0.9492]				
Xi ² F (8, 55) = 0.1481 [0.9963]				
Xi*Xj F (14, 49) = 0.32121 [0.9883]				
RESET F (1, 63) = 1.8178 [0.1824]				

görülmektedir. Nitekim, büyük ölçüde sanayi ürünleri ihraç eden bir ülke olarak, ihracatımızın talep elastikiyetinin 1'den büyük olması beklenirken -0,49 oranında hesaplanması da bu çelişkiyi ortaya koymaktadır.

Türkiye'nin ihraç malları incelendiğinde, bu çelişki açıklığa kavuşturulabilecektir. Türkiye'nin sanayi ürünleri ihracatı büyük ölçüde, gıda, içki, ağaç ve mantar ürünleri, metal dışı mineraller, tekstil, hazır giyim, ayakkabı, kağıt ürünleri, kauçuk ve lastik ürünleri, cam ve camdan mamül eşya, ulaşım mamullerinden oluşmaktadır. Hammadde ve emek yoğun, üretim fonksiyonları bilinen, standartlaşmış, üçüncü aşama ürün dönemleri mallarının ihracat içerisindeki payının çok yüksek olduğu görülmektedir. Faktör yoğunluğuna dayalı olan bu mallar dış piyasalarda yoğun bir rekabet ortamıyla karşılaşmakta ve rekabeti sürdürebilmenin tek yolu maliyetleri düşürücü politikaların izlenmesinden geçmektedir. Bu nedenle, Türkiye'de sanayi ürünleri ihracatı artmış olmasına rağmen, ihracat fiyatlarına istikrar sağlayıcı etkisinin zayıf kaldığı ifade edilebilir.

SONUÇ

Dış ticaret hadleri, çeşitli eleştirilere uğramasına rağmen, ülkelerin uluslararası ticaret kazançlarının bir göstergesi olduğu kabul edilmektedir. Farklı dış ticaret hadleri tanımı içerisinde, ithalat fiyat endeksinin ihracat fiyat endeksine oranlamasıyla elde edilen net dış ticaret hadleri, hesaplanmasındaki kolaylıklar nedeniyle literatürde yaygın olarak kullanılmaktadır..

Klasik ve neo-klasik iktisatçılar, serbest dış ticaretin, ticarete katılan tüm ülkelerin refahını arttıracığını ifade etmişler ve bunun yanı sıra uzun dönemde ilksel mal olarak nitelenen tarımsal ürünler ve hammaddelerin, mamul mallar (sanayi ürünleri) karşısındaki ticaret hadlerinin iyileşeceğini ileri sürmüşlerdir. Aralarında Malthus, D.Ricardo, J.S.Mill, A.Marshall gibi isimlerin yer aldığı bu iktisatçılar görüşlerini genel olarak tarım sektöründe azalan verimler ve sanayi sektöründe artan verimler kanununun geçerli olduğuna dayandırmışlar ve teknolojik ilerlemenin daha çok mamul mallar kesiminde ortaya çıktığından hareketle, bu kesimde sağlanan teknolojik yeniliklerin üretimi arttıracığı ve mamul malların fiyatlarını nispi olarak gerileteceğini ileri sürmüşlerdir. Verimlilik artışlarının yalnızca sanayileşmiş ülkelerde olabileceğini, bu ülkelerin ithalat yapılarının ve üretim için girdi taleplerinin değişmeyeceğini düşünmüşlerdir. Gelişmekte olan ülkelerin süreç içerisinde verimliliklerini arttırabilecekleri ve daha da önemlisi, sanayileşme süreci içerisinde, gelişmiş ülkelere sürekli olarak sermaye malı ve yarı mamul mallar ithal etmek zorunda kalacakları üzerinde durulmamıştır. Yine gelişmiş ülkelerin sanayi sektöründeki verimlilik artışlarının, uluslararası ticarete fiyat düşmeleri yoluyla piyasaya yansıtacağını ileri sürmüşlerdir.

İkinci Dünya Savaşından sonra, özellikle R.Prebisç, H.W.Singer, Myrdal ve C.P.Kindleberger gibi iktisatçılar tarafından yapılan çalışmalar, klasik-neo klasik iktisatçılarca genel olarak paylaşılan görüşlerin aksine, uzun dönemde ilksel malların ticaret hadlerinin bozulduğunu ortaya koyan sonuçlar vermiştir. Bu çalışmalar "Bozulan Ticaret Hadleri Hipotezi" veya teoremin kurucularının soy isimlerine atfen "Singer-Prebisç Tezi" olarak bilinen hipotezin doğmasına yol açmıştır.

Singer-Prebisç tezi, gelişmekte olan ülkelerin dış ticaret yapıları bakımından, genel olarak, ilksel mal ihracatçısı ve mamul mal ithalatçısı konumunda bulundukları gerçeğinden hareketle, uzun dönemde ilksel malların mamul mallar karşısındaki nispi

fiyatlarının sürekli bozulmakta olduğunu bu durumun gelişmekte olan ülkelerin dış ticaret hadlerini bozduğunu ve bunun temel nedeninin ise gelişmekte olan ülkelerin yapısal özelliklerinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde üretimde meydana gelen verimlilik artışlarının fiyatlara dolayısıyla tüketicilere (gelişmiş ülkelere) yansıtılması, ihraç mallarının gelir ve fiyat elastikiyetleri ile arz elastikiyetlerinin düşük olması bu yapısal özellikler arasında sayılmaktadır. Gelişmiş ülkelerde ise aksine, verimlilik artışları tüketicilere yansıtılmamakta, olup ihraç mallarının gelir ve fiyat elastikiyetleri ile arz elastikiyetleri de yüksektir.

Klasikler, uzun dönemde dış ticaret hadlerinin ilksel mallar dolayısıyla gelişmekte olan ülkeler lehine gelişeceğini ifade ederken, liberalizasyonun bu ülkeler için avantajlı olacağını ileri sürmüşlerdir.

Yapısal görüş olarak da ifade edilen, Singer - Prebisch hipotezini ileri süren ve onu destekleyen iktisatçılar ise, liberal dış ticaret politikalarının gelişmekte olan ülkelerin dış ticaret hadlerini gerileteceğini, reel milli gelirin üretiminden daha az artacağını belirterek, dışa kapalı (ithal ikameci) bir ekonomi politikası uygulamasını tavsiye etmişlerdir.

1950'li yıllardan itibaren, Singer - Prebisch hipotezinden alınan bilimsel destekle de gelişmekte olan ülkeler büyük ölçüde ithal ikameci sanayileşme stratejilerine yönelmişlerdir.

Ancak, 1960'lı yılları başlarından itibaren korumaya dayalı ithal ikamesi stratejisine yöneltilen eleştirilere paralel olarak, dışa dönük (liberal) politikaların üstünlüğünü savunan görüşler yaygınlık kazanmıştır. 1970'li yıllarda gelişmekte olan ülkelerin temel ekonomik hedefini oluşturan sanayileşme giderek geri plana itilmiş, piyasa ekonomisi çerçevesinde dünya ekonomisi ile bütünleşmeyi amaçlayan, dışa dönük ekonomi politikaları benimsenmiştir.

Türkiye de, 1923-1929 , 1950-1960 yılları arasında, kısmen liberal politikalar uygulamış, ancak bu uygulamalar, programlı bir liberalizasyon politikasına dayanmayan, uluslararası konjonktürün etkisiyle geçici olarak gerçekleştirilen politika uygulamaları olarak kalmıştır.

1970'lilerin sonlarında çok önemli boyutlara ulaşan enflasyon ve dış ödemeler dengesi güçlükleri karşısında, önce kısa dönem istikrar programı olarak uygulamaya

konulan 24 Ocak 1980 Kararları giderek ekonomide köklü yapısal değişimleri amaçlayan bir kimlik kazanmıştır.. Uygulanan liberal politikalar, devletin başta sanayi olmak üzere ekonomik hayattaki rolünün büyük ölçüde azaltılmasını, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesini, ekonomik kararlarda piyasa koşullarını hakim kılmayı ve dünya ekonomisiyle bütünleşmeyi amaçlamıştır.Bu nedenle, 1980 sonrasındaki dönem, liberalizasyon dönemi olarak tanımlanmıştır.

24 Ocak Kararları öncelikle kamu sektörünün daraltılmasını, piyasa mekanizmasının serbestçe işlemlerini öngörmüş ve sınai üretimin artırılması piyasa koşullarına bırakılmıştır. Bu ilke çerçevesinde mevcut kamu işletmelerinin zaman içerisinde özel sektöre devredilmesi amaç olarak benimsenmiştir. Fiyat denetimleri büyük ölçüde kaldırılmış, kamu kesiminde fiyat ayarlamalarının ilgili birimlerce sık aralıklarla yapılmasına başlanmıştır. Kamu kesiminin imalat sanayii üretimi içerisindeki rolünün azaltılması amacıyla, bu kesimin giderek enerji, ulaşım, sulama ve diğer alt yapı yatırımları üzerinde yoğunlaşması benimsenmiştir. Kamu projeleri çok büyük ölçüde kısılmış ve bu kesimin özellikle imalat sanayii alt sektörlerindeki yeni yatırımlarına sınırlamalar getirilmiştir. Yabancı sermaye yatırımları üzerindeki kısıtlayıcı uygulamalar kaldırılmış ve özel yabancı sermaye yatırımlarını özendirmek amacıyla kapsamlı önlemler alınmıştır. Ekonominin dışa açılma yönünde yeniden yapılanması, özellikle ihracat aleyhine sapmış olan nispi fiyatlarda gerekli rekabetçi düzenlemeleri yaparak ihracata dayalı yapısal değişiklik gerçekleştirilmiştir. 1980 öncesi uygulanan politikaların aksine, ihracat (başta kur ayarlamaları olmak üzere mali ve parasal teşvik araçlarıyla düşük faizli krediler, vergi iadeleri v.s.) gibi çeşitli önlemlerle özendirilirken, ithalata kademeli olarak liberalizasyon uygulanmıştır.

Ocak 1980'deki büyük çaplı devalüasyonu takiben Mayıs 1981'de uygulamaya konulan günlük kur ayarlamaları esasına dayalı "kaygan" kur politikası izlenmiştir. Bu gelişmelere ek olarak, ihracat mevzuatının basitleştirilmesi, bürokratik engellerin azaltılması, ihracat şirketlerinin çeşitli yollarla özendirilmesi, dışa dönük politikaların diğer önemli halkalarını oluşturur.

İhracat politikalarındaki bu gelişmelere paralel olarak, 1981'de kotaların kaldırılması ve liberasyon listelerinin bir ölçüde genişletilmesiyle sınırlı kalan liberalizasyon girişimleri 1983 yılı sonlarında hız kazanmıştır. Eski ithalat rejimlerindeki

uygulamaların aksine ithalatı yasak ve müsaadeye tabi mallara ilişkin listeler belirlenmiş ve zaman içinde her iki listede yer alan mal sayısı azaltılarak liberasyon kapsamı genişletilmiş, günlük vergi oranlarında kademeli olarak önemli indirimler yapılmıştır. Bu önlemler liberalizasyon göstergesi olarak kullanılan efektif koruma oranlarının azalmasına, dışa açıklık endeksinin yükselmesine ve döviz kuru liberalleşme endeksinin düşmesine neden olmuştur. Bu üç göstergedeki gelişmeler, 1980 sonrasında Türkiye’de ekonominin liberalizasyonun sağlandığı şeklinde yorumlanabilmektedir.

liberalizasyon sürecinde, dış ticaret hadlerindeki gelişmeler ele alındığında, istatistiki veri tabanı kalitesizliği ile karşılaşmaktadır. DİE, DTM, ve TCMB tarafından yayımlanan dış ticaret fiyat ve miktar endeksleri, 1980 sonrası için farklı trendler göstermektedir. Ayrıca OECD tarafından yayımlanan dış ticaret hadleri de nispeten farklı bir trend sergilemektedir. Teorik açıklamalar çerçevesinde ve Türkiye’nin 1980 sonrasında izlemiş olduğu ekonomi politikaları değerlendirilerek, DTM tarafından yayımlanan endekslerin gerçeğe daha uygun olduğuna karar verilmiş ve 1980 sonrası döneminin tamamını içerdiği için de, dış ticaret hadlerindeki gelişmelere ilişkin açıklamalar bu kurumun yayımlamış olduğu dış ticaret fiyat ve miktar endekslerine dayanılarak yapılmıştır.

Uygulanan liberalizasyon politikaları çerçevesinde Türkiye’de dış ticaret hadlerinin gelişimi incelendiğinde (DTM dış ticaret fiyat ve miktar endekslerine göre), 1980 sonrası dönemde ihracat fiyatları endeksinin yıllık ortalama -% 0,74 oranında azaldığı, ithalat fiyatları endeksinin ise yıllık ortalama % 0,24 oranında arttığı görülmektedir. Net dış ticaret haddi ise, ortalama -% 0,98 oranında gerilemektedir.

Söz konusu dönemde, dış ticaret hadlerindeki bozulmaların gelir etkisi hesaplanmıştır. DTM rakamları kullanıldığında, 1996 ve 1997 yıllarında, dış ticaret hadlerindeki bozulmanın Türkiye ekonomisini -14 632 milyon dolar zarara uğrattığı, ancak, 1980-1997 dönemi bir bütün olarak ele alındığında dış ticaret hadlerindeki değişimlerin 17 680.9 milyon dolar olumlu ekonomik etki yaptığı hesaplanmıştır. DİE verileri kullanıldığında, 1982-1997 döneminde dış ticaret hadlerindeki değişimlerin -1 788.4 milyon dolar, TCMB verileri kullanıldığında ise, 1980-1995 döneminde, dış ticaret

hadlerindeki değişmelerin -1 376.2 milyon dolar olumsuz ekonomik etki yaptığı hesaplanmıştır.

Dış ticaret hadlerinin gelir etkisini ölçmeye yönelik olarak, Sachs ve Dornbusch tarafından uygulanan yöntem de kullanılmış ve dış ticaret hadlerindeki bozulmaların, söz konusu dönem içinde GSYİH'yı yıllık ortalama -%2.72 oranında olumsuz yönde etkilediğı hesaplanmıştır.

Ayrıca, liberalizasyon döneminde dış ticaret hadlerindeki değişmelerin nedenlerini belirlemek amacıyla, nedensellik analizi yapılmıştır.

Nedensellik analizinde, nominal kurlardaki değişmelerin , net dış ticaret hadlerinin Granger nedeni olduğu tahmin edilmiştir. Nominal kurlarda meydana gelen % 1 artış, dış ticaret hadlerinin -% 0,159 oranında aleyhe dönmesine yol açtığı hesaplanmıştır. . 1980 sonrasında uygulanan kur politikasının dış ticaret hadlerini olumsuz yönde geliştirdiğı görülmektedir.

Diğer taraftan, toptan eşya fiyatları endeksi ile net dış ticaret hadleri arasında, Granger anlamında karşılıklı nedensellik ilişkisi olduğu tahmin edilmiştir. Toptan eşya endeksinde meydana gelen % 1 artış, net dış ticaret hadlerini % 0,297 oranında iyileştirmektedir. Türkiye'nin toptan eşya fiyatları endeksindeki değişmeleri ihracat fiyatlarına yansıtılabildiğı, dolayısıyla, dış piyasalarda pazarlık gücüne sahip olduğu şeklinde yorum yapmak mümkün görülmemektedir. Nitekim, net dış ticaret hadlerinin de, toptan eşya fiyatları endeksinin Granger nedeni olduğu ve net dış ticaret hadlerinde meydana gelen % 1 artışın toptan eşya fiyatları endeksini -% 0,067 oranında düşürdüğü dikkate alınmalıdır. Bu durumda, uluslararası piyasa fiyatlarının, Türkiye'nin toptan eşya fiyatları endeksi üzerinde ve ihracat fiyatları üzerinde büyük ölçüde etkili olduğu söylenebilir. Nedensellik analizi sonucu elde ettiğimiz parametreler çerçevesinde, uluslararası piyasa fiyatlarında meydana gelen artışların (İthalat fiyatları endeksini yükselteceğı için) dış ticaret hadlerini bozacağını ve dış ticaret hadlerindeki bozulmaların toptan eşya fiyatları endeksinde yükselmelere neden olacağı, sonuçta, toptan eşya fiyatları endeksindeki yükselmelerin de dış ticaret hadlerini yükselteceğı ifade edilebilir.

Nedensellik analizi çerçevesinde ele aldığımız liberalizasyon, dış ticaret dengesi, büyüme ve sanayi ihracatının toplam ihracat içerisindeki payı değişkenlerinin, net dış

ticaret hadlerinin Granger nedeni olmadığı tahmin edilmiştir. Ancak, söz konusu değişkenlerin katsayılarının işaretleri ekonomik olarak anlamlıdır.

Liberalizasyon ile dış ticaret hadleri arasındaki nedensel ilişkiyi araştıran denklemin açılımı incelendiğinde, liberalizasyon ile net dış ticaret haddi arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Kotaların kaldırılması, gümrük tarifelerinin indirilmesi ve dış ticaret işlemlerinde bürokrasinin azaltılması ile sağlanan liberalizasyonun, ithal malları talep elastikiyetinin sert olması nedeniyle ithal mallarının fiyatlarının yükselmesine neden olduğu ifade edilebilir.

Dış ticaret dengesi değişkeni ile net dış ticaret hadleri arasında da negatif ilişki bulunmuştur. Türkiye’de, cari işlemler bilançosu açıkları, dış borçlanma, işçi dövizleri ve kısa vadeli sermaye hareketleri yoluyla kapatılabilmesine rağmen, dış ticaret dengesi açıklarının net dış ticaret hadleri ile negatif ilişki içinde olması, dış ticaret açıklarının özellikle, dönem sonunda yükselmesinden ve ihracat fiyatları üzerinde baskı oluşturmamasından kaynaklandığı şeklinde yorumlanabilir.

Sanayi ihracatının toplam ihracat içerisindeki payı değişkeni ise, net dış ticaret hadleri ile pozitif yönlü ilişkidir. Türkiye’nin ihracatı içerisinde sanayi ihracatının payının artmasının, dış ticaret hadlerini Türkiye lehine düzelttiği şeklinde yorumlanabilir. Singer-Prebisch hipotezi çerçevesinde bu sonuç teorik olarak beklenen bir sonuçtur.

Ancak, Türkiye’de toplam ihracat içerisinde sanayi ihracatının payı 1980 yılında % 36 iken, 1997 yılında % 87.1’e yükselmiş olmasına rağmen 1980-1997 döneminde net dış ticaret hadlerinin yıllık ortalama $-0,98$ oranında gerilemesi, Singer-Prebisch hipotezi ile çelişkili bir sonuç olarak görülebilir.

Türkiye’nin sanayi ürünleri ihracatının ürün yapısı incelendiğinde bu çelişkiye açıklık getirmek mümkün olmaktadır.

Türkiye’nin sanayi ürünleri ihracatı büyük ölçüde, gıda, içki, ağaç ve mantar ürünleri, metal dışı mineraller, tekstil, hazır giyim, ayakkabı, kağıt ürünleri, kauçuk ve lastik ürünleri, cam ve camdan mamul eşya, ulaşım mamullerinden oluşmaktadır. Bu mallar, hammadde ve emek yoğun, üretim fonksiyonları bilinen, standartlaşmış, Heckscher-Ohlin mallarıdır. Üçüncü aşama ürün dönemleri malları olarak da ifade edilen bu malların, ihracat içerisindeki payının çok yüksek olduğu görülmektedir. Katma değeri düşük olan bu mallar, dış piyasalarda yoğun bir rekabet ortamıyla karşılaşmakta ve

rekabeti sürdürebilmenin tek yolu maliyetleri düşürücü politikaların izlenmesinden geçmektedir. Bu nedenle, Türkiye’de sanayi ürünleri ihracatı artmış olmasına rağmen, ihracat fiyatlarına istikrar sağlayıcı etkisinin zayıf kaldığı ifade edilebilir.

Nedensellik analizinin sonuçları, Türkiye koşullarına ve teorik beklentilere uygundur. Dış Ticaret fiyat ve gelir elastikiyetinin ölçülmesi amacıyla yapılan çalışmanın bulguları da bu sonucu desteklemektedir.

1980-1997 döneminde, ithal mallarının talep elastikiyeti -0.14122 olarak hesaplanmıştır. İthal malları fiyatlarında meydana gelen %1 oranındaki artış, ithalatımızı -%0,1422 oranında azaltabilmektedir. İthalat talep elastikiyetinin sert(düşük) olması, Türkiye’nin ithal mallarına olan bağımlılığını göstermektedir.

İhraç mallarının talep elastikiyeti ise, -0.49251 olarak hesaplanmıştır. İhraç malları fiyatlarında meydana gelen %1 azalma, ihracat miktarını %0.49251 oranında arttırabilmektedir. İhraç malları talep elastikiyetinin de düşük olduğu ve bu düşüklüğün ihracat mallarımızın niteliğinden kaynaklandığı ifade edilebilir.

1980-1997 döneminde, ithal mallarının gelir elastikiyeti ise, 2.208365 olarak hesaplanmıştır. Reel gelirde meydana gelen %1 artış, ithalatımızda %2.208365 oranında artışa neden olmaktadır. İthal mallarının gelir elastikiyeti, 1980-1997 döneminde, büyümenin tüketim etkisinin “ticareti arttırıcı yönlü” olduğunu ortaya koymaktadır. Ticareti arttırıcı ekonomik büyüme, dış ticaret hadlerinin aleyhe dönmesine yol açmaktadır.

Liberalizasyon döneminde Türkiye’de dış ticaret hadlerinin bozulması ve bozulmanın nedenleri ele alındığında Singer-Prebisch hipotezinin, 1980-1997 döneminde, Türkiye için geçerli olduğu sonucuna varılmaktadır.

Söz konusu dönemde , Türkiye’deki dış ticaret hadlerindeki bozulma incelendiğinde, Singer-Prebisch hipotezinde belirtildiği gibi, bozulmanın nedenlerinin, Türkiye’nin ekonomik yapısından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. İthal mallarının talep ve gelir elastikiyeti ile ihracat mallarının talep elastikiyetlerinin düşük olması bu anlamda yorumlanabilir. Bu nedenle, öncelikle talebin gelir ve fiyat elastikiyetlerinin yüksek olduğu malların üretimine ve ticaretine yönelmek gerekmektedir. İhracat yapısı çok büyük ölçüde dokuma ve giyim gibi, emek yoğun sektörlerde yoğunlaşan Türkiye için, sanayinin (teknolojinin) eskiliği de göz önüne alındığında, bir yeniden yapılanma ihtiyacı

olduğu açıktır. Daha düşük ücret yapısına sahip ülkelerin artan rekabeti karşısında girilmesi gereken uyum süreci, daha yüksek katma değere sahip üretim alanlarına kaymak amacıyla, esnek teknolojilere dayalı yeni yatırımlar yapmak ve bu yolla uluslararası rekabet şansını korumaktır. Türkiye'nin ihracat ürünleri gelişmiş ülke ekonomilerinin akışını etkilemeyen bir yan ürün niteliğindedir. Oysa, Türkiye ekonomisi ithalata büyük ölçüde bağımlıdır. Bu bağımlılığın yanı sıra, dış borç ve faiz ödemeleri ile dış ticaret açıklarını kapatabilmek için şiddetli bir döviz talebi mevcuttur. Ayrıca, Türkiye uluslararası piyasalarda ürün ikamesi, ülke ikamesi ve teknolojik gelişme gibi ikame biçimleri ile karşılaşmaktadır.

Yeni teknolojiler, gelişmekte olan ülkelerin, bu arada Türkiye'nin, ucuz emeğe dayanan mukayeseli avantajlarını giderek önemsiz kılmaktadır. Halen, ihracatta ağırlıkta olan emek yoğun ve katma değeri düşük sektörlerle benzeri sektörleri eklemek yoluyla ihracatta sürekli artış sağlamak mümkün görülmemektedir. Zaman içinde, yüksek katma değerli, sermaye ve bilgi yoğun sektörlerin ihracatını arttırmak gerekmektedir. Dünya ticaretinde hızla büyüyen pazarlar olan elektrikli makinalar, bilgi işlem yazılımı ve donanımı, iletişim araçları gibi alanlara yönelinmelidir. Böyle bir gelişme, uzun vadeli bir politikayı gerekli kılmaktadır. 1980 yılından sonra uygulanan ve kısa vadede sonuç veren politika araçları kullanılarak ihracatı arttırmak mümkün görülmemektedir.

1980 sonrasında kısa vadede fiyatları düşürüp ihracatı arttırmak amacıyla yoğun olarak kullanılan sübvansiyon uygulamaları, uluslararası anlaşmalar nedeniyle ihracatı özendirmek amacıyla kullanılamamaktadır. Ayrıca, yeni yatırım yapmadan ihracatı arttırmak imkanı kalmamıştır. Bunun iki temel nedeni vardır. Birincisi içinde bulunduğumuz yıllarda 1980'li yıllarda olduğu gibi ithal ikameci dönemden kalan atıl bir kapasite mevcut değildir. Türkiye ithal ikameci dönem boyunca bir çok alanda yüksek yatırım hızına ulaşmıştır. 1980'li yıllarda ise, yatırım yapmadan ihracatı arttırmakta bu önemli atıl kapasite kullanılmıştır. Ancak, artık üretken kapasitenin sınırına ulaşılmış olduğundan, yeni yatırımlara yönelmeden ihracatı arttırmanın günümüzde olanaksız olduğu ifade edilebilir. İkinci neden ise, uluslararası piyasalardaki talep koşullarının değişmesidir. Günümüzde rekabet gücü gittikçe daha fazla oranda kaliteli mala, ürün çeşitlemesine ve satış sonrası hizmetlere dayanmaktadır. Bir çok sektörde, ucuz standart ürünlerin dünya piyasalarında rekabet şansı kalmamıştır. Özellikle Türkiye'nin ihracatında en önemli paya sahip olan AB'de durum böyledir. Böyle talep yapısına yönelik ihracat ise

üretimde ve yönetimde bilgi teknolojilerini kullanmayı rekabet için kaçınılmaz hale getirmektedir. Türkiye'nin 1970'lerden kalan, ucuz/standart mal üretmeye yarayan teknolojileri kullanarak 1990'lı yıllarda rekabet gücünü ve ihracatını arttırması, dış ticaret hadlerini lehine çevirmesi mümkün görülmemektedir.

1980 sonrası dönemde ihracatı arttırmak amacıyla başvurulmuş politika araçlarından biri de sürekli depresiasyonlardır. Ancak, dönemin ilk yıllarında bu uygulama olumlu sonuç vererek ihracatı artmış olmasına rağmen, günümüz koşullarında depresiasyonun ihracatı arttırması beklenmemektedir. Nitekim, 1980-1997 dönemi için hesapladığımız ihraç malları talep elastikiyetinin (-0,49) sert olması, depresiasyonla ihracatın arttırılamayacağını göstermektedir. Kaldı ki, yatırımlardaki ve kapasite kullanımlarındaki gelişmeler değerlendirildiğinde, ihracat arz elastikiyetinin de düşük olduğu ifade edilebilir. Söz konusu dönemde nominal kurlardaki değişimler net dış ticaret hadlerini aleyhe çeviren en önemli faktör olmuştur. Nitekim, nominal döviz kurlarının net dış ticaret hadlerinin Granger nedeni olduğu tahmin edilmiştir

Günümüzde uluslararası anlaşmalar gümrük duvarları gibi doğrudan korumacılık önlemlerine elvermemektedir. Bu durumda bazı sektörlerin geliştirilmek ve stratejik ürünlerin yerli üretimini sağlamak için korumacılık amacıyla sadece tarife dışı engeller kullanılabilir. Tarife dışı engeller, AB dahil bir çok gelişmiş ülke tarafından yerli sanayinin ithal malları karşısında korunmasında kullanılmaktadır. Türkiye'de sanayide yapısal dönüşümü sağlamak amacıyla bu tür uygulamaları kullanmaya yönelmelidir. Ancak, yerli sanayinin belirli bir oranda da olsa korunmasını sağlayan tarife dışı engellerin, yatırım mallarına ve teknolojilere uygulanmaması gerekmektedir

Bilgi ve sermayenin üretimde kullanılması ile meydana gelen teknolojik gelişme, emek ve doğal kaynaklar gibi üretim faktörlerinin, rekabet gücü ve rekabet avantajı için belirleyici olma özelliğini zayıflatmıştır. Teknolojik gelişme belirli bir faktör miktarıyla daha fazla ürün elde etmeğe imkan vermektedir. Böylece firmaların ve endüstrinin ölçeği giderek büyümekte ve içsel ekonomiler sayesinde ortalama maliyetler düşmektedir. Üretim ölçeğinin artması ve maliyetlerin düşmesinin, üretimde artan verimler kanununu geçerli kılabileceği, en azından artan verimler aşamasını büyük ölçüde uzatabileceği ifade edilebilir. Dolayısıyla mukayeseli avantajlara rağmen , artan maliyetli bir ürün üretiminde uzmanlaşmak dezavantajlı olacaktır. Buna rağmen, artan maliyetli ürün üreten ülkelerin, Türkiye gibi, dış ticaret hadlerinin aleyhlerine dönmesinin kaçınılmaz olacağı söylenebilir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

KİTAPLAR

- ACAR, Sadık **Türkiye'de İktisadi Yapılanmadan Kaynaklanan Sorunlar ve Çözümüne Yönelik Politikalar (1930-1988)**, Konya Ticaret Odası Yayını, Yayın No:6, Konya, 1988.
- ACAR, Sadık **Dış Ticaret Teorisi**, İzmir, 1998.
- ALEXANDER, S.S. **Effect of a Devaluation on a Trade Balance**, IMF Staff Papers, April 1952.
- ALKİN, Erdoğan **Uluslararası Ekonomik ilişkiler**, İ.Ün. İktisat Fak. Yay., İstanbul, 1981.
- ALPAR, Cem **Türkiye'nin Planlı Dönemde İmalat Sanayini Korumucu Dış Ticaret Politikası**, Ankara İTİA Yayını, Ankara, 1974.
- ALTAY, Selmin **Türkiye'de Dış Ticaret Fiyatları ve İthalatın Gelir Esnekliği: Bir Tahmin Denemesi**, TCMB Üç Aylık Bülten 1988 III, TCMB Yayını, Ankara, 1988
- ALTINTAŞ, Ali **Türkiye'de Koruma Politikası ve Dışa Açılma**, DPT Yayın No:2045, Ankara, 1986.
- ARIN, T. **Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (II): Azgelişmiş Kapitalizm ve Türkiye**, Onbirinci Tez Kitap Dizisi 3, Uluslararası Yayıncılık, İstanbul, 1986.
- AYDIN, İzzet **1980'li Yıllarda Türk Lirasının Konvertibilitesi Sorunu**, İTO Yayını, Yayın no: 1984 - 12, İstanbul, 1984.
- BALIKÇIOĞLU, F. **Türkiye'de Dış Ticaret hadlerindeki Değişmeler ve Gelir Etkisi, 1970-1985**, İGEME Yayını, Ankara, 1988.
- BARDA, Süleyman - ALKİN, Erdoğan **Dış Ticaret Teorisi**, Üçüncü Baskı, Menteş Matbaası, İstanbul, 1973.
- BAŞOL, Koray **Türkiye Ekonomisi**, Anadolu Matbaası, İzmir, 1994.

- BAYSAN, Tercan -** Liberalizing Foreign Trade: New Zeland, Spain and Turkey (The experience of Turkey), Wol: 6, ed. D. Papageorgiou - M. Michaely and A.M. Choksi, World Bank, Basil Blackwell (Cambridge, MA), 1991.
- BLITZER, Charles**
- BERKSOY, Taner** Türkiye'de 1980 - 1989 Döneminde İhracatın Gelişmesi; Ürün ve Pazar Yapısı, İTO Yayını No: 1990-30, İstanbul, 1990.
- BORATAV, Korkut** Türkiye İktisat Tarihi 1908 - 1985, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1988.
- CHACHOLIADES, Miltiades** International Economics, Mc Graw-Hill Book Comp., New York, 1990.
- CHACHOLIADES, Miltiades** International Trade Theory and Policy, Mc-Hill Book Comp., Singapoure, 1978.
- CLEMENT, M.O. -** Theoretical Issues in International Economics, Houghton Mifflin Company, Boston, 1967.
- PFISTER, R.L. -**
- ROTHWELL, K.J.**
- ÇETİN, H. -** Türkiye'nin Ticaret Hadleri, DPT, Ankara 1965.
- EĞECİ, Ü.**
- ÇİLLER, Tansu** Türk Sanayiinin Büyümesindeki Kaynaklar, Boğaziçi Ün. Yayını, İstanbul, 1981.
- DÜLGER, Fikret** Dış Ticaretin Gelir Etkisi: Türkiye İçin Bir Deneme (1970-1990), ODTÜ Gelişme Dergisi, Cilt 21, Sayı:4, Ankara, 1994.
- EBİRİ, Kutlay** Türkiye İmalat Sanayinde Sermaye ve İşgücü, DPT, Ankara, 1977.
- ENGİN, Nazım -** İthalat Liberalizasyonu ve Kâr Marjları Türkiye Deneyimi, İSO Yayını No: 1994/5, İstanbul, 1994.
- KATIRCIOĞLU, Erol**
- ESER, Uğur** Türkiye'de Sanayileşme, İmge Kitabevi, Ankara, 1993.
- FREYSSINET, J.** Azgelişmişlik İktisadı, Gazi Ün. Yayını, No:73, Ankara.
- GOODMAN, Seymour** Dış Ticaret ve Gelişme Hakkında Denemeler, (Çev:A.Savaş Akat), İ.Ün. İktisat Fak. Yayını, No:1331, İstanbul, 1968.
- GÜRAN, Nevzat** Dış Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Rekabet Gücü, DPT Yayını, No:2231, Ankara, 1990.

- HABERLER, Gottfried** **A Survey of International Trade Theory**, Princeton University Press, 1961.
- HABERLER, Gottfried** **Dış Ticaret Teorisine Genel Bir Bakış**, (Çev: Necati MUMCU), İ.Ün. Yayın No:1503, Ofset Matbaacılık, İstanbul, 1970.
- HARRIS, Seymour E.** **International and Interregional Economics**, Tokyo Printing Co., Tokyo, 1957.
- JOHNSON, H.G.** **International Trade and Economic Growth**, Unwin University Books, London, 1958.
- KALAYCIOĞLU, Sema** **Dış Ticarete Korumacılık ve Liberasyon**, Beta Basım Yayın, İstanbul, 1991.
- KARLUK, Rıdvan** **Türkiye Ekonomisi**, Birlik Matbaası, Eskişehir, 1994.
- KARLUK, Rıdvan** **Türkiye Ekonomisi**, Beta Basım Yayın, İstanbul, 1996.
- KARLUK, Rıdvan** **Uluslararası Ekonomi**, Bilim Teknik Yayınevi, Eskişehir, 1987.
- KAZGAN, Gülten** **Tarım ve Gelişme**, Der Yayınları, İstanbul, 1983.
- KAZGAN, Gülten** **Dışa Açık Ekonomik Büyüme**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1988.
- KAZGAN, Gülten** **Yeni Ekonomik Düzendeki Türkiye'nin Yeri**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1994.
- KAZGAN, Gülten - TUNCER, N. - KIRMANOĞLU, H.** **Vergi İadesi Uygulamasının İmalat Sanayi İhracatı Üzerindeki Etkisi(1970-1988)**, TÜSES - Vakfi Yayını, İstanbul, 1991.
- KEPENEK, Yakup** **Türkiye İmalat Sanayiinin Üretim Yapısı 1963-1973**, ODTÜ Yayını, Ankara, 1977.
- KEPENEK, Yakup - YENTÜRK, Nurhan** **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994.
- KEYDER, Çağlar** **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.
- KINDLEBERGER, C.P.** **Uluslararası İktisat**, Çev: Necdet Serin, Doğan Yayınları, I. Cilt, Ankara, 1970.
- KINDLEBERGER, C.P.** **The Terms of Trade-A European Case Study**, MIT and J.Wiley & Sons Inc., New York, 1956.

- KORUM, Uğur** **Türk İmalat Sanayi ve İthal İkamesi : Bir Değerlendirme, AÜ SBF Yayını, No: 408, Ankara, 1977.**
- KRUEGER, Anne O.** **Foreign Trade Regimes and Economic Development: Turkey, National Bureau of Economic Research, New York, 1974.**
- KRUEGER, Anne O.** **Foreign Trade Regimes and Economic Development: Liberalization Attempts Consequences, Cambridge, M.A.Ballinger Publisher, 1978.**
- KRUEGER, Anne O. - AKTAN, Okan H.** **Swimming Against the Tide, International Center for Economic Growth Publication, California, 1992.**
- KUMBARACIBAŞI, Onur** **Dış Ticaret Teorisi ve Uluslararası Ekonomi, Ankara Ün. İTİA Yay., Ankara, 1976.**
- KURDOĞLU, Çelik** **Dış Ticaret ve Teknik Seçimi, AÜ SBF Yayını, No:381, Ankara, 1975.**
- KÜÇÜKÖMER, İdris** **Gelişmiş ve Azgelişmiş Ekonomilerin İlişkileri Üzerine, İ.Ün. İktisat Fak. Yay., İstanbul, 1966.**
- LUTZ, Matthias** **The Effect of Volatility in the Terms of Trade on Output Growth: New Evidence, World Development, Vol:22, No:12, 1994.**
- MEIER, Gerald** **Economic Development, Willey and Son's Inc., New York, 1964.**
- BALDWIN, R.E.**
- MEIER, Gerald** **International Trade and Development, New York, 1963.**
- MEIER, Gerald** **The International Economics of Development, Published by Harper & Row, New York, 1968.**
- MILL, J.S.** **Principles of Political Economy, Book II, Longmans Green, London, 1921(Birinci baskı 1848).**
- MUMCU, Necati** **Pür Dış Ticaret Teorisi ve İktisadi Gelişme, İ.Ü.İktisat Fak. Yay., İstanbul, 1969.**
- MUMCU, Necati** **Uluslararası Moneter Teori, İ. Ün. Yayını, İstanbul, 1972.**
- NEBİOĞLU, H.** **Sectoral Price Movements in Foreign Trade and the Teme of Trade, DPT, Ankara, 1983.**

- NURKSE, Ragnar** **Az Gelişmiş Ülkelerde Sermaye Teşekkülü, Çev: Şevki Adalı, Menteş Kitabevi, İstanbul, 1964.**
- OLGUN, Hasan - TOGAN, Sübidey PAZARLIOĞLU, Vedat** **Türkiye Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Entegrasyonu, Enka Vakfı Yayını, İstanbul, 1984.**
- PREBISCH, Raul** **Ekonometri I, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1998.**
- PREBISCH, Raul** **Kalkınma İçin Yeni Bir Ticaret politikasına Doğru, Çev:Erden Öney, AÜ SBF Yayını, No:344, Ankara, 1973.**
- RICARDO, D.** **Principles of political Economy, Ed. R.M.Hartwell, Pelican Classics, 1971 (Birinci baskı 1817).**
- ROBERTSON, D.** **Uluslararası Ticaret Politikası, Çev: Ayşe Trak, Akbank Kültür Yayınları, Macmillan İktisat Serisi, İstanbul, 1982.**
- SERİN, Necdet** **Dış Ticaret ve Dış Ticaret Politikası: 1923 - 1973, AÜ SBF Yayını No: 388, Ankara, 1975.**
- SERİN, Necdet** **Kalkınma ve Dış Ticaret: Azgelişmiş Ülkeler ve Türkiye Yönünden, A.Ü. SBF Yayını, Ankara, 1981.**
- SEYİDOĞLU, Halil** **Türkiye’de Sanayileşme ve Dış Ticaret Politikası, Turhan Kitabevi, Ankara, 1982.**
- SEYİDOĞLU, Halil** **Türkiye’de İhracatı Teşvik Önlemleri ve Ekonomik Etkinlikleri, Marmara Ün. Yayını, İstanbul, 1986.**
- SEYİDOĞLU, Halil** **Uluslararası İktisat, 4. Baskı, İstanbul, 1982.**
- SMITH, Adam** **An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, Ed. E.Cannan, Methunen and Co., London, 1930 (Birinci Baskı 1776).**
- SODERSTEN, Bo** **International Economics, The Macmillan Press Ltd., London, 1977**
- STERN, R.M.** **The Balance of Payments: Theory, and Economic Policy, The MacMillan Press Ltd., London, 1976.**
- SÜRMELİ, Cengiz** **Kambiyo Kuru ve Ticaret Hadleri Teori, Modeller ve Türkiye Üzerine Bir Uygulama, DPT Uzmanlık Tezi, Kalkınmada Öncelikli Yörelere Başkanlığı, Ankara, 1983.**

- TAUSSIG, F. W.** **International Trade**, Augustus M. Kelley Publishers, New York, 1966.
- TEMEL, A. - TANRIKULU, ., YENER., N. - YALÇIN, C.** **Türkiye Ekonomisi'nin Rekabet Gücündeki Gelişmeler**, DPT Yayını, Ankara, 1995
- TEZEL, Yahya S.** **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923 - 1950)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1986.
- TIĞLALI, A.** **1984-1987 Döneminde İmalat sanayi İhracatında Teşvik Tedbirlerinin Etkileri Üzerine Bir çalışma**, HDTM Ekonomik Araştırma ve Değerlendirme Gen.Müd., Ankara, 1988.
- TOGAN, Sübidey** **1980'li Yıllarda Türk Dış Ticaret Rejimi ve Dış Ticaretin Liberizasyonu**, Türk Eximbank Yayını, (yer ve tarih belirtilmemiş)
- TORRENS, Robert** **Essay on the Production on Wealth**, London, 1821.
- TUNCA, Zafer** **Türkiye İmalat Sanayiinde İthal İkamesi ve Gelişmenin Kaynakları (1965 - 1975)**, İTÜ Mat., İstanbul, 1981
- UYGUR, Ercan** **Financial Liberalization and the Real Sector in Turkey**, The Central Bank of the Republic of Turkey Research Department, Discussion Papers, No:9010, December, 1990.
- VINER, Jacob** **International Trade and Economic Development**, Clarendon Press, Oxford, 1953
- VINER, Jacob** **Studies in the Theory of International Trade**, Harper and Brothers, New York, 1937.
- VINER, Jacob** **Studies in the Theory of International Trade**, George Allen and Unwin Ltd., London, 1955.
- WALTER, Ingo** **International Economics**, The Ronald Press Com., New York, 1968.
- YAZMAN, M. Ögüt** **Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, Tisa Matbaacılık, Ankara, 1974.
- YILMAZ, Kamil** **İhracatın Görünümü 1996-1997**, TİM Yayın No: 12, İstanbul, 1997.
- YILMAZ, Tomris** **Gelişmekte Olan Ülkelerde Dış Ticaret Hadleri ve Ödemeler Dengesi İlişkisi**, Marmara Ün. Yayını, İstanbul, 1986.
- YOZGATLI, M.K.** **Dış Ticaret indeksleri**, Ticaret Bakanlığı, Ankara, 1983.

MAKALELER

- AKAT, A.Savaş** Türkiye'nin Dış Ticaret Üzerine Gözlemler, Alternatif Büyüme Stratejisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- AKMAN, M. Sait** Gümrük Birliği Çerçevesinde Türk İthalat Politikası ve İthalat Rejimi, G.B. Sürecinde Türkiye Dergisi sayı: 21 - 22, 1996.
- AKTAN, C.Can** Korumacılık mı? Serbest Ticaret mi? Banka ve Ekonomik Yorumlar, Yıl:35, Sayı:8, Ağustos, 1998.
- AKTAN, Okan** GATT ve AT Mevzuatı Karşısında Türkiye'nin İhracatı Teşvik Politikası: Geçmişi ve Geleceği, 3. İzmir İktisat Kongresi Dış Ekonomik İlişkiler Tebliğleri, DPT, Ankara, 1993.
- AKTAN, Okan H. -BAYSAN, Tercan** Türk Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Entegrasyonu: Liberasyon, karşılaştırmalı Üstünlük ve Optimum Politikalar, ODTÜ Gelişme Dergisi, Cilt: 12, sayı: 1-2, 1985.
- ARISOY, Ebru** Dış Ticaret Hadlerinin Gelir Etkisi, Dış Ticaret Dergisi . DTM Yayını, Ankara, Temmuz 1997
- ARSEL, H. -TEMEL, A.** Türkiye'nin 1984 Sonrası Dışsatım Başarısının Değerlendirilmesi Üzerine Bir Deneme, Toplum ve Bilim, Güz, Ankara, 1984.
- AYDOĞUŞ, Osman** Türkiye İmalat Sanayiinde İthal İkamesi, İhracat Artışı ve Toplam Faktör Verimliliği İlişkileri: 1971-1988, ODTÜ Gelişme Dergisi, Cilt:20, Sayı:4, 1993.
- BALASSA, Bela** Gelişmekte Olan Ülkelerde Dış Açılma ve Döviz Kuru Politikaları, Çev:A.Nejat Coşkun, Ekonomi Üzerine Makaleler, Maliye ve Gümrük Bakanlığı APK Kurulu Başkanlığı, Yayın No:1986/270, Ankara, 1986.
- BALOGH, T. - STREETEN, P.** Dış Ticaret Analizinde Basit Elastikiyet Kavramlarının İsabetsizliği, Çev:Gül Günver, Devalüasyon Seçme Yazılar, İstanbul, 1971.
- BARROS, Alexandre R. - AMAZONAS, Analice** On the Deterioration of the Net Barter Terms of Trade for Primary Commodities, UNCTAD Review, U.N., New York, 1993.

- BENER, Erhan** Türkiye’de Kambiyo Denetiminin Tanımı, Tarihçesi, Kapsamı ve Bugünkü Görünümü, Türkiye’de İzlenen Kur Politikası: Tarihçe, Bugünkü Durum, Sorunlar, Öneriler, Meban Yayınları (yer ve tarih belirtilmemiş).
- BHAGWATİ, J.N.** Immiserizing Growth: A Geometrical Note, Review of Economic Studies, June 1958.
- BLOOMFIELD, Arthur I.** Effect of Growth on the Terms of Trade: Some Earlier Views, Essays in the History of International Trade Theory, Edward Elgar Publishing Limited, England, 1994.
- BOYSAL, H.** Milli gelirin Sabit Fiyatlarla Hazırlanmasında Dış Alem Kalemlerine İlişkin Sorunlar, ODTÜ Gelişme Dergisi, 9 (1), 1982.
- CELASUN, M. - RODRİK, D.** Turkish Experience with Debt: Macroeconomic Policy and Performance, Developing Country and Economy, Der.J.D.Sachs, NBER Chicago, 1989.
- CHAREMZA W.W.- DEADMAN D.F.** New Directions in Econometric Practise, Edward Elgar Publishing, England, 1993
- ÇARIKÇI, Emin** Türkiye’de İhracatı Teşvik Politikası Uygulamaları ve Sonuçları, Dış Ticaret Durum Dergisi, sayı: 23 - 24, Ocak, 1991.
- DIAKOSAVVA, D. S. - SCANDIZZO, P.L.** Trends in the Terms of Trade of Primary Commodities, 1900-1982: The Controversy and Its Origins, Economic Development and Cultural Change, Volume: 39, Number:2, January, 1991.
- DİZİOĞLU, Tamer** İthalat Rejimi ve Politikasındaki Son Değişiklikler ve Gelişmeler, Türkiye Ekonomisi ve Dış Ticaretindeki Son Gelişmeler, HDTM Yayını, Ankara, 1990.
- DORNBUSCH, R.** Balance of Payments Issuesin The Open Economy: Tools for Policymakers in Developing Countries, Ed.R.Dornbusch-F.Helmerts, Oxford University Press, New York, 1988.
- EDWARDS, Sebastian** Openness Trade Liberalisation and Growth in Developing Countries, Journal of Economic Literatür, Vol:XXXI, September 1993.
- EKİNCİ, Nazım** Türkiye’de 1980 Sonrasında Para Politikaları, Türkiye’de Kamu Maliyesi Finansal Yapı ve Politikalar, Ed. T.Berksoy-K.Boratav, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 1993.
- ERLAT, Haluk** Nedensellik Sınamaları Üzerine, ODTÜ Gelişme Dergisi, 10 (1), 1983.

- ESER, Uğur** 1980'lerde Türkiye'de Sanayi, Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler, Ed. K. Boratav - E. Türkcan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 1993.
- GAFAR, John** Recent Trade in the Terms of Trade of Jamaica:1955-1986, Applied Economics, 27, 1995.
- GHATAK, S. -** Exchange Rate Liberalisation and Trade Performans of India and Turkey 1955-1988, The Asian Economic Review, Vol:XXXVIII, No:3. December 1996.
- UTKULU, U.**
- GHATAK,S. - MILNER, C.-** Trade Liberalisation and Endogenous Growth: Some Evidence for Turkey, Economics of Planning, 28, 1995.
- UTKULU, U.**
- GILES, D. - GILES, J.- McCANN, E.** Causality, Unit Roots and Export-led Growth: the New Zeland Experience, Journal of International Trade and Economic Development, 1, 1993.
- GÖKALP, M.Faysal** Türkiye'de Özelleştirme Uygulamalarının Değerlendirilmesi, DEÜ İİBF Dergisi, Cilt:9, Sayı:11, Yıl:1994.
- GÖKDERE, Ahmet** Avrupa Topluluğu İlişkileri (1959 - 1991), Türkiye Ekonomisi Sektörel Gelişmeler , Türkiye Ekonomi Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.
- GRAHAM, F.D.** Some Aspects of Protection Further Considered, Quarterly Journal of Economics, C.37, 1923.
- GREENAWAY, D. -** Liberalization and the Terms of Trade in Turkey: A Causal Analysis, Applied Economics, 27, 1995
- SAPSFORD, D.**
- GÜNEY, Yusuf** Gümrük Birliği Çerçevesinde İthalat Rejiminde Yapılan Değişiklikler, Gümrük Birliği sürecinde Türkiye Degisi, sayı: 21 - 22, 1996.
- GÜRAN, Tevfik** Osmanlı İmparatorluğunda Dış Ticaret ve Fiyat İstikrarı, Dış Ticarette Durum, Türktrade Yayını, sayı: 8, Ocak - Şubat 1988.
- HABERLER, Gottfried** The Liberal International Economic Order in Historical Perspective, Challenges to a Liberal International Economic Order, Edited by R.C.Amacher-G.Haberler-T.D.Willet, AEI, 1979.

- HABERLER, Gottfried,** İktisadi Kalkınma Teorisindeki Bazı Geçer Kavramlar Üzerine Kritik Gözlemler, Çev: Cem Çakmak, İktisadi Kalkınma-Seçme Yazılar-, ODTÜ Yayını, Ankara, 1966.
- HICKS, J.R.** An Inaugural Lecture, Oxford Economic Papers, June, 1953.
- HSIAO, C.** Autoregressive Modelling and Money-Income Causality Detection, Journal of Monetary Economics, 7, 1981.
- İLKİN, Selim** 1980 sonrasında Büyük İhracatçıların Örgütlenmesi ve Türkiye Dış Ticaret Derneği, ODTÜ Gelişme Dergisi, Cilt : 19, Sayı: 2, 1992.
- JOHNSON, H.G.** The Transfer Problem and Exchange Stability, Journal of Political Economy, June, 1956.
- JOHNSON, H.G.** Economic Development and International Trade, Readings in International Economics , Ed. R.E.Caves-H.G.Johnson, George Allen and Unwin Ltd., London, 1975.
- KEMP, Murray C.** The Rate of Exchange, the Terms of Trade and the Balance of Payments in Full Employed Economies, International Economic Review, Vol: 3, 1962.
- KEYNES, J.M.** The German Transfer Problem, Economic Journal, 39, March 1929.
- KEYNES, J.M.** Return of Estimated Value of Foreign Trade of U.K. at Prices of 1900, Economic Journal, Vol.XXII, No:4, 1912.
- KINDLEBERGER, C.P.** Terms of Trade for Primary Products, Natural resources and International Development, edited by Marion Clawson, 1964.
- KIZIL, Ahmet** Türk Kambiyo Mevzuatında Liberalleşme ve Bunun Uluslararası İlişkilerimize Yansıması, 1980-1990 Döneminde Türkiye'de Ekonomik Politika ve Uygulamaları, HDTM Yayını, Ankara, 1991.
- KOÇ, Ergun** Türkiye'de Kambiyo Rejimindeki Gelişmeler, Türkiye Ekonomisi ve Dış Ticaretindeki Son Gelişmeler, HDTM Yayını, Ankara, 1990.
- KÜLÜNK, Nejdet** Yeni İthalat Rejimi ve Gümrük Uygulaması, G.B. Sürecinde Türkiye Dergisi, sayı: 21 - 22, Ankara , 1996.

- LAURSEN, S.A. - METZLER, L.A.** Fleksible Exchange Rates and the Theory of Employment, Review of Economics and Statistics, November, 1950.
- MACHLUP, F.** Relative Price and Aggregate Spending in the Analysis of Devaluation, International Monetary Economisc, London, 1970.
- MACHLUP, F.** Devalüasyonun Analizinde Nispi Fiyatlar ve Toplam Harcama, Çev:Necati Mumcu, Devalüasyon Seçme Yazılar, İstanbul, 1971.
- MILNER, Chris** Trade Strategies and Economic Development: Theory and Evidence, Economic Development and International Trade , Ed. By D.Greenaway, St. Martin's Press, New York, 1988.
- MORGAN, T.** The Long-Run Terms of Trade between Agriculture and Manufacturing, Economic Development and Cultural Change, Vol:8, 1959-1960.
- MORGAN, V.** Fleksibl Kambiyo hadleri teorisi, Çev: Necati Mumcu, Devalüasyon Seçme Yazılar, İstanbul, 1971.
- MICHAELY, Michael - CHOKSI, A- PAPAGEORGIOU, D. NICHOLSON, J.L.** The Design of Trade Liberalization, Finance and Development, Volume:26, Number:1, March-1989
- ODEKON, Mehmet** The Effect of International Trade on the Measurement of Real National Income, The Economic Journal, (70), 1960.
- ODEKON, Mehmet** Liberalization and the Turkish Economy: A Comparative Analysis, Liberalization and the Turkish Economy, Edited by Tevfik Nas-M.Odekön, Greenwood Press, London, 1988.
- OHLIN, Bertil** The Reparation Problem : A Discussion, Economic Journal, June 1929.
- ORCUTT, Guy H.** Measurement of Price Elasticities in International Trade, The Review of Economics and Statistics, Vol.32, No:2, May 1950.

- ÖZGEN, Mehmet** Gümrük Birliği Ortak Ticaret Politikalarına Uyum Çerçevesinde Dış Ticaret, Kambiyo ve Gümrük Mevzuatlarında Yapılan Düzenlemeler, Maliye Dergisi, sayı: 122, Ankara, Mayıs - Ağustos 1996.
- PREBISCH, Raul** Latin Amerika'nın İktisadi Kalkınması ve Belli Başlı Sorunları, Çev: Bilsay Kuruç, AÜ SBF Dergisi, Mart 1963.
- RAFFER, Kunibert** Karşılaştırmalı Avantajın Dezavantajı: Azalan Karlar Sorunu, Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma, Ed. R.Prendergast-F.Stewart, Yapı Kredi yayınları, İstanbul, 1995.
- RIEDEL, James** Trade as Engine of Growth: Theory and Evidence, Economic Development and International Trade, Editedby David Greenaway, St. Martins Press, New York, 1988.
- ROBINSON, E.A.G.** The Changing Structure of the British Industry, Economic Journal, Vol. LXIV(64), 1954.
- SACHS, J.D.** External Debt and Macroeconomic Performance in Latin America and East Asia, Brooking Papers on Economic Activity, 2, 1985.
- SAMUELSON, P.A.** Transfer problem and Transport Costs: The Terms of Trade When Impediments Are Absend, Economic Journal, June, 1954.
- SARKAR, P.** The Singer-Prebisch Hypothesis: A Statistical Evaluation, Cambridge Journal of Economics, Vol:10, December, 1986.
- SARKAR, P.** The Terms of Trade Experience of Britain Since the Nineteenth Century, The Journal of Development Studies, 23(1), 1986.
- SAUNDERS, Peter J.** Emprical Evidence on Causal Relationships Between the Money, Prices and Wages in the U.K., British Review Economic Issues, , Vol: 16, No:19, June 1994.
- SAVAŞ, Vural F.** Türkiye'de Liberalizasyon Sürecinde Maliye Politikalarının Özel Ekonomi Üzerindeki Görelî Etkinliği, XI.Maliye Sempozyumu, DEÜ İİBF, Maliye BL. Yayını, İzmir, 1997.
- SINGER, H.W.** The Distribution of GainsBetween Investing and Borrowing Countries, American Economic Review, Vol:XL, No:2, May, 1950.

- SOMEL, Cem** Az gelişmiş Ülkelerde Finans Politikaları, Türkiye'de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikalar, Ed. T.Berksoy-K.Boratav, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.
- SPRAOS, John** The Statistical debate on the Net Barter Terms of Trade Between Primary Commodities and Manufactures, Economic Journal, Vol:90, March 1980.
- STUVEL, G.** Asset Revaluation and Terms of Trade Effects in the Framework of the national Accounts, The Economic Journal, (69), 1959.
- TEZEL, Yahya S.** 1923 - 1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri, Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları, İstanbul, 1977.
- THIRLWALL, A.P. -** Trends, Cycles and Asymmetries in the Terms of Trade of Primary Commodities from Developed and
- BERGEVIN, J.** Less Developed Countries, World Development, Vol:13, No:7, 1986.
- TOGAN, Subidey -** 1980'li Yıllarda Türkiye'de İthalatın Liberalizasyonu ve Gümrük Vergilerinin Yeniden Düzenlenmesi, Ankara San. Od. Dergisi, Eylül-Ekim 1989.
- OLGUN, Hasan**
- TOKGÖZ, Erdinç** T.C.Merkez Bankası ve Döviz Piyasası, Hacettepe Ün. İİBF Dergisi, Cilt XIV, Sayı:1, Ankara, Temmuz-1996.
- UTKULU, Utku** Cointegration Analysis: An Introductory Surveys With Applications to Turkey, I.Ulusal Ekonometri SempozyumuEge Ün. Basımevi, İzmir, 1993.
- ÜÇDOĞRUK, Şenay** Türkiyede Para Talebi, Fiyatlar, Gelir ve Faiz Oranı Arasındaki Nedensel İlişkiler, II. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu, Ed. M.GÜNEŞ-Ş.ÜÇDOĞRUK, DEÜ Yayınları, İzmir, 1995

TEZLER VE RAPORLAR

- ACAR, Nilgün** **Döviz Kuru Sistem ve Politikalarının Dış Ticaret Açısından Analizi (1980 Sonrası Türkiye Örneği),**Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, DEÜ SBE, İzmir, 1995.
- ACAR, S.** **Devalüasyonun Ödemeler Bilançosu Üzerindeki Etkisi -Türkiye Uygulaması-,** Yayınlanmamış Doçentlik tezi, İzmir, 1980.
- ARASIL, Ömer** **Finansal Serbestleştirme ve Kamu Finansmanına İlişkin Sorunlar (Türkiye Deneyimi),** Basılmamış Doçentlik Özgün Çalışması, DEÜ İİBF, İzmir, 1995.
- BALDEMİR, Ercan** **Ridge Regresyon Yöntemiyle Parametre Tahmini ve Bir Uygulaması,** DEÜ SBE, Yayınlanmamış Doktora Tez., İzmir 1995.
- ÇAKMAK, Erol** **Dış Ticaret Hadleri,** Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1989.
- DİE** **Dış Ticaret İstatistikleri 1994,** Ankara, 1996.
- DİE** **İstatistik Göstergeler 1923-1995,** yayın No:1833, Ankara, 1996
- DPT,** **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1998),** Ankara, 1997
- DPT,** **Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı,** Ankara, 1963.
- DTM,** **Beyaz Kitap 1996,** Ankara, 1997.
- DPT,** **1980'den 1990'a Makro Ekonomik Politikalar Türkiye Ekonomisindeki Gelişmelerin Analizi ve Bazı Değerlendirmeler,** Ankara, 1990.
- DTM,** **Ekonomik Göstergeler** (<http://www.foreigntrade.gov.tr/TICARET/ekolar/Eko3.htm>) 1998
- GÖKALP, M.Faysal** **Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi Çerçevesinde Türk Deniz Ticaret Sektörünün Gelişme Olanakları,** DEÜ, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1993.

GÖKÇEN, Ahmet	Türkiye Ekonomisinde İthal İkamesi ve Üretimin İthalata Bağımlılığı, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1982.
İTO	Türkiye’de Teşvik Sistemi, İstanbul, 1995
OECD	Economic Surveys Turkey 1997, OECD, June 1997, Paris.
SAYGILI, Fatih	Türkiye’de Kamu Transfer Harcamalarının Dış Ticaretin Serbestleştirilmesindeki Etkileri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, DEÜ SBE, İzmir, 1996.
RESMİ GAZETE,	25.03.1930 tarih, 1433 sayılı Resmi Gazete.
	25.03.1931
TCMB,	Üç Aylık Bülten 1988 III, Ankara 1988.
TCMB,	Üç Aylık Bülten 1996 IV, Ankara, 1998.
TCMB,	Yıllık Rapor 1984, Ankara, 1985.
TCMB,	Yıllık Rapor 1985, Ankara, 1986.
TCMB,	Yıllık Rapor 1986, Ankara, 1987.
TCMB,	Yıllık Rapor 1987, Ankara, 1988.
TCMB,	Yıllık Rapor 1988, Ankara, 1989.
TCMB,	Yıllık Rapor 1990, Ankara, 1991.
TCMB,	Yıllık Rapor 1991, Ankara, 1992.
TCMB,	1996 Yıllık Rapor, Ankara, 1997.
TOBB,	İktisadi Rapor 1981, Ankara, 1982.
TÜSİAD,	The Turkish Economy: 1977, İstanbul, 1978.

- U.N.,** **Relative Prices of Exports and Imports of Under Development Countries,** New York, December 1949.
- WORLD BANK,** **World Development Indicators,** 1997
- WORLD BANK,** Trade Policy Reform, World Development Report, Ed. G.M.MEIER, Oxford University Press, Oxford, 1989.
- WORLD CURRENCY YEAR BOOK** Çeşitli sayılar.



EK TABLOLAR

Ek Tablo:1**Gümrük İndirimi**

Yıllar	12 Yıllık Sektör		22 Yıllık Sektör	
	Yıllık	Toplam	Yıllık	Toplam
1973	10	10	5	5
1974	-	10	-	5
1975	-	10	-	5
1976	10	20	5	10
1977	-	20	-	10
1978	10	30	-	10
1979	10	40	5	15
1980	10	50	-	15
1981	10	60	-	15
1982	10	70	-	15
1983	10	80	5	20
1984	10	90	-	20
1985	10	100	10	30
1986			10	40
1987			-	40
1988			10	50
1989			-	50
1990			10	60
1991			10	70
1992			-	70
1993			10	80
1994			10	90
1995			10	100

Ek Tablo:2**Ortak Gümrük Tarifesine (OGT) Uyum**

Yıllar	12 Yıllık Sektör		22 Yıllık Sektör	
	Yıllık	Toplam	Yıllık	Toplam
1973	-	-	-	-
1974	-	-	-	-
1975	-	-	-	-
1976	-	-	-	-
1977	20	20	-	-
1978	-	20	-	-
1979	-	20	-	-
1980	20	40	-	-
1981	-	40	-	-
1982	20	60	-	-
1983	-	60	20	20
1984	-	60	-	20
1985	40	100	-	20
1986			-	20
1987			-	20
1988			30	50
1989			-	50
1990			-	50
1991			20	70
1992			-	70
1993			-	70
1994			-	70
1995			30	100

Ek Tablo:3 1980 1995 Dönemi Dış Ticaret Hadleri (1987=100)

Yıllar	Dış Ticaret Hadleri
1980	101.9
1981	101.8
1982	101.8
1983	101.8
1984	101.8
1985	101.8
1986	101.8
1987	100.0
1988	97.7
1989	89.7
1990	96.6
1991	97.1
1992	96.8
1993	104.0
1994	104.6
1995	97.8

Kaynak: OECD, a..g.e, s.105.

Ek Tablo:4 1980-1997 Dönemi Net ve Gelir Dış Ticaret Hadleri

Yıllar	İhracat Fiyat Endeksi	İthalat Fiyat Endeksi	İhracat Miktar Endeksi	Net Dış Ticaret Hadleri	Gelir Dış Ticaret Hadleri
1980	106,9	97,2	33,6	110,0	37,0
1981	103,0	92,2	47,2	111,7	52,7
1982	98,6	103,1	61,8	95,6	59,1
1983	91,8	90,0	59,7	102,0	60,9
1984	91,4	73,5	69,5	124,4	86,4
1985	83,9	75,3	65,7	111,4	73,2
1986	82,3	55,7	70,6	147,8	104,3
1987	88,0	56,7	83,4	155,2	129,4
1988	89,1	64,1	95,3	139,0	132,5
1989	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1990	108,0	92,2	100,1	117,1	117,3
1991	108,2	98,6	106,5	109,7	116,9
1992	108,7	95,7	111,8	113,6	127,0
1993	105,8	89,6	117,5	118,1	138,7
1994	98,5	90,9	145,9	108,4	158,1
1995	116,7	98,0	147,2	119,1	175,3
1996	71,8	81,5	132,2	88,1	116,5
1997	59,6	79,2	155,7	75,3	117,2

Kaynak: DTM, Dış Ticaret Endeksleri Bülteni Mart-1998, Ankara, 1998

Ek Tablo:5

Dış Ticaret Fiyat ve Miktar İstatistikleri

Yıllar	İhracat ^(a) Fiyatları Endeksi	İhracat ^(a) Miktar Endeksi	İthalat ^(a) Miktar Endeksi	Nominal Döviz ^(b) Kuru	İthalat ^(c) (Milyon \$)	Sabit Fiyatlarla ^(c) GSMH (Milyon \$)
1980	106,9	33,6	55,3	78,7	7909,6	50869,9
1981		47,2	54,5	112,8	8933,1	53316,8
1982	98,6	61,8	57,4	164,4	8842,7	54962,3
1983	91,8	59,7	64,5	230,4	9235,7	57279
1984	91,4	69,5	79,4	373,4	10757,1	61349,8
1985	83,9	65,7	77,0	525,4	11343,4	63989,1
1986	82,3	70,6	87,5	681,9	11104,9	68314,8
1987	88,0	83,4	102,0	868,3	14157,9	75019,1
1988	89,1	95,3	97,4	1451,0	14335,4	76107,9
1989	100,0	100,0	100,0	2140,0	15792,2	77447,1
1990	108,0	100,1	127,6	2637,1	22302,3	84591,4
1991	108,2	106,5	120,1	4268,8	21046,9	84887,1
1992	108,7	111,8	130,7	6887,5	22871,0	90322,5
1993	105,8	117,5	180,4	10986,0	29428,4	97676,4
1994	98,5	145,9	140,1	29704,3	23270,0	91732,9
1995	116,7	147,2	175,8	45705,4	35709,1	99027,9
1996	71,8	132,2	114,9	81137,2	42733,5	106079,8
1997	59,6	155,7	131,2	152161,0	46655,3	114594,6

(a) DTM İstatistikleri

(b) TCMB İstatistikleri

(c) DİE İstatistikleri

Ek Tablo:6

Nedensellik Analizinde Kullanılan Veriler

Yıllar	Nominal Döviz Kuru	Net Dış Ticaret Hadleri	Gelir Dış Ticaret Hadleri	Dış Açıklık Endeksi (Liberalizasyon)	Toptan Eşya Fiyatları Endeksi	Sanayi Ürünleri İhracatının Toplam İhracat İçerisindeki Payı	Dış Ticaret Dengesi Milyon \$	Büyüme Endeksi 1980=100
1980	70,7	108,52	87,44	15,04	2,99	31,09	684,72	100,00
	75,88	100,07	61,95	14,21	3,61	40,17	1031,04	118,66
	80,13	97,83	54,99	12,19	3,82	40,74	1784,24	195,90
	88,21	101,90	101,37	21,64	4,41	34,39	1499,25	139,05
1981	95,45	106,11	102,15	22,32	4,85	39,34	1281,82	106,62
	104,91	128,37	104,22	17,75	5,01	52,84	1145,68	128,08
	120,63	99,80	81,86	13,16	5,39	51,05	1077,62	203,33
	130,24	85,84	118,98	26,09	5,74	50,59	725,32	142,19
1982	144,72	93,24	100,10	25,17	6,26	51,27	656,62	105,20
	155,86	90,67	85,76	23,13	6,67	65,48	1026,71	130,70
	172,85	84,35	90,98	15,34	6,86	65,46	727,07	207,67
	184,07	86,90	139,46	29,74	7,16	57,91	685,97	154,56
1983	198,37	87,23	92,25	28,69	7,96	62,34	991,20	112,76
	215,84	99,64	103,16	23,98	8,57	69,23	785,24	136,36
	239,44	98,58	104,89	16,58	9,22	67,69	843,01	214,50
	268,05	93,56	141,15	32,14	10,25	58,52	887,72	159,73
1984	314,81	107,06	138,40	34,51	11,84	73,42	325,11	120,73
	355,53	109,41	145,92	31,71	13,77	75,69	973,15	145,19
	393,32	109,64	134,53	21,14	14,95	74,73	1123,97	227,72
	429,95	127,87	197,31	37,14	16,31	66,10	1201,08	174,01
1985	476,03	116,39	75,65	34,16	18,36	70,23	655,35	122,27
	525,44	117,23	68,03	29,75	20,16	81,55	723,38	151,60
	537,66	97,22	63,62	22,16	20,91	83,92	784,05	238,25
	563,03	113,52	96,30	32,76	22,90	66,14	1222,58	184,25
1986	616,2	126,16	87,43	31,50	24,96	72,31	933,35	132,71
	676,55	135,24	82,50	25,36	26,31	81,16	951,56	165,17
	687,36	159,87	101,29	16,93	27,30	73,79	987,43	255,65
	747,46	167,68	158,25	28,77	29,10	61,45	775,71	189,92
1987	766,56	141,00	115,09	31,67	31,63	71,19	851,79	145,91
	823,54	167,48	130,82	27,04	34,83	84,03	793,88	177,48
	903,6	170,38	127,33	21,52	35,68	83,78	880,71	274,56
	979,31	143,97	153,57	33,49	40,99	76,44	1441,37	218,46
1988	1174,53	131,50	118,31	34,69	51,68	78,91	690,82	158,04
	1327,39	165,90	145,23	29,62	58,07	82,80	1056,51	183,17
	1543,27	136,32	125,19	20,34	62,54	75,81	673,07	278,75
	1758,79	129,74	164,13	33,49	71,79	70,41	252,98	208,29
1989	1946,7	96,98	93,43	34,03	83,35	73,65	515,77	157,74
	2104,61	96,91	86,32	28,73	94,69	83,74	1233,40	180,72
	2202,13	101,89	88,33	17,65	105,69	81,75	1426,28	287,83
	2306,69	103,58	124,47	27,16	116,28	74,77	992,00	216,54

Ek Tablo:6 (Devamı) Nedensellik Analizinde Kullanılan Veriler

Yıllar	Nominal Döviz Kuru	Net Dış Ticaret Hadleri	Gelir Dış Ticaret Hadleri	Dış Açıklık Endeksi (Liberalizasyon)	Toptan Eşya Fiyatları Endeksi	Sanayi Ürünleri İhracatının Toplam İhracat İçerisindeki Payı	Dış Ticaret Dengesi Milyon \$	Büyüme Endeksi 1980=100
1990	2415,58	104,79	98,83	29,33	132,74	79,89	1712,29	175,36
	2591,74	126,63	109,74	22,88	143,97	84,97	2129,82	207,57
	2700,3	145,13	125,22	16,87	155,68	82,87	2575,94	303,97
	2840,82	99,59	127,57	27,89	176,18	72,98	2924,78	233,68
1991	3360,97	109,55	109,39	27,74	198,67	79,23	1537,07	173,03
	4115,55	109,07	104,61	23,80	225,14	84,99	1840,77	203,93
	4573,09	109,29	111,99	17,71	245,24	78,82	2035,32	314,41
	5025,64	112,32	142,88	26,18	276,20	71,35	2040,35	232,42
1992	5870,79	115,93	124,85	27,13	335,40	80,40	1391,81	188,17
	6778,88	110,01	111,59	26,09	360,52	84,42	2181,77	216,75
	7149,51	116,65	128,23	18,84	388,28	87,53	2155,14	331,31
	8233,42	113,37	144,36	25,46	449,14	80,66	2422,58	246,71
1993	9110,55	120,09	136,38	28,33	514,03	80,51	2234,62	198,80
	10221,44	117,08	118,76	27,50	567,10	87,99	4300,94	240,81
	11798,52	119,34	130,45	19,06	632,54	85,25	3903,86	357,17
	13729,92	118,46	173,18	28,28	717,29	79,37	3641,72	266,20
1994	19219,76	124,36	146,57	33,82	863,39	79,81	2060,75	206,96
	32132,84	96,31	119,44	35,09	1327,97	87,03	1123,00	217,46
	32681,29	105,41	165,34	25,11	1444,74	87,60	601,08	326,05
	36891,67	109,92	189,39	35,58	1730,45	84,60	1380,02	247,84
1995	41244	112,89	147,72	38,43	2154,16	85,35	2097,22	206,45
	43028	117,17	161,10	35,69	2415,65	87,71	3414,32	244,89
	47218,5	132,07	186,98	25,96	2596,47	88,29	3846,66	358,78
	55507,5	117,25	194,76	41,86	2941,64	84,82	4712,85	267,57
1996	66307,33	77,96	97,05	45,53	3506,70	84,03	4185,84	226,12
	77938,33	85,26	102,23	42,24	4196,43	88,14	5759,82	264,91
	86788,17	98,81	130,04	29,15	4591,63	88,27	5013,33	377,20
	101643,7	90,79	135,48	39,53	5335,90	84,99	5443,22	286,20
1997	118558,4	71,42	111,80	45,43	6213,80	88,75	4295,93	241,50
	137901,7	70,71	104,86	41,86	7221,89	85,21	5556,31	288,45
	161744,4	74,43	112,86	30,73	8415,64	85,83	6141,14	408,87
	188362,8	84,56	149,73	41,75	10080,9	86,90	6346,98	308,27